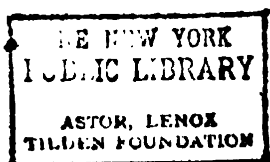

Ny Rohn A Pest 1859

Mátyás király szobra Budiszinban.

Archæol Közlem I.

ARCHAEOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK

ELŐMOZDÍTÁSÁRA

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA.

ELSŐ KÖTET.

TIZENKÉT KŐRAJZI TÁBLÁVAL.

PESTEN,

EGGENBERGER FERDINÁND AKADEMIAI ÚGY GEIBEL HARTLEBEN KILIÁN EGYETEMI, LAMPEL, LAUFER ÉS STOLP, OSTERLAMM, PFEIFER PESTI, HAAS BÉCSI KÖNYVÁRUSOKNÁL.

M. DCCC. LIX.

A M. TUDOM. AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA

1859-ben.

KUBÍNYI ÁGOSTON bizottm. elnök
GR. ANDRÁSY MANÓ
ÉRDY JÁNOS
IPOLYI-STUMMER ARNOLD
KISS FERENCZ
KUBÍNYI FERENCZ
MÁTRAY GÁBOR
PÁUR IVÁN
SZALAY LÁSZLO
TASNER ANTAL
TOLDY FERENCZ bizottm. szerk.
WENZEL GUSZTÁV bizottm. jegyző.

ELŐSZÓ.

A magyar Akademia 1847. február 22. tartott üléséből a következő **felszólítást** bocsátotta közre, **minden, a nemzeti becsületet szivén viselő magyarhoz, a hazai műemlékek ügyében:**

„Míg más nemzetek múltjok mind azon ereklyéit, melyek egykori míveltségök és fényök felől tanuságot tesznek, nagy gonddal, magányos, egyesületi és országos költséggel fentartják, megőrzik, megujítják, hü és díszes rajzmunkákban a mívelt világgal közlik, müértőik és tudósaik azokat vizsgálataik tanulságos tárgyaivá teszik, költőik pedig a költészet varázsfényében támasztják fel halottaikból: addig mí, hidegek régi dicsőségünk s annak emlékei iránt, azokat is, miket elmúlt századok viharjai megkíméltek, lelketlenül vagy észre sem veszszük, és legjobb esetben az idő pusztító fogának, semmit sem téve, zsákmányúl engedjük, vagy magunk elveszesztjük, a legtiszteletesb romokat széthányatjuk, hogy új házaink nehány kővel olcsóbban épüljenek; a faragásokat szétszórjuk: hiszen nem canovai kéz sima remekjei; falfestményeket bemeszelünk, hogy azok vagy vallási nézeteinket ne botránkoztassák, vagy tarkább képeknek engedjenek helyt; síremlékeket elpusztítunk, a követ válunak vagy kövezetnek használjuk, ha ércz, azt néhány forint végett beolvasztatjuk, tartalmokat pedig kegyeletlen kézzel kivetjük, nem kímélve még az öltözetek érdekes maradványait sem; a harcz és béke életét szépített fegyvereket s egyéb eszközöket, mikben az anyag

becsével gyakran meglepő műgond és képzelemjáték találkozott, vagy alakjából kivéve teszszük folyópénzzé, vagy a hozzájok tapadt hagyományokból kivetkőztetve zsidó kézre bocsátjuk; felirások mellett részvétlenül haladunk el, vagy letöröljük, s így tovább. Miután ekép sokat megemésztett az idő, még többet a belháborúk évei, s legtöbbet az értetlenség lelketlenség és kegyelethiány: csoda-e, ha egykori emlékeink annyira megfogytak, vagy nem ismertetve, nem emlegetve annyira rejtvék a köz figyelem előtt, hogy alkalmasint általános vélemény az, miszerint múltunk épen oly meddő volt művészet dolgában, s a műérzék szinte oly hallgatag, mint e költőitlen jelenben: holott, hála a sorsnak s a szerencsés véletlennek! még sok, felette sok maradt meg a föld gyomrában úgy mint a föld szinén, mik e részben egy szebb múltnak őrizték meg emlékezetét.

A Magyar Akademia teljesen áthatva azon meggyőződéstől, hogy, ha a hazafiak figyelme régi műemlékeinkre fordíttatik, még igen sok mentethetik meg az elenyészéstől, soknak pedig legalább emlékezete ovathatik meg a feledéktől: teljes bizodalommal hívja fel ez ügy irányában segedelmét mind azoknak, kik a hazai régi műveltség fényre derülését, s így a nemzeti becsület emelkedését, szívökön hordozzák.

Mindenek előtt szükséges levén az e rendhez tartozó, habátor immár enyésző félben levő, *emlékek létezéséről* tudomást bírni, ezennel kit-kit kérve kér, tenne a titoknokhoz küldendő egyszerű levélben említést mindennemű ily régiségekről, legyenek azok templom-, vár-, vagy egyéb régi *epületek*, vagy olyaknak maradványai, *kő faragványok,* bármely durvák vagy roncsoltak, s akár önállók, akár régi épületek részei, tehát szentek állóképei s egyéb szoborfélék, kőkoporsók vagy sírfedelek emelt munkával, ha még oly kevéssel, vagy csak régi felirattal; faragott czimerképek, keresztelő medenczék, oltárok; ugyanily *fa faragványok,* akár oltárokon és templomszékeken, akár egyéb rendeltetésű eszközökön, bútorokon stb; továbbá szobrászati *öntvények,* vagy olyak töredékei, ide értve a régi harangokat is, kivált ha emelt képekkel, czifrázatokkal vagy felirattal bírnak; az itt amott nagyobb kisebb csoportozatokban előforduló mesterséges *halmok* (úgynevezett kún-

halmok), mikben ásások által egyéb tárgyak is fölfedezhetők; *festések*, templomok és várak falain, úgy önállólag is fenmaradtak, oltártáblák, szentek képei, arczképek, vidékek, harczok, czímerek: fára, vászonra, vagy bár hártyára és papirosra; *vésett művek,* pecsétnyomók, pénz- s egyéb matrixok; *metszések* nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában; régi *fegyverek* és lószerszám, kardok, lövő fegyverek, sisakok, pánczélok, zászlók; régi, történeti vagy művi érdekű *bútorok*, templomi és házi eszközök, edények (igen régi cserepek is, habár törve), kelyhek, bilikomok, tálak, csészék; *ékszerek* s régi öltözetek minden nemei stb. A régi kor a kisebb tárgyakra nézve egész a XVIII. század elejéig, névszerint a szatmári békeig értetik, söt az épitészeti művekre nézve is czélszerű ez ideig terjeszteni a figyelmet. — Mind ezeknek tehát hol, kinek birtokában, s mily állapotban léte, a korukra vagy szerzőikre vonatkozó nyomok, s a hozzájok szövetkezett hagyomány, ha tetszik a bejelentőnek véleményével, de mely megkülönböztethetőleg mint magányos vélemény adassék, szíves közlése kéretik. Ily módon mindenek előtt az említett osztályokbeli *régiségek lajstromát* lehetne megnyerni, mely alapját tenné és vezérfonalát az utóbbi intézkedéseknek, miknek feladása ama tárgynak rajzát, leirását, története előadását eszközölni, s mind ezeket egy magyar műtörténeti gyűjteményben a haza elébe terjeszteni. Ha ki már most egyelőre többet akarván tenni, rajzzal, leírással, történeti adatokkal örvendeztetné meg az Akademiát, ezt még élénkébb köszönetre kötelezné.

Addig is pedig, míg buzgó és tevékeny hazafiak segedelmével e tárgy az irodalmi mezőre vitethetnék által, szívére köti az Akademia mindenkinek, kit viszonyai ily körülmények közé helyhettek, hogy a fenlévőnek megmaradását, elromlását vagy legalább elrontatását, elveszését gátolni hazafiúilag törekedjék. A történeti érzék fölébredtével ránk derül, úgy hiszszük, a kor, mely az ily lelkesebbnek kezdeményeit folytatván, háláját nekik, méltató megemlékezéssel, leróni el nem mulasztandja."

E felszólítás nem maradt minden foganat nélkül, mint azt több, tagok s nem tagok által beküldött, s

az Akademiai Értesítő 1847 és 48-ki számaiban meg jelent, jelentések mutatják.

A közbejött események feledékenységbe juttatták az ügyet; az akademiai tagok azonban terjesztettek elé koronként ismét e tárgyú ismertetéseket, melyeket az akademia ugyanazon organumában közzé tett.

Végre Wenzel Gusztáv rt. az 1858-ki január 4. tartott öszves ülésben indítványt tett: alkotna az akademia, kebelében, egy állandó Archaeologiai Bizottmányt, mely az 1847-ki felszólításban kitüzött tárgyakra fordítva figyelmét, olyak hel- s mibenléte kitudásában s megismertetésében járna el; s e végre magát a hazai tudománybarátokkal az akademia nevében közlekedésbe tevén, jelentéseiket terjeszsze a történelmi osztály elébe, azok alapján, hol szükséges, indítványozzon bővebb nyomozásokat, s ezek eredményeit készítse sajtó alá.

Az akademia tapasztalván, hogy az utolsó évtized alatt sok becses műemlék az idő, az események, a gondatlanság áldozatává lön, sok külföldre került: bár az ily ügyre elégséges anyagi erő nem áll rendelkezésére: még is hitte, hogy a hazai tudomány e fontos és érdekes részének előmozdítására alapszabályai által is utasítva levén, tennie kell a mit lehet; s az ajánlott úton sok idéztethetvén elő, Kubínyi Ágoston tt. elnöklete alatt Érdy, Kiss Ferenc, Toldy és Wenzel társait egy ily bizottmány működéseit meghatározandó szabályzat előterjesztésével megbízta.

Ennek előadása alapján 1858. február 22. az alkotandó Archaeologiai Bizottmány részére a következő Utasítás állapíttatott meg:

1. A Bizottmány feladata lesz figyelmét és gondját mind azon tárgyakra fordítani, melyek a hazai régiségtan köréhez tartoznak, és melyeket némi részben az akademia a hazai müemlékek ügyében 1847. közzé tett felszólitásában már kijelelt. Ehezképest a hazában létező vagy még feltalálható, mind ókori, mind középkori, régiségtani becsü maradványok, akár legyenek azok magyar, akár nem magyar eredetüek; tehát nem csak régi épületek vagy olyaknak maradványai; régi kőfaragványok, akár önállók, akár mint régi épületek részei fenmaradtak u. m. szentek állóképei s egyéb szoborfélék, kőkoporsók vagy sírfedelek emelt munkával vagy régi felirattal, faragott czímerképek, keresztelő medenczék, oltárok; fafaragványok; szobrászati öntvények, ideértve a régi harangokat is; az itt amott nagyobb csoportozatokban előforduló mesterséges halmok (u. n. kúnhalmok); régi festések templomok és házak falain, vagy önállók is; metszések nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában; régi fegyverek, bútorok, eszközök, edények — hanem régi érmek, pecsétnyomók és pecsétek, czímerek stb is mütörténeti tekintetben az Archaeologiai Bizottmány köréhez utasíttatnak. Ennek tehát teendője lesz ilynemü régiségeknek létezéséről tudomást szerezni, azoknak föllelhetése és fentarthatása módjáról tanácskozni s ez iránt az akademia előtt indítványokat tenni; azoknak vagy rajzaiknak gyüjtéséről gondoskodni; s mindezeknek nyomán az említett régiségek ismeretét, és azoknak a tudomány, névszerint az archaeologia, epigraphica, numismatica, sphragistica, heraldica stb. érdekébeni felhasználását és lehető hasznosítását eszközölni és elősegíteni.

2. Ezen czélra a régiségtani bizottmány, mely szakértő és kedvelő akademiai tagokból áll, az akademián kivül álló oly férfiak segítségével és hozzájárulásával is élhet, kik vagy mint tudósok, vagy birtokuk, lakhelyök, a régiségtudomány iránti szeretetből a bizottmány müködését elősegíteni képesek és hajlandók.

3. Teendőinek közelebbi és részletes véghezvitelében a bizottmány azon korlátok közt intézkedhetik, melyek az

akademia müködésére nézve általában léteznek. Az akademia mindazáltal kivánja, hogy a bizottmány e tekintetben két fő irányt kövessen, s mindkettőre egyaránt forditsa gondját. Értetik a) a tulajdonképi nemzeti régiségtan, melynek köréhez a magyar nemzet múlt korának maradványai tartoznak egész a XVIII. század elejéig, névszerint a szatmári békéig; b) az általános régiségtan, mennyiben főkép hazánk múltjával összefügg, annak archaeologiai ismeretét felvilágositja, és Magyarország geographiájában örzpontosító momentummul bír.

4. A bizottmány czélja különösen az által előmozdítható lévén, ha régiségtani új felfedezések végett ásások, kutatások és nyomozások, a meglevő régiségekre nézve pedig kellő fentartási intézkedések történnek; ha továbbá a bizottmány körébe eső tárgyak ismertetését eszközölvén, ebbéli müködéséről és annak eredményéről sajtó útján a közönséget értesithetné: reményli az akademia, hogy idővel mindezekre nézve gondoskodás fog történhetni. Hogy mindazáltal jelenleg is már, mennyire ezt az akademia pénzereje engedi, ez iránt a bizottmánynak némi eszköz nyújtassék, felhatalmaztatik az, miszerint időről időre kisebb füzetekben archaeologiai közleményeket az akademia költségén közzé tehessen; úgy hogy ezen célra esztendönként tiz nyomtatott ivet, lehetőségig rajzokkal is ellátva, kiadhasson.

5.) A mennyiben a bizottmánynak módjában lesz, ügyekezni fog gyüjteményi tárgyakat is a nemzeti muzeum számára megszerezni.

Ez után az osztály a következő akademiai tagokból állította össze az Archaeologiai Bizottmányt: Kubínyi Ágoston elnök, Érdy János, Kiss Ferencz, Kubínyi Ferencz, Mátray Gábor, Szalay László, Tasner Antal, Toldy Ferencz, Wenzel Gusztáv, kikhez az 1859. jan. 10. tartott osztályülés még gr. Andrássy Manó, Ipolyi-Stummer Arnold és Páur Iván ll. tagokat adta. Az akademia igazgatósága 1858. májusi gyülése végre, a bizottmány által kiadandó archaeolo-

giai organum kiterjedését évenként harmincz ívben határozta meg, s arra s a szükséges rajzokra a költséget egyszer mindenkorra utalványozta.

A bizottmány ezek után működéseihez fogván, több hazai régészeket részvétre hívott fel, időhöz nem szabott folyóiratát pedig tizenöt ívnyi kötetekben „Archaeologiai Közlemények" czím alatt határozta megindíttatni.

Íme az első.

Ez alkalommal pedig mind azon hazafiak, kik vagy tüzetesen foglalkodnak a régészettel, vagy a hazában előforduló előkori, romai vagy későbbkori műemlékeket gyűjtenek, vagy mások birtokában lenni tudnak, vagy ilyek találtatásáról értesűltek: ismertetések, leirások beküldésére kéretnek, valamint arra, hogy a bizottmányt alulirthoz intézendő levelekben ilyekről utalólag értesítve s figyelmeztetve, e tudományos ügyet támogatni szíveskednének. Csak köz részvét által gyámolítva leszen a bizottmány képes az elibe szabott úton némi sikerrel eljárni.

Kelt Pesten, september 15. 1859.

TOLDY FERENCZ,
bizottmányi tag és szerkesztő.

ARCHAEOLOGIAI

KÖZLEMÉNYEK.

I.

I.

MAGYAR MŰEMLÉKEK

IPOLYI ARNOLD L. TAGTÓL.

Colligite fragmenta, ne pereant!
Ioan. VI. 12.

BEVEZETÉSÜL.

A Magyar Akademia már 1847-ben közzétett fölhivásában tüzte ki föladatául a hazai müemlékek vizsgálatát *).

Ezen fölhivásnak kivánok megfelelni, midőn müemlékeink leirását ezen első közleménynyel megkezdve az akademia elébe terjesztem.

Általánosabb hazai s egyház-archaeologiai tanulmányaim és készületeim e részbeni sükerítését különösen azon körülmény mozdítá elő, hogy az épitészeti müemlékek vizsgálatára és föntartására á kormány gondja alatt 1853-ban alakitott *bécsi Középponti Bizottmány* által a pozsonyi helytartósági terület épitészeti emlékei conservatorául felkéretvén, azon terület müemlékei vizsgálatával megbizattam. Ezen vizsgálataim eredményét adják a következő közlemények, melyeket összeirásom és jelentéseim nyomán számunkra tüzetesen, kimeritőleg és teljesebben kidolgozva itt előterjesztek.

Számolok legelsőbben a vizsgálataimban kitüzött és követett eljárásról, s a leirás tervezetéről.

Czélszerünek látszott ugyan is mindenekelőtt mind a vizsgálatra, mind pedig a leirásra nézve egyes vidékeknek inkább bizonyos természetes földirati vonalok szerinti fölvétele,

*) Látható e kötet előszavában.

minők a hegyláncok, folyók, mintsem az ezeket nem mindenütt tekintetbe vevő közigazgatási megyei felosztások gyakran önkényes és változó határaira való szorítkozás. Tudva van, hogy valamint egyes országokban az általánosan uralkodó korszaki müidomok mellett gyakran a többitől eltérő, saját müggyakorlatok keletkeznek, úgy hasonló eset áll elő, habár csekélyebb mérvben is, egyes, a többitől helyezetöknél fogva elzártabb vidékek egymással szorosabb érintkezésben levő helységeinek körében. Müemlékeik, még pedig kitünőleg épitészeti müemlékeik, mind keletkezésökre, mind elterjedésök s idomukra nézve sajátságos utánzási viszonyban szemlélhetők. Minélfogva már az egésznek összefüggő feltüntetését, s általában öszletes tárgyalását teszik kivánatossá.

Nevezetes példáját adja ennek mindjárt első közlésünk, mely a többi vidéktől szigeti helyzete által elkülönzött *Csallóköznek* egymással szoros hasonlati és keletkezési viszonyban álló emlékeit adja elő. Mint itt e szerint az I. közlésben *Csallóköz* emlékeit tárgyalom: úgy a II. közlemény tárgya a *Fehérhegység és Morva folyó közé foglalt térnek* vizsgálata lesz. A III. a Fehérhegység aljától a Vág folyóig és Csallóközig nyúló *Mátyusföide* müemlékeinek leirását adja. S így tovább.

Az ekkép fölvett vidéknek azután minden helye átvizsgáltatott, s az előjövő tárgyak a *helységek betürendbe szedett nevei alatt* becsök és érdekökhöz képest tüzetes és kimeritő *történelmi* és *müleirásban* részesültek.

Az előjövő tárgyaknak már, az összes müemlékekre kiterjedő leirásban is, önkényt kitünő legfőbb részét az *épitészeti emlékek* teszik. Oly országokban és vidékeken, hol semmi kiváló müvészi élet virágzásának nem volt helye, mint hazánkban is; és hol sajátlagi így nevezhető mügyüjtemények sem léteznek, egy-két ismeretesbet vagy jelentéktelenebbet kivéve: ott a képző müvészetek tárgyai, mint a szobrászat, festészet, valamint a müvészibb becsü fensőbb mesterségek müvei (ötvös és egyéb érczmüvek stb) általában szinte csak az épitészeti emlékekkel összefüggőleg, mint azok kellékei, részletei, és diszítményei, vagy azokban alkalmazva és elhelyezve jönnek elő. Tárgyalásuk tehát már ennélfogva is minden nyomon az előbbiekhez csatlakozik.

Az *építészeti emlékeknek* ismét kiváló legtetemesebb részét az *egyházi épitészeti emlékek* képezik. Ambár ezen vizsgálat és leirás egyaránt kiterjed az összes épitészeti emlékekre, kezdve az őskori népnek földalkotványaitól és sirhalmaitól, egész a várromokig s az ujabban már átalakitott várkastélyokig: még is ezek mind számra, mind müjelentékenységökre nézve igen alárendelt helyet foglalnak el az egyházi épitészeti emlékek mellett. Ilyeket ellenben majdnem minden falu egyháza, nagyobb vagy kisebb jelentékenységü és mübecsü épületében elömutathat, a mennyire t. i. ezen egyházépületek nagyobbára bizonyos műtörténeti korszakok bevett és gyakorlott szabályos müidomában keletkeztek, és nem csupán minden izlést nélkülöző úgy nevezett szükségleti épületek.

A leirás ezen fő tárgyánál fogva már, tán nem lesz felesleges mindjárt itt ez előjövő épitészeti és leginkább egyházépitészeti idomok általánosabb rövid jellemzését legfőbb vonásaiban tájékozásúl és magyarázatúl előre bocsátanom. Meg látszik ezt kivánni a tárgynak újsága általában, különösen pedig a mi irodalmunkban. Mert míg, köztudomás szerint, az őskori emlékek ismerete, az antik archaeologia, a classicai tanulmányok feléledtével, a középkortól kezdve napjainkig folytonos müveltetésnek örvendett; azalatt a középkori műemlékek ismerete egyoldalú, s épen az épitészeti emlékeké még azoknál is, kik az ismeretek színvonalán állanak, kétes, a nagyobb müvelt közönségre nézve pedig teljesen homályos volt. Mindössze is körülbelül csak abból állott, hogy a csúcsívü épitészetet gótnak, s az ennél is régibbnek látszót helytelenül byzanczinak nevezte. Ezzel pedig a legtöbbek egyszersmind ezen idomok keletkeztét és történetét is már kifejezve vélték.

Még a jelen század elején is e tanulmányok alighogy figyelemre méltatva, épen csak napjainkban indúltak virágzásnak; s főleg az utóbbi három évtized óta emelkedtek *Britton, Caumont, Lassus, Boisserée* stb kezdeményező igyekezeteik által a francziák, angolok és németeknél jelenben egyik legkitünőbb és számosak által sürün müvelt irodalmi ággá; melyet nálunk, több mint egy évtized előtt, szinte csak egymaga *Henszelmann Imre* hazánkfia képviselt, nyelvünkön meg-

jelent, teljesen ez irodalom színvonalán állott néhány kisebb munkájával. Jelenleg, midőn a tan több elsőrangú szaktudós (Kugler, Schnaase, Pugin, Violet le Duc, Lenoir, Otte, Lübke stb) irodalmi munkálataik által kifejtett s megalapítottnak tekinthető, föladatunk érdekében áll, hogy addig is, míg e tan kézikönyveit nyelvünkön nélkülözzük, ezen vizsgálatok eredménye nyomán a középkori építészeti emlékek korszakainak legfőbb ismertető jeleit, jellemzését és osztályozását előre bocsássam: mintegy tájékozásúl és magyarázatúl azon tárgyra nézve, melylyel ezen leírás kiválólag foglalkodik.

I. Az első korszak az *ókeresztyén basilikai idom* kora (altchristlicher Basilikenstil, a francziáknál Style latin-nak is nevezve), mely a IV. századtól kezdve, mintegy a X. század végéig tart. Kitűnőleg a római építészet nyomán s annak elemeiből, inkább az úgynevezett basilika középületek (egyaránt törvénykezési és tőzsdecsarnokok), semhogy a pogány templomok idomában keletkezett *). Alakja a hosszas négyszög, három vagy több hajóval, melyek közöl a középső tágasabbnak oldalait mind a két felöl mint mellékhajók szűkebb oszlopcsarnokok környezék. Keskenyebb felső részének zárfala közepén s olykor az alsóén is, félkör alakú hajlék, az úgy nevezett *tribunal*, *concha*, *apsis*, alkalmaztatott; mely, mint emeltebb különváló hely, a római basilikában a törvényszék, az első keresztyén egyházban pedig a püspökszék és oltár állásául szolgált.

II. E mellett majdnem egykorúlag keletkezik keleten a *byzanczi stíl*, vagy is a kúprendszer-idom és központi köridomú építészet (Style Byzantine, Centralbau mit Kuppelsystem); mely azontúl majdnem kizárólag csak a kelet és görög egyház sajátja, s a nyugaton igen csekély elterjedésnek örvendett (például Ravennában S. Vitale, Velenczében sz. Márk egyháza

*) Az annyira eszményi tökélyűeknek tartott hellen és római pogány templomok, inkább a külsőre, sem mint a belsőre intézett architektonikai szervezetöknél és szűkebb tervezetöknél fogva, kevésbbé voltak alkalmasak a keresztyén egyház czéljára, mint a basilikaféle középületek és csarnokok. Innét van hogy valamint ezek használata, úgy idomzata is, mint előnyösebb túlsulyúvá lön a keresztyén egyházra való alkalmazásában.

stb). Hazánkban, valamint az előbbi idomnak, úgy ennek is semmi nyoma, vagy hogy legalább teljesen kétes és határozatlan. Még csekélyebb jelentőségüek ránk nézve az ezen korszak egyéb kisebb árnyalatai, mint a *Carolingi idom*, az *arab épitészeti izlés* stb.

III. A második korszak, mintegy a X. századtól a XIII-diknak kezdeteig, az úgynevezett *román épitészeti izlés* kora (der romanische Stil, francz. Style romane, ang. Romanesque Style) *). Általa az előbbi basilikai idom teljesebb és müvészileg átkepzett kifejlődése által, öszhangzóbb saját külön műépitészeti idommá átalakúlt. De mivel elemében csak a basilika sajátlagi kifejlődéséből áll, ezen idom nagyobb egyházai is innét általában a *román basilika* nevét viselik. Különösen jellemzi a félkörív kifejlesztése, mely addig a lapos födözetü, söt nyilt födélzetü basilikában csak mellékes alkalmazásban részesült, az oszlopcsarnokok, arkádok összeköttetéseül; a román izlésben pedig ezen idomnak mindinkább lényeges kellékévé lön; ámbár még ezen idomon át is, a közép, tágasabb hajó olykor, a kevésbbé müvészi és szegényesebb alakításoknál boltozat nélkül maradt. (Lásd alább erre nézve nálunk a deáki monostori egyházat). A különböző vidékeken előjövő többé kevesbbé éltérő árnyalatok mellett, kitünőleg három fő időszakra osztályoztatik: 1-ső a kora román idom a XI. században; 2-dik a teljes kifejlődésü, és 3-dik a késő román idom a XII. és részint még a XIII. század elején is.

---

*) Így nevezve némileg azon értelemben, mint a római s idegen elemek vegyülete által a középkorban keletkezett vegynépségeket és nyelveket román nyelveknek és népeknek mondjuk. Ezen stíl a tan kifejlődése előtt általában byzanczinak neveztetett, melylyel azonban, mint láttuk, semmi köze. Ennek egyszerün a *körív és oszlop-rendszer*, a byzanczinak ellenben a központi körépitészeti idom s a kúprendszer lévén lényege. Egyébként oszlopzati rendszerök és diszítményeik alakításában is tökéletesen eltérnek egymástól. Azért a román izlés azon köridomú s nagyobbára kápolnaszerű kisebb épületei is, minők az ezen izlés korában dívott keresztelő és halotti kápolnák, az úgynevezett baptisteriumok és carnáriumok, ámbár részben a keresztes háborúk keleti ismeretei nyomán, és különösen a szentsír-egyház utánzására keletkeztek, szervezetök még is a román izlés sajátságai szerint alakúlt.

Hazánkban ha jelenleg nem is számos, de még is egykori terjedt virágzásának jelentékeny emlékei és nyomai maradtak fön néhány nevezetes egyházunkban, mint a pécsi székes, a jáki és lébényi monostorok egyházaiban. Ezen idom által egyébként a régi basilika a keresztyén egyházi czélra teljesen alkalmassá képeztetvén, az egyházi műépitészet is egyszersmind ezen idomban érte el legnagyobb tökélyét, melyet a gót ízlés nem annyira czélszerü és müvészi, mint a magasztost és föllengzőt képviselő képzésében múlt fölül. Azért a mai divatossá lett gótias irány mellett; a szakavatottak mindinkább a román idomnak kezdenek mind az elméletben mind a gyakorlatban hódolni.

IV. Követte ezt az *átmeneti idom,* t. i. a románból a gót ízlésre (Uebergangsstil, Transennalstyl, Style de transition), mely a XIII. században s kevéssé azontúl is, de részint már előbb is a késő román és kora gót idom mellett és között virágzott; és mind a kettőt mintegy közvetítve, az általános átmenetet a gót idomra előkészíté. Benne e szerint mind a két ízlés eleme elvegyül, csak hogy ez mindig a gótnak túlsúlyával bír. A szentély vagy kar záródása, a basilikai félkörü oltárhely vagy is apsis elhagyásával, már inkább a gót szögletes modorban alakúl. A félkör bolthajtás mindinkább csúcsívbe kanyarodik. Az oszlopzat a gót támrendszer (Pfeilersystem) szerint alakíttatik. Hazánkban ezen épitészeti idomnak is néhány nevezetes példányát bírjuk, minők a pannonhalmi és zsámbéki monostori egyházak stb.

V. Ezentúl, és részben már az előbbi mellett egykorúlag, mintegy a XIII. század elejétől egész a XVI. század első negyedéig, mindinkább kizárólag a gót épitészeti idom uralkodik *). Lényegét a *támrendszer* (Strebenpfeilersystem) *s a csúcsív* képezi.

---

*) Gothischer Stil, Styl gothique, vagy máskép helyesebben Spitzbogenstil, Styl ogival, pointed style-nek nevezve. Gótnak mondva t. i. nem mintha a gótoktól származnék; hanem a gót névnek a középkorban, különösen az olaszoknál: idegen vagy barbár jelentésben használatánál fogva, kapta szinte ezen nevet a nyugaton keletkezett, s az Olaszhonban még divó classicai épitészettől egészen eltérő ú. épitészeti idom, mint annak irányában némileg idegen és barbár

Ezen utóbbi ívhajtás és bolthelyezés sajátsága, valamint felosztása és tagozása által a boltozat súlya megkönnyülvén, a tömör falak s általában a nagyobb tömegü oldalfalak nélkülözhetőkké lönnek. Helyökbe csak egyes erősebb támpontok kívántattak, melyekre az összes bolthelyezés súlya irányoztatott. Ennek következtében már az oldalfalak többé kevésbbé söt a rendszer teljes kiképzésében majdnem egészen elenyésznek, helyökbe erősebben előszökö oldaltámok (Strebepfeiler), valamint a nagyobb mérvü alkotmányoknál tám- vagy szökivek is (Strebebogen) alkalmaztatnak. Az ekkép fölöslegessé vált csupasz falazat sürü ablakzatnak ad helyet; az egész épületet mintegy csupán a támrendszer alkotván, ennek tagozása által bizonyos életteljes szervezet keletkezik, és a csúcsívhez képest minden részeit fölfelé, mindinkább vékonyuló karcsuságánál fogva, a magasba törekvő irány jellemzi. A gót idom is közönségesen ismét három korszakra osztatik: 1. a kora gótra; 2. kifejlődése és virágzása korára; 3. a késő gótra, vagy is hanyatlása korára, melylyel már a XV. században a modorosságba esve, utóbb pedig az elötörekvő renaissance ízlés elemeivel elvegyülve, a XVI. század első negyedében végét érte. Ezen építészeti idomnak, különösen végső korszakából hazánk is még a legtöbb, söt számtalan emléket

A német archaeologusoktól ujabban ógermán, vagy keresztyéngermán ízlésnek is neveztetett (altgermanischer vagy christlichgermanischer Stil, mint e nevet nálunk is Henszlmann irataiban kiválólag használta); mintegy azon értelemben, hogy a nyugati germán népek annak feltalálói, vagy hogy csak különösen mint sajátságos nemzeti müidomuk közöttök képeztetett ki. Az újabb vizsgálatok nyomán azonban kétségtelen, hogy az Francziaország keleti részeiben keletkezett, s ott valamint Angolországban azonnal nagy elterjedésnek és müveltetésnek örvendett, míglen Németországban jóval később ugyan, de teljesebben és rendszeresebben fejlődött ki. Ezen nevezet tehát némileg tágabb értelemben csak annyira volna jogosúlt, a mennyiben a frankok és angol-szászok germán eredetü népelemekből származtathatók. Jelenleg azonban már ezen elnevezést a tekintélyesebb német müirók sem használják. Legjellemzőbben fejezi ki a francziában általánosan használt, már fönebb említett: Stile ogival, és a német Spitzbogen-Stil, *csúcsívidom*. Csupán közérteimüsége tekintetéből használom tehát itt nagyobbára a „gót idom“ kifejezést.

bír, melyeknek kétségtelenül legszebb és legtökéletesebb példányai: a kassai dom és a pozsonyi sz. ferencziek egyházának sz. Jánoskápolnája *).

VI. A XVI-dik században végre a maig uralkodó, úgy nevezett *Renaissance Styl*, vagy is ujjá-születési ízlés lép az előbbiek helyébe. Olaszhonból, — hol a XV-dik században a classicai tanulmányoknak s ezek által az antik müizlésnek föléledtével az épitészet is, valamint már elöbb a szobrászat és festészet, az antik hellen római müidomok utánzásához lát; — ezen irány, mely ott a többi mellett úgy is soha teljesen meg nem szünt, a többi művelt világban is elterjedt. Ezen antik idomoknak az ujabbkornak a régitöl eltéröbb épületein szabad utánzással alkalmazása, s ehhez képest e feladatnak helyes és szerencsés megfejtése képzi a renaissance idom virágzásának első szebb korát. A XVII. és XVIII- dik században alkalmazása mind inkább a külsőségekben helyezve (mint vakolattal alakitott álpárkányzatok s áloszlopzati diszítmények stb), részint pedig ízetlen, túlságos czikornya által modorossá sülyedve, ezen kinövéseiben képezi az úgy nevezett késő renaissance, vagy barock és zopf ízlést (nálunk Henszlmann által közönségesen parókamodornak is nevezve).

*) Megjegyzendőnek tartom még, hogy ezen idomok korszakai itt csupán általánosságban, a műtörténelmi megállapodás nyomán hozvák fel; s hogy azért különböző országokra való alkalmazásukban, a kijelölt időhatárra nézve, többé vagy kevésbbé eltérhetnek, a mennyire a következő idomok bizonyos vidékeken előbb, míg másutt valamivel később kezdenek dívni, s e szerint azután előbb vagy később érnek véget is. Erre nézve általános szabály: hogy a román ízlés korszakától fogva közönségesen a nyugaton kezdődvén, keletfelé terjedtökben mind később jönnek elő. Keletkezésök első nyomát e szerint többnyire Francziaországban, legkésőbbi elterjedésöket Ausztriában és hazánkban találjuk; minélfogva azután az utóbbi helyeken szinte jóval tovább tartanak. Ezen időszaki különbség, tudomásomra is, olykor egész századot tehet hazánkban. De ha ezen tekintetben valamely vidékre nézve egy-két adat által tájékozva vagyunk, az épitészeti emlékek korának idomuk szerint való meghatározásában az eljárás, az eddigi tapasztalás szerint, általában oly biztos, hogy a müismerő keletkezésök meghatározásában alig tévedhet csak fél századot is; feltéve természetesen, hogy lényeges részleteik épen maradtak, s az iránt tájékozhatnak.

Ujabban korunk részint az antik formák tisztább és alaposabb felfogására és megfelelő alkalmazására törekvő úgy nevezett akademiai izlést, részint legujabban a középkori idomok értelmesebb utánzását tüzte ismét a m üépitészet föladataul.

Jelenleg létező egyházaink, várkastélyaink és jelentékenyebb épületeink legtetemesebb része a XVII. és XVIII-században épülvén, vagy csak átalakíttatván, szinte ezen renaissance, még pedig késő renaissance vagy is barock modorban maradt fön. Mint ilyenek már sajátlag az épitészeti emlékekhez kevésbbé számíthatók lévén, ennél fogva szorosan véve tárgyunkon kivül állanának. Mind a mellett egyik jelentékenyebb részöknek tekintetbe kell jönni már a régibb építészeti emlékek mellett is, a mennyire ezekkel összefüggenek, akár mint azoknak későbbi, ezen modorban való teljes vagy csak részletes átalakításaik (mi igen gyakori, példaul falusi egyházainknál, hol egy részök még gót idomban épült, míg a másik renaissanceban; vagy hogy csak átalakíttatott: például a hajó, míg a szentély megtartá eredeti idomát); vagy ha azoknak állhelyén, talán alapfalain vagy teljes falazatából alakultak. Más részöknek ha csak rövid megemlítését is megkivánhatják a müleirásban: részint kiválóbb müidomaik és alkatuk, részint netalán egyéb bennök előjövő müreszletek, mint falfestmények stb. Ezek felemlítése és előhozása mellett ekkép azután renaissance-kori középületeinknek és különösen egyházainknak csak egy kisebb része maradna el a tárgyalástól. Miért már önként kinálkozik, hogy ezeket is legalább névleg megemlítve, már most itt a többivel együtt összeállítva bírjuk. Erre nézve, ugy hiszem, a mint kivánatos, úgy elegendő is leszen, ha minden bővebb tárgyalás nélkül egyszerüen csupán a tárgy alakja s idoma megemlítésével, vagy a hol minden izlést nélkülöz és csupán szükségleti épület (Bedürfnissbau), ezen körülmény följegyzésével itt a többiek közt elősorolom.

Ez által már a jelen leirás mintegy általános *monumentalis statistikává* válik, mely a felvett és tárgyalt vidéknek összes, csak valamikép is a közönségesen fölül kitűnő, köz és emlékezetes épitészeti és müalkotványai tüzetes följegyzését, leirását és jellemzését adja.

Mint ilyent pedig egyszersmind szerényen nyújtom azt a hazai történelem egyik adalékaúl; melynek politikai része mellett nagyobbára, s ezen részben különösen, ismeretlen és elhanyagolt műveltségtörténeti részletének hiányai kiegészítéseül, valamint nemzeti és egyházi műarchaeologiánk megalapitásaúl szolgálhat.

Az *egyéb műemlékeket illetőleg*, a mennyire ezek tárgyalása és leirása itt némileg magyarázatot igényelhet, elég legyen megjegyeznem: hogy valamint a különnemű épitészeti emlékek, valahányszor magasabb műbecsre emelkedtek, mindannyiszor a fönebb vázolt egyházépitészeti műidomok szerint — különösen román, gót és renaissance-idomban képezik kiválólag inkább diszítményi részleteiket, mintsem egyéb úgy is eltérőbb czélra szolgáló alkatukat; úgy szinte a többi művészetek is, többé kevésbbé azon korszakok épitészeti idomai kellékei s ízlése szerint alakulhak; söt ezen épitészeti idomok jellemző alakításában tényező részt vesznek; például a szobrászat, festészet, a mennyire diszítményeiket a felvett stilben képezik. Más irányban a műtörténet ezen részlete egyfelül ismeretesebb, például a művészi iskolák és korszakok jellemzését illetőleg, másfelül pedig sokkal határozatlanabb, mintsemhogy a biztos ismertető vonásokat röviden teljesen előadni, sőt azokat minden nyomon alkalmazásba venni lehetne. Ezen tekintetben úgy is épen csak a jelentékesebb jöhet egy vagy más irányban figyelembe; mit sokszor inkább a történelmi és archaeologiai érdek, mintsem a műbecs gerjeszthet csak iránta; és a hol az előbbi is hiányzik, magától értetődik, hogy ezen tárgyalás feladata nem lehet, például minden kastély vagy egyháznak nagyobbára a középszerűségen is jóval alúl maradt festvényeit, vagy az utóbbinak közönségesen legalább is két vagy három oltára képeit és szobrait ismertetni vagy csak számba venni is. Hol a ritkább esetben ezek csak némileg is figyelmet igényelhetnek, mindenütt becsökhöz képest tekintetbe jöttek.

Kitünő gondot igényelnek e mellett az egyházainkban előjövő régibb *síremlékek*. Bár mily csekély legyen erre nézve a vizsgálat eredménye, még is egy és más irányban nem épen jelentéktelen. Azon néhány síremlék is ugyan, melyet itt, még

többé vagy kevésbbé épen föntartva, vizsgálatom nyomán fölmutathatok, a későbbi korból, s nagyobbára csak a XVI. és XVII. századból való; ámbár számosabb és régibb sírkövek nyoma is több helyütt feltűnt [1]). De a fenmaradt csekélyebb rész is még mindig nem egy érdekes adatot szolgáltat; és pedig nem csak, vagy inkább nem annyira a képző és szobrászati művészetre; de előállitásaik által leginkább a *jelmez* (costume) történetére, czímereik és feliratajkban pedig az általános történet mellett különösen a *családiratra*, *heraldikára* és *archontologiánkra* nézve is; mely tekintetben, ezen kiválólag parlagon hagyott irodalmi ágainknak, az eddig kevés figyelemre méltatott síremlékek gyakran egyedüli kútfőiül szolgálhatnak. Ezt tartottam szem előtt, midőn azoknak jelentékenységökhöz képest minden nyomon részletes leirásába ereszkedem, különösen a czímerek, családtani adatok stb körülményesebb előadása és taglalása, valamint a síriratok s általában más emlékeken előjövő föliratok hű feljegyzése által [2]).

Szándékom általában ezen utóbbi tekintetben: az átvizsgált vidék *összes monumentális föliratainak összegyüjtése* és *közlése*. Ez által leírásom hazánk fölirati gyüjteményeül, egy eddig szinte hiányzó hazai *corpus inscriptionum*, *epitaphiorum* első kezdeteül, alapjaúl és kútfőjeül szolgálhat.

Hasonló kiváló figyelmet véltem fordítandónak az egyházi műarchaeologia tekintetéből is különösen érdekes *liturgiai eszközökre*; minők a régibb, nagyobbára úgy is műgonddal s izléssel készült, olykor művészileg alakított *kelyhek*, *keresztek*, *monstratoriumok*, *ereklyeszekrények*, *keresztelőmeden-*

[1]) Így például egy helyütt (lásd Fölső-Bárt) az egyház küszöbétől fogva a toronyig fölvivő lépcsők fokai merő sírkőlapokból állanak, melyek a roskatag régi egyházból, midőn a múlt században helyébe a mái épült, e czélra alkalmaztattak. Ily kiméletlen vandal eljárásra a múlt századok ujabb építkezései fájdalom csak igen is gyakran adtak alkalmat.

[2]) Hogy ez egyébiránt nem terjeszkedhetik a sajátlagi monumentalis érdek határain túl, mely nálunk mintegy a XVII-dik század végeig tarthat, magától értetődik. Feladata tehát későbbi vagy épen közönséges sírkerti feliratok gyüjtése nem lehet. Ámbár egy és más nevezetesebbet, különösen az egyházakban levők közől az összefüggő leirás végett a későbbi korból is itt-ott fölvettem.

czék, lámpák, harangok, söt *öltönyök, szövetek* stb, valamint a világi czélokra szolgáló más e nemü *ékszerek*, melyek mint fönsöbb mesterségek tárgyai: öntött vagy ötvösi érczművek, hímzések stb, általában archaeologiai érdekkel bírnak; de e mellett még gyakori feliratai is, olykor a muralis palaeographiánál is nem kisebb érdeküek. Ámbár ezen a mezőn sem kecsegtethetem magamat dús aratás reményével és sükerével; még is azon egy két kehely is, harang stb mi még itt-ott fönmaradt, ha nem kiváló müereklye is, de a mellett hogy a többi elenyészetre gyaníttatni enged, épen a legrégibb, legnevezetesebb feliratokat szolgáltatta már eddig is, melyeknek gyakran homályos és töredezett maradványai is a bővebb tárgyalást, melybe ittott a tárgy érdekességénél fogva mélyebben ereszkedem, megérdemelni látszottak.

Őszintén megvallom ugyan, hogy épen az utóbbi tárgyak közöl egy és más rejtezkedő, talán épen egy-egy régibb harang is kikerülhette figyelmemet. Ámbár ezt meggyőződésem szerint valószinűnek nem tartom, de még is az ellenkezőt sem állíthatom teljes bizonyossággal. E tárgy vizsgálata olykor nem csekély nehézségekkel jár. Magas tornyok rozzant, kitöredezett lépcsőin, de söt ezeknek teljes hiányában a harangállványokig és ezekre feljutni, gymnastikai, nem pedig archaeologiai ügyességet kiván. De ezen akadály még is csak ott jött tekintetbe, hol eleve gondos tudakozódás után, melyet sehol egy irányban sem hagytam el, bizonyos lehettem a felöl, hogy semmi eredményre sem számíthatok: a harangok például jelentéktelen ujabbak. Mire nézve legtöbbször úgy is illetékes hiteles tanuság, gyakran az egyházlátogatási könyvek adatai is minden kétségen kivül helyezhettek *).

*) Nem lehettem e végett szinte tekintettel azon szorosabb feladatra, melyet ezen irányban az újabb egyházmütörténeti vizsgálat maga elébe tüzött, a tárgynak statistikai teljes összeállítása eszközléseül, például valamennyi harangnak felirata, súlya, mérléke, hangfokozata stb följegyzését és ismertetését ajánlva. (L. Quast és Otte: Zeitschrift für Christliche Archaeologie. I. köt. I. füz. és Otte: Glockenkunde). Nézetem szerint ily körülményesen kimerítő részletek inkább a tárgy monographiájában foglalhatnak majd helyet nálunk is idővel, ha ezen tanulmányok már egyszer kifejlődtek.

Fel kellett hagynom többnyire a sírboltok vizsgálatával is. Tudvalévő, hogy kivéve talán a legújabban épült egyházakat, a többiek, még a múlt században keletkezettek is, nagyobbára ellátvák sírboltokkal; söt részben sok helyütt még a régibb egyházaknak, melyek helyébe épültek, sírboltjait megtartották. Vizsgálatuk tehát több tekintetben érdekes lehet; csak hogy nem csekély nehézségekkel jár. Legtöbb helyütt az ismeretes józsefi ren dszabály következtében nyilásaik befalaztattak, vagy csak azóta a födöző kőlapok érintetlenül maradtak. Ezeknek tehát kinyitása, a sírkőlapoknak százados helyökből való fölemelése, az üregeknek *), hogy hozzájok férni lehessen, hosszabb időt igénylő szellöztetése tetemesebb fáradságot, segélyt s időt igényel, mint a mennyit tárgyunk tekintetében, a legtöbb esetben kétes eredménynél fogva, megérdemelhet; számba véve természetesen azt is, hogy az ily vizsgálatoknak a vallás és emberiség-parancsolta kegyelet határait túllépni nem lehet, s a még épen föntartott koporsók tekintet nélküli feltörésének, vizsgálatának stb neki nem eshetünk. Vizsgálatuk azért továbbra is még nagyobbára csak egyes alkalomszerű esetektől függhet, és ezektől kell majd elvárnunk — ha egyszer ezen tanulmányok köz figyelemben részesülendnek — minden egyes esetben az előjövő érdekes találmányok följegyzését és ismertetését. Ugyan ez az eset az őskori földalkotmányokra és pogány sírhalmokra nézve, a mennyire vizsgálatuk még nagyobb előmunkálatokkal, földfurással és terjedelmes ásatásokkal jár; s ennél fogva méginkább külön tüzetes foglalkozás feladata. A hol ez már megtörtént vagy épen a kéz irányában állva megkisérthető volt, ott a vizsgálat eredményéről ehhez képest szólok; máskép eleve felfödözésök és ismertetésökkel kellett megelégednem.

Nyilatkoznom kell még ezen leirás *történelmi részleteiről* és *adatolásáról*. Önkint értetődik ugyan, hogy a műemlékek tárgyalásában lényeges kellék azok keletkeztének, átalakításaiknak, s általában viszontagságaiknak történelmi bi-

*) A régibb egyházakban rendszeres sírboltok helyett többnyire csak egyes sírüregek léteznek, külön nyilással, melyet a talajba alkalmazott sírkövek födnek.

zonyosságu és hitelességü adatokkal ellátott meghatározása és kimutatása. Ellenben szinte ismeretes, hogy ezen eljárásnak, különösen nálunk, csak ritka esetben lehet helye, miután müemlékeinkről szóló kevés határozott és egyenes adatot birunk.

Ezek hiányában tehát többnyire csupán mellékes, tájékozó adatokra szorúltunk. Ilyeneket szolgáltat már általában a helytörténet, melynek adatai különösen illető épitészeti emlékei iránt is tájékozhatnak.

E szerint minden helynél szükségesnek vagy csak kivánatosnak látszott a felőle előjövő *első ismeretes és egyéb nevezetes adatokkal* tájékoznom magamat és olvasóimat. Ezen tekintetben pedig már egyéb régibb részletesebb hely- és kortörténeti emlékeink hiányában forrásul leginkább okirataink szolgálhatnak, úgy is, mint a melyekben a legbiztosabb és leghatározottabb adatokat találjuk. Legelül tehát minden helynél ott találandja az olvasó a kútfő idézetével följegyezve azon évet, melyben a hely okiratilag vagy egyéb történelmi adatok nyomán tudomásunkra először említtetik *); valamint e mellett, a hol szükséges vagy csak alkalmas volt, egyéb rá vonatkozó okirati és történelmi adatok idézését. Mi által egyszersmind, ugy vélem, ezen leirásom általánosabb *régi történelmi helyiratunk* megalapitásához is lényeges adalékkal járul.

Kiváló figyelembe jönnek ezen fölül azután azon sajátlagi határozottabb adatok, melyek egyenesen épitészeti és müemlékeink ha nem keletkeztét, úgy legalább azok létezését említik; milyenek az illető helyek várairól, várkastélyai, egyházai és plebániáiról, sőt a plebánosokról is stb szóló

*) Ez alatt természetesen nem kell azt érteni, mintha az illető hely épen csak az idézett évben keletkezett volna; ha csak ezen körülmény világosan nem említtetik. Ismeretes hogy az első századokból, különösen a tartárjárást megelőző korból, aránylag csak igen kevés okiratunk maradt fön. A legtöbb helynév azért csupán a XIII-dik és következő századok okirataiban jelenik meg először, ámbár ezen helységek legnagyobb része már ezelőtt régen létezhetett, sőt létezett is, mint ezt épen ezen későbbi okiratokból is észrevehetjük, melyek már is nagyobbára ezen népesített helységek változott birtokjogi viszonyairól szólnak, vagy az előbbi régiebbek megerősitéséről tudósitanak, midőn neveiket alkalmilag felhozzák.

adatok, miután az utóbbiak implicite szinte a létező egyház mellett is tanúskodhatnak *).

Ezen adatokat már nagyobbára okmánytárunk, *Fejér György* ismeretes *Codex Diplomaticus Hungariae* czímü gyüjteménye mellett egyéb ismeretes kiadott kútfők szolgáltatják, melyek, valamint az egyéb, belátásomra álló történelmi forrásokból merittettek, az olvasó belátására is minden nyomon idézvék. Ámbár e mellett nem egy ismeretlen adatot is

*) Nevezetes ezen tekintetben az itt következő első közleményekben folytonosan mint kútfő használt Pázmányféle egyházi összeirás jegyzéke, melyben az említett főpap régibb okiratok nyomán a megyéje és hatósága alá tartozó összes plebániái s az ország egyéb apátságai és prépostságai sorozatát névszerint előadja. Kiadva először Pozsonyban 1629-ben az: Acta et Decreta synodi dioecesanae Strigoniensis authoritate Il. ac R. D. Petri Pázmány Archiep. Strigoniensis celebratae Tyrnaviae A. D. 1629 die IV. Octob. czímü könyv mellett, mint Appendix prima de Dioec. Strigon. Ezután többször (Lippai által 1649, Szelepcsényi által 1667. kiadva) megjelent, ujabban Péterffy Concilia gyüjtöművében (II. köt. 233. s köv. lap.) Pázmány saját kezével javított példányából, mely szerint azért idézem is folyvást „Pázmány jegyzéke Péterffynél“ czím alatt, az illető kötet- és lapszámmal. Ennek tárgyunkra nézve jelentékeny érdemében megjegyzendő, hogy Pázmány, nyilatkozata szerint (idézett h. 266. l.) ezen jegyzékek szerkesztésére régibb iratokat használt: ad quae mihi facem praeferunt — úgy mond — Statuta Capituli Strigoniensis Anno 1397. firmata. (Valószinüleg az, mely Batthyány, Leges Eccl. III. 297. és Fejér, Codex Dipl. X. 2. 506. kiadva olvasható), antiquissimae item ac bonae fidei scripturae. Különösen itteni legközelebb érdeklendő tárgyunkra nézve: Antiquissimae notae — úgy mond — regestum, quo consignantur Parochiae omnes — állott előtte. Minél fogva gyanítani lehet, hogy ezen összeirás is legalább a XIII-dik és XIV-dik századból származhatott, s a benne előjövő egyházak tehát ezen korba és részint valószinüleg még a XII-dik s előbbi századba helyezhetők. Pázmány jegyzékének felhozása mellett tehát mindenkor érthető, hogy az illető plebániai egyház, melyről tanúskodik, nem csupán korabéli, de körülbelül már a XIII. században és legalább is a XIV-dikben létezett. Hasonló érdekü az ezen leirás első részleteiben előjövő plebániákra nézve, a Fejérnél Codex X. 8. 313. l. kiadott 1390-diki okirat, melyben a pozsonyi főesperesség alá tartozó csallóközi és Pozsony vidéki plebániai egyházak nagyobb része bizonyos egyházjogi kérdésnél fogva elősoroltatik.

sükerült elöhoznom, különösen a tárgyalt vidék egyházi és családi levél- és kézirattáraiból, mint helyén az ezekre is utasító idézetek tanusitják. Erre nézve a ritkábban elöjövő régibb *kiadatlan okiratokon* s egyes *monumentális feliratokon* kivül, különösen megemlítendök az úgy nevezett „*Visitatiók*", vagyis egyházlátogatási hiteles jegyzökönyvek, a plebániák kézirattáraiban gyakran lelhető illető *egyházak* és *plebániák történetei*, *emlékiratok*, *anyakönyvi* s egyéb mellékes *följegyzések*. Ámbár ezen utóbbi iratok, mint a rendszeres visitátiók stb a régibb egyházaknál is többnyire csak a XVII. század második felétől, az újabbaknál pedig a XVIII. századtól kezdve maradtak fön; tehát azon korból, mely a sajátlagi müemlékek határán túlesik; mindamellett nem egyik föntartotta még az elöbbi egyházépületeknek — melyek helyébe ezen korban nagyobbára újak épültek — emlékezetét, rövid leirását, vagy csak egyes, többé vagy kevésbbé érdekes adatokat ujításaik s átalakításaikról, s általában az újabb egyházak keletkezte idejéről. Mindezek tájékozhatnak még a müemlékek iránt is; és ezek tüzetes vizsgálatában már általában különös becscsel birnak. Valamint ezen érdekes források vizsgálatát azért sehol sem mulasztottam el, úgy a leirásban is, a hol szükséges volt tárgyamra, folytonosan idézem *).

A leiráshoz, mintegy áttekintéseül, hozzá mellékeltem minden tárgyalt vidék külön *monumentális müarchaeologiai térképét*, melyen mindazon helyek följegyezvék, de csupán csakis azok, melyekben építészeti emlékek s ezek a legtágabb értelemben elöjönnek; úgymint: *öskori földalkotmányok*, *sirhalmok*, *római maradványok*, *várak*, *várromok*, *egyházak*, *kolostorok*, *várdák*, *kastélyok*. Minden tárgy ismét s

---

*) Kedves kötelességet teljesítek, midőn ezennel egyszersmind mélyen érzett nyilvános hálámat kinyilatkoztatom és köszönetet mondok *lelkésztársaimnak* azon megelőző részvétteljes ügyszeretetért és liberalitásért, melylyel ezen vizsgálataimban egyházaik körül mindannyian kivétel nélkül a legnagyobb segélyemre voltak: előtárva és belátásomra helyezve egyházaik müemlékeit, és a plebániák kézirattárait; s általában helyismeretökkel és magyarázataikkal tájékozva egyházaik történetében; gyakran ezek felől egyéb érdekes hagyományokat is stb közölve.

annak *műidoma* — ha t. i. ilyennel bír — könnyebb áttekintés végett a térképen bizonyos jellel van meghatározva, melyek magyarázatát a térképen találandja az olvasó. E mellett többnyire a fölvett vidékkel határos helyek nevezetesebb emlékei is megjegyezvék. A szemlélő ez által is világosabban tájékozhatja magát az előjövő építészeti bizonyos határozott idomok és tárgyak elterjedése és összefüggése iránt. A térképeket pedig olyan újabb és régibb példányok nyomán készítettem, melyeket az illető tárgyak, példaul: egyházak, várak, romok stb megjelölésében legkimerítőbbeknek találtam [1]). A tárgyak kipuhatolásában e végett mindenütt nem csak hogy beutazva a vidéket személyesen vizsgálódtam, de régibb s újabb összes helyirataink adatait is gondosan fölkerestem és használtam; s az általok említett rommaradványok, vagy ezeknek ma már elpusztúlt söt ismeretlen állhelyei iránti s a táj lakóinál tudakozódtam; értesítéseiket, valamint a hagyományokat és népmondákat különösen tekintetbe vettem; úgy hiszem pedig, hogy mindezt a szükséges kritikai vizsgálattal is párosítottam. A hol e szerint valamely kérdésben levő tárgynak, például várromnak, régi egyháznak vagy kolostornak bizonyos nyomát és állhelyét kitudnom nem lehetett, vagy általában az e felöl szóló adatok határozatlanoknak söt kéteseknek látszottak, ott a tágyra mint kétesre a térképen kérdőjellel figyelmeztettem, valamint a leirásban, a róla emlékező kútfők idézete mellett, ezen körülményt följegyeztem [2]).

---

[1]) Az itteni első közleményeimben tárgyalt vidékre nézve az esztergomi érseki megyének Mathés J. által készített, és Jordánszky Elek püspök s kanonok által 1822-ben kiadott „Mappa Archidioec. Strigonien." térképét használtam, mint az egyházak, de más tárgyak megjelölésében is tudomásomra a legkimerítőbbet.

[2]) Ezenfölül, úgy tartom, felhagyhatok itt eleve azon, úgy is inkább helytörténelmi, mintsem műtörténelmi emlékek leirásában követendő eljárással, melyet ezen a téren is legújabban az e nemű szakirodalom oly szerencsésen megkisérlett, és különösen a hasonló angol és német helytörténelmi monumentális és műarchaeologiai irodalom nagy sükerrel követ: adván, például, az illető egyes hely, vár, egyház stb ismertetésénél és leirásánál mindazon önálló munkák, valamint az egyes szétszórt, időszaki lapokban és gyüjtőművekben megjelent leirások ismertetését, melyek bár mily tekin-

A mi még a leiráshoz mellékelt néhány *rajzot* illeti, mondanom sem kell, hogy a monumentális leirásnak egy más lényeges kellékét a jó müábrák és rajzok teszik. Ezen tekintetben azonban leginkább kellett a kezdet nehézségeivel küzdenem, tekintve az ily vállalatnak, különösen szakértő

---

tetben a tárgyra vonatkoznak, sőt e mellett a tárgyat előállító összes rajzok és képek kiadásai felsorolását, valamint ezeknek és az előbbieknek kritikai becslését: mint ezt legközelebb például a bécsi Régészeti Társulat Évkönyveiben is egyes várak leirásában a nagy tudományu Feil által valóban példányszerüleg foganatba véve látjuk. A mily kivánatos ez magában, sőt egyes monographiai kimerítőbb tudományos tárgyalásoknál ma már valóban elkerülhetlen kellék; úgy még is tárgyunk, mely sajátlag csupán a műemlékek leírásával s általánosabb monumentális statistika összeállításával foglalkozik eleve, ezen, a munka folytán már is igen ingerlőn kinálkozó terjedelmes, alapos eljárástól önkényt visszatartóztatott; vagy hogy azt csak bizonyos szűkebb korlátok közé szorította. Mert a mellett, hogy egy részt a jelentéktelenebb helyeknél az adott egy-két kútfői adattal a tárgy felől szóló alapforrások legtöbbször teljesen ki vannak merítve; úgy a nevezetesebb és érdekesebb tárgyaknál igyekeztem a felölök szóló alapforrásokon kivül, mind azon nevezetesebb leirásokat is megnevezni, melyek eddig a tárgyat többé vagy kevésbbé tüzetesen tárgyalták; a legtöbb közölök már úgy is, a tárgy természeténél fogva, a leirás között tárgyalásba vagy csak idézetbe jött. Ezzel pedig, úgy hiszem, hogy amaz alaposabb kimerítő irány érdekében a legszükségesebb, hahogy nem ennél is több, megtörtént; s a mi még masodrendü ezentúl fölemlítetlenül maradt, az sajátlag csak ezen tárgyak külön monographiájánál jöhet még tekintetbe, sőt kell hogy jöjjön. Mert ismeretes hogy a történelmi disciplinákban annyira honos plagium sehol sem uralkodik inkább, mint az annyira gyakori helyleirásokban, melyekben, majdnem kivétel nélkül, folyvást lelkiismeretlenül utánirva látjuk akár huszadszor is ismét csak azt, a mit egy kézikönyv gyakran mellékesen igazat elég félszegen, vagy hibásat hamisan elmondott. Az ilyeneket, ha egyszer végeztünk velök, midőn épen utunkban állottak s mintegy tárgyunkba ütődtek, nem lehet itt czélunk még valamennyi kézikönyvön át üldözni: kijelölve mindannyit, a hol az adat újra világot látott. Elég, úgy hiszem, ha azt mindenkor az alapkútfőben kimutatom, honnét a többiekbe átment; s úgy tartom, hogy valamint ezt iratomon át mindenütt, a hányszor szükséges volt, lelkiismeretesen teljesíteni igyekeztem, úgy meg is történt.

egyéneink, építészeti mürajzolók hiányában nehézséges és költséges voltát; minél fogva azt a megkivántató arányban első közléseimben eddigelő nem vagyok képes foganatba venni. Ily rajzok egyébiránt a müleirásban a szakavatott müértőre nézve tudvalevőleg úgy is inkább csak a ritkább, ismeretlenebb és eltérőbb alakitásu tárgyaknál szükségesek, s nem annyira a mütörténeti, mint inkább mübecsü alakításoknál kivántatnak. A müismerőre nézve ugyanis a közönséges, ámbár mütörténeti tekintetben mindig becses, román vagy gót idomú egyszerü falusi egyház ismeretesb alakját előállító ily rajz teljesen felesleges lehet.

Általában pedig ezen irányban az eltérőbb alakítású és ritkább tárgyaknál is inkább a müértelmet fölvilágosító rajzokra, mintsem festői érdekes előállításokra levén tekintet, a legtöbb esetben egyszerü épitészi alaprajzok, átmetszetek s a jellemzőbb részletek vázlatai megteszik a legszükségesebb szolgálatot. Ezek előállítására, valamint egyes emlékek és különösen palaeographiai hü előállítást kivánó feliratok rajzai közlésére törekedtem leginkább, bár mint kivántam volna is egyébkint emlékeink rajzait más bővebb történeti, s a nagyobb közönséget is érdeklő és képző irányban már most ezen leiráshoz mellékelni, mèlynek bizonyára nem egy tekintetben előnyére, sőt díszére válhatott volna. Idővel azonban, ha ezen igyekezeteimnek kedvez a süker, és méltánylásban részesülnek, minden tekintetben megfelelő kimerítőbb rajzok s ábrák által volna szándékom müemlékeinket illustrálni, hogy ez által is a még fenlévő, de már is naponként tünedező történeti és müemlékeinket nem csak megfelelő leirásban de előállításban is föntartva bírjuk és ismerjük.

Tekintve végre a müleirás azon nehézségeit, melyeket a nyelvünkön e részben szokatlan sőt ismeretlen müszavak és kifejezések s általában az úgy nevezett münyelv használata a szerkezetben s ennek olvasása és közértelmességére nézve okoznak, meg kell jegyeznem, hogy ebben nagyobbára szorosan eddigi irodalmunk ezen szakában elöjövö müszavakkal és kitételekkel éltem, mint azok különösen Henszlmann Imre által nyelvünkön eddig egyedül álló e nemü szakirataiban

használtattak [1]), innét már részint irodalmunkban ismeretessé lettek, részint újabb szótárainkba is átmentek. E mellett figyelemmel voltam szótárirodalmunk egyéb idevágó régibb s ujabb anyagára, különösen műszótárainkra [2]), valamint régibb s újabb e nemű — mindössze is egy-két iratra, mint például Molnár [3]) és Beregszászi [4]) munkáira. Miután azonban ezen, már némileg használatban levő szók jó része is keletlenebb, mintsemhogy a legtöbb esetben a köz értelmesség tekinteténél fogva mindenkor sükeresen használható volna; más részt pedig e nemű terminologiánk még távolról sem meríti ki azon jellemző dús műnyelvet, melyet az angol, franczia és német e szakbéli tankönyvekben és leirásokban oly mesterileg használva és alkalmazva találunk; sem pedig az övékhez hasonló leirásokat nem bírunk, honnét a kifejezést tárgyunkra alkalmazni lehetne; annál kevésbbé bírjuk pedig ezen műnyelv kimerítő glossariumait, melyek által az olvasó számára a magyarázat eszközölhető volna [5]): kénytelenittettem olykor a hiányzó vagy pedig eddig igen kelletlenül és értelmetlenül alakított nem egy műkifejezésünk helyébe újat s megfelelőbbet használni, ebben leginkább az előbb említett glossariumok értelmezéseihez alkalmazva magamat; általában pedig az ilyenekben leginkább a köz értelmességre törekedtem. De mind ezeknél, mind pedig amazoknál igyekeztem különösen iratom kezdetén a nehezebben érthetők mellett úgy a szakértők mint az avatatlanok számára a jellemzőbb és kifejezőbb

---

[1]) Lásd: Kassa városának ó-német stílü templomai. Pest. 1846; és más időszaki és gyüjtőművekben, mint: Szerelmey, Magy. hajdan és jelen, Vahot: Magy. föld és népei, Erdélyi: Szépirodalmi szemle, Magy. Akad. Értesitő, megjelent értekezéseit.

[2]) Például a legújabb és legteljesebb: „*Német-magyar Tudományos Műszótárra.* Pest. 1858.“

[3]) Régi jeles épületekről. Nagy-Szombat 1760.

[4]) Az épités tudománya. Debreczen 1819. Az épületre teendő fedelek ismerete. U. o. 1846. Az épületek erős és alkalmatos volta. U. o. 1825.

[5]) Minők például Otte legújabb német, franczia, angol, latin glossariuma: Archäeologisches Wörterbuch. 1857. és Bell: Alterthümliches Wortregister der Baukunst, englisch-deutsch stb. 1855. London.

idegen müszót zárjel közt adni, vagy közben helyenkint magyarázatúl használni. Szóval, ismételhetem némileg — t. i. mutatis mutandis — azt, mit ez en tárgyban nyelvünkön mintegy első elődöm a derék Molnár János egy század előtt már elmondott „A régi jeles épületekről“ XXIV. lap: „Azt is meg kell vallanom hogy egy-két szóban sem Paris Ferencztől, sem Csétsi Jánostól tanácsot nem kértem, mert nem csak ők szoptak magyar tejet: ez egy; más az hogy, míg mind ki nem hányjuk az idegen népektől hozzánk került szókat, addig egy-két szózatért engem senki pörbe ne keverjen.“ A többit majd közléseim folyamán vagy talán végén adandó glossarium pótolhatja addig is, míg a tan kézikönyveire nyelvünkön szert tehetünk. Magát a sajátlagi münyelv alkotását és keletét csak a mügyakorlat s a mütörténeti tanulmányokkal való bővebb irodalmi foglalkozás fogja majd idővel érvényesíthetni.

1.

CSALLÓKÖZ MŰEMLÉKEI.

Müemlékeink ismertetését *Csallóköz* müemlékei leírásával kezdem meg, mely szigeti helyezeténél fogva mintegy különvált vidéket képez.

Előre bocsátom a táj rövid ismertetését, mi által tárgyunk kellö fölfogására több nevezetesen tájékozó szempont kinálkozik.

Csallóköz a Duna folyam s egyszersmind hazánk legnagyobb szigete. Kevéssé Pozsonyon alúl kezdődvén és Komáromnál végződvén, az úgy nevezett Öreg- vagy Nagy-Duna s ennek egyik kisebb, Érsekujvári-Duna név alatt ismeretes ága által képeztetik. Hossza 11¼, szélessége 2—4 mérföld. Felső nagyobb része Pozsony megyéhez, az alsó Komáromhoz tartozik. Összesen mintegy 146 kisebb-nagyobb helységet és 75 pusztát vagy majorságot számlál. Ezek között néhány kisebb mezővárost is. Az egyetlen nevezetesebb, de már is Csallóköz legvégső szögletében álló hely Komárom városa és vára,

melynek leírását ennél fogva, mint általában a jelentékenyebb helyekét, egyáltalában külön közleményül tartom föl. A lakosság száma megközelítöleg 85,000-re tétetik. E közöl vallásra nézve mintegy 60,000 katholikus, körülbelül 2000 evang., 18,000 reformatus, néhány görög n. egyesült s 5000-et jóval túlhaladó zsidó. Nyelvre nézve lakói, kivéve talán hat helységet Pozsony közelében, melyekben németek és magyarok is vegyest laknak, a többiben tisztán magyarok. Kevéssé eltérőbb nyelvkiejtésöknél és kinézésöknél fogva lehet, hogy talán szinte nemzetünk egyik különváló sajáteredetiségü népfaját képezték *), ámbár jelenleg lényegesen eltérő jellemzőbb vonások nem igen különböztetik meg többi népünktöl.

A vidék földviszonyai szigeti helyezetéből merülnek föl : hegység, kőrétegek söt jeletékenyebb halmok nélkül, nagy folyamokkal körülvett, vizek és mocsárokkal átmetszett sík földet képez. Felsö nyugatéjszaki része, emelkedettebb fekvésénél fogva, s hol a dunaágak vizerei elapadtak, a többinél szárazabb, homokos és kavicsos; egyébkint számos egymásra következő falvakkal sürün népesített s meglehetösen müvelt. Alsóbb keletdéli része ellenben többnyire a Vág, Dudvág és Duna áradásainak kitéve, mélyebb mocsáros és lápos térségeket mutat; és egymástól már is jóval távolabb fekvö nagyobb helységeivel, terjedelmes pusztáival, rét- és legelőivel némileg hazánk alföldi síkságához hasonlít.

Csallóköz *történetét* söt annak *történeti idö elötti* korát illetöleg — miután ezen utóbbi korbéli habár kevés müemlék maradványaival is találkozunk — nem lehet itt feladatom ezen még legalább az utóbbi tekintetben kétes és azért tüzetes kritikai vizsgálatot igénylö tárgyba terjedelmesen ereszkednem. Általában felvehetö már ugyanis, hogy a mi hazánk elökoráról, különösen annak ezen részéröl a vizsgálatok által érvenyesíttetett, az nagyobbára Csallóközre is alkalmazható lesz; és ha e mellett, az ez iránt különösen föltünt véleményekre

*) Hogy Csallóköz alsó vagy Komárom megyei részét a honfoglalás alkalmával kún népség szállotta meg, ismeretes Anonymus B. R. N. XV. fejezetéből. Bővebben tárgyalom ezt az Új M. Muzeum 1858. foly. 483. lapján Magyarorsz. XIII. századi helyirata czímü értekezésemben.

itt röviden utalok, abban is hagyhatom ezek bővebb taglalását; vajjon például: Csallóköz ősnépe a *Ptolomaeusnál* említett *Cituok* voltak-e? mint azt *Lazius* (De republ. Rom. lib. XII. 1131. l.) Csallóköz latín „*Insula Cituorum*" elnevezésénél fogva vélte. Vagy hogy az szinte a *Skythák* egyik laka volt, mint ismét *Aventinus* (Annal. Boi. lib. I. 36.) Csallóköz német „Schütt" nevénél fogva vélekedett. *Cluver* (Germania Antiqua III. 123.) ellenben itt a *Quadok* régi székhelyeit keresi; míg *Bonfinis* (Hist. Ung. Dec. I. lib. 9.) véleménye közelebbi időbe vezet: szerinte ugyanis Csallóköz volt volna azon hely, hol a Nagy Károly alatt legyőzött *Avarok* végső menedéket kerestek. *Bélnek* (Notitia Hung. II. 318.), ki kétségbe veszi, hogy itt akár a Cituok, Quádok stb, akár csak a rómaiak is laktak volna, Bonfinis vélemenyét különösen Csallóköz őskori földalkotmányai erősíteni látszanak, melyeket a nép, úgy mond, maig *Tatárüléseknek* nevezvén, azok szerinte az avarok ismeretes táborhelyei, az úgy nevezett *avarringek* maradványai volnának [1]). De leírásunk folytán az illető helyeknél látni fogjuk, hogy épen úgy jönnek elő Csallóközben még más alakzatú őskori földalkotmányok, sírhalmok, valamint római építvények némely maradványai is, melyek tehát a vidék őskori történetére nézve is egy vagy más irányban még bővebb világot deríthetnek [2]).

---

[1]) **Lásd ezek bővebb magyarázatát Ipolyi: Magy. Mytholog. 129. s követk. l.**

[2]) **Még mélyebben, sajátlag a hitregei őskorba vezetnek „*Csallóköz*" s ennek egymás regés: „*Aranykert*" nevét magyarázó népies hagyományaink és regéink, melyeket már a Magy. Mythologiában 65 és 98. ll. előadtam, és e helynév jelentésének bővebb magyarázataira is vonatkoztam. Sajátságosan jön elő szinte Marsili „Danubius Pannonico-Mysicus" nagyszerű ugyan, de hibákkal teljes művében (I. 28. l.) Csallóköz német nevének félreértett és magyar nevével fölváltott magyarázata: „Schitt (így írja) quasi insulae deceptionis vel Labyrinthus quidam, eo quod totae quasi paludibus sint inundatae, inter quas iter facientes a via recta declinare solent, ita ut dum in viam redire quaerunt, aquis undique clausos se videant, et nisi magno vitae cum periculo exire nesciant." Bél i. h. ellenben Aventin fönnebbi véleményét czáfolva mondja, hogy a hely német Schütt neve a Duna elleni védgátak földhányásaira vonatkozik.**

Az ismeretesebb történeti korra nézve már bízvást fölvehetjük, hogy a közeli Pozsonynyal együtt Csallóköz is honunk azon vidékei közé tartozott, melyeket a magyarok mindjárt Pannonia meghóditásával elfoglaltak és megtelepitettek. Az egyes helyeknél alább fölhozandó okirati adatok erre nézve is elegendö támpontokat szolgáltatnak; valaminthogy a helynevek is erre látszanak utalni, példaul egy: *Villa Árpád* és *Árpádsoka*, *Villa Vitéz*, *Bálványvíz* stb, söt *Bös*, talán eredeti *Bessenyö*, *Várkony* pedig *kún* telepre, hahogy az utóbbit nem veszszük még egy elöbbi *Varchonita*, tehát *avar* vagy *várkún* népségi telepnek (l. ezeket Bös, Padány és Várkony nevek alatt bövebben adatolva). A vidék népies hagyománya és különösen egyik terjedt szent legendája, melyet, építészeti müemlékeink tekintetéböl is érdekes levén, még alább közölni fogok, oda mutat, hogy már sz. István apostoli buzgóságát és a hittérítést ezen a vidéken is gyakorolta, söt benne számos egyházat alapított volna. Okmánytárunknak a leirás folytán gyakran idézett adatai fölös számmal tanúsítják azt is, hogy Csallóköz felsö részének lakosai és tére sajátnevü, úgy nevezett Kisebb-Pozsony vármegye vagy Csallóköz vármegye — Comitatus Posoniensis Minor, Comitatus de Minori Posonio vagy de Csallóköz — hatósagot képezve (mely azonban úgy látszik Pozsony vármegyének csak kiegészítö része vagy kerülete lehetett), nagyobbára a pozsonyi várhoz tartoztak; és az úgy nevezett várjobbágyság — castrenses, jobagiones castri — viszonyában voltak; valamint ismét Alsó-Csallóköz népessége eleinte nagyobb részt hasonló minöségben a komáromi várhoz tartozott. Az elsö századok gyakori nyugati háborúi folytában, ezen fö helyek megszállása és ostroma esetében, gyakran lehetett lakóinak alkalma vitéz szolgálataikat kitüntetni; ennek következtében úgy látszik számos családok már itt is korán megszabadúltak a várjobbágysági viszonytól, és nemesi kiváltságokat nyertek. Alig is van vidéke hazánknak, mely oly számos és régi nemes nemzetséget elömutatni képes volna, mint Csallóköz. A sürün egymás mellett fekvö helységek gyakran csupa nemes lakókból állanak; ámbár a legnagyobb rész ma már szerény földmivelövé vagy épen vagyontalan zsellérré lett, de mindamellett ezen helyezetében is többnyire nemesi

eredete teljes tudatával bír. Igy lön egyszersmind Csallóköz a hon számos híres családai eredete helyévé: honnét az *Eszterházyak*, *Ilyésházyak*, *Pálffyak*, *Amadék*, *Dóczyak* stb fényes régi nemzetségei származtak; kik azonban nagyobb hatalomra és gazdagságra emelkedve, leginkább szülőföldük határán túl, az ország más vidékein szereztek családjaiknak terjedelmes birtokot; miután Csallóköz földe már régtől, úgy látszik, sürün népesítve s nemesi családok szilárdabb birtokában lévén, egyesek birtok-terjeszkedésének és nagyobb uradalmak alapításának nem engedett kedvező alkalmat. Ámbár idővel a *Szentgyörgyi* grófok, *Amadék*, később *Ilyésházyak* és *Pálffyak* itt is egyes kisebb uradalmakra szert tettek.

Az említett viszonyok nem kedveztek az egyházi testületek és méltóságok itteni nagyobb birtokadományzásának sem, melyek a legrégibb időből szinte nagyobbára csak egyes kisebb területekre vagy helységekre szorítkoztak, mint az *esztergomi érsekség* vajkai és érsekléli széke, a *pozsonyi prépostság és káptalan* egy-két helysége, s a *benedekiek* meg *zircziek* egy-egy faluja. Az egész szigeten nem is keletkezett valamely nagyobb egyházi testület, püspökmegyei székhely, apátság vagy zárda; holott máskép a szigetek hazánkban is, különösen az uttóbbiak kedvelt székhelyeül szolgáltak. Ezen tekintetben nélkülözünk tehát itt oly helyet vagy intézetet is mely sajátlag a vidék szellemi és müvészi élete központjaul szolgálhatott volna: minőül többnyire ily egyházi székhelyek, apátságok és zárdák szolgáltak, melyek azért egyes vidékek müemlékei vizsgálatánál különös tekintetbe jönnek. Ellenben úgy mutatkozik, hogy Csallóköz is e részben, mint a többi vidék, a kivüle fekvő Pozsonyra, — és csak részben talán Győrre is,— annak székes káptalanára s egyházára volt utalva. És csakugyan, valamint az itteni jogkérdésekben a pozsonyi káptalant mint Csallóköznek közönségesen hiteles helyét látjuk eljárni, úgy több példa által utasítva vagyunk müemlékeinkre nézve is a pozsonyi székesegyházi építkezések és annak müvészete befolyását és elágazását helyénkint nyomozni.

Más tekintetben Csallóköz is nagyobbára csak a többi haza közsorsát osztá, mint nevének történelmünkbőli olykori fölmerülése is tanusítja. A partjait mosó Duna hullámai épen

úgy szolgáltak a nyugati, valamint a keletdéli hadjáratok közútjaul. Helyezeténél fogva már Pozsony, Komárom és Győr közé ékelve, ezen jelentékeny helyek nevezetesebb viszontagságaiban nagy része lehetett. E szerint valószinüleg épen úgy elözönlék a nemzet első századaiban viselt nyugati, a Pozsony és Győr felől fenyegető vész ellenébeni hadak, valamint később a kelet és dél felől nyugatnak föltoluló tatár s török dúlások, s a függetlenségi háborúk. Ámbár valószinü, hogy a körülfolyó vizek által elzárt s az úttól félre esőbb sziget inkább csak a kisebb portyázó csapatok zsákmányolásának volt kitéve, mintsemhogy nagyobb dúlások érték vagy a fő hadak csatamezőjeül szolgált volna; valamint ennek nyomát történelmünkben sem találjuk. És nyilván ez lehet az oka, hogy épitészeti emlékei is nagyobb számban maig fönmaradtak.

Ha már épen ezen *fönlevő műemlékeket* tekintjük, söt a bizonytalan ugyan, de érdekes és gyakran tájékozó *néphagyományt* követjük, úgy látszik, hogy kitünőleg a XIV. és XV. század, tehát az Anjou-házbéli uralkodók, Zsigmond és Mátyás király országlási ideje volt Csallóköznek általában s így mütekintetben is virágzási korszaka.

Általában már ugyan ezen kor történelmünkben is köztudomásra mint hazánk legélénkebb időszaka mutatkozik, melyet, mint Zsigmond, kiválólag pedig Mátyás korát még a néphagyomány is hazánkban mindenfelé élénkebben emlit. Nem csoda tehát, ha Csallóközben is ehhez tapadt virágzó múltjának emléke: szólván Zsigmond és Mátyás gyakori csallóközi időzéséről, ottani palotái és nyaralóiról, vadaskertjeiről és vadászatairól; mint az illető helyeknél fölemlitendő hagyományok és népies regés nyomok tanusítják *); ámbár a történet kevés

*) Lásd a dercsikai regéket Karcsaytól Új Magy. Muzeum 1852. 769. l. s alább Nagy-Magyart, Alistált, Mádot. Egyébiránt Csallóköz ezen virágzó korára és kertszerü kinézésére vonatkozhatnak azon részben mythosi hagyományok is és regék, melyek Csallóközről, mint gyümölcsös boldog „Aranykertről" szólanak, és melyekre már fönebb Csallóköz őskora és neve említésénél útaltam (Lásd, Magy. Mythologia 65 és 98. lap, és Karcsay, Új Magy. Muzeum. 1851. foly. 495. s köv. ll.). Ezen virágzó állapota, valamint királyi mulatói és vadaskertjei, — mely utóbbiaknak nyoma még a

adatokkal képes gyámolítani ezen fölvételt *). Annyi azonban kéltségkivüli, hogy Csallóköz összes épitészeti emlékei épen ezen korban keletkezvén, egyaránt utalnak a vidék akkori virágzó állapotára és viszonyaira, valamint az említett fejedelmek építészeti tevékenységének nem csekély befolyására, melyet még e részben alább érinteni fogok.

---

régibb okiratokban is előjön (Cod. Dipl. X. 3. 108: egy XV. 1390-ben említett, most ismeretlen: Terra Vadaskert) — már rég elenyésztek, ámbár azokat még Istvánffy is történetében a XVI század végén említi. Fényes is tudósít (A Magyar Birodalom. Komárom vármegye 86. l.), ámbár adata forrását nem adja, hogy Mátyás királynak Komárom városa határában egy virágzó gyümölcsös kerte (pomarium) volt, épen azon a dombos helyen, mely a mostani tolnai utczától a Berek-utczának s a Megyeresi utczai kerteknek megyen. Szépségeért e kert Aranykertnek neveztetett, és róla ragadt volna e név későbben Csallóközre. Mondán alapszik-e ez, vagy történeti adaton? nem tudom. Azon kivül Fényes i. h. szerint, még az itteni örsi határban is volt volna Mátyásnak vadaskertje, mely most is Vadasdülőnek neveztetik. Úgy látszik, hogy idő folytával, a mint az elárasztó ugyan, de egyszersmind üdítő és termékenyítő Duna erei mindinkább kiszáradtak a termékeny ligetek és kertek helyén, melyek partjaikon virúltak, kopár fövény medreket és sík pusztaságot hagytak magok után.

*) Mondja ugyan Bél (Notit. Hung. II. 234.) a Csallóközben levő Kis-Magyar tájékáról: Vestigia supersunt diverticulorum Sigismundi imperatoris; quippe qui dum Posonii agebat huc saepius consueverat secedere venandi et animum relaxandi causa. Atque constat omnino *fide diplomatum, quae heic signavit,* freq entius cum isto secessu divertisse. Ezen okiratok azonban, ha csakugyan léteznek, nem állanak belátásunkra, s ennél fogva meg sem határozhatjuk, mily gyakran időzött Zsigmond a vidéken. A többi eddig kiadott számosak keltéből, melyekből Zsigmond tartózkodása helyeit, itinerariumát nagy részt már is meglehetős teljességgel lehet meghatározni, csak egy kétes adat volna ide vonható, mely 1411-ben october 30-dikán Prukban (Csallóköz elején) gyaníttatja, ha t. i. erre vehető volna a Cod. Dipl. X. 8. 527. lapon előjövö okirat ímezen kelte: Geben zu der Bruckh, mi azonban, úgy tartom, azonos a Cod. Dipl. X. 5. 177 és 182-dik lapon, mindjárt a következő napokról szóló kelt: zu der Burg kifejezésével, melyet Fejér Pressburgnak vél, hol Zsigmond az említett hó elejét töltötte, mint az előbbi okiratok kelte tanusítja; valószinűbben azonban talán Visegrád lehetne, mint a kitűnőleg királyi vár, s akkorában a németben szinte Plinden-burgnak nevezve. — A mellett tehát, hogy az

Ezen virágzóbb korszaka utáni időből ismét csak azon viszontagságai volnának fölemlíthetők, melyek a török háborúk pusztításai s a belső függetlenségi hadak zavarai által a honnal közösen érték. Mily sokat szenvedhetett Csallóköz ezek s még talán az ehhez járult elemi csapások által is, leirásunkban nem egy erre vonatkozó adat tanusítandja (l. például Alistál, Csötörtök, Kürt stb alatt); leginkább mutatja pedig azon körülmény, hogy Csallóközben lakott híres történetírónk Istvánffy Miklós tanusága szerint, korában még, a XVI-dik században 257 népes helységgel bírt volna, míg jelenleg csak mintegy 150-et számít.

Tárgyunkra nézve e mellett különösen figyelembe jönnek még a XVI-dik századi vallásújítási mozgalmak, melyek

---

adat kétes, Zsigmondnak csak egyszeri csallóközi mulatásáról tanúskodnék. Ellenben Pozsonyban való gyakori tartózkodása egyaránt ismeretes a történetből, valamint az okiratok keltéből. Hasonlón látjuk időzni okiratai kelte nyomán a Csallóközhöz közellévő pozsonyi mezőkön, Győrben, győri mezőkön, Sempthén stb. (Csallóköznek Zsigmond által való állítólagos elzálogosítását lásd Wenzel által tárgyalva Magy. Akademiai Értesítő 1851. 283. l.) Mátyás király itteni időzését illetőleg épen úgy nem bírunk bővebb adatokkal. Okiratai szerint csupán egyik hadjárata alkalmával találjuk 1466. november 5-dikén Komáromban, 9-dikén a Somorja városában lévő táborban. (Ezen adatok Ráth Károly szivességéből itenerariumi adatgyüjteményéből); 10-dikén szinte Somorján (L. Dudik, Iter Romanum I. 33.). Tehát csupán átmenőben; ámbár, mint már fönnebb figyelmeztettem, különösen őtet említi itt a monda dercsikai és mádi vadászatokon. Eltekintve azonban attól, hogy más eddig még kiadatlan okiratok csakugyan tudhatnak ezen fejedelmek csallóközi időzéseiről, természetesen, ha azt ilyenek nem említik is, azért itt még mulathattak. Hogy ennek az okiratokban kevés vagy semmi nyoma, az a föltevés ellen annál kevesebbet bizonyít, miután ily vadászati és mulatási időzés köztudomásra kevésbbé lehetett alkalmas idő az okiratok kiadására. De más részt ezen s e felől szóló egyéb adatok hiánya még is azt is tanúsíthatja, hogy csallóközi tartózkodásaik csak igen is ideiglenesek lehettek. Hogy erről talán kelletinél bővebben szóltam, kimentendi azon tekintet, mely mindjárt alább tanusítandja, hogy Csallóköz összes építészeti emlékei, mint fönebb említém, épen ezen fejedelmek korában keletkezvén, az ő csallóközi tartózkodásuk kipuhatolása egyszersmind azok keletkeztének történetét is megfejhetné.

Csallóközt is kiválólag áthatották. Minden nyomon láthatjuk majd és hallani fogjuk, mikép mindjárt kezdetben az egyház-épületek a különböző vallásfelekezetüek közt megosztattak. Hol több hajóu egyház létezett, ezek egyike az új tan követői számára elválasztatott. Később a mozgalom haladtával majdnem valamennyi az utóbbiak kizárólagos birtokába jutott, s nagyobb részt átalakíttatott, vagy hogy legalább az új hívekre nézve botrányos vagy csak fölösleges belső készlet: oltárok, képek és szent-eszközök eltávolíttattak és megsemmisíttettek. Több helyütt a ledöntött régi egyház helyébe épen nem, vagy csak idomtalan újabb egyházak épültek azon kor ízléstelen modorában. Midőn a XVII. században a katholikus vallás feléledésével a visszahatás itt is, különösen *Szelepcsényi György* érsek buzgalma által bekövetkezett, a régi egyházak is a katholikusok által ugyan ismét visszafoglaltattak, de a legtöb teljes helyreállítást szükségelhetett, mások ismét e mellett nagyobbára megujíttattak, s ez által átalakíttattak; valamint a tetemesebben megrongáltak helyébe is többnyire ezen korban épültek a számos egyháziatlan alakú templomok a renaissance idom barock vagy czopf modorában. Az ismét föléledt vallásbuzgalom ezen korából származnak nagyobbára Csallóköz újabb egyházi épületei, valamint a más felekezetüek csupán szükségleti építkezései, kik most ezen czélra csak kisebb igénytelen imaházakat voltak kénytelenek alakítani, melyekkel a lakosok azon kisebb részének be kelletett érnie, mely még a hitújítás híve maradt; miután nagyobb részök a régi egyházzal a katholikus hitre visszatért. Néhány nagyobb templomuk csak később, a múlt századi ismeretes tolerantialis valláshatározatok következtében épült. Alsó-Csallóközben, mely nagy részt tovább is a reformatio és különösen a helvét hitvallás híve maradt, a katholikusok számára szinte csak a múlt században alapíttattak több helyt új plebániák s épültek templomok. Ezek természetesen, valamint azon idő ízlése szerint keletkeztek, úgy minden művészibb idom nélküliek, sőt részben csupán szükségleti épületek. Innét hogy Csallóköz alsó része általában csak igen kevés építészeti műemlékkel bír, miután a régibb katholikus egyházak is folytonosan a reformátusok birtokában lévén, részint ledöntettek részint teljesen

átalakíttattak, mint ennek egyes nyomai még itt-ott észrevehetők. Megjegyzem még, hogy az itt általánosságban előre bocsátott előállitásra vonatkozó adatok és bizonyságok a tárgyalásban minden egyes helynél kimeritőn idézve megjelennek.

Ezen általános statistikai, földirati és történeti ismertető jegyzetek előre bocsátása után, mielött még a részletes leirásba ereszkedném, megkisértem a vidék építészeti müemlékei általános jellemzését.

Figyelmet gerjeszt mindenek előtt, hogy Csallóköznek majdnem összes emlékei *gót idomban* keletkeztek, mely mellett az újabb modoron kivül az előbbi építészeti idomoknak, mint a románnak s az átmeneti izlésnek (t. i. a románból a gótra) csak igen kevés vagy határozatlan nyomai mutatkoznak; ámbár máskép a mindenfelé számos, teljes figyelmet igénylő adatok kétségtelenül arra utalnak, hogy a jelenlegi gótidomú egyházak előtt itt régibb román müépítészetnek is helye volt *).

Az egyéb régibb építészeti idomok hiánya vagy csak ritkasága mellett azonban a gótidomúak oly gyakoriak, hogy bízvást állítható, miszerint a Felsö-Csallóközben jelenleg létező katholikus egyházaknak legalább is fele gót izlésben épült. Ha már általában ily számos egymást érő gót egyházak tömege mindenütt figyelmet ébreszthet a vidék építészeti emlékei s általában virágzó müvészi kora iránt; úgy itt annál nevezetesebb, miután hazánk jelenleg a müemlékekben általában szegénynek mutatkozik, s e szerint Csallóköz fentartott számos

*) E mellett szól már általában azon adat is, melyre fönnebb figyelmeztettem a Pázmányféle régi egyházakról szóló jegyzék ismertetésében: hogy valamint ezen irat még a XIV. századból való, úgy a benne előjövő egyházak legnagyobb része bizonyára a XIII-dik, ha nem előbbi századokból származik. Erősíti ezen véleményt az ott idézett másik 1390. okirat. Ezekben már Csallóköz régibb összes plebániái ritka teljességben előjönnek, úgy hogy köztök csak épen néhány újabb hiányzik a jelenleg létezők közöl; ellenben a bennök előjövők közől több ismét jelenleg már nem létezik. Ez tehát föltételezi, hogy a XIII. században létezvén, csakis az akkori román izlésben lehettek mindannyiak egyházai épülve; hahogy föl nem teszszük rólok, hogy müidomnélküli szükségleti épületek vagy épen faalkotmányok voltak — minők természetesen nem kis számmal lehettek köztük még pedig az utobbiak közt szinte müvészi alakításuak is. Ezen fölvételt egyébiránt helyenkint még világos adatok is tanúsítandják.

emlékeiből annyival inkább lehet és kell következtetnünk hazánknak a XIV. és XV. századbani építészeti tevékenységére.

Igaz ugyan hogy ezen egyházépületek már csak részben, többé vagy kevésbbé tartották fön eredeti idomukat. A legtöbbnél épen a nevezetesebb műrészletek, mint a csúcsívboltozat, a gerinczezet (Rippen), vállkövek (Consolen, Tragsteine), ablak-díszművek (Masswerk) stb elenyésztek. Másoknál még csak a szentély vagy kar (Chor, presbyterium) maradt föl az eredeti idomban, melyhez újabb egyházhajó épült vagy hogy a régi, többnyire szükség-parancsolta ujítások által egészen átalakíttatott; a csúcsívezet, az ívhevederek és gerinczek (Gewölbgurten és Rippen), az oszloptámok (Pfeiler) és vállkövek (Consolen) helyébe ujabb körív-boltozat (Rundbobogen-Gewölb) vagy lapos stuccador, söt deszka és gerenda födözet alkalmaztatott. De ezen utóbbiakon is az eltorzítások daczára még elegendő nyomok maradtak fön arra, hogy a műértő eredeti alakításukat fölismerje. A legnagyobb részt azonban kevesebb változás érte, hogysem eredeti idoma az első tekintetre fölismerhető nem volna.

Egyébiránt ezen számos gótízlésü egyházak nagyobbára már a gót építészeti idom hanyatlása korából is származnak, s az úgynevezett *késő-gót idom* (Spätgothisch) művei. Ezen korszak a külföldön részint már a XIV. század vége felé, nálunk pedig leginkább a XV-dik században bekövetkezett; mely kor máskép is általában Europa szerte az építészetnek igen kedvező volt, honnét ezen idom legszámosabb emlékei maradtak fön. Hazánkban és különösen úgy látszik Csallóközben is virágzását, mint már említém, elömozdítá a Zsigmond és Mátyás királyok által kifejtett építészeti tevékenység befolyása *).

*) Zsigmondnak a történetből ismeretes budai királyi laka körüli s egyéb építkezési tevékenységén kivül, elég legyen az akkorában országszerte uralkodó hasonló vállalkozásokról tanúskodó gyakori okirati adatokra utalnom, mint a budai más építkezésekre: Cod. Dipl. X. 5. 820. és X. 6. 730. Esztergomiakra : X. 4. 768., Garam melletti sz. benedekiekre X. 4. 555. A már nagy részben Lajos alatt megkezdett eperjesi és szakolczai építkezések folytatására: X. 4. 284 és X. 5. 112. Bártfaiakra: X. 6. 565. Késmárk : X. 7. 460. Szolog: X. 424. Nevezetesen pedig a pozsonyiakra; X. 7.

Kiemelendő még e mellett különösen ezen épületek meglepő egyformasága, mely nem csak a közös késő-gót építészeti idom hasonlatában áll, hanem általában az egész alaptervezet, alakítás, söt a diszítményrészleteknek majdnem azonosságában; minélfogva ezen egyházak nagyobb része, a kisebb kápolnaszerüek épen úgy, valamint a nagyobb többhajósak egymás között, annyira hasonlítanak minden tekintetben egymáshoz, mintha nem csak egy és ugyanazon kor és idomnak de egyszersmind kéznek is művei volnának, s azonos építőmestertől származnának.

Jellemző erre nézve Csallóköznek általam már előbb fölemlített azon legendája, mely nyílván mintegy ezen körülményre is vonatkozva beszéli, hogy Csallóköz hasonló kinézésü 12 régibb templomát sz. István a 12 apostol tiszteletére építtette, midön itt is a népnek a keresztyén vallást hirdette. Ó maga a mai Vajka nevü érseki városka helyén lakott, mely nevét is előbbi Vajk nevétől vette volna. A monda szerint ő ültette szinte itt azon szokatlan nagyságu és vastagságu, kétségtelenül több századot számító somfákat is, melyek az egyház körül levö kertben maig láthatók. A 12 apostol tiszteletére sz. István által épült ezen 12 csallóközi egyház neve különböző eltérésekkel jön elö, miután némelyek a régiebbek közöl, melyekről eredetileg a hagyomány szólott, újabb időben újonan épülvén, helyökbe a népmonda régiebb kinézésü más egyházakat kezdett nevezni; mások ismét idővel védszentöket változtatván, helyökbe szinte oly újabbak neveztettek, melyek valamely apostol nevére szentölvék *).

212. és X. 8. 624, 625 és 631. lapon; hol, mint az idézett helyekből látjuk, akkorában nevezetes idegen mesterek is müködtek. Jelenlegi székes egyháza is körülbelül ezen korban keletkezvén, mint már említém: valószinüleg nem minden befolyás nélkül volt a véle viszonyban levő csallóközi egyházak ezen időbéli építkezéseire. — Még inkább ismeretesek Mátyás nagyobb szerü s művészibb vállalatai, kiről azonkivül, mit rendkivülit a budai és visegrádi királyi paloták földiszítésében tett, el lehet mondani, hogy alatta s általa kezdve a bécsi sz. István egyháztól a pozsonyin át egész a kassaiig, ezek stb számos egyháznak gyakran századokon át is tartott építkezési munkálatai nagyobbára béfejeztettek.

*) Több vagy kevesebb eltéréssel közönségesen a következő egyházak neveztetnek: 1. Csötörtök, 2. Somorja, 3. Püspöki, 4. Szent-

A részletes leirásban néhány egyháznál még majd különösen fogok erre utalni, hol a legenda nem csak, mint általában az eset, a nép ajkán föntartotta magát, de az utóbbi századokból származó plebániai emlékkönyvek följegyzéseiben is előjön. — Valamint ezen sz. istváni első egyház-épitésekről szóló és hazánkban általánosan elterjedt ájtatos hagyományainkat nem lehet eléggé kegyeletesen méltányolnunk *);

Györgyár, 5. Sz. András vagy ma Szarva, 6. Várkony, 7. Pruk, 8. Kürth, 9. Szerdahely, 10. Egyház-Gellye, 11. Paka, 12. Alistál, 13. Bős, 14. Karcsa, 15. Lég, 16. Misérd, 17. Gútor, 18. Szemét, 19. Uszor. A számon felül lévőkkel pótoltatnak t. i. többnyire azok, melyek jelenleg már nem léteznek, újonan épültek, vagy csak apostol védszentöket megváltoztatták.

*) Mint ezen nemzeti kegyeletes vonásunkat már előttem egy szaktudós e tekintetben méltatta. Közlöm irata idevágó s figyelmet igénylő helyét. Lásd, Jahrbuch der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1856. Bericht über einen archaeologischen Ausflug nach Ungarn von Prof. R. Eitelberger von Edelberg 93-dik lap: „Zu den am meisten verbreiteten Irrthümern (t. i. hazánkban az épitészeti emlékeket illetőleg) dürften folgende gerechnet werden. Vorerst bringt man jedes ältere Denkmal mit *Stephan dem Heiligen* in Verbindung. Wo immer eine alte Kirche existirt, und wäre diese auch in entschiedenen spät-romanischen oder gothischeu Formen, immer heisst es, das Denkmal sey vom heiligen Stephan. Dieser Zug der Ungarn hat etwas rührendes und poëtisches. Der heilige Stephan ist Ungarn nicht bloss ein Individuum, er repräsentirt, man kann sagen, eine Idee; eine ganze Reihe von Begriffen findet in ihm ihren Mittelpunkt oder ihre Stütze. Die deutsche Nation hat keinen christlichen Nationalheros, der zugleich Landesheiliger wäre, an den sich eine solche noch immer lebendige Idee knüpfen würde. Wie ist ihr Karl der Grosse, der einzige, der sich mit Stephan dem Heiligen vergleichen liesse, und in seiner welthistorischen Bedeutung weit über dem ersten christlichen König Ungarns steht, wie ist ihr Karl der Grosse Fremd, unlebendig geworden? Wie lebendig, wie tief mit den nationellen Anschauungen des Volkes ist der Cultus des heil. Stephans in Ungarn, und wie anders steht es mit dem Cultus Karl des Grossen, des Bonifacius, Leopold des Heiligen und anderer Apostel und Helden des Christenthums in Deutschland? Wie ist in Ungarn die Phantasie immer und immer noch beschäftigt, das im Volke lebende Bild des grossen Königs auszuschmücken, und dasselbe wenn auch nicht zu erweitern — die Menschen sind auch an der mittleren Donau phantasieärmer und kälter geworden — so doch wenigstens so zu erhalten,

úgy természetesen értetődik, hogy azok a műtörténetben ott tekintetbe nem jöhetnek, hol ennek adatai határozottan ellenmondanak. Ámbár lehet, sőt valószinű, törvénykönyvünk adata nyomán is (Decr. S. Steph. II. 34.), hogy már sz. István korában ezen a vidéken is minden tíz falu csakugyan egy közös egyházat épített; sőt e mellett talán még mások is sz. István itteni személyes apostolkodása és befolyása által keletkezhettek vagy egyenesen általa építtettek. Csak hogy a mai ezen egyházak gót és késő-gót, több századdal sz. István kora után keletkezett idoma eléggé meggyőzhet arról, hogy a jelenleg létezők közől egyetlen egy sem helyezhető sz. István korába; tehát az ő művének vagy alapítványának sem tartható; ámbár lehet, hogy talán egy ily előbbinek helyébe épült. Eltekintve egyébkint idomuktól, több egyháznál többé vagy kevésbbé világos adatok által is értesülünk későbbi keletkezésök idejéről; és pedig azon egyházaknál is, melyeket a hagyomány kiválólag sz. István alkotványainak tart. Söt ily egyeseknél még arról is okiratilag értesülünk hogy, mielőtt például a XIV-dik században a helyen kápolna vagy fiók egyház épült,

---

wie es ist? Mit den Kunstdenkmalen allerdings, wie sie jetzt existiren, hat der heilige Stephan wenig mehr zu thun. Auch von den kirchlichen Denkmalen, die ursprünglich ohne allen Zweifel von diesem grossen Könige gegründet worden sind, ist kaum eines mehr, selbst nur in bedeutenderen Trümmern vorhanden. Die meisten sind im Laufe der Zeit meist in Folge kriegerischer Ereignisse zerstört, umgebaut und wieder zerstört und wieder erbaut worden, so dass vom ursprünglichen Baue meist nichts mehr übrig bleibt, als die Erinnerung. Das letzte interessante Denkmal aus der frühesten christlich-magyarischen Zeit ist bei dem Graner Dombau zerstört worden, mit einer Gesinnung, von der man nicht weiss, soll man an ihr mehr den Mangel an Pietät für das Heilige, oder an Ehrfurcht für das Historisch-ehrwürdige tadeln. Lange Zeit sind die letzten Stephanischen Monumente als überflüssiges Baumaterial an den Ufern der Donau gelegen". — Ehhez hozzá adhatom, hogy a sz. István egyházépítéseiről szóló hagyomány még hazánk határán túl is honos. Épen így tulajdonítja neki például a hazánkkal határos és egykor hozzá tartozott több helyen, mint Hainburgban és Németóvárott az osztrák nép régi egyházai építését, mint ezt magam hallottam s a Religio (1856, II. 13. sz.) egyik levelezésében is olvasom.

azelőtt ott semmiféle más régibb egyház nem létezett (l. Egyház-Karcsát). De ezen kegyeletes hagyomány, mint mondók, egyszersmind a csallóközi egyházak föltűnő hasonlata bizonyságaul is szolgálhat; látjuk, mint törekedett a közvélemény ezt azzal magyarázni, hogy keletkezésöket egy s ugyanazon alapítónak tulajdonítá. És lehet, hogy ily alapítóról, és talán épen királyi alapítóról, kinek befolyása által Csallóköz több temploma egy időben keletkezett vagy csak újra épült, még a hagyomány is emlékezett. A történet nevezetesebb személyei a regében folytonosan bizonyos kölcsönös viszonyban állanak, s az egyikről a másikhoz hasonlóbb vonás könnyen átszállt emerre. Így megeshetett volna, hogy a Mátyás király idejében vagy befolyása alatt Csallóközben csoportosan létesült új egyházépítések emléke, a későbbi hagyományban sz. István legendája körébe ment át, mint a melybe ezen vonás a népies emlékben inkább beillett.

A mellett hogy itt nagyobbára egymáshoz hasonló tárgyakkal, s a késő-gót idomnak már is kevésbbé szervezetes, ízlését pedig leginkább csak a külsőségekben helyező alkotványaival találkozunk, ehhez ezen emlékek még többnyire egyszerűbb kisebb falusi templomokból állanak. Ámbár pedig a gót idom e nemű kisebb műveknek is tökéletesen képes volt megfelelni; tagadhatatlan még is, hogy épen ezen stíl egyszerűbb kezelése és korlátozott alkalmazása által sokat veszt sajátlagi művészi díszében és magasztos kifejtésében. Ehhez képest itt is kisebb templomaink már külső alakjokra nézve is igen jelentékteleneknek mutatkoznak. Többnyire egyszerűn alakítva, a szentély vagyis karhely mellett csak egy hajóból és toronyból állanak, az úgy nevezett kereszt- vagy áthajót (Kreuzschiff, Kreuzvorlage, Vierung, Transept, Querhaus, Kreutzarm) általában nélkülözik. Azon egyházak is, melyek több hajóval bírnak, e részben többnyire szervezetlenül alakúltak: vagy csak egy mellék oldalhajójok van, vagy pedig a közepsőt ennek közép vonalára, úgy nevezett tengelyére (Axe) helyezett oszlopokkal választák el; ez által a hajó hasonló magasságu két részre osztva, némileg az úgy nevezett késő-gót csarnokegyházak (Hallenkirchen) alakját tünteti elő. Csúcsívezetök, melyet nagyobbára szinte csak szentélyeikben talá-

lunk még épen föntartva, egyszerű kereszt- és válívezetből (Kreuzbogen és Scheidebogen vagy Querbogen és Quergurten; Henszlmann válaszíveknek nevezi az utóbbiakat) állanak. Az ívezet s ívgerinczezet egyéb alakjai, mint az úgy nevezett szövedék vagy hálógerinczezet és csillagívezet (Netzwerk, Sterngewölb), daczára annak, hogy ezen mesterkélt és túlzott díszítményi alakzatok leginkább a késő-gót ízlésben kedveltettek, a mi máskép hasonló idomú egyházainkban itt ritkán, mindössze is talán kétszer jönnek elő, minek oka kétségkivül ezen egyházak egyszerűségében keresendő inkább, mintsem hogy tisztább, szervezetesebb alakításuknak volna tulajdonítható. Az ívgerinczezet (Gewölbgurten és Rippen) közönségesen egymást felváltó apróbb és nagyobb horonyokból (Hohlkehlen), lemezekből (Platten), fél- és körtealakú hengerekből (birnförmige Wulste és Halbcylinder) levén alakítva, többnyire csak a falból kiszökő különféleképp alakított vállköveken (Consolen, Krag- vagy Tragsteine) nyugszanak; sőt itt-ott egyszerűn minden közvetítés nélkül az oldalfalakból vagy az oszloptámok (Pfeiler) faltömegéből emelkednek ki. Az oldalfalak ennélfogva, nélkülözve az ívhevedereket és gerinczeket tartó oszlopszálakat (Pfeilerbündel), egészen csupaszok és tagozatlanok maradtak. Az ablakok hasonló csupasz kajácsos (schräg) falazat mellett, többnyire keskenyebbek is, mintsemhogy a gót ízlésben annyira kedvelt díszművek (Masswerk) kifejtésének vagy csak megfelelő alkalmazásának is elegendő tért engednének; s a hol az alkalmaztatott is, a legegyszerűbb háromlevelű lóhere vagy hármas félkör- alakból (Kleeblatt és Dreipas-Masswerk) képeztetett; a máskép igen gyakori lángozott alak, az úgy nevezett halhólyag (Fischblase, francziában Flamboyant) szinte csak ritkán jön elő ott is, hol még az előbbieket is az idő foga meg nem emészté vagy a későbbi úgy nevezett újítások el nem rombolták, melyek alatt az ilyes finomabb részletek tudvalevőleg leginkább szenvednek. Az ajtózatot is az egyszerű csúcsívezet mellett, nagyobbára az úgy nevezett lapos lóhere- vagy hármaslevelű ív (platter vagy gestürzter Kleeblattbogen; Henszlmann szerint Bloxam angol művének német fordításában: der gerade überdeckte dreiblättrige Bogen) képezi. Igen ritka e mellett a késő-gót

idomban máskép gyakori kanyarú ív (geschweifter Spitzbogen), vagy is az úgy nevezett szamárhátív (Eselsrückenbogen). Hasonló tömör, nehézkes és csupasz kinézésü külsejök is, melyet sem a fölszökő támívek (vagy szökívek Henszlmann szerint, Strebebogen), sem a magasba törekvő csúcsművek (Giebelwerk) nem díszítenek; a rendesen alakított külső oldaltámfalak is (Strebepfeiler) legföljebb háromszor tagozva, idomtalan tömör faltömeget képeznek, fölül egyszerűn rézsutosan végződnek, s a máskép gyakran alkalmazott díszművek, mint a tornyocskák (Fialen), mennyezetek (Baldachine), csúcsművek ezeken is általában hiányzanak. A karhely vagy szentély a gótidom legközönségesebb alakítása szerint a nyolczszögből képzett három oldallal záródik; egy-kétszer egészen egyenesen is, lapos záródással végződik. Ritkán, és többnyire csak az egyház belsejében, a szentségházakon jön elő, mint díszrészlet, egy-egy oszloptornyocska (Fiale), tekedíszítmény (Bosse), levélcsomó (Krabbe) vagy keresztvirág és rózsa (Kreuzblume, Rosette); és kivülről csupán a négyszögü tornyok fölött emelkedő sokoldalú (többnyire nyolcz) gula csúcsfödözet (mehrseitige pyramidale Helmkrönung), oldalain a hasonlón alakított négy kisebb melléktornyocskával, hirdeti a gótidom magasba törekvő irányát; míg belül ismét csak az ívezet gerinczei és zárkövei (Gewölbschlusstein), valamint a vállkövek dombormüvei s az itt-ott teljesebben fönmaradt, gyakran kiválón ízletesen és müvészileg alkotott szentségházfülkék és tornyocskák (Sacramentshäuschen) emlékeztetnek egykori müvészi díszökre. Mert jelenleg az eredetileg talán bővebben létezett és művészibb alakítással bíró díszrészletek is, részint a romladozás és elhagyottság, részint pedig az oktalan újítások által annyira megsértvék s eltorzítvák, hogy a legtöbbször csak ezen romtöredékekből vagy a mészkéreg és vakolat alól előtünedező részletekből sejthetjük az egésznek eredeti alakját.

Végre figyelmet igényel még azon körülmény is, hogy nagyobbára mindezen építmények anyaga téglából áll. Csallóköz, mint láttuk, kőanyag hijával levén, ennek távol vidékről hozatala természetesen igen költséges lehetett. A téglaanyagból való épités azonban már általában nem kedvez a

monumentális művészibb idomok kivitelének, legkevésbbé pedig a gótnak, melynek különösen sajátja az egyes részek finomabb és gyöngédebb szervezése s ennél fogva tagozása. Ennek kivitelét a gyöngébb és művészibb formákra nehezen alkalmazható téglaanyag nem igen engedi; minél fogva megfelelelőleg csak a faragott kő használható. Ennek hiányában ugyan Németország egyes részeiben már a román és gót idom korában sajátságos művészibb téglaépítészet képződött, melyben a téglaanyag szinte díszrészletekül is kiképezve művészileg alkalmaztatott, s a téglák külseje fénymázolva lévén, ezeknek saját ékességet kölcsönzött. Ellenben Csallóközben a téglaépítészet a közönséges szükségleten fölül nem emelkedvén, természetesen ezen emlékek művészi alakításának csupán hátrányára szolgált. A téglaanyag kevésbbé szilárd volta miatt már a tartósság tekintetéből is tömörebb egyszerű oldalfaltömegek igényeltetnek, melyek a faragott kőépítészetben a gót idom támrendszere mellett teljesen nélkülözhetők. Innét hogy ezen gótidomú építészeti emlékeinknél szinte a falrendszer uralkodik, mint az a román idomnak sajátja inkább, mintsem a gótnak. Ámbár tekintetbe jöhet az is, hogy a gót építészet hanyatlása korában a gót ízlés is mindinkább ezen jellemet kezdé fölvenni. A tömeges szervezetlen és tagozatlan falrendszer a támoszlopok és ablakok közt, ezeknek ritkultával, mind tágasabbra kiszélesedik, míg belül az oszloptámok és szálak eltüntével a csupasz tagozatlan falazat állott elő.

Díszítményi részletekül ellenben ezen műemlékeinknél mindenütt faragott követ találunk használva, mint ívgerinczekül, váll- és zárkövekül, ajtó- s ablakfeleknek stb. Valamint pedig a téglaépítészet ornamentikáját nélkülözik, úgy föltűnik az is hogy, miután fénymázolt téglák sem alkalmaztattak, mikép volt összehangzásba hozható vörös téglafalaikkal a faragott fehér homokkőből készült díszítvény? Ennek tarkaságán a mai ízléstelen kor természetesen egyszerűn azzal segített, hogy mind a kettőt egyformán bevakolja és bemeszeli; de mit eredetileg, midőn a vakolás és meszelés nem volt oly szükséges palliativ szer az ily műveknél mint jelenleg, nehezen tehetünk föl; máskép mire való is volt volna ezen ékes kőfaragvány-részletek alkalmazása, ha azok úgy

fölismerhetlenné téve bémeszeltettek volna, mint most láthatók. Fölvehető tehát egy részt, hogy csakugyan a vörös téglafalazat s a kőfaragvány-részletek minőségökben hagyattak, és talán épen ez kölcsönözhetett a máskép tömör épülettestnek változatossága által némileg élénkebb szervezetes tagozást. Más részt azonban kétségtelen, hogy ezen egyházak egy része már eredetileg alfresco festményekkel volt belülről, sőt némely kivülről is, legalább egyes részeiben, díszítve. Vajjon állítható-e ez mindnyájáról? most már aligha lesz meghatározható. Adataim legalább, mint alább az egyes helyeknél előkerülnek, csak néhányról szólanak már; míg magok a festmények alig egy-két jelentéktelen töredékben szemlélhetők; ámbár itt-ott a mészkéreg alatt bizonyára még egyes nagyobb részletek lappanghatnak.

Emlékeinknek ezen általános jellemzése után, talán méltán kérdezhető volna, vajjon csakugyan érdemes-e még ezután is minden ilyen csekélyebb falusi gót egyház stb részletes leírásába ereszkedni? Általában ugyan ezen érdemben nem nyilatkozom, miután ez bizonyos tekintetben, s talán mindenütt másutt is, fölöslegesebbnek látszhatik, mintsem nálunk, hol az ily ismertetéseknek még nem csak teljes hijával vagyunk, de sőt általában emlékeink létezéséről is, talán egy-két nevezetesebbet kivéve, nincs tudomásunk.

Ennél fogva már általában kivánatos lehet, hogy valahányszor egy újonan felfödözött müemlékkel elöállunk, mindannyiszor leírásunk müavatott és kimerítő ismertetése által egyszersmind kezességül szolgáljon arra nézve, hogy az illető emlék csakugyan azon idom- vagy kor müve, melynek azt tulajdonítjuk; mit máskép, csupán általános jellemzéssel: hogy román, gót vagy más idomnak müve, a mily könnyü volna elvégezni, annyira fölösleges és czéltalan eljárás lehet, miután a müleírásban nem csak egyes gót stb emlék létezéséről, miről úgy is senki sem kételkedik, akarunk tudomást szerezni, de ezen idomoknak hazánkbani sajátlagibb kifejlödését, elágazását, sajátságait kívánjuk megismerni. Ez volna véleményem szerint egyszersmind azon általánosabb mütörténeti szempont, mely az ily részletes tárgyalásnál tekintetbe jön, s azért nem csak jogosúlt, de sőt igényelhető mütörténetirodalmi kel-

lék. Az egyetemes müarchaeologia és mütörténet szempontjából tekintve, ugyan is nem lehet azzal megelégednünk, ha a különböző müidomok korszakából csupán egyes, vagy csak néhány kitünőbb és nevezetesebb emlék leírását bírjuk, miután a stíl alkalmazásának, gyakorlatának és sajátságainak becse és érdeke nem csak a kitünőbb müvek kizárólagos tulajdona, hanem minden kisebb alkotmányában is, tehát minden falusi egyházban is, kiváló alkalmazásában nyomozandó, és ez által az egészet igazoló egyformaságában, e mellett pedig ismét eltérő egyes részleteiben is tanulmányozható; azért nyilván összes jellemző vonásai csak a különböző vidékek összes tárgyai alapos vizsgálatának részletes eredményeiből határozhatók meg.

Kétségtelenül a hasonló tárgyak és idomok ismételt leírása a kevéssé avatottra vagy épen teljesen avatatlanra nézve, ha nem értéktelennek, úgy úntató és fárasztó olvasásunak fog látszani. Ki kell tehát nyilatkoztatnom, hogy ámbár iratom a közértelmességnek szántam, még is leginkább a müértőt tartottam megírásában szemem előtt, kinek minden állításomról számolni tartoztam. De egyébkint is az e nemü alapos tárgyalást már a dolog fogalma önkint megkívánta; s itt kérdésbe talán csak a kisebb tárgyaknak is általában tulajdonított fontosság jöhetne, a mennyire ezen vizsgálat azokra is egyaránt kiterjeszkedik. De ez is magából önként következik, miután nem volt és nem lehetett czélom csupán egyes korszakot alkotó nevezetesebb, s azért legalább nagyából többnyire ismeretes kitünőbb müemlékeink leírását összes müemlékeink ismertetéseül kiadni. A kisebb tárgyaknak is részletes leírásába kellett tehát ereszkednem, hahogy eddig teljesen ismeretlen emlékeinket s azok becsét csakugyan ismerni és méltányolni akarjuk, és hogyha azok jellemzésében a bebizonyítással adós maradni nem akarok. Csak ez által lehet ezen eddig homályos söt kétes térre nálunk is világot deríteni, mely azután innét az összes mütörténetre, sajátlag pedig a mienkre, müemlékeinkre, ez által pedig egyszersmind az összes hazai történelemre átsugározzék!

Gyüjtsük össze tehát ezen a téren is töredékeinket, nehogy véglen elveszszenek, s az által is megint szegényebb le-

gyen múltunk, a jelen és jövő. Ha a megmaradt morzsalékot összeszedjük, talán lesz még néhány kosárral is!

Colligite fragmenta ne pereant! (Joan. 6. 12.)

---

1. *Alistál* (Pozsony vármegye). A helység közepén emelkedő dombon álló kath. plebániai egyház késő-gót ízlésben épült. Körötte egykori védfala rommaradványai láthatók; egy része a plebániaépület háttérében még jelentékeny magasságban fönáll, és lőrésekkel is el van látva. Ezen védfal már szemlátomást jóval jelentékenyebb, mint falusi egyházaink egykor általános és még sok helyütt föntartott, sőt lőrésekkel is ellátott e nemü falkerítései, melyek szinte többnyire a lakosok ideiglenes védelmi ellenállására szolgálhattak egy részt, míg más részt a templom körül helyezett temetőnek is kerítéseül alkalmaztattak. Itt azért, úgy látszik, hogy ezen tetemesebb bástyaszerü falak egy előbbi kisebb erőd vagy várda maradványai lehetnek, melynek a jelenlegi egyház mintegy közepén állhatott. Erre utal azon körülmény is, hogy az egyház éjszaki oldalán álló, és még lőrésekkel is ellátott torony a kis egyházhoz mérve tetemes szélességü: 16′ hosszú és 18′ 4″ széles; míg maga az egyház szélessége belső világában (im Lichten) csak 16′, 8″ számít. A helynek állítólag okíratokban is előjövő latín neve: *Stabula Regia*, talán szinte az itt létezett egykori királyi ménesekre, majorokra, vadászlakra vagy várdára utalhatna *). A vidéket mint királyi mu-

*) Tudomásomra ugyan ezen latín neve kiadott okíratainkban elő nem jön, csupán a helyben szóbeli közlés nyomán értesültök felőle. Okíratilag Alistál csak 1391-ből ismeretes (Cod. Dipl. X. 1. 734.); s ezen okírat is arra utal, hogy királyi birtok lehetett egykor, miután birtokosai mint „nobiles Tavernicales" jelennek meg. A hely magyar neve nyilván *al-* vagy *alsó-istállót* jelentene, épen úgy mint tőszomszédjában fekvő fiók helysége neve *Filistál*: *Föl-* vagy *Felső-Istállót*. Ámbár ezen utóbbi helynevet, mint azt egy 1295-diki okírat (Cod. Dipl. VI. 1. 353.) Faristárnak írja: „possessio Faristár nominata in Challoköz existens", Jerney és Czech (Magyar Nyelvkincsek 165.) egy más, általok előhozott 1206. okírat szavai nyomán Forster vagy Vorstehertől eredtetik: „quod nec rex, nec comes Posoniensis, nec etiam

lató és vadászhelyet általában igen élénken említik még az Alistál tőszomszédságában lévő *Mad* helységről Mátyás király idejéből szóló népmondák is (lásd Nagy-Madot). A plebánia levéltárában előjövő XVII-dik századi pöriratok tanuvallomásai szerint, a torony még akkor is négy ágyuval volt fölfegyverezve a portyázó törökök berohanásai miatt. Ezen pör szerint a katholikusok és reformátusok az egyház birtokára egyaránt igényt tartottak; a XVI-dik században ugyanis a reformátusok birtokába jutott, kiktől a katholikusok a XVII-dik század második felében erőszakkal visszafoglalták, miután mind a két felekezet birtokáért huzamosan változó szerencsével küzdött; mi között, úgy látszik, az egyházépület is nem kevesett szenvedett.

Az 1694-diki egyházlátogatás jegyzőkönyvében már a templom igen régi épületnek mondatik, melynek szerinte alapítója ismeretlen. Ugyan itt említtetik, hogy az egyházat körülvevő temetőben egy régi halotti kápolna is állott: antiqua capella sub qua adhuc ossarium visitur. Ily halotti kápolnák, úgy nevezett Carnariumok, alattok létező sírbolttal és csontházzal vagy ossariummal a XII. és XIII-dik század román ízlésü építészete korában közönségesen kerek alakban épültek a régibb és tekintélyesebb anyaegyházak körül elhelyezett temetőben. Ezeknek valamint az anyaegyházak mellett állott hasonló idomú keresztelő kápolnáknak egyházépítészeti müemlékek tekintetében jelentékenységét leírásom folyamán előjövő hasonló tárgyaknál még bővebben fogjuk látni, s itt az adat által,

---

Faristar aliquid iuris inde habeant.* De abban nyilván hibáznak, hogy ama Faristár helynevet, a mai csallóközi Filistállal azonosnak tartják. Mert ezen, az 1295-diki okíratban említett Faristár kétségtelenül az, mely egy más, 1337-diki okírat (Cod. Dipl. VIII. 4. 261.) leírása szerint Pozsony mellett, Papfalva, Ivánka és Cseklész között egykor létezett, és melynek ma, úgy látsz'k, semmi nyoma. Mert aligha valószínü Gyurikovics azon véleménye is, melyet ezen okírat egy más átvételéhez megjegyzett (L. Cod. Dipl. VIII. 6. 141.), hogy ezen Faristár alatt a mai Pruk értendő, miután ez már előbbi okíratokban is folyvást ezen utóbbi néven jön elő (l. Prukot). — Egyébkint megjegyezhető még az is, hogy az Alistálhoz egy órányi távolságra levő Szakáloson is királyi ménesek voltak már a a XIII-dik században (Codex Dipl. IV. 3. 447.).

miután ezen kápolnának jelenleg már semmi nyoma, csak az itteni egykori jelentékeny egyházépületekre figyelmeztettetünk. Hasonlón említi ezen egyházlátogatás a régi szentségházat (Sacramentshäuschen) az egyház oldalfalában: tabernaculum in pariete cratibus munitum. Ezen fölül azonban nem maradt föl egyéb adat az egyház régibb korából; söt a régibb plebániai egyházak sorozatában sem találjuk megemlítve, melyek pedig máskép, mint látni fogjuk, Csallóköz régibb plebániai egyházait meglehetősen teljesen adják.

Mai alakja szerint itélve az egyház, úgy látszik, a XV-dik századi késő-gót ízlés idomában épült. Szentélye a gót egyházak közönséges modorában a nyolczszög három oldalával záródik. Boltozatát a hazánk gót épitvényeiben általánosan divó nyomott csúcsív képezi, mely már a félkörív alakjához közel áll; valamint ezen alakítás épen úgy a gót ízlés kezdetén, mint hanyatlása korában szokásban volt. Az ívezet erőteljes horonyokkal (Hohlkehlen) és lemezekkel (Platten) tagozott gerinczei (Rippen) egyszerű, de szinte erőteljesen hengerekkel (Wulst) és horonyokkal tagozott, és hegyesen végződő vállköveken (Consolen) nyugszanak. Az evangeliumi oldalfalon láthatók még az egykori szentségház nyomai: az egyszerű falfülke nyilását szinte horony, henger és lemez tagozat szegélyzi. A valamivel szűkebb és rövidebb szentélyt a tágabb és hoszszabb hajótól a szokott vál- vagy diadalív (Scheidebogen, Triumphbogen) választja el. Az előbbi hossza belső világában (im Lichten) 22′, széllessége 15′, 4″, magassága 36′. A hajó hossza 24′, 4″; szélessége 16′, 8″ *). Az utóbbinak bedölt ívezetét jelenleg lapos födözet, vakolt gerendázat (Stuccador) pótolja; eredetileg, mint a külső oldaltámok (Strebepfeiler) mutatják, szinte mint a szentély, csúcsívű keresztboltozattal bírt; most

*) Ezen első alkalommal egyszer mindenkorra megjegyzem hogy, ámbár a mértékvételben szabályszerűen jártam el, még is megengedem, hogy különböző helyen alkalmazva itt-ott kisebb vagy nagyobb eltérések jöhetnek elő. Ennek okai egyébkint a műértők előtt úgy is ismeretesek: minők az épületfalak ülepedése, tágulása, gyakran a már eredetileg is egyenetlen alkotás; leginkább pedig az újítások, a többszörös vakolatok vastag, egyenetlen kérge stb. E miatt az ily mértékkülönbség közönségesen néhány újjnyi vagy csak vonalnyi, gyakran azonban sokkal tetemesebb is lehet.

ujabb ablakai is közönséges négyszögü alakúak; csak az egy-, ház kapuzata, valamint a sekrestye nyílása is, megtartá eredeti késő-gót idomú, laposan átszelt hármaslevelű ívét (platter Kleeblattbogen). Anyaga részben tegláből, részben terméskőből áll; falazata általában valamint faragott ködiszítménye is többször bevakoltatott és meszeltetett. Kivülről a boltozat szervezetének megfelelőn oldalfaltámok (Strebepfeiler) alkalmazvák, fölül rézsutosan végződve, előszökő talapzatukkal együtt háromszor tagozvák. Tömör, erősen előszökő alakításuk leginkább jellemzi az épület késő-gót idomát. Az egyház éjszaki homlokzatán három emeletben magasló négyszögü torony födözetét a gótidomú nyolczoldalú gulacsúcs-tetőzet képezi, négy oldalán a kisebb hasonalakú tornyocskákkal körülvéve.

Az egyház később kori belső szegényes butorzata közt egy régibb, talán XVII-dik századi olajfestmény vonja magára a figyelmet. Tárgya magyarországi sz. Margit, a szokott helyezetben állva, koronás fővel, domonkosi apácza-öltönyben, s a typicus aranycsillagos kék lepelben előállítva. A festésznek sem jegye sem neve észre nem vehető rajta, de a jeles mű kitünő művészre mutat.

2. Ugyan itt a reformátusoknak is van egyházok: a jelen század elején keletkezett közönséges szükségleti épület.

3. *Alsó-Bár* (Pozs. várm). Okiratilag említve 1300. (Cod. Dipl. VI. 2. 298.) *). Ujabb kath. plebániai egyháza állítólag egy régibb kápolnához épült, mely annak jelenleg szentélyét

*) Ámbár ezen okírat csupán Bárt említvén, valószinűbb hogy az Felső-Bárra (l. ezt) vonatkozik. Ennek egyik része jelenleg is hasonlón *Al-* vagy *Alsó-Bárnak* neveztetik. Lásd Korabinszky, Geogr. Hist. Lexic. 31., ki azonban ennél fogva a fönnebbi helységet emez utóbbival összezavarja. Ellenben a régi plebániák jegyzékében Pázmánynál (Péterffy Concilia II. 271. kiadása szerint) itt két Bár jön elő, egyik a szövegben *Egyházas-Baarnak* írva (Péterffynél sajátlag hibásan Egyházas Baa-nak nyomtatva, míg a jegyzék előbbi kiadásaiban, mint a Szelepcsényiében 95. lap, helyesen E. Baarnak íratik); a másik a pótló jegyzékben (Péterffynél i. h.) egyszerűn csupán Baar volna; mi tehát ezen két különböző csallóközi helységben létezett régi plebániáról tanúskodnék; hahogy még is azon pótlójegyzék a szövegbeni hibás irás miatt ugyanazon hely nevét nem ismétli. Mi annál valószinűbb, mert hasonló ismétlése azonos neveknek ott más helyeknél is előjön.

képezné, régibb építészeti idom nyomai azonban ezen sem vehetők észre.

4. *Apácza-Szakálos* (Komárom várm.). Talán ezen a helyen volna keresendő azon két régi egyház egyike, melyeket egy 1268-diki okirat (Cod. Dipl. IV. 3. 448.) ezen a vidéken két Szakálos nevű helységben említ, hol most azonban két ily nevű falu mellett még két puszta is létezik, ú. m. Lak- és Apácza-Szakálos, Túri- és Bálvány-Szakálos, s miután az okirat ama kettőnek előnevét nem említi, bizonytalanságban hagy leginkább ezen helyre nézve (lásd a más kettőre nézve alább, illető nevök alatt). A helység a pozsonyi Klára-apáczák birtoka volt, honnét nevét is vette. Jelenleg itt csak a reformátusoknak van templomuk, közönséges újabb modorú épület.

5. *Aranyos* (Komárom várm.). Okiratilag 1267. és 1268-ban említtetik (Cod. Dipl. VII. 1. 348. és IV. 3. 448). Véleményem szerint aligha ezen Aranyos értendő az e nevű kiváltságos régi plebánia alatt, melyet a pázmányi jegyzék nevez (Péterffynél i. h. II. 268.). Jelenleg itt is a reformátusoknak van templomuk; gót modorban a sokoldalú gulacsúcscsal tetőzött tornya nyilván csak modoros utánzás. Egykorúak tanusága szerint az egyház tornyostúl a múlt század végén épült.

6. *Baka* (Pozs. várm.). Okiratilag mint királyi udvarnokok telepe 1274-ből ismeretes (Cod. D. V. 2. 190.). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia Boka név alatt jön elő (Péterffynél i. h. 271. a pótjegyzetben). Múlt századi egyházlátogatási jegyzőkönyvei egy régibb itteni egyházról emlékeznek, melynek alapitása kora szerintök ismeretlen volt. A leirás szerint gót izlésben lehetett épitve, miután sokoldalú gulacsúcsos tornya említtetik. A mostani kath. pleb. egyház 1770-ben késő renaissance-féle izetlen modorban épült.

Főoltárán a Minden-szenteket előállító olajfestmény az e nemű jobbak közé sorolható.

7. *Bálvány-Szakálos* (Komárom várm.). Okiratilag 1268 óta ismeretes (Cod. Dipl. IV. 3. 448.). Mint régi plebánia neveztetik Pázmány jegyzékében (Péterffynél i. h. 270.). Fényes szerint (Magyarország Statist. és Geogr. Állapotja I. 141): „Hajdan és pedig még 1530 körül népes és nagy jobbágyfalu volt, s elpusztúlt egyházának romjai most is láthatók.“ A f.

idézett és Apácza-Szakálosnál is említett 1268-diki okirat szerint (Cod. Dipl. IV. 3. 448.) itt volna tehát kétségtelenül azon két, ezen vidéken létező Szakálos nevü helységbe helyezett régi templomok egyike: ecclesia S. Georgii és S. Michaelis keresendő. A jelenleg egy gazdasági udvarból álló elpusztúlt helyen, néhány száz lépésnyire a Gúta felé vezető országuttól, szántóföldek között egy kis halom emelkedik, mely körül régi sáncz-fölhányások nyomai láthatók. A kis dombon szerte szórva találni még épületanyagok maradványait, faragott nagy köveket és számos fölálló szegélyü római téglákat, mint azok összeillesztve talán víz vagy légvezető (fütő) csövekül használtattak [1]), s az egykori római telephelyeken, mint például tudomásomra is Carnuntum helyén (mai Petronell és Németóvár Ausztriában) nagy számmal találtatnak. A rommaradvány egyéb használható tégla- és kőanyagát a lakosok ezen kőszegény vidéken természetesen építkezéseikre széthordották, s a helyen csupán töredékek, a nem könnyen elmozdítható néhány nagyobb faragott ködarab, meg a használhatlan alakú római téglák vagy ezek töredékei maradtak, melyek között föliratosra hosszabb keresés után sem akadhattam. Lehet, hogy itt a Komáromtól egy óra távolságra fekvő helyen, talán római előörsök várdái voltak, melyek a Komáromnál lévő dunai átmenethez vezető útat védték, mely a Komárom általellenében fekvő nevezetes római Bregetio nevü (mai Ács és Szőny) [2]) telephez vitt. Vagy hogy épen ezen római telepek épületei rommaradványai hordattak ide a későbbi lakosok által valamely nagyobb építkezés alkalmával, minő talán épen azon régi, már a XIII-dik században fönlévő egyházé lehetett. E szerint ezen egyház kétségtelenül román idomú basilika volt volna, miután nálunk a XIII. században a román építészeti ízlés még folyvást dívott, és az 1268-ban említett egyház már jóval előbb épülhetett. — Egyébkint

[1]) Lásd hasonló római téglákról Arneth ezen véleményét: Hypocaustum zu Enns. Jahrbuch der Centralcommission f. Erforschung und Erhaltung d. Baudenkmale. 1856. 61. l.

[2]) L. Schönwisner In Romanor. iter p. Pannon. Comment. Geogr. 111 és 118. És Mannert véleménye szerint Bischoff und Möller: Vergl. Wörterbuch d. alten, mittl. u. neuen Geographie, 200. l.

maga a hely neve is: Bálvány-Szakálos, régi pogány telep különös istentiszteleti helyére figyelmeztethet. Talán mint ilyen már a rómaiak korában nevezetes volt, s ennek emléke még a pogány-magyar korban is a helyhez, lehet az ott létezett s fönmaradt bálvány szoborhoz tapadhatott. Később a helyre azután következetesen, a XIII-dik században már létezett nevezetesebb, sz. Mihály vagy sz. György nevére szentelt egyház épült. Akárhogy legyen is, az itt létező rommaradványok s az okirati adat nyomán kétségkivül e helyen két nevezetes tárgyat: római maradványt és román építészeti ízlésben keletkezett egyházat jegyezhetünk föl *).

*) Ennek leirása után veszem észre *Fényes* jeles újabb, fájdalom megszakadt töredék munkájának: „A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben. I. kötet. Komárom vármegye. Pest. 1848", *Bálvány-Szakálosról* szóló nevezetes adatát (116. lap), mely a hely vizsgálata alkalmával figyelmemet elkerülte, miután Fényes most nevezett iratát elöbbi, a szövegben idézett munkája második kiadásának véltem csupán. A leírás között pótolom azért néhány tárgyunkra szóló adatát. Nevezetesen tudósít ebben a többi közt Bálvány-Szakálosról tovább, hogy „hajdan népes helység volt, s a reformátusok anyaegyházat bírtak, mely másfél századdal ezelőtt elpusztúlván, az úrasztalához való ezüstedények Megyercsre tétettek, s ott maig is használtatnak. Mind a kehelyen, mind a tányéron metszve e szavak olvashatók: „*Bálvány-Szakálasi reformált ekklésiáé.*" Van e pusztának délkeleti szélén egy kerek domb, mely mesterséggel készült, s a rendes földszínnél 4—5 öllel magasabb, melyen *közmonda* szerint a régi rómaiak idejében municipium volt. Az épület elpusztulván, maradványaiból a mostani tisztilak épült; az alapból, mely sok ölre a föld alatt tart, s földalatti rejteke is volt, mostanában ásták és vágták ki a csaknem egygyévált köveket, s mit még eddig fel nem használtak, most is köböl számra ott hever. Mint egy kövöni felirat mutatja, municipium volt Szakálos Jupiternek szentelve, s hihető, hogy Szakálos szobra is fenállván, a magyarok innen nevezték el a helységet Bálvány-Szakálosnak, vagy Szakálos-Bálványnak. Az ispáni lakon egy kötáblán e betük olvashatók:

I. O. M.
PRO SALVTE
COL.

azaz: Jovi optimo maximo, pro salute coloniae vel colonorum. E tábla hihető, hogy Ács vagy Szőny környékéről hozatott ide valamely keresztyén templom építéséhez, mert többek szerint a rómaiak a mostani Csallóközben megtelepedve nem voltak." — Eddig

8. *Ballony* (Komárom várm.). Okíratilag 1252 óta (Cod. Dipl. V. 2. 190. 1284: u. ott 3. 231., Jerneynél Magy. Nyelvkincsek, 172. lap Czech kiadatlan okírataiból: 1279.) ismeretes, mint Terra pulsatorum, t. i. a győri székesegyház szolgái vagy harangozói telepe vagy birtoka *). Régi egyháza helyén, melynek kora s idoma ismeretlen, jelenleg újabb ízlésben épült kath. plebániai egyház áll.

9. *Béke* (Pozsony várm.). Okíratilag 1252 óta nevezve (valószinüleg legalább ezen helyre vonatkozhatik a Cod. Dipl. VI. 2. 137 és VII 5. 296. előjövő név). Mint régi plebániai egyház Pázmány Jegyzékében előjön (Péterffynél i. h. 271.). Hasonlón Weke név alatt a pozsonyi főesperesség alá tartozók közt említi az 1390-diki okmány (Cod. Dipl. X. 8. 314). Jelenleg mint fiókegyház Csötörtökhöz tartozik, melynek em-

Fényes. Miután, mint előbb megjegyeztem, ezen adat a hely vizsgálata alkalmával ismeretlen volt előttem, s a helyben sem értesültem az itt említett feliratos kő iránt, mit sem tudok róla mondani. Határozatlanúl hagy egyébkint Fényes adata is azon második feliratos kő iránt, melyen állítólag egy Szakálos Jupiterre vonatkozó felirat állott volna. Azon véleményt illetőleg, hogy ezen római építési anyag a dunántúli római telepek helyéről hozatott ide, már magam is a szövegben ezen értelemben nyilatkoztam. Mind a mellett tekintetbe jöhet, hogy a széleiken fölálló oldalú római téglák, melyek ezeknél csövekre, légfütésre stb alkalmaztattak, nehezen lehettek volna használhatók; s az, hogy itt maig nagy számban találhatók, mégis arra látszik utalni, hogy itt eredetileg csakugyan római épületek állottak, melyek anyagából és helyén épülhetett azután azon régi 1268-ban már itt említett és fennebb tárgyalt egyház. Vajjon a múlt században, Fényes adata szerint, itt elpusztúlt református templomul még szinte ezen régi egyház szolgált-e?

*) V. István, IV. László és Hunyadi János által kiadott, valamint más kéziratban levő s Ráth Károly szívességéből velem közlött okíratokból kitűnik, hogy a helynek egy részét már sz. István a győri egyháznak adományozta, lakóit harangozóivá kötelezvén. A nevezett későbbi uralkodók a káptalan kérelmére adómentesekké tevék ezért őket. A harangozási kötelezettségtől csak a múlt században válták meg magokat. Hasonló harangozók telepei, valamint más okíratainkban is előjönnek (lásd, Vajka és Felső-Szeli alatt), úgy a középkorban egyébütt is léteztek. Innét talán, hogy bizonyos helységek lakói mint ügyes harangozók nevezetesek voltak; valamint ez az egyházi műarchaeologiák ezen részében fölemlítve található. Lásd példaul Otte, Glockenkunde 61. lap Ruhla lakóiról Thüringában.

lékkönyvei azonban szinte még mint önálló plebániát ismerik (l. Csötörtök alatt). Kis kath. egyháza régi kinézésénél és különösen a szentély vagy kar félkörü záródásánál fogva, mely némileg a román félkörü oltárhelyhez (apsis) hasonlít, eredeti román építészeti idomára figyelmeztet. Vajjon azonban csakugyan ezen ízlés korából való-e? nehéz meghatározni; miután a szentély ily félkerek alakítása, különösen a kisebb egyházaknál, a legújabb időkig folyvást szokásban volt (lásd: Springer, Baukunst des christlichen Mittelalters 96. lap); és egyébkint is a félkörü szentély itt a kis egyházhoz mérve apsisnak vagy is oltárhelynek véve a szokottnál, aránylag legalább, nagyobbnak mutatkozik, átmérője 20′ lévén, míg a román apsisé nagyobb egyházaknál is (mint például a deáki hármas hajóú basilikánál, lásd ezt alább) ennek körül-belül csak mintegy felét teszi. Máskép is hiányzó egyéb jellemzőbb részletek, mint a félkörív párkányzatmü (Rundbogenfries), melyek, lehet a gyakori ujítások által, elenyésztek, nehezítik a határozott itéletet. Mostani lapos tetőzete szinte valószinüleg bedőlt boltozatát pótolja; csupán körívü záródásu szük kis ablakai, belülről és kivülről közepök felé szükülő, föltünő kajácsossággal, emlékeztetnek ismét a román izlés hasonló alakításaira. A templom hajójában is föltünő még egy ajtóbéllet (Thürwandung), mely előbb az egyház déli oldalfalába volt alkalmazva, és szemtanúk állítása szerint innét nem oly rég áttétetett az éjszaki homlokzatra, hol jelenleg a kapuzatot (portale) képezi. Tagozása a román, de méginkább a gót ízlés közös ékítményi modorában készült: bevájt horonyok és kidomborodó körtvélyalakú hengerek meg lemezek dúsan váltogatják egymást; régi helyén maradt boltozata a nyomott csúcsívet mutatja, valamint az a még ki nem fejlődött vagy hanyatló gót ízlés sajátja. Ezen maradványok tehát összevéve némileg az átmeneti építészeti idomra (Transennalstyl; nálunk a XIII. század vége felé) útalnának; hahogy a csekély nyomokból biztos következtetést vonni lehet, miután még ablakainak is nagyobb része megújíttatott, és csak néhány maradt még a leírt eredeti alakban; valamint boltozatát is, mint mondók, általában lapos tető pótolja. Az építési anyag itt is csupán tégla, mint nagyobbára Csallóköz épületeinél.

Hasonlón fekvése is, mint Csallóköz valamennyi egyházáé kivétel nélkül, a bevett egyházi szabály szerint nyugattól (mely felé az ajtó s toronyhomlokzat áll) a szentélylyel keletnek irányoztatott. Végre ha még érdekelne a kis egyház terjedelme: a szentély fenebb adott átmérőjén kivül, a hajó hossza 31', 11'', szélessége 24', 5'' számít.

10. *Beketfalva* (Pozsony várm.). Az innen kiholt Beketfalvi Mórócz régi család törzshelye. Bél által dicsért (Notit. Hung. II. 243.), tornyokkal erősített és díszlő régibb várkastélya jelenleg részben lerontva, részben átalakítva létezik még.

11. *Benke-Patony* (Pozs. várm.). A csallóközi számos egymás mellett fekvő és külön előnevű Patony falucskák csoportja közöl néhány határozatlanúl már a XIII. és XIV. századi okíratokban említtetik. Hasonlón ezen Patony helységek egyike régi plebániai egyházzal is bírt, mint az 1390-diki okmány plebániai jegyzéke említi: *de Pathon* (Cod. Dipl. X. 8. 314.); miután jelenleg egyikében sem létezik kath. egyház, s az adat a hely előnevét sem említi, nyoma teljesen kétes. A Benke-Patonyban jelenben létező igénytelen kis református imaház, mint szükségleti épület csak ezen század elején egy tágított iskolaházból keletkezett.

12. *Bős* (Pozsony várm.). Okíratilag 1262—1274 közt gyakran ismételve említtetik (a bősi levéltár kiadatlan okirataiban s a Cod. Dipl. V. 2. 190. Nehezen vonatkozik ezen helyre az 1082. okíratban előjövő Beys, lásd Jerney, M. Nyelvkincsek 20. és Cod. Dipl. I. 448.). Mint régi plebánia előjön Pázmány Jegyzékében (Péterffynél i. h. 271.). Hogy jelenlegi egyháza eredetileg gót idomban épült, mutatja még egy fenmaradt csúcsívű s a szokott díszművel képzett ablaka, hasonlón egy lapos hármaslevélívű ajtóbéllete, valamint a szentély háromoldalú záródása. Egyébkint az egész épület kivülről és belülről későbbi barock modorbani újítások által átalakíttatott. Fönmaradt még, úgy látszik, régi keresztelője (baptisterium, fons baptismalis) is: durva mívű hatszögletű homokkőmedencze, szélesebb talapzatról emelkedő nyolczszögű oszloplábra helyezve.

13. Az itt létező *várkastély* egyik legrégibb nevezetes magyar főúri nemzetség, az Omodék vagy Amadék laka, haj-

dan várdaszerűleg tornyokkal és vízárkokkal volt megerősítve (l. Bél, Notit. Hung. II. 242. Fényes, Magyarorsz. Stat. és Geogr. Állapotja II. 472.). Jelenleg újabb ízlésben nyaraló palotává alakíttatott át (lásd képét közölve a Vasárnapi Ujság 1858. foly. 7. szám). Jelentékeny levéltára 1242-től kezdve számos, még kiadatlan eredeti okíratot tartalmaz [1]). Egykori nevezetes családi képtára a leányágoni örökösök között szétoszlott [2]).

Ezen helynek egyébkint vidéke is archaeologiai és régi helyirati tekintetből érdekes. Már a hely neve: *Bős*, és mint régebben folyvást Böös-nek íratik, régi Besenyő telepre utalhat, minőket Csallóköz ezen vidékén csakugyan okírataink említenek; valamint a szomszédos Várkony is, mint már előbb figyelmeztettem, régibb kún, vagy még ősibb várkún, Varchonita, avarhún telep lehet. Jelentékenyebbek még a Bős körül okíratainkban említett régi helynevek mint: *Árpádföld*, *Árpádfoka* vagy *Árpádsoka*, Villa *Vitéz* [3]), *Bálványvíz*,

---

[1]) Az első 1242-ből Béla király adománylevele egy tatár elfogásaért; a többiek 1257, 1262, 1264, 1274 stb szinte nagyobbára Bőst illető adománylevelek. Nevezetesség alakja és tartalmára nézve Kún Lászlónak egy hártya okírata 5", 10‴ hosszú és csak 10‴ széles. Leíratuk megfelelő helyen fog közöltetni. Érdekesek báró Amadé László a költőnek is ezen levéltárban őrzött levelezései és sajátkezű végrendelete.

[2]) Félre téve a ház padlásán található még egy más régibb olajfestményü képgyüjtemény, mintegy 50 darab, 1650-ből nevezetes magyar államférfiak és országgyülési tagok arczképei. Kétségtelenül azon gyüjtemények egyike, melyek Wideman ismeretes képes munkája (Comitum gloriae centum. 1647.) vagy az Orteliusi arczképgyüjtemények nyomán készültek, és hazánkban, mint épen nem ritkák, akkorában igen kapósak lehettek; ámbár, úgy látszik, jelenleg csak kevés helyütt találhatók már. Azonkivül is ezen munkák még jelenleg is mindenfelé forrásul szolgálnak a XVII. század nevezetes férfiai arczképei kiadásában, de a nélkül többnyire hogy ily esetben idéztetnék. Pedig ezen a téren is igen helyén volna már a kritikaibb eljárás.

[3]) Lásd az 1274-diki okíratot Cod. Dipl. V. 2. 190 s köv. lap. és 1264-dikit Cod. Dipl. X. 2. 727. lap, miből kitűnik, hogy az előbbi okirat *terra Arpár* kifejezése, melylyel e helyet illeti, sajátlag *terra Arpádnak* olvasandó; így áll az csakugyan ezen 1274-diki okírat

Pogánysziget [1]); jelentőségöket pedig még azon körülmény különösen növeli, hogy ezen helyek mentében Padány felé régi sírhalmok is előjönnek (l. Padány alatt). Ezen hely tehát mindenfelől nyilván mint egyik őskori elpusztúlt nevezetes telepünk jelentkezik, melynek tüzetesebb archaeologiai vizsgálata is még érdekes lehet [2]).

14. *Csákány* (Pozs. várm.). Okíratilag 1254-ben említtetik, mint már ezen idő előtt is a zirczi szerzetesek pilisi apátságának birtoka (Cod. Dipl. IV. 2. 216.). Mint régi plebánia előjön a Pázmányi Jegyzékben (Péterffynél i. h. 271.) s az 1390-diki okíratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenleg Csötörtök fiókegyháza. Előbbi, teljesen elenyészett plebániája és egyháza helyén álló újabb temploma keletkeztéről és viszontagságairól a szentély oldalfalába helyezett márvány kölap felírata ekkép értesít: *Haec D. Michaelis aedes a fundamentis erectae sunt Archipresule Szelepcsényi eodemque Abbate Pilisi.*

egyik eredetijében is a bősi családi levéltárban. Hasonlón a másik okíratban e helyt nevezett *Arpádfoka* valószinűleg *Árpádsoká*-nak olvasandó. A *soka, sika, chuka* helynév, különösen összetételekben, ezen táj okírataiban gyakran jön elő (p. o. *Dercsika*, *Györgysoka*, *Abony-chuka* stb). Ezen Árpád helynév előjön az uradalom régibb, múltszázadi térképein is, valamint maig is a hely népénél elferdítve él, az előtte jobban ismeretes árpához alkalmazva: Árpás vagy Árpasokának mondva. Összevethető ezzel *Villa Arpa*, mi valószinűleg ismét *Villa Árpád*, s e mellett *Villa Vitéz*: a Cod. Dipl. VII. 3. 31. egy 1248-diki okíratában, valamint hogy ezt az ugyanerre vonatkozó 1380-diki okíratban — u. ott 140. lap — annak regestuma *Árpádnak* írja; erre utalnak variánsai is: *Arpaa* stb. Összehasonlítandó szinte az 1181-diki okírat (Cod. Dipl. 2. 200.) helye, hol ismét *Villa Árpád* mellett *Villa Pogány* jön elő, mint a Bősi Árpádföld vagy Árpádfokánál egy *Bálványcís* és *Pogánysziget*; sőt mint amazok mellett régi sírok említtetnek (Sepulchrum uxoris Beken), úgy itt is nem csak sírhalmok előjönnek, de az okírat a *Buken*-család birtokával, talán a mai Bakával, határosnak mondja. Egyébkint okíratainkban más Árpád helynevekre nézve lásd: *Árpád völgye* és *Vallis Árpád* 1374. Cod. Dipl. IX. 4. 630. *Possessio Árpád* Cod. Dipl. X. 6. 611. Hasonl. Jerney, Nyelvkincsek. 6.

[1]) Előjön szinte az előbb nevezett régibb térképen Árpádfölde mellett a bősi és várkonyi határ közt.

[2]) Helyíratilag tárgyaltam e helyeket az Uj Magy. Muzeum. 1858. foly. XII. füzetében.

Demum belli iniuriis nudatis parietibus in ruina iacuerunt, donec iure postliminii abbatia Pilissis. V. Ord. Cistercisium iuris facta, anno MDCCXII. Florianus Nezorin abb. Welehr. Pastovien. et Pilisiens. eosdem a ruderibus vindicasset. Nunc vero singulari in Deum pietate Philippi de Zuri Abb. Welehr. Past. et Pilis. agente et promovente P. Roberto Wlach eiusdem S. Ord. prof. et Administ. CsakanlensI InstaVratae noVa forMa Donatae reVICesCVnt. E szerint Szelepcsényi primás-érsek által épült, 1712. pedig s újabban 1824-ben kijavíttatott s átalakíttatott. Alakjára nézve a XVII. század óta divó késő renaissance izlést mutatja; bensejét tetemesen előszökő ál-oszlopvonalak (Lisene) díszítik; máskép három oldallal záródó szentélye és gulacsúcsos tornya a gót idom némi hagyományos és ujabb időnkig is használt utánzásával alakíttatott. Belül falai egészen alfresco festvék; a meglehetősen festett képek a szerzett legendájából és történetéből vett jeleneteket ábrázolnak; némely helyütt nedvesség miatt a festmény már szinét veszté. A müvész neve sehol sem mutatkozik.

15. Az egyház mellett manzardi izlésben épült, szögletein tornyokkal erősített emeletes kastély áll. Valószinüleg szinte Szelepcsényi érseknek az egyházzal egykorú müve. Jelenben a birtokos szerzet tiszti lakáúl szolgál. A mellette lévő régibb földszinti épületben észrevehetők a szerzetesek egykori czellái, az ebédlő terem és folyosók. Tömör, lefolyó dongaboltozatuk (Tonnengewölbe) régiségre mutat ugyan, ámbár a szegélyét díszítő félig emelt gipszmü (Stuckarbeit) újabbnak látszik *).

*) Vajjon volt-e itt a czisterczitáknak csakugyan kolostoruk vagy épen apátságuk? Vagy csak residentiájok s úgy nevezett grangiájok, hol ideiglenesen tartózkodtak? Bizonyossággal meg nem határozható. A szerzet előttem ismeretes történetirói mit sem tudnák a csákányi kolostorról vagy apátságról, de csak residentiáról sem (L. Heimb: Notitia Hist. de Abbat. Ord. Cist. Mantissa sub Corona Hung. 149. és Chronicon Monast. Ord. Cist. Ad. S. Crucem et S. Gothard in Ungar. stb nem említik). Tudomásomra Turóczi László az első, ki Csallóközben a zirczi szerzet lakát említi (Ungaria c. s. regibus I. 298., 1768-diki kiadás) ezen határozatlan szavakkal „degunt ad S. Jacobi (ecclesiam vagy possessionem?) Cistercienses." — Vajjon azonban ezen határozatlan Sz.-Jakab nevü hely alatt Csákányt

Közel Csákányhoz említtetik még *Apáczaföld* nevű puszta is (Fényes, Magyarország. Statist. és Geogr. Állapotja II. 472.), hol a helybéli hagyomány szerint régebben épületromok nyomai láthatók valának; jelenben teljesen elenyésztek. De ezen körülmény s a hely neve figyelmeztethet, hogy itt talán egykor nőszerzet is zárdával bírt; s talán ez épen a zirczi apáczáké lehetett. Ismeretes hogy sok helyütt ugyanazon rend mind két nemének egy más mellett létezett zárdája. Más-

---

kell-e értenünk? Jelenben az egész Csallóközben nem jön elő e nevű hely; s a csákányi egyház is nem sz. Jakabnak de sz. Mihálynak van régtől szentelve, mint fenebb közölt felirata is tanúsítja. Azt sem tudom, honnét vette Turóczi adatát, miután forrását nem idézi. Gyanítom azonban hogy valószinűleg a Pázmányi Jegyzék (Péterffy, Concil. II. 275.) adott rá alkalmat, melyben a zirczi szerzetesek apátságai közt egy Duna szigeti sz. Jakabról nevezett apátság előjön: „Abbatia S. Jacobi de Insula Danubii fundata 1274.“ Ezen adatot Heimb is közli (Not. hist. de Abbat. Ord. Cist. 166.) nyilván csupán az előbb idézett Pázmányi Jegyzék nyomán; a nélkül hogy a határozatlanul fölhozott Dunaszigetet Csallóköznek tartaná, mint Turóczi. Fuxhoffer (Monasteriologia Hungar. II. 127.) azonban ezen adatok nyomán még tovább megy, s ezen sz. jakabi czisterczita kolostor helyét Csákányban véli. A fenebb idéztem okírati adatból látjuk hogy Csákány már 1254. előtt a zircziek pilisi apátságának birtoka volt, s hogy azontúl is maig a szerzethez tartozott. Lehet tehát hogy 1274-ben itt apátsága is keletkezett; mely azonban, úgy látszik, már a következő XIV-dik században nem létezett; mert a Pázmányi plebániai Jegyzék (l. Péterffy i. h.) és 1390-diki okírat (Cod. Dipl. X. 8. 314.) Csákányban csupán egyszerű plebániát említenek. Figyelmeztetek azonban e mellett eleve arra, mit a Csákány tőszomszédságában levő Csötörtök (l. ezt) helység alatt előhozandó adatok, ezen utóbbi helynek állítólagos káptalanáról említenek. Csötörtök régi nagyobbszerű egyháza már sz. Jakab tiszteletére is volt szentelve; káptalana alá tartozott volna Csákány is mint fiók plebániája, valaminthogy maig is fiókja; s a f. i. 1254-diki okírat szerint a zircziek Csötörtök jövedelme egy részét szinte bírták Csákány mellett. Ezen adatok nyomán tehát valószinű lehet, hogy a zirczieknek itt egy időben apátságok is volt. Bizonyos azonban, már az előbb leírt zárdai épületek maradványainál fogva is, hogy itt residentiájok vagy legalább úgy nevezett grangiájok, szerzetes gazdasági udvarok és majorságuk létezett. Az ily grangiákban közönségesen néhány, a főkolostorból erre kirendelt szerzetes tartózkodott, kik sajátkezűleg gyakorlák a földmívelést és gazdászati egyéb munkákat.

felül pedig tudjuk, hogy a II. Béla által 1132-ben alapított pozsonyi zirczi apáczák ezen a vidéken fekvő birtokkal adományoztattak. Valószínű tehát hogy nekik is legalább majorságuk lehetett itt, s érdekes volna tudni: vajjon a nőszerzetesek is ily grangiákban időztek-e?

Bél (Notit. Hung. II. 221 és 239.) Csákány mellett említi szinte a közelfekvő sz. péteri régi remetelakot s egyházat, de melyet alkalmatosabban helyén Illyésháza alatt fogunk tárgyalni.

16. *Csicsó* (Komárom várm.). Okiratilag 1268. stb említve (Cod. Dipl. IV. 3. 452.). A mostani kath. plebániai egyház újabb modorban, minden ízlést nélkülözve, 1660-ban, mint fölirata s emlékkönyvei tanusítják, a gróf Zichy-család által épült.

17. Az itteni régibb kastély egykor szinte vízárkokkal és tornyokkal védett várda volt, jelenleg újabb modorban nyaraló kastélylyá átalakítva, előbb gróf Zichyék most gróf Waldstein laka.

18. *Csölle* (Pozsony várm.). Okiratilag 1375-ben nevezve, mint az esztergomi érsek népei telepe (Cod. Dipl. IX. 5. 268.). Az újabb ízlésben épült vagy csak teljesen átalakított kis kath. fiókegyháznak a román apsisra emlékeztető félkörű szentélye és tornya sok oldalú gót idomú gulatetőzete, bizonyára csak modoros későbbi utánzások, melyek máskép késő renaissance ízlésű áloszlopvonalai (Lisene) mellett előbbi eredeti idoma határozott jeleül nem vehetők.

19. *Csöllösztő* (Pozsony várm.). Okiratilag előjön 1287-ben (Cod. Dipl. V. 3. 343. és VII. 4. 199.). A Pázmányi Jegyzékből mint régi plebánia ismeretes (Péterffy i. h. 271.); nem ismeri ellenben az 1390-dik okírat. Jelenben Somorja fiókhelysége, melynek emlékiratai szinte említik egykori önálló egyházát. Ezen régi egyházát a Duna árja sodorta el, s romjai olykor a víz medréből föltűnve még láthatók volnának.

20. *Csötörtök* (Pozsony várm.). 1206, 1216, 1283. stb okiratokban nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 173., III. 2. 464., V. 3. 203.). Előjön bennök Csötörtök-helynek is mondva, mint város. Mint régi plebániai egyház Pázmány Jegyzékében áll, s az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 313.) Villa Liu-

poldinak írva jön elő. Mostani három hajójú és két tornyú kath. plebániai egyháza sajátságos, a szokottól eltérőbb idomával a XV-dik század késő-gót ízlésére mutat. Világosabb megismerhetése végett itt közlöm alaprajzát (l. az I. Tábl. 1. sz. a. *ábrát*), mely részben Csallóköz néhány más, hason szerkezetü egyházi építészeti emlékeire nézve is tájékozóul szolgálhat.

A nyolczszögből képzett három oldallal záródó szentélynek arányosan megfelelő hajó, két egyenlő hajóra osztatik közepére helyezett két oszlop által. Ezen oszlopok ekkép sajátságosan a szentély középvonalával vagyis úgy nevezett tengelyével (Axe) egy arányba esnek. Az egyszerü oszlopok sima, magas, karcsu töve homokkőből faragott, és hasonló, kevéssé előszökő, egyszerü kerekded talapzaton állanak; fönt fejezet (Capital) és tagozat (Gliederung, Profilirung) nélkül viselik az újabb félkörívü boltozatot, mely minden átmenet nélkül egyenesen az oszloptövekre ereszkedik. Az így képzett két hajóhoz az éjszaki oldal felől még sajátságosan egy harmadik, aránytalanul alkalmazott, alacsonyabb mellékhajó csatlakozik, két válívvel (Scheidebogen, Arkadenbogen) összeköttetésbe elyezve a többi egyházzal. Ezen válívek és sajátlag árkádok támjaiul oszlopok vagy oszloptámtövek (Pfeiler) helyett, csupán egyszerü, minden tagozás nélküli csupasz fal szolgál, melynek egész alakja mutatja, hogy későbbi átalakítás müve, melyről mindjárt alább szó lesz. A válívek fölött ismét magas csupasz oldalfal választja el a mellékhajót a többitől. Míg tehát a középső hasonló magasságu két hajó a csarnokegyház alakjával bír *), addig a harmadik alacsonyabb egyedül képez mellék vagy oldalhajót. Minél fogva már ezen, az egyház alapszervezetével látszólag ellenkező hajó, némileg

*) Csarnokalakú egyházaknak (Hallenkirchen) neveztetnek t. i. általában azon többnyire késő-gót idomú egyházak, melyekben a hajók egyarányú magasságuak, s így némileg csarnokszerü kinézésök van, a régibb román s kora gót ízlésü azon egyházak ellenében, melyeknek tagozott szervezete abban áll, hogy a középső hajó tetemesen magasabb az oldal- vagy mellék-hajóknál (Abseiten), ennél fogva külsőleg is különböznek: az utóbbinak hajóji külön tető alatt láthatók, míg a csarnokegyházak hajóji egy tető alá helyeztettek.

később szükségessé vált ragaszték-épületnek mutatkoznék, mintha ez t. i. az egyházhoz építtetvén, annak oldalfala kitöretett volna, s a válívek által azután az egyházzal összekapcsoltatott. Erre utalna azon hagyomány is, mely szerint az egyház ezen harmadik hajója eredetileg a reformátusok egyházának tartatik, melyet, midőn kezdetben a vallásfelekezetek együtt meg nem fértek, az egyház oldalfalához építettek. Később pedig, midőn az egyház ismét teljesen akár a reformátusok akár a katholikusok birtokába jutott, a hozzá ragasztott épület oldalfala kitöretett, s a válaszfalnak ívnyilással való összeköttetése által alakúlt volna ezen harmadik mellékhajó. Hasonló hagyomány forog fön Csallóköz több ekkép szervezetlenül alakított templomairól, mint a nagy-magyari és dunaszerdahelyiről (lásd ezeket).

A tárgy alaposabb vizsgálata azonban ezen vélemény alaptalanságáról azonnal meggyőzhet. A fölvett esetben ugyanis az egyház ezen később kitörött falának, melybe az ívnyílások összekötésül alkalmaztattak, alapjában hasonló szélességünek kellene lenni, minő az egyház déli oldalfala. Holott ez távolról sem az eset, amahhoz képest szélessége alig felényi lévén; mi nyilván mutatja, hogy íly vékony közfal csakis a válíveket tartó falúl, vagy legföljebb egy későbbi válaszfalúl alakíttathatott. E szerint ama hagyomány épen az ellenkező magyarazátot szolgáltatja. Hogy t. i. a templom eredetileg már így a késő-gót ízlés kevésbbé szervezetes modorában egy mellék oldalhajóval épült, s a vallási megszakadás korában az egyik felekezet ezen mellékhajót talán közfallal számára elválasztá *). Mire azután a másik felekezet az egész templomot elfoglalta, ezen hajó összeköttetése a közfalba helyezett ívnyilások által újra eszközöltetett. Ez egyszersmind az oka talán, hogy az eredeti oszlopok vagy inkább támtövek

*) Ezen eset gyakori volt. Így értesültünk Balla Nagykőrösi Krónikájából (13. lap), hogy a vetekedő felekezetek elrekesztve a templomot két részre, egymás között megosztották. Hasonlón történt Tolnán s egyébütt (lásd, Lampe: Hist. Eccl. Reformatae és Haas: Emlékek a Dunamentén. Danielik Emlékkönyvében II. 370. lap.). De ez valószinűbb is, mint hogy külön egyházat építve azt épen az előbbinek falához ragasztották volna.

(Pfeilerschaft, Pfeilerbündel) helyett, melyeken az összekötő válívek s arkádok emelkedtek, jelenleg csupasz választófalak szolgálnak az összekötö válívek támjaiul. Azon időben, mint a plebánia emlékiratai értesítenek, más változások is történtek; különösen említik, hogy az egyházzal összefüggő két kápolna a protestánsok által ledöntetett volna. Lehet hogy ezen kápolnák a közepén esetlenül kiálló mellékhajót az egyházépülettel alsó és felső részén közvetíték. Valószinü szinte, hogy a középső hajónak is a közepén elhelyezett oszlopok által két hajóra elosztása ily későbbi mü; midőn talán a bedőlt vagy megrongált eredeti csúcsívezet helyébe az újabb félkörboltozat alkalmaztatott, könnyebb alakítása végett helyeztethettek közepére az oszlopok, mi által a tetemes boltnyujtás (Bogenstreckung) elkerülhető volt, valamint a gyöngébb közfalra háramló teher is megkönnyíttetett.

A mértékarányok következők; a szentély vagy karhely hossza belső világában 29′, szélessége 20′. A hajó hosszasága 40′. A középső két hajó széllèssége 27′; a mellékhajóé 11′; mind a három együtt 38′.

A templomnak szabályszerint nyugat felé fordított homlokzatát tömör alakításu kéttornyu alkotmány képzi [1]). Közepén létezhetett a bémeneti előcsarnok (Vorhalle) az egyház főkapuzatával (portale), mely azonban jelenleg kivülről elfalazva, ennek semmi nyomát sem mutatja, és csupán belülről az egyházból van szük nyílása. A tornyok azon tekintetben is nevezetesek, hogy ámbár alakuk: a négyszög fölötti nyolczoldalu gulacsúcs tetözet, négy oldalán a hasonló kisebb tornyocskák által körülvéve, tökéletesen megegyez az egyház késő-gót idomával; még is a toronyablakok, egészen eltérőleg, félreismerhetlen román idomokat tüntetnek elő. Tökéletes félkörív hajtással, gömbölyü oszlopocskák által kapcsoltatnak össze (gekuppelt), melyekre boltozatuk ereszkedik; a kerek oszlopfejezetet egyszerü hengeralakú düledés (Wulst) képezi az úgynevezett teke vagy gyöngyékezettel (Kugl v. Perlornament) díszítve; kevéssé előszökő talapzatukat az oszlopfőhöz

*) Ezen részének képét lásd szabad kézrajzban közölve a Vasárnapi Újság 1858-diki foly. 2. számában.

hasonló hengeralakú domborodás közvetíti. Ezen részletek nyilván a templom egyéb idomától eltérő román ízlés nyomai lehetnek, melylyel máskép még csupán a tornyok tömör, nehézkes tömege, hasonlón román építészeti jellemző tulajdonság, volna némi öszhangzásban található. Úgy látszik tehát, mintha az egyház ezen részletei még előbbi román építészeti korszakából maradtak volna meg. És lehet hogy egy itteni régibb, talán XII-dik vagy XIII-dik századi román egyház — miután ezen időből a hely már is, mint fönebb láttuk, városnak vagy „forumnak“ neveztetik — később a XV-dik században gót idomban átalakíttatott, és részben ujonan épült. Ámbár máskép ily stílvegyületnek oka még nem csak abban is volna kereshető, hogy hasonló egyházépítmények keletkezte és befejezése közt gyakran egész, söt több század is eltelt, s azért különféle ízlésekben alakulhattak egyes részleteik *); de különösen fölvehető az is, hogy a vidéken az egymásra következő építészeti ízlések határozottabb kifejlődése gyakran minden közvetítés nélkül létesült, anélkül hogy a sajátlagi átmeneti idom közöttök érvényre juthatott volna. Egyébkint a torony más ablakai, melyek részint már befalazvák, más idomokat is mutatnak, s egy csúcsívü mellett látni egy mást, melybe jelenleg az óra helyeztetett, újabb ízléstelen oszlopkerettel és párkányzattal alakítva.

A torony déli oldalához emeletes kisebb épület alkalmaztatott, mely egykor az egyház kincstáraul (thesaurarium) szolgált volna. Hasonlón áll a szentély éjszaki oldalán, szokott helyezetben a sekrestye. Az egész épületetet a gót idom sajátságos oldaltámai veszik körül, melyek tömör — nyilván a késő-gót idomot jelző — alakítással a talapzattal együtt háromszori tagozatban emelkednek és rézsutos tetővel végződnek. Későbbiek azonban ezeknél a minden tagozás nélküli rézsutos támfalak, melyek csupán szükségből roskadozó toronyhomlokzata támogatására újabb időben alkalmaztattak.

*) Például a bécsi sz. István egyház XII. században kezdett építésénél fogva homlokzatán tiszta román ízlést tüntet elő; későbbi hajója már kora gót, szentélye pedig és tornya mint legkésőbbi részei késő-gót ízlésben épültek a XV- és XVI-dik században.

Az egyház egyébkint kivül és belül újabb időben több javításon s újitáson ment át. Így eredeti csúcsív boltozatát jelenben félkörív pótolja; hasonlón ablakai csúcsív záródását is; és csak a szentélyben tartá meg az utóbbiak közöl néhány eredeti alakját; ezek meglehetősen egyszerű alakítást mutatnak, csak a szélesebbek vannak két térre osztva, egyszerűn tagozott kőfaragványu ablakfelek által; hasonló egyszerű díszművezetök (Masswerk), közönségesen a hármaslevél (Kleeblatt) és háromfélkör (Dreipas) fölött a lángozott alak (flamboyant, Fischblase), közbe ékelt orridomokkal (Nase). Mai szines üvegfoglalatuk kétségtelenül későbbi berakat. Hiányzik a szentségház is, mely, mint értesülök még, nem oly rég töretett le; az ajtók is ujonan alakíttattak. Régiebbek a szentély jobb oldalfalába helyezett, fölül átívezett ülhelyek, minők a régibb egyházakban több helyütt előjönnek, s nyilván az oltár körül foglalatoskodó egyháziak ülhelyeül szolgáltak.

A szentély bal oldalfalába *Mérei Mihály* alnádor, XVIdik századi egyik előkelő államférfi és jogtudósunk síremléke van elhelyezve *). A mű vörös és fehér márványból renaissance ízlésben alakított, s párkányzaton meg vállköveken emelkedő oszlopos állványt képez. Az oszlopokon emelt felső párkányzaton fölül, félkört képző fehér márványlapon dombormüben

*) Kiről a jóhirnévnek máskép nem igen kedvező Forgách (Commentar. 453.) is mondja: Vir prisci moris virtutisque, et alio principe et alio tempore dignus. Lehotzky (Stemmatographia II. 239.) Istvánffy kézirati feljegyzése szerint mondja: Familiam claram virtute et ingenio longe clariorem reddidit, mirabili pollens ingenio et memoria, juris hungarici peritissimus. I. Ferdinánd rendeletére az ő elnöklete alatt néhány kitűnőbb államférfi és tudós szerkeszté 1552-ben a Quadripartitum Opus. Juris Cons. R. Hung. munkát, Verbőczi híres Hármaskönyve ellenében. Mely azonban ámbár mellékes használatban volt, jogérvényre soha sem jutott; s végre 1798. Zágrábban ért első kiadást, l. Wallaszky: Conspect. Reip. Litter. 2. kiad. 158. És Horányi II. 605. Dignus, úgymond az utóbbi, cui Themis colossum errigat, et viri memoriam ab interitu vindicet. Még is emlékére tudomásom szerint eddig senki sem figyelmeztetett Bélen kivül, ki azt szinte ezen szavakkal röviden végezte, midőn a csötörtöki templomot megemlíté (Notit. II. 230): „Templum insigni mole substructum, atque gemina praefultum turri, Méreii summi viri epitaphium ostendit."

a megváltó föltámadása állíttatik elő. Párkányzata alatt a következő latin versek állanak:

Vir pietate ingens et servantissimus aequi,
Pannonice Lumen iuris honosque fori,
Hic situs est Michael Merinae gloria Stirpis,
Nostra cui nullum saecla tulere parem.
Quem licet extremae confectum aetate senectae
Abstulit ingratis, livida mors manibus.
Hunc tamen ut nimis properato funere raptum,
Deplorat tristi patria cum gemitu.
At Tibi sancte Senex sit humo levis, et Tua virtus
Te iungat magnis, inclita coelitibus.

A vörös márványoszlopok közé foglalt fehér márvány fölap meglehetős kivitelű domborműve a Feszület alatt térdelve a megholtnak számos tagból álló családját az akkori szokás szerint állítja elő: nők, férfiak és gyermekek imádkozva emelik kezeiket a Feszület felé. A mű nem csak a XVI. század jelmezei s öltözéke tekintetéből érdekes, de úgy látszik hogy az előállított alakok, legalább a főszemélyek, arczképi hűséggel advák. Az oszlopzat talapzatát képző kiálló párkányzat alatt, mely két szörny előszökő fején nyugszik, az egész ismét alúl is mint fönt egy félkörű márvány lappal végződik, melyen a következő fölirat áll:

Magnifico D. Michaeli de Mere ex provincia Sigiensi (olv. Simegiensi) *oriundo, qui Ferdinando et Maximiliano Romanis Imperatoribus, Ungariae Regibus dum vixit fidelem constantemque operam navavit, et ab iis Propalatinatus honore decoratus fuit, et in iure dicendo Patriam ornavit. Viro integerrimo, et Seni probitatis eximiae, Emericus, Michael, Anna, Sophia et Catharina liberi superstites hoc monumentum coniugi et parenti pientissimo posuerunt. Vixit annis 72. Fato functus est 26. Febr. Anno Chri. MDLXXII. Non longo post tempore simili fato eum secuti sunt Juliana coniux et Stephanus filius, qui vixerat annos 32 itaque simul hic sunt humati.*

Vivite Superstites mortalitatis memores *).

*) Gyanítom hogy ezen felírat szerzője talán hírneves történetirónk Istvánffy Miklós, Méreynek később hivatalában mint alnádor utódja, s itt Fölbáron laktában szomszédja is, kitől több hasonló síríratot bírunk ezen időből (lásd alább Fölbárt).

A fölírat mellett márványlapba domborún vésett kettős czímer. Egyiken, a jobb felől (heráld. véve): oldalain kivájt vértben háromágu korona fölé helyezett pelikán madár magzatait vérével táplálva. A nyílt sisak fölött ugyanaz. A balfelől helyezett czímer hasonló vértében háromágu koronából kinövő női alak térdképben, hullamzó hajjal és koronázott fővel, mindkét felől hold. A nyílt sisak fölött ugyanez. Az első, Mérey-család czímere, a másik Forgách családé, s valószinűleg Mérey nejeé [1]).

Az egyház régibb eszközei közől kiemelhető még egy nyolczoldalúlag alakított vörös márványmedencze, tekertművű oszloptőre állítva (gewundener Säulenschaft). Most szenteltviztartóul szolgál, de valószinűleg régebben keresztelő medencze lehetett. Egy régibb alakú, máskép egyszerű mívű ezüstkelyhen a következő fölirat olvasható: *C. Andreas Camerarius Imperatoris MCCCCCLXXXIII.* Egy más elenyészett régibb kehelyről szól még a plebánia emlékkönyve, hogy rajta arany czímer fölött a következő fölírat volt: *Anna Mere nupta C. Andreae Balassa.* Ez fölvilágosítja az előbbi föliratot is, hogy az gróf Balassa András (C. Andreas) Mérei Mihály veje (Anna leánya neveztetik fönebb a siriraton is) ajándéka volt [2]).

---

[1]) Lehotzky (Stemmat. II. 239.) nejeül ugyan Zablath Juliánát említi, s ezen keresztnévre nézve a sirirat is megegyezne vele. Mocsárynál (Nógrád várm. IV. 185.) azonban találom hogy Mérei csakugyan Forgách-leányt, Forgách Péternek nővérét birta feleségül. Ez a Bélnél előjövő Forgách nemzetségi tábla szerint V. Péter hajadonúl följegyzett Juliána testvére lehetne (V. Péter élt 1539 körül, l. Bél, Notit. IV. 383.). E szerint, ha csak Lehotzky ebben is nem hibázott, Mérey első neje lehetett Zablath Juliána, a második pedig, kit a sirírat mint itt eltemetettet nevez, s kinek czímerét a síremlék viseli, kétségkivül Forgách Juliána volt.

[2]) Lásd gr. Balassa Andrásról Nagy Iván Magyarorsz. Családai I. 125. és Kerekgyártó Árpád, Magy. Életrajzai. I. 144. Az utóbbi az ezen kehelyről ismeretes évszámot is megemlíti, s erre Lehotzkyt idézi kútfőül, kinél ennek semmi híre. Az adat általam hozatott elő Nagy Iván idézett munkája Balassa Andrásról szóló adatai kiegészítéseül az 1857-diki Pesti Naplóban megjelent recensióban, előlegesen ezen íratómból véve.

Az egyház történetét illetőleg emlékirataiban, melyek 1676-tól kezdődnek, s egyházlátogatási jegyzőkönyveiben olvasom, hogy itt hat kanonokból álló társas káptalan, az emlékkönyv kifejezése szerint úgy nevezett *„fertály káptalan“* székelt volna egykor. A prépostot s egyszersmind plebánost még más öt plebánia adományzása illette, úgymint: *Sz. Örzsébet*, *Csákány*, *Gomba*, *Beke*, *Féll* (lásd ezeket). Hogy ezen Csötörtök körül alig félórányi távolságban fekvő apró helységek csakugyan önálló plebániák voltak egykor, azt az illető helyeknél adatokkal bebizonyítva látjuk. Közőlök jelenleg a négy előbbi, Csötörtök fiókegyháza, és csupán Féllnek van később újra felállított plebániája. Tudomásunkra azonban egyháztörténelmünk eddig mitsem említ egy itt létezett káptalanról. Létezése még is némileg épen egyházépülete emlékével volna véleményezhető. Tudvalevőleg a középkorban csupán a püspöki székes és káptalani egyházak bírtak azon joggal, hogy az előbbiek egyházaikat hármas toronynyal, az utóbbiak kettővel építhették. És sajátságosan épen itt Csallóközben előjövő másik kéttornyú egyháznál is (lásd, Egyház-Gellye) hasonló hagyományos emlékkel találkozunk, hogy az is káptalan ideiglenes széke volt. A torony mellett létező, fönnebb említett kincstár is szinte még káptalana korából származtatik; valamint hogy az ily külön kincstári sekrestyék s egyszersmind régibben, mint tudjuk, káptalani levél- és könyvtárak szinte csak a káptalani egyházak mellett jönnek elő. Véleményezhető volna szinte talán, hogy azon fönebb nevezett plebániák lelkészei, melyek a csötörtöki plebános és prépost adományzásától függöttek, számra öten, képezék a csötörtöki prépost plebános alatt ezen káptalant *).

A templom alapítására nézve már ezen plebániai emlékíratokban találjuk szinte följegyezve a Bévezetésben em-

*) Figyelembe jöhet ugyan e mellett azon körülmény, hogy nem csak Csákány a zirczi szerzetesek birtokában volt, de a f. i. 1254. okírat szerint (Codex Dipl. IV. 2. 214.) Csötörtök jövedelme egy részét is húzták; mi máskép természetesebben az ide való káptalant illethette volna, melyet azonban mind ezen okíratokban soha sem találunk említve.

lített azon hagyományt, mely szerint Csallóköz 12 régibb temploma sz. István által a 12 apostol tiszteletére építtetett. Csötörtök régi egyháza már azon körülménynél fogva is hogy sz. Jakab apostol tiszteletére van szentölve, természetesen kitünőleg ezek közé számíttatik. A mai egyházépület késő-gót idomaiból láttuk azonban, hogy az csak a XV-dik században épülhetett, vagy hogy csak az előbbi akkor egészen átalakíttatott. Söt az észrevett korábbi román építészeti idomok is (a leírt toronyablakon) legföljebb csak a XII-dik század építészeti korára volnának visszavihetők. Máskép kétségtelenül valószinűnek látszik, hogy Csötörtök, mint már a XIII. század elején említett tetemesebb helység söt város (a f. idézett 1206-diki okírat ugyan praedium Csötörtök helynek nevezi, de már is oly praediumnak, mely proventus fori-val *), tehát vásárjoggal bírt) a mainál elöbbi régibb egyházzal bírt; s talán épen ezen régi román egyházából maradtak fön tornyán az eltérőbb részletek. Lehet hogy ennek alapítója, a hely okíratilag első ismeretes ura: Sándor a Bazini és Sz. Györgyi grófok nemzetségéből, ki a fön idézett 1206-diki okírat szerint, a helyet adományban kapta; melynek azonban vásári jövedelme egy része a zirczi szerzeteseket is illetvén, gyanítani lehetne szinte, hogy a közeli Csákányban birtokos és lakó szerzetesek, egy akkori ily egyházi építményben anyagi vagy tettleges részt is vehettek.

Szem előtt tartva ehhez különösen azt is, hogy a csallóközi sz. Jakabról czímzett zirczi szerzetbéli csákányi apátságrul szóló kétes adatok (l. f. Csákány alatt), úgy látszik, némi összefüggésben mutatkoznak a tőszomszédjában levő csötörtöki szinte sz. Jakabról nevezett s állítólag káptalannal bírt egyházzal; annál inkább, mert egy részt az adatok oda útalnak hogy Csákány a csötörtöki egyház fiók plebániája volt, más

---

*) Cum omni proventu fori quod in eodem praedio est — az okírat szavai (lásd, Cod. Dipl. III. 2. 464. és III. 1. 173.). Később azonban Zsigmond alatt 1430-ban, mely időből mai késő-gót idomú egyháza származhatik, már csakugyan mint város : civitas említtetik. Legalább ennek vélem az ottani városok közt elősorolt Leupoldsdorf-ot. Lásd Cod. Dipl. IX. 7. 199, s alább Csötörtök ezen német nevét.

részt pedig hogy a csákányi-zirczi birtokhoz Csötörtök jövedelmei egy része is tartozott.

Mind a mellett azonban, hogy ezen adatok által már meglehetősen tájékozva vagyunk Csötörtök román és gót építészeti korszakai iránt; még is ezen építészeti emlékeihez csatlakozó további nevezetes hagyományok nem csak nemzetünk keresztyénsége első korába, de még azon túl is egész a római pogány korba fölérnek; melyeket tehát, bár mily bizonytalan alapúak legyenek, kénytelenek vagyunk tárgyunknál fogva még bővebb figyelemre és vizsgálatra méltatni, ezt pedig annál inkább, mert nyilván csak előbbi véleményünket erősítik. Szemtanúk által értesülök, hogy a templom közvetlen közelében, hol jelenleg a plebánia kertje áll, még az újabb időkig egy régi torony vagy kápolna alakú rom létezett, melynek helye s alapfalai maig kivehetők, anyaga pedig csak nem rég újabb építkezésekre fölhasználtatott. Ezen épületet a közvélemény pogány templom maradványának tartotta volna, különösen pedig a vidék műveltebbjeinél *Fanum Jovis* név alatt levén ismeretes, felőle azon vélemény uralkodott, hogy a rómaiak által Jupiter tiszteletére emelt templom volt [1]).

Pannonia régi topographiája tudomásunkra mit sem tud egy itteni római telepről, s általában egy ilyennek a Duna bal partján fekvése a római Pannonia eddigi ismeretével nem igen volna megegyeztethető. Ámbár hasonló, ha valószinűbb esetet is, épen előbb Bálvány-Szakálosnál véleményeztem [2]). Figyelmeztetek azonban e mellett mindenek előtt Bélnek Csötörtök nevét tárgyaló véleményére (Notit. Hung. II. 230.), miután nekem úgy látszik, hogy ezen torony vagy kápolnarom felőli tudákos Fanum Jovisféle vélemény az ő szavai nyomán keletkezett. „Diem Jovis — úgy mond Bél — eo vocabulo (t. i. Csötörtök, mint a helyet nevezik) Hungari appel-

[1]) Jeles történet- s jogtudósunk Bartal Györgynek szivességéből értesülök, hogy őmaga annak mint római régiségnek kéziratban leírását ismerte az előbbi helybéli plebános birtokában. Jelenben nyomára nem akadhatni.

[2]) Résely szerint (az István Bácsi czímű naptár 1857. foly. 149. lap. közlött Csallóköz leírásában) a Csötörtök szomszédságában levő Somorja közelében állítólag szinte római régiségek ásattak ki.

lant. Ad imitationem veterum Fanum Jovis posset vocari. Germani Leopersdorf [1]), diplomata quae legimus Leopoldsdorf nominant [2]). Non plane nihil dicunt, qui a Jove arcescunt vocabulum, quasi Jupitersdorf primitus fuerit, quod postea imperitum vulgus ob pronuntiationis difficultatem in Jeopordsdorf ac tandem in Leopoldsdorf detorserit. Sed diplomata aliter.“ Ime Bél ezen félreértett szójátéka- vagy magyarázatából eredhetett a vidék müveltebb lakói között a rom vagy toronyépület Fanum Jovis neve, melyre, úgy látszik, Bél okoskodása egyszerün alkalmaztatott. Ha csak föl nem veszszük, hogy Bél szavai talán valamely kétes tudósításból egy itteni Fanum Jovis felől eredtek, melyet vagy félreértett, vagy ezen magyarázattal mellőzni kivánt. Mi azonban Bélre nézve aligha valószinü. Annyi bizonyos hogy Bél még egy itteni Fanum Jovis nevü s annak tartott toronyról mit sem tudott, mert máskép már a mondottak következtében is bizonyára el nem hallgatta volna. Igaz ugyan, hogy a mint nem sokat gondolt az épitészeti és müemlékekkel, s azokat legfölebb felületesen egy-két szóval érinté — ámbár érdemeül legyen kiemelve, hogy még is nagyobb figyelmet tanusitott irántok, mint valamennyi eddigi utódai, kik nagyobbára az ő és Bonbardi vállain állva, még azt sem tartották figyelmökre méltóknak, a mit ezek már előhoztak, — úgy ezen épületről sem szól, ámbár az korában még csakugyan épségben

[1]) A mostani kimondás szerint helyesebben: Loipersdorf. Thielenél (Königr. Ung. I. 17.): Loibersdorf, Korabinszkynál (Lexicon 101.): Luipersdorf, Vályinál (Magyarorsz. Leírása I. 446.): Leopoldsdorf és Knippersdorf, az utóbbi valószinüleg hibásan.

[2]) A fön idézett legrégibb okiratok csak magyar nevén nevezik. Ellenben az idézett 1216-ki okirat Csötörtök határai leírásában nevezi a vele tőszomszédos: Terra Loypi, aqua Loyp, terra és villa Lipoth határhelyeket, melyek egyaránt azon Sz. Györgyi grófokhoz tartoztak, kiknek birtokába jutott Csötörtök is, és kik, úgy látszik, azon tájban már ezen helyeket német lakosokkal gyarmatosíták. Villa Liupoldinak nevezi szinte az 1390-diki okirat (Cod. Dipl. X. 8. 314.), valamint a f. idézett 1430-diki: Leupoldsdorfnak (IX. 7. 199.). Úgy látszik tehát hogy az eredetileg Loyp vagy Lipót nevü helynek neve, csak későbbi német gyarmatosai által lett Leopoldsdorffá. Ellenben magyar-szláv Csötörtök, Stwretek neve, a mennyire negyedet is jelent a szlávban, jól illenék negyed vagy fertály káptalanához (?)

fönállott. Annál meglepőbb hogy Vályinál (Magyarosz. Leírása I. 446.), ámbár nagyobbára szinte csak Bél és Korabinszky nyomán jár [1]), már az adatot teljesen, mint a hagyomány tartja, megemlítve találjuk: „Egy hegyes toronyforma gothus épülete is volt itten Fanum Jovis névvel — úgy mond — mely ezelőtt 16 esztendővel elbontatott." Nyilván, mint a határozott évszám mutatja, e vidékről kaphatta tudósítását. Ámbár én annak az 1780-diki évnél, melyre itt az évszám utal, későbbi lerontásáról, vagy hogy csak falai teljes lehordásáról értesültem.

Valamint azonban ezen vizsgálat mutatja, hogy egy itteni római pogány templomról s annak Fanum Jovis nevéről szóló adatok meglehetősen kétesek; úgy más részt önként kínálkozik a vélemény, hogy ezen, a templom mellett állott kápolna vagy toronyszerű kerekded épület valószinüleg román ízlésben keletkezett úgy nevezett Baptisterium vagy Carnarium azaz keresztelő vagy halotti kápolna lehetett, minők közönségesen a régibb, nevezetesebb plebániai egyházak mellett — mint már Alistálnál érintettem — ezen czélra az egész román, söt gót építészeti időszakon át — és pedig a baptisteriumok már a VIII. századtól kezdve, a Carnariumok XI—XV-ig — ily kerek vagy nyolczszögü alakban építtettek; mint ilyenek a külföldön maig tetemes számmal találhatók, s hazánk fönmaradt építészeti emlékei közt sem ritkák. Nevezhetők például a jáki, soproni, söt még néhány későbbi gót idomban keletkezett is, mint a holicsi, szakolczai stb. Hogy a csötörtöki talán a gyakoribb és későbbi Carnarium vagyis halotti kápolna volt, tanusíthatná azon körülmény is, hogy alatta sírbolt volt, melyből, mint szemtanúk állítják, csontvázak ásattak ki. Előbb említém szinte a plebánia emlékkönyvei azon adatát, hogy régebben az egyház mellett még két külön kápolna is állott, melyek egyike talán épen a szóban levő lehetett [2]). Ezen épületröli adatokban tehát ismét

---

[1]) Lásd előszavát s ugyanott Schediusnak a munka felől szóló véleményét.

[2]) Megjegyezhető szinte az is, hogy ezen Carnarium-féle köralakú kápolnák leginkább a XIII. század elején divatozván, a müértők álta-

itteni régi, talán XIII. vagy XIV. századi építészeti emlékek nyomára vagyunk utalva, melyek e szerint a mai egyház tornyain észrevehető román ízlési nyomokkal is összefügghetnek.

A hely egyébkint, mint már fönebb érintém, valószinüleg a Sz. Györgyi grófok által német lakosokkal gyarmatosítva, igen népes lehetett, s virágzó ipart s kereskedést üzött *). Ezen népes és virágzó voltának köszöni kétségtelenül régi, nagyobbszerü egyházi építkezéseit. Jelenleg lakosai megfogyott száma alig tesz ezeret, és ezek tiszta magyarok.

21. Csötörtök határában Misérd felé több, mintegy hat vagy hét hasonló, a pogány sírhalmok módjára alakított csucsos domb látható. Belölök a földmívelő nép, mint személyesen értesültem, kapálás közt gyakran vas eszközök töredékeit, nyilakat és csontokat ás ki; mi rájok, mint pogány sí-

lánosabb véleménye: hogy azok a keresztharlak következtében a Szentföldről visszatérő főurak és vitézek által a szentsír egyházának utánzására emeltettek (lásd Sacken, Mittheil. der Central-Commiss. f. Erhaltung d. Baudenkm. 1856. foly. 351. l. Deutsch-Altenburg leírását, és Heider: Ueber die Bestimmung Romanischer Rundbauten u. ott. 33. lap.). Mi már itt azon véleménynek adhat helyt, hogy Csötörtök első ismeretes idejéből említett birtokosai valamelyike, talán II. András palaestinai hadjáratában részt véve, lehetett ezen halotti kápolna alapítója. Keletkezésöket egyébkint azon körülmény is előmozdítá, hogy azon korban az egyházbani temetkezés általában tilos volt, s azért ezen külön czélra épültek az egyház körül levő temetőkben a halotti kápolnák. Más részt ezen kápolnák kör- vagy nyolczszögü, a maitól eltérőbb alakja megfejti azt is hogy, midőn fölhagyattak, rendeltetésök feledtével a nép ódon kinézésöknél fogva régi pogány templomoknak vélte; mint tudomásomra is így tartja a nép a hazánk határán álló hasonló román köralakú petronelli és németóvári példányszerü remek e nemü keresztelő és halotti kápolnákat egykori pogány római templomoknak; természetesen ott annyival következetesebben, mert ismeretes római telep: Carnuntum helyén állanak. És hasonlón a müveltebbek tudákos közvéleménye azokat ott is Mercurius templomainak nevezte volt, míg újabban a műtörténet ezen tárgyat is fölvilágosítá.

*) Bél i. h. mondja: „Ante cladem Mohacsianam a Germanis colebatur, quod nos anni 1488 protocollum docuit." Lásd Korabinszkyt is (Lexic. 101.) meg Vályit és Bél más utánîróit.

rokra annál inkább figyelmeztethet. Vajjon azonban csakugyan pogány sírok-e, vagy inkább, mint Bél véli [1]), Bethlen itteni ütközeteiben elesett harczosok sírjai? csak a bővebb vizsgálat fogná kétségen fölül emelni.

22. Csötörtök mellett mint nevezetességről emlékeznek még helyiróink sajátságos különálló kenyérsütő kemencze-épületekről (lásd Korabinszkyt, Geogr. Hist. Lexicon. 101. és Vályi, Magyarorsz. Leírása I. 446.); de melyek nekem inkább Csallóköz más helységeiben, mint Karcsákon, Alistálon, Hodoson s általában Felső-Csallóköz több falujában szinte önként, építészeti tekintetben is sajátságos alakításuknál fogva föltüntek. Gyúrt sárból készült falazatuk kerekded alakban kúpszerüen emelkedik több ölnyi magasságra, hol azután a végén hegyes csúcsba összefoly. Vajjon, minden esetre különös és sajátságos alkatuk talán nemzetünk vagy csak Csallóköz sajátja-e csupán? meg nem határozhatom; még inkább abban kell hagynom ezen sajátságos alakításuknak és idomuknak, mint ilyennek eredeti nemzeti építészetünk tekintetében aligha már kimagyarázhato jelentőségét [2]).

23. *Dercsika* (Pozsony várm.), eredetileg György-Soka-, Suka- vagy Sikának nevezve, okíratilag ismeretes 1253. (Bartal, Commentar. ad Hist. Status Jurisq. Publ. II. Mantissa. XIX., l. Jerneyt is Magy. Nyelvkincs, 72.) [3]). A bakai egyházlátogatási jegyzőkönyvek — miután Dercsika elöbb Baka fiókegyháza volt — tudósítanak, hogy a dercsikai egyház 1519-ben Epiphanius czímz. püspök és Bakács érsek helynöke által fölszenteltetett. Valószinüleg tehát egyháza akkor, és még

[1]) Notit. II. 231. Collis visitur manu adgestus. Bethleniani belli monimentum esse aiunt, quo caesorum ossa conteguntur.

[2]) Rajzukat közöltem a Vasárnapi Ujság 1858-diki foly. 4. számában.

[3]) Fejér (Cod. Dipl. VIII. 2. 577. egy 1324-diki okíratban) hibásan olvassa, úgy látszik, Gutkarcsát Dercsikának. Egy más, 1378-diki okíratban (Cod. Dipl. IX. 4. 557.) ismét Gywrka volna szerinte Dercsika. A Györgysoka névnek már 1253-diki f. idézett okíratokban megjelenése megczáfolja azon érdekes regéket, melyek e nevet Mátyás király korából származtatják (lásd Karcsay, Uj Magy. Muz. 1852. 769. l.).

eredetileg gót izlésben is épülhetett. Ezen régibb átalakított épülethez csatoltatott az újabb egyházhajó. Érdekes az ezen egyház építéséről szóló, Karcsay által (Uj Magy. Muz. 1852. foly. 769. lap.) előhozott legenda, mely azt az angyalok által mai helyére állítottnak mondja; valamint ezen vonás más, különösen bucsúk által látogatott egyházakról is előjön. Egyébkint semmi emlék nem jelöli többé, hogy a hely nevezetes régi családok, mint a dercsikai, jelenleg Erdődi Pálffy grófok, Erős és Katona-nemzetségek egyik törzshelye volt [1].

24. *Dienesdi* (Pozsony várm.). Okíratilag 1252-ben nevezve (Cod. Dipl. VII. 1. 304, 309. és 1356. IX. 7. 159. X. 6. 318.), midőn a benedeki szerzetesek birtokába jutott [2]. A pázmányi Jegyzékhez adott pótjegyzet (Péterffynél Concilia II. 271.) mint régi plebániát nevezi. Jelenben Misérd fiókegyháza, és temploma egészen újból a múlt század második felében épült, az akkori izlés czopfos de egyszersmind tetszősebb modorában. Áloszlop vonalai (Lisenek) és a párkányzatok tetemesebb előszökése és gondosabb alakítása által, valamint tetemes nagysága és magassága helyes arányainál fogva Csallóköz egyik legszebb újabb temploma. Föltünt benne egy szépen faragott kisebb fafeszület, s egy régibb gobbelin szövet szakadék részlete, ószövetségi jelenetek ábráival, mely jelenben a szónokszék szőnyegeül használtatik.

25. *Doborgaz* (Pozsony várm.). Okíratilag 1205—35. évekből ismerjük (l. az 1323-diki okíratban Cod. Dipl. VIII. 2. 475.). Egy 1238-diki okírat (kiadva Knauz által, Új Magy. Muzeum 1858. 406. lap.) itt említ egy templomot: „Ecclesia S. Georgii de Doborgaz;“ de ez nyilván Csallóköz azon egyik legrégibb egyháza, mely sajátlag a Doborgaz mellett levő Szent-György úr nevü praediumon állott, és melyről alább ezen utóbbi hely alatt lesz szó. Doborgaz helység és a közeli Sz.-Antal közt elnyuló térségen, az útfelén balra a Duna felé fekvő szántóföldek között, meglehetős tágas, müveletlen,

---

[1]) Lásd Karcsay előbb idézett helyét.

[2]) Különböző ettől az okíratainkban szinte gyakran nevezett Dienes Monostora nevü benedeki apátság (1258. Cod. Dipl. IV. 2. 461. és VII. 4. 121. és 259.), mely a nagyváradi megyében létezett.

gyöppel benőtt tér látható, melyen sűrűn egymás mellett számos kishalom emelkedik, többnyire csak néhány lábnyi magasságu conicus alakban, mely többé kevésbbé tartá meg eredeti kinézését, a' mennyire már vagy csúcsa behorpadt vagy alja tágúlt. Kinézésöket mutatja a Vasárnapi Ujságban (1858. foly. 10. sz.) általam közlött rajz fametszvénye. Véleményem szerint valószinüleg pogány sírok maradványai, és pedig az archaeologusok által úgy nevezett pogány köztemetők (Heidenkirchhöfe, gemeinschaftlichen heidnischen Bestattungsplätze) [1]. Ezen tekintetben leginkább hasonlíthatók volnának például a lievlandi segenwaldi pogány sírokhoz és köztemetőkhöz, mint ezek a Bähr által kiadott (Gräber der Liven. Taf. 1. 4.) rajzokból ismeretesek, s vizsgálatai nyomán különösen fintörzsű népségeknek tulajdoníttatnak.

Ezen, s mint értesülök, Csallóköznek ezelőtt több térein létezett hasonló kis sírhalmokkal ellepett helyeket, melyek később levonattak és jelenleg míveltetnek, nevezte volna egykor a nép Tatárhalmoknak és Tatárüléseknek, mint már Bél (Notit. II. 219.) e felöl tudósít, s azokat avarringek vagy táborok maradványainak tartja: „Istius ego aetatis — úgy mond, vonatkozva az avaroknak Nagy Károlylyal való csatáira s Csallóközbeni lakára — crebra illa castrorum vestigia, quae a Tartaris relicta credit vulgus, ideoque Tatárülés vocitat, fuisse existimaverim: quippe quod multum habent vetustae ruditatis iam non parum adobrutae." Egyébkint az e nemű elnevezések: mint Tatárülés, Húnárka, Csörszárka stb általánosabb jelentését, valahányszor az őskori népek hasonló földalkotmányaira és sírhalmaira vonatkoznak, már másutt, a Magyar Mythologiában (128. lap.) bővebben és tüzetesen tárgyaltam [2]).

A tárgy minden tekintetben még bővebb, eddig meg nem kisértett vizsgálatra vár; lehet hogy a halmok tartalmá-

---

[1]) Lásd Klemm, Handb. d. Germ. Alterthumskunde. Heidenkirchhöfe 114. lap.

[2]) Az ezen halmokról szóló mai adomaszerű népies mondákat, hogy háborús időkben a lakosoknak rejtekhelyűl szolgáltak, közli Késely Csallóköz rövid ismertetésében az 1857-diki István Bácsi czímü naptárban.

ról nem sokára értesülünk, miután a megtörtént tagosztálynál fogva, azon birtokosok, kiknek részül jutottak, ezen tért, fölszakíttatni és műveltetni szándékoznak. Ámbár pedig alaposabb és kíméletesebb tüzetes vizsgálat minden esetre kivánatosabb volna, mert nyilván ezen a módon enyésztek el valamint más helyütt, úgy Csallóköznek is még a múlt században sürűbben létezett pogány őskori köztemetőji, melyeknek csekélyebb dombjait a földmíves könnyebben kiegyenlítheti; — még is ezen az úton is reményem van, hogy az illetők igérete szerint, a fölszakításnál előjövő tárgyakról értesíttetni fogok; legalább tehát Csallóköz s talán hazánknak is egyik utolsó hasonló őspogány köztemetőjéről még hirt veszünk *).

26. *Duna-Szerdahely* (Pozsony várm.). Okíratilag, úgy látszik, először 1283-ban említve (Jerney, Magy. Nyelvkincs. 129.); határozottabban mint régóta népesített hely 1341-ben nevezve (Cod. Dipl. VIII. 4. 482. és IX. 5. 315.), midőn már e hely lelkészét is megemlítve találjuk: Presbyter Ecclesiae S. Georgii de Szerdahely. Sz. Györgynek szentelt ezen temploma tehát már régóta létezhetett. A pázmányi Jegyzékben is e szerint mint régi plebánia előjön (Péterffynél i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okírat plebániái közt megjelenik (Cod. Dipl. X. 8. 314.). A jelenlegi kath. plebániai egyház azonban valószinüleg csak a XV. század vége felé, söt részben talán a XVI. században késő-gót idomban épült. A gót idomra mutat még, három oldalúlag záródó szentélyén kivül, nyolczoldalú gula toronytetőzete, négy szélén a hasonló alakú kisebb négy tornyocskával körülvéve. Külső támfalai is többszörös tagozással s rézsutos tetőzettel alakítvák. A torony alatti csar-

*) Azóta olvasom a Vasárn. Ujság 1858. f. 40. számában, hogy a doborgazi tatár dombokban tett ásatás következtében (mert ezt kell érteni a Vajka mellett levő csallóközi tatárdombok alatt) ott talált 5 darab régi pénz felküldetett az említett lap szerkesztőségének. Ennek nyilatkozata szerint ezek közöl 4 római érem volna, s a találmány a N. Muzeumnak van szánva. Tehát római temetőhelyet kell-e jelölnünk itt? vagy hogy inkább barbár sírokban jön elő itt is a római pénz? Reméljük még hogy az ötödik eddig ismeretlen érem s a sírok bővebb s alaposabb vizsgálata biztosabb világot derítend majdan e tárgyra.

nokban, mely egyszersmind a templom kapuzata előcsarnokaul szolgál, szinte még eredeti kereszt csúcsívezetét megtartotta, melynek keresztheveder ei (Kreuzgurten) erőteljes tagozattal képezett horonyos és hengeres gerinczeket mutatnak. Hasonlón látható még tornya eredeti csúcsívü ablakaiban egyszerübb, ízletesen és erőteljesen alakított hármaslevelü s egyéb díszmüvezet (Masswerk).

A többi részeiben két hajóju egyháza és szentélye egészen átalakíttatott; nagyobb részt újabb félkörívezet képezi boltozatát, s ezzel egyszersmind egykori oszloptámai helyébe áloszlopvonalak (Lisenen) alkalmaztattak. Csak a mellék oldalhajó, mely a csötörtöki egyház harmadik oldalhajójához hasonlón alakíttatott, tartá meg részben egyszerü nyomott csúcsívü keresztboltozatát; míg ezen boltozat egy másik holdja (Gewölbjoch), hosszában és széltében egymást átmetsző gerinczezetből (der Breite und Länge nach sich durchschneidenden oder kreuzenden Querrippen, vagy Longitudinalrippen) áll, csürlöded alakokat (Rautenform) képezve. De ezek nem csak mint szervezetlen, és csupán mint úgy nevezett díszgerinczek (Zierrippen) alkalmaztattak, hanem tekintve jelentéktelen tagozásukat (Gliederung, Profilirung), csupán utánzásnak mutatkoznak.

Máskép ezen mellékhajó is, mint már érintém, hasonlón aránytalanúl alakíttatott, mint a fönebb tárgyalt csötörtöki; kivéve még is, hogy az által szorosabb összefüggésbe helyeztetett az egyház egész testével, miszerint alsó felén az egyház homlokzatáig, a felső részen pedig a szentélynek zárfaláig fölfut; mely utóbbi része jelenben, vagy talán már eredetileg is közfal által a többi hajótól elválasztva sekrestyévé alakíttatott. S ezen tekintetben hasonlóbb ismét az alább látandó nagy-magyari egyház szinte arányosabban alakított mellékhajójához. Egyébkint itt is ezen oldalhajónak aránytalanabb s a rendes alakítástól eltérő alkalmazása, szinte azzal magyaráztatik: hogy, mint Csötörtökön, úgy itt is, a reformatio idejében kivált új vallásfelekezet a régi egyház oldalához épített magának imaházat, mely azután később, midőn az egyház is birtokába esett, vagy midőn azt a katholikusok visszafoglalták, közfala lerontása által az egyházzal összekapcsoltatott; hol a

lerontott fal helyén most támfalak és válívek képezik az összeköttetést, majd nem egészen hasonlón a látott csötörtökihöz. Ezen vélemény a hajó keletkeztéről itt épen oly kevéssé fogadható el mint ott. Az ok ugyanaz; s itt is épen ellenkezőleg föltehető, hogy a reformatio által kivált közönség a két hajós templom egyik részét közfallal osztá el, mely akkor ismét eltávolíttatott, midőn az egyik község kizárólagos birtokába jutott. E mellett szól még itt a világos építészeti okokon kivül, az ezen mellékhajó nyugati falcsucsába (Giebel) vésett és félig meddig még szabad szemmel is kivehető fölirat, mely *1518* évszámot mutat. Ez tehát valószinüleg azon év volna, melyben az egyház ezen legkésőbbi része elkészülhetett; akkor pedig a reformatio hazánkban még el nem terjedt.

Ugyan ezen mellékhajó tetőpárkányzata (Dáchgesims) alatt, épen a két végsö oldaltám fölött két kőfaragvány látható. Mind a kettő hosszú szakálu és lefüggő hajú férfiút ábrázolva, mint a ki lehajlott fővel s emelt vállakkal valamit föntart; ámbár most misem nehézkedik fölülről rájok.

Kétségtelenül még az egyház egykori kőfaragvány díszitményéből maradt föl a két töredék, minők nélkül ritkán szükölködött a legegyszerübb falusi gót egyház is (a két hajóju s tetemesebb alakításu szerdahelyi pedig nyilván már a kitünőbbek közé tartozott), de melyek nagyobb része, úgy is leginkább kitéve lévén a romlásnak, részint az idő viszontagsága, részint az újítások által elenyészett; s a hol még valamely faragvány dombormü fönmaradt, szinte a vakolat és mészkéreg alatt lappang többnyire. Lehet hogy itt hasonló faragványok közvetíték az oldaltámokat a párkányzattal, vagy hogy párkányzati díszmüvek voltak; legvalószínübb, hogy talán vízvezetékek részletei (Wasserspeier), minők a gót egyházakon közönségesen kőfaragványokkal képeztettek. Az alak máskép Atyaisten ismeretes régibb typikai ábrázolására mutatna. Kevésbbé vélném bennök az épitőmester vagy épen az alapító ábrázolását, minek a helyezet s állás nem igen felel meg; ámbár egyébkint ismeretes, hogy az egyházak külsején az utóbbiak szobrai is gyakran alkalmaztattak.

27. Ugyan itt az evangelikusoknak és izraelitáknak is van imaháza: jelentéktelen szükségleti épületek.

28. *Eberhard* (Pozsony várm.). Okíratilag 1209 óta ismeretes (Cod. Dipl. III. 1. 73. és III. 2. 468.). Mint régi plebánia említtetik a pázmányi Jegyzékben (Péterffynél i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okíratban (Cod. Dipl. X. 8. 313.). Jelenben Féll fiókegyháza, és csupán az uraság kastélyában van kis kápolnája. Régi vára Korabinszky (Lexic. 136.) és Thiele (Königr. Ung. I. 10.) szerint a templomosok által építtetett volna [1]). Min alapszik ezen állításuk, nyomába nem juthattam, ha csak nem a hagyományon, melyet azonban tudomásom szerint, úgy látszik, inkább csak a környék müveltjei ismernek jelenleg, mintsem a nép; s azért gyanítható hogy köztük is csak az előbb említett helyirók véleménye nyomán keletkezett [2]). Turóczi László (Ungaria c. suis regibus 298. 1768. kiadás) tudomásomra az első szinte, ki az itteni templomosok lakát minden egyéb forrás nélkül említi. Utánírták Kolinovics (Chron. Templar.) és Fuxhoffer (Monast.). Bonbardi (Topogr. Hung. 2. kiad. 350.) és Bél (Not. Hung. II. 221.) még csupán egyszerűn erődnek nevezik, mely tornyokkal és vízárkokkal volt megerősítve. Az utóbbiak nyomait csakugyan látni jelenleg is a kert közepén álló régi de újonan teljesen átalakitott kastély körül. A hagyomány szerint ellenben, mint a helyben értesültem, a faluban s út mellett látható földhányások tartatnak a templomosok maradványainak.

---

[1]) Valószinűleg ugyan ezt érti Vályi is (Magyarorsz. Leírása I. 541.) Korabinszky nyomán: „Hajdani vára — úgy mond, igen régi, s a mint némelyek állítják, a veres barátoknak — birtokában vala."

[2]) Alább fölhozandó okíratok tanusítják, hogy a vár sokáig a Sz. Györgyi grófok birtoka volt. Ezek közől 1409-ben okíratilag is előjön egyik Templinus névvel (Cod. Dipl. X. 4. 749.). Lehet hogy ezen Templinus, ki jóval 1409 előtt élt (midőn sajátlag utódairól van szó) építé a várat, vagy hogy még előtte valamely hasonnevű elődе, miután ő Templinus juniornak neveztetik, lehetett alapítója vagy csak újon építője stb; s innét eredhetett talán a vélemény vagy hagyomány, hogy templomosok építék? Ismeretes egyébkint hogy a templomosokróli hagyomány egyike szinte a leggyakoriabbakuak, melyekkel régi várak építése, vagy sajátságosabb régibb faragványokkal díszített egyházak alapítása stb véleményeztetik: Leírásom további közlései folytán még gyakran lesz alkalmunk ezen tárgygyal találkozni, s az iránt bővebb fölvilágosítást szerezni.

Hogy a hely csakugyan régi várral és erősséggel bírt, sőt hogy itt valószinüleg Csallóköz fő erődje létezett, mely a Dunán való átjárást védte, már a XIII. század kezdetétől fogva okíratokkal is bebizonyítható. Igy a fenebb idézett 1209-diki okírat szerint Castellum Ybrehaarth-nak neveztetik, melyet András király előbbi birtokosától Myke fiától Istvántól megszerez és az említett évben Sebus grófnak — a később Sz. Györgyi és Bazini előnevü grófok nemzetségéből — adományoz Sz.-Györgygyel együtt. Ekkor tehát a XII. század vége felé és a XIII. elején legalább bizonyára nem volt a templomosok birtokában; de később sem, mint a várat tanúsító s itt tekintetbe vehető adatokból láthatjuk; miután folytonosan a Sz. Györgyi grófok birtokában találjuk. 1369-ben ugyanis I. Lajostól szabadságot kapnak hidat építeni a Duna ágán (Cod. Dipl. IX. 4. 170., és 1382. IX. 6. 274.), mely Csallóköznek a vár által védett fő átjárata volt ezen a részen. 1386. Jodok morva őrgróf birtokába kerül ezen vár is a többi, Duna és Vág folyók közötti, Pozsonytól Nagy-Szombatig nyuló terület nagyobb részével (Cod. Dipl. X. 8. 213.). Erődnek neveztetik még és várnak: munitio et castrum 1390. és 1409-ben (Cod. Dipl. X. 8. 308. és X. 4. 749.), midőn a Sz. Györgyi grófok birtokába ismét visszajut. Utóbb több urat váltott s a XVII. században Szelepcsényi érsek s az ország helytartója birtokában egy ideig állami fogházul használtatott *). Örököseiről, jelenleg nyaraló kastélylyá átalakítva, a gróf Aponyiak idősb ágára szállott.

A várban jelenben létező kápolnát Szelepcsényi érsek meglehetős díszesen építé az akkori késő renaissance modor sajátos áloszlopvonalaival s előszökő párkányzataival. Építéséről a kápolna belső falára alkalmazott, kőbe domborún vésett czímer s felirat tanúskodik: *Georgius Szelepcsényi Archiepiscopus Strigoniensis F. F.* (fieri fecit) *A. D. MDCLXXVII.* A monorú vérten, jobb felé lépő kétfarkú oroszlán sziklára ágaskodva áll, elölábai jobbjában napot, baljában csillagot tartva. Kivül az ajtó fölött vörös márványlapon dombormű vésetben szüz Mária Madonna alakú képe van befalazva. Úgy látszik, a többivel egykorú mű.

*) Fényes, Magyarorsz. Statist. és Geogr. Állapotja II. 466.

29. *Egyház-Gellye* (Pozsony várm.). Okíratilag először találom 1253-ban említve (Bartal, Comment. II. Mant. XVII. 1303. Cod. Dipl. VIII. 1. 150.). A XV-dik században külön kerület vagy járás főhelyeül neveztetik: Gellye vidék, Sedes Gelle (l. Bartal i. h. XLIV. és köv.). Egy 1320-diki okírat már, valószinűleg régibb és tekintélyesebb egyházának adományozásáról tanúskodik (eredetie az itteni plebánia levéltárában). Ugyan ezen évben egy más okírat (Cod. Dipl. VIII. 2. 576.) plebánosát is nevezi, ki egyszersmind pozsonyi kanonok volt. E szerint régi plebániája egyaránt a pázmányi Jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), valamint az 1390-dik okírat ezen vidéki plebániai közt előjön (mert nyilván ezt kell keresni az ott hibásan megjelenő Gelyce alatt, l. Cod. Dipl. X. 8. 313.). Jelenben fönálló plebániai egyháza minden tekintetben Csallóköz egyik legjentékenyebb építészeti műemléke. Rajta egyaránt még eredeti, határozottan román, valamint már kifejlett gót építészeti idomok észrevehetők. Keletkezése azért ha nem két különböző építészeti műidőszakba, úgy valószinűleg legalább az átmeneti izlés (Transennalstyl) korszakába helyezendő. De eltekintve ezen nevezetességétől, már magában is arányteljesebb alakja előnyösen tér el Csallóköz többnyire esetlen és aránytalan kis gót egyházai alakjától.

Nyugati homlokzatát magas és az egész egyház szélességével egyarányos két tornyú alkotvány képezi. A tornyok négyszögből a nyolczoldalú alacsonyabb gulacsúcsba mennek át, melyet négy szögletén a hasonlón alakított négy kisebb tornyocska vesz körül. A homlokzat egész széltében, mintegy az első emeletet jelölve, a félkörívü párkányzatmü (Rundbogen-Friesgesims), a román ízlés ezen kiváló sajátsága és ismertető jele vonúl át. Mi tehát kétségtelenül a templom ezen része román müépítészeti elemeire figyelmeztethet, különösen pedig a román műkorszak hanyatlására s az átmeneti kezdetére, midőn t. i. a félköriv-párkányzatmü különféle alakzatban és helyzetben alkalmaztatott. Félre ismerhetlen egyébkint az egész homlokzat román idomú alakítása is (II. Tábl. 2. *ábra)*, miben, valamint a félkör ívü párkányzatmü hasonló alkalmazásában észrevehetőleg hasonlít a lébényi román ízlésü egyház homlokzatának ezen részleteihez (lásd képét

közölve, Jahrbuch der Central-Commiss. 1856. 108. lap.). Csak hogy emlékünkön a félkörívü párkányzatmü a két tornyot összekötö homlokfalon is átvonúl, míg ez a lébényin jelenleg nem az eset. Ellenben itt az egykori egyházkapuzat (portale), mely kétségtelenül eredetileg ezen homlokfalba helyezve volt, jelenleg hiányzik; mert a mostani kis ajtót, mely helyén áll, alig lehet másnak venni, mint az itt létezett szokásos román díszportale némi maradványának, mely valószinüleg amaz ékítményei leromlása által, később a befalazásban meghagyatott. A toronyablakok is nagyobbára kivetközték román eredeti alakjokat; ámbár még itt is, hasonlón a lébényi román egyházhoz, az egykori portale fölött állott kis kerek ablak az eredeti réginek maradványa lehet. A közép homlokfal jelenleg vízirányosan, laposan végződik. A tornyok szögletein előszökö szegélyzö falvonalak (Ecklisenen), mikép azokat már a román építészet is használta, alulról, a mostani később oda helyezett esetlen két kis támfal fölött kezdődve, egészen fölfelé futnak, míglen igen megfelelö szervezetes alakítással, mindenfelöl a kis oldaltornyocskákba mennek át.

A többi egyház ellenben eltérőleg a homlokzattól, határozott gót ízlésben épült; ámbár még ezen is, újításai s átalakításai mellett, részint az átmeneti, részint a kora-gót ízlés némely nyomai félreismerhetlenek; s nyilván arra látszanak utalni, hogy ezen része is folytatólag a torony régibb román korszaki keletkeztével, mely talán mintegy a XIII-dik század első felébe eshetik, a többi a XIV-dik század első felében épülhetett volna. Így veszem az átmenetikor jelzöiül azon féloszlopszálak, vagy inkább támtövek (Pfeilerschaft) fejezetét (Capital), melyekre a szentély ívezetének gerinczei lefutnak. Ezen oszlopfőkön ugyanis a román s átmeneti ízlés sajátságos tekert levél ékezetét (gerolltes Blattornament, in Doppelumreichung mit abgeneigten Knospen und Stengeln), kétszeresen körülfutó bimbószerü alakzattal találom, a mennyire ez itt-ott még a számtalanszori meszelés kérge alól az avatott szemre nézve kivehető. Egyébkint a lefelé nyuló tövek a szentély oldalfalának közepén egyszerűen, mintegy letörve végződnek (abgebrochen, abgefasst). A szentély eredeti boltozata is kereszt- és vál- igen nyomott csúcsívekkel —

melyek, mint már figyelmeztettem, épen úgy lehetnek a késő- mint a kora-gót ízlés nyomai — csak részben maradt épen; gerinczezete szinte meglehetősen erősen vájt horonyokkal és kidülő hengerekkel (Wulst) meg lemezekkel alakíttatott. A hajó régi ívezetét félkörívü újabb boltozat váltá fel. Itt-ott meg a vállkövek (consolen) nyoma is látható. A többi részletekben a gót idom túlnyomólag nyilatkozik. Így a szentélyt a hajótól elválasztó úgy nevezett diadalív (Triumphbogen) teljesen kifejlett csúcsívvel alakúlt. Hasonlón a nyolczszögből, rendesen, három oldalúlag záródó szentély keskeny hoszszas csúcsívü ablakai, melyek hasonlók az igen hegyes úgy nevezett gerelyívhez (Lancetbogen) mint az angol gótika sajátja. Belső díszművök (Masswerk) már szinte nagyobbára kitört.

Ezen határozott gót idomú részletekhez tartozik a már is késő-gót ízlésben alakított szentségház, vagy sajátlag tornyocska *), mely Csallóközben páratlanul áll s hazánkban is, kivéve a remek kassait és még egy-kettőt, már ritkítja párját. *(Lásd ide mellékelt rajzát II. Táb. 3. sz. alatti ábra).*

Az evangeliomi oldalon, szokott helyezetben, mintegy 3 egész 4 ölnyi magasságban emelkedik, hátsó részével a falhoz építve; anyaga vörhönyes homokkőből áll. Faragványai ugyan nagyobbára a késő-gót ízlés idomait tanusítják, de egyes részeiben még a gót ízlés jobb alakzataival s ékezetével díszeskedik; ámbár az idő foga már ezeket is kicsorbítá.

Alúl mintegy a falból kiszökő vállkőről (Console) emelkedik, mely mellképben, koronázott király alakját mutatja. Ezen áll a négyszögü toronyalakú alkotmány, mely elül vasrácsos ajtóval nyílik és a sajátlagi szentséghajlékot képezi. Mind kétfelől féloszlopok emelkednek a párkányzatig, hol az oszlopokon fölül úgy nevezett fialák, oldaltámszerü tornyocs-

*) Ismeretes hogy az úgy nevezett tabernaculum azelőtt nem állott az oltáron; a legrégibb korban ugyan az oltár fölött voltak elhelyezve a többnyire függő ciboriumok, később az oltár éjszaki részén, falba helyezett egyszerübb fülkék alkalmaztattak nagyobbára már a gót korszakban, minő számos előjön még Csallóközben is. A helyökbe itt-ott nagyobb díszszel alakított önálló toronykák csak a XV-dik században keletkeztek. Lásd Leib és Schwarz Studien über die Geschichte des Christ. Altars, 27, 59; és Otte Archaeolog. 104.

kák nölnek ki, míg a középső homlokzatot csúcsmü (Giebelwerk) díszíti, melynek közterét a háromlevelü ív és díszmü tölti be, míg szegélyein (Kanten) kis teke díszítményt (Bosse, Krabbe, levélcsomó), hegyén pedig a szokott rózsát vagy keresztvirágot viseli. A csúcsmü megett álló mintegy másik emelet hármaslevélivü ablaknyilásokat mutat, valamint a következő kisebb is, mely fölül mint egy kúpszerü boltozattal végződik. Ennek tetőzetén emelkedik ismét egy vékonyabb karcsu nyolczoldalú toronyka, az előbbiekhez hasonló, csakhogy még kifejezettebb hármaslevelü ívü ablakféle díszítményekkel, melyek közeit szögletekre helyezett sajátságos alakú, mintegy kivájt támfalak veszik körül, nyilván a késő-gót idom egyik ízetlenebb alakítása, felső részök azonban szinte fialaszerüleg alakúl. Ezen nyolczszögü toronyka fölött emelkedik végre a nyolczoldalú gúlacsúcsfödözet, szögletein kis tekedíszítménynyel sürün megrakva, s hegyén az elvásott s megrongált nagy keresztvirággal végződve.

Ezen szentségházzal átellenben álló oldalfalon ismét hasonlón bevájva alkalmazott s átívezett ülőhelyek láthatók mint Csötörtökön, csakhogy itt az egymás mellé helyezett kettős ívnyilás közepén oszloppal köttetik össze. A plebánia emlékiratai szerint, ezek egykori káptalani karszékek volnának azon időből, midőn a győri káptalan háborús időkben ideiglenesen itt székelt. Ezen tényről nincs tudomásom; ellenben a f. i. 1320-diki okirat pozsonyi kanonokot nevez a hely plebánosául. Mindenesetre nevezetes azonban, a már fönebb megjegyzett körülmény, hogy épen Csallóköz ezen kéttornyú egyházainál jön elö, mint itt úgy Csötörtökön is, a bennök székelt káptalanról szóló hagyomány; mi által csak igazolva volna azon egyházi s egyházépítészi szabály, hogy a román s gót időszakban csak a káptalani és székesegyházak épülhettek két és több toronynyal.

Eltekintve ettől egyházunk s a csötörtöki közt feltünő még azon hasonlat is, hogy mind a kettőnek épen toronyhomlokzatán jönnek elö régibb román mükori részletei; söt tornyaiknak sokoldalú gúlacsúcstetőzetét is mindkét helyütt tetemesen alacsonyabban alakítva látjuk, mint ez közönségesen a gót gúlacsúcsnál előjön; nyilván hogy ez is még román

kori alakítás lehet. Ez már mind a két helyütt némileg arra utalhatna, hogy talán ezek építése a homlokzattal és toronynyal kezdődött, mint a mely még előbbi műkorszak müve. Mi azonban nyilván az egyházi szabály és szokás ellen volna, miután a liturgiai archaeologiából egyaránt, mint számos adatolt példákból ismeretes, hogy az egyházépités mindenkor a szentély- vagy karhelylyel vette kezdetét; s e szerint épen az ellenkező esetnek lehetne helye: hogy a gyakran századokon át épülő nagyobb egyházak szentélye régibb, hajója és tornyozata pedig újabb ízlésben keletkezett. S úgy is van; de épen ezen esetnél fogva megfordítva is állhat. Hogy t. i. az újon építéseknél és átalakításoknál a szentélynél kezdve az építést, ez újabb izlésben alakúlt, míg a hajó vagy csak a költségesebb s még is nem annyira lényegesen szükségelt tornyok, régibb ízlésben a mint állottak fönhagyattak *).

Egyházunk mértékarányai a következők:

A szentély hossza belső világában 35′, 6″, szélessége 19′.

A hajó hossza 44′, 6″, szélessége 25′, 3″.

Külsején a támfalak többnyire épen maradtak és háromszor tagozvák. A hajó, mint érintém, teljesen átalakíttatott. Szinte későbbi, XVII-dik századi butorzata s eszközei közt egy régibb keresztelő medencze maradt meg: egy darab homokkőből vájva, mélysége 3, átmérője 2″. Hasonlón egy régibb szentölt víztartója, nyolczszögű faragott kömedencze, hasonló nyolczoldalú oszlopra helyezve. Egy másik, szorgosabban dolgozott, már újabb renaissance idomokat tüntet elő. A föltünő egy-két falfülke valószinüleg még a régi szentolajszekrények, úgy nevezett Scriniumok (Credenz) maradványai, minőkkel még máshol is alább találkozunk, és me-

*) Példák erre: a sz. kereszti monostor Austriában, hol a szentély később gót ízlésben újonan épült, míg a hajó megtartá eredeti román idomát. Ugyanott Németóváratt a szentély és torony újonan szinte gót ízlésben épült, míg a közöttök fekvő hajó román alakjában meghagyatott. Hogy nálunk ismét, például Csallóközben is, a szentély régi gót idomban maradt, míg a hajó újabb renaissance idomú, oka a későbbi hozzáépítések vagy átalakítások, és nagyobbitások, melyeket a tágitandó hajó inkább igényelt.

lyeket majd határozottabb jelenségeiknél fogok bővebb figyelembe venni.

A közönséges oltárképeken kivül föltünő még szinte néhány régibb XVII-dik századi festvény, nem annyira mübecsöknél fogva, mint a mit előállításaik s ex voto feliratuk inkább történeti tekintetben érdekeset bennök gyaníttatnak. Így egyiken valamely nevezetesebb eseményre vonatkozó ezen rejtelmes fölirat áll: 1692 ex voto et Transilvaniae 1619.

Legrégibb harangján ezen fölirat olvasható:

Balthasar Herold hat mich gossen

Aus feuer und hicz bin ich gelosen. In Pressburg Anno 1648. (talán geflossen vagy geloschen-nek kellene az utóbbi helyett állni). A nevezetesebb harangöntők között ismeretesebb a XVII-dik század másik felében *Herold András* nürnbergi harangöntő (lásd Otte Glockenkunde 49. később Drezdában is folytatta mesterségét, lásd Chronolog. Glockengiesser-Reihe. Organ f. christl. Kunst. 1858. 212. l.); valószinű hogy *Herold Boldizsár* ennek testvére vagy csak rokona lehetett, miután ismeretes, hogy a középkorban bizonyos mesterségek, melyek gyakorlata némi ismeretlenebb s titokban tartott fogásokat kivánt, többnyire egyes családokban ivadékról ivadékra szálltak. Olyan volt a harangöntés is kitünőleg, s ilyen lehetett a Herold-család, melyből való volt Boldizsár. A családnak, mint ezen föliratból látjuk, tehát nem csak, mint eddig ismeretes volt, Nürnbergben a XVII-dik század második felében létezett öntődéje, de már előbb a nevezett század első felében Pozsonyban is, melyből a gellyei harang, mint felírata tanusítja, kikerült.

Megemlítendő még egy síremlék a szentély belső éjszaki oldalfalába a szentségházon alul helyezve. Alakjára nézve hasonló vörös márványból készült oszlopos és párkányzatos mü, mint Mérei csötörtöki fenebb leirt emléke, csakhogy ez egyszerübben és dombormüfaragványok nélkül alakíttatott; az oszlopok közé helyezett fehér márvány fölapon a következő fölirat áll:

Nascimur et morimur. D. O. M. (Deo Optimo Maximo) *Monumentum hoc dilectissimae suae consorti Susannae Mórócz de Beketfalva, in hac gelida marmoris brevitate*

hospitanti Generosus Dominus Joannes Törös S. C. A. Majestatis Aulae Familiaris, Nob. praed. Sedium de Vajka et Erseklél Palatinus. Eminentissimi Principis ac Cardinalis Pázmány etc. Cancellarius moestus posuit. A. D. MDCXXXIII. [1]).

A domborún kivésett czímer, függőlegesen kétfelé osztott vértet mutat, melynek jobboldali mezején négy harántos szelemen, a baloldalin pedig hármas halmon álló daru látható, nyaka nyíllal van keresztüllőve, fölemelt lábában pedig követ tart. A sisak fölött az utóbbi ismétlődik. Teöreös-család czímere

30. *Egyház-Karcsa* (Pozsony várm.). A közvetlen egymás mellett fekvő itteni számos Karcsa nevü helységek egyike okiratilag már 1215-ben említtetik (Cod. Dipl. III. 1. 168., lásd szinte 1243—1423-ig, rólok szóló több okiratot Bartal, Comment. Stat. jur. publ. Hung. II. Mant. IV.). Az itteni 1308-ban épült első templomról Tamás esztergami érseknek egy ez évbeli okirata tanúskodik (eddig kiadatlan, eredetie hártyán írva az egyház-karcsai plebánia levéltárában találtatik); melyben a hely lakosai, kik addig a várkonyi anyaegyházhoz tartoztak, engedelmet nyernek, hogy magoknak templomot építhetnek. Ezen okirat szerint ekkor ugyan csupán kápolna épülhetett, mely mint fiókegyház azután is Várkonyhoz tartozott; de már húsz évvel később saját plebánossal is bírt, miután egy 1339-diki okiratban lelkésze is neveztetik: Michael rector ecclesiae S. Bartholomaei in Karcha (Cod. Dipl. VIII. 4. 404.) [2]). Hasonlón előjön mint régi plebánia a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.); valamint az 1390-diki okirat plebániái közt Kartha-nak írva (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Ezen 1308-ban épült régibb templomáról, mely később nagyobbíttatott, szólnak még a múlt századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek is; leirásából azonban ki nem vehető, vajjon még román idomban, vagy, a mi valószinübb, kora-gótban

[1]) Az itt említett Törös János arczképe előjön Videman fenebb idézett arczképgyüjteményében.

[2]) Ime itt Csallóköz azon régibb egyházai egyikéről, mely szinte apostol nevére volt szentelve, s a hagyomány által sz. István alapítványának tartatott, okirati bizonyságunk van, hogy csak 1308 után épült, és hogy addig ott egyház sem volt.

épült-e. Szinte emlékeznek még egy mellette állott régibb kápolnáról, melyben a Somogyi család sírboltja volt elhelyezve. Lehet hogy ezen máskép úgy látszik későbbi építvény eredetileg szinte halotti kápolna vagy is Carnarium volt. Ezen lerontott régibb épületek helyén keletkezett 1820-ban a mostani tágasabb kath. plebániai egyház, mai újabb ízléstelen idomban.

31. *Ekecs* (Komár. várm.). Okiratilag említve 1268. óta (Cod. Dipl. IV. 3. 450. és 1349. u. o. IX. 1. 709.). Kath. plebániai egyháza 1789-ben épült; közönséges újabb szükségleti épület.

32. Ugyanitt a reformátusok is bírnak hasonló jelentéktelen egyházépületet.

33. *Ekel* (Komár. várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 449.). Mint régi plebánia említtetik a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 270.). Ezen előbbi régibb egyháznak helyébe, melynek jelenleg semmi nyoma, épült 1816-ban a mostani terjedelmes egyház, félkerek akolféle ablakokkal s újabb ízléstelen modorban, annyira szilárdtalanúl, hogy már is általános javítást igényel.

34. Ugyanitt a reformátusok is 1801-ben épült templommal és

35. Az izraeliták imaházzal bírnak; egyszerü szükségleti epületek.

36. *Érsek-Lél,* (Komár. várm.). Egy 1268-diki okiratban (Cod. Dipl. IV. 3. 446.) ezen vidék a Komárom mellett levő *Villa Archiepiscopi:* Örs helytől kezdve egész Érsek-Lélig mint az esztergomi érsekség népei telepe: terra populorum Archiepiscopi említtetik. Külön nevezi a helyet Leel névvel egy 1356-diki okirat (Cod. Dipl. IX. 6. 76.). Maig az érseki praedialisták egyik székhelyeül: *Érsekléli szék,* ismeretes, mely azonban régebben a vajkai érseki nemes praedialis székkel egyesült. Jelenleg nehány házból álló elpusztult helynek látszik, s mint sajátlagi praedium: puszta, majorság, mind a mellett hogy ezen praediumok fő- és székhelye volt, talán ezelőtt sem volt népesebb. Mint régi plebániát Leel név alatt említi szinte a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 270); mostani plebániája csak nem rég állt helyre; jelentéktelen

kis kath. plebániai egyháza ellenben régi épület lehet. Szentélye s éjszaki oldalfalához csatolt két kis kápolnája félkörü román oltárhely (apsis) alakban záródik. Minden egyéb jellemző nyom hiával lévén, melyek számtalan újitásai által is elenyészhettek (minőt jelenleg is várt a teljesen megrepedezett épület), lehetetlen idomáról határozott itéletet mondani, s félkörü záródását román apsisnak tartani. Utalok azért itt is arra mit e tekintetben a békei egyháznál bővebben mondottam.

37. Érseklél mellett *Nagy-Lél* népes pusztán Fényes szerint (Magy. Birod. Komárom várm. 114) hajdanrégi templom állott, melynek romfala csak nehány évvel ezelőtt pusztult el egészen; a templomot t. i. még a törökök elpusztítván, a temető közepén még sokáig fönmaradt falait is a hely földes urai szétszedették. A térképen elmaradt jelölése, közvetlen Érseklél alatt, mint régi egyház állhelye pótolandó.

38. *Féll* (Pozsony várm.) Régi plebániai egyházáról tanúskodik a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-diki okirat (Cod. Dipl. X. 8. 314), mely Fele név alatt említi; mostani kath. plebániai egyháza a régibb helyébe, vagy hogy annak teljes átalakitásával a XVII-dik század második felében Szelepcsényi érsek által épült, kinek fönebb Eberhardnál leirt czimerét homlokán viseli. Azért szentélye három oldalú záródása, tornya sokoldalú gúlacsúcs tetőzete, valamint esetlenebb oldaltámai is csak a gotica végső modóros utánzásainak tekintendők; mint ez még a XVII-dik században és különösen Szelepcsényi érsek egyházépítéseinél e vidéken legalább gyakori eset. Belseje máskép a renaissance idom áloszlopvonalai és párkányzataival van alakítva.

39. *Felső-Bár* (Pozsony várm.). Okiratilag 1300-ból maradt fön említése (Cod. Dipl. VI. 2. 298.). Mint régi plebániai egyház a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.) előjön; ellenben az 1390-diki többször idézett okirat az itteni plebániák között nevét nem említi. Mostani katholikus plebániai egyháza a régibb, úgy látszik gót, egyház helyébe — mely a XVI. században, a plebánia emlékiratai szerint, a protestánsok birtokába került, és 1630ban a katholikusok által

ismét visszafoglaltatott — újonan 1778-ban épült [1]), az akkori ízléstelen renaissance modorban.

Régibb egyházából néhány érdekes tárgy maig föntartatott. Számos síremlékkövei nagyobb része ugyan az újabb építkezésnél anyagul fölhasználtatott. Ajtaja küszöbei, valamint a zenekarra és toronyba fölvivő lépcsők fokai nagyobbára ily, részint márvány részint homokkő síremléklapok töredékeiből állanak, melyeken a járás által nagyobbára már lesíkált feliratok és czímeralakzatok egyes nyomai itt-ott meglátszanak. Ezen vandal rombolás csak két sírkövet kímélt meg. Az egyik a templomhajó éjszaki belső oldalfalába alkalmazva, fehéres úgy nevezett kelheimi márványlapon, vörös márványkeretbe foglalva, mintegy 3 lábnyi nagyságban, Istvánffi Miklós alnádor és híres történetírónk egyetlen korán elhúnyt figyermeke síriratát, melyet maga az atya készített, tartalmazza [2]):

Palconi, unico filio, eidemque longe amantissimo,
in tenella aetate, proh dolor vita functo,
Nicol. Istvánffi, Pauli F (ilius), et Elisab. Both,
Parentes Moestissimi posuer.
Vixit ann. III. mensib. VII. dieb. XVII.
Θ [3]) Mense Martio Anno XPI. (Christi)
M. D. LXXXI.

Tecum amor et Charites, spes et solatia nostra,
Palco iacent, sed sic tulit imperiosa potestas
Fatorum ut, quae te nobis pia solvere iusta
Fas erat, haec moesti, tibi reddimus ecce parentes.

I. H. S. (Lóherlevél-alak) XPS.
Fiat voluntas Tua, sicut in coelo
Et in terra.

---

[1]) Korabinszky (Lexic. 101.) szerint ezen régibb egyház még teljesen ép volt, és csupán azért rontatott le mert szűk volt.

[2]) Közölve már többször, mint Bél Notit. Hung. II. 247. Bonbardi Topogr. 2. kiad. 852. es Horányi Memoria II. 252 Ugyanott közli Horányi Istvánffi és nejének, szinte az előbbi által készített viniczei (Varasdban) síriratát, de csak félig és hibásan. Teljesebben közlé újabban Kukuljevics (kivéve a becsúszott nyomdahibákat) a Mittheil. d. Central-Commiss. 1856. foly. 234. lap.

[3]) A classicai epigraphikából ismeretes görög initialis betűjel Θ Theta a Θνων mortuus jelelésére.

Az emlék fölső párkányzatán két nemtő, fővenyóra és halálfő faragványok vannak alkalmazva. Az alsó párkányzat alatti lapon két czímer dombormüben: jobbfelől (heraldikailag véve): gót idomú kivájt vért, négyezett térrel. Az 1. és 4-dik térben három ágú koronából kinövő koronázott sas, kiterjesztett szárnyakkal; a 2-dik térben csillag és félhold, a 3-dikban heraldikai liliomvirág (Istvánffi czímer). Balfelől: hasonló vértben pánczélos kar, kivont kardot villogtatva, fölötte jobbfelől félhold (Both czímer, Istvánffi nejeé). A sisakdísz mind a kettőn hiányzik.

A másik egyszerű vörös márvány sírlap, a szentély talaja kövezetébe helyezve, rajta következő felírás olvasható:

Hic iacet Generosus Dominus Joannes Lipchey de Nagy-Luchie (Lucse) Liber Dominus in Saskeo. Qui obiit in Domino aetatis suae trigesimo septimo 2-a die Junii, Anno vero Christi MDCVI.

A fölirás fölött dombormüben a családi czímer látható: oldalain kivájt vérten, fölső jobb fele szögétől bal fele alsó szögleteig rézsútosan vont szelemen, rajta négy lábúlag (leopardirt) előre léptető kétfarkú oroszlán, kevéssé fölemelt első jobb lábában tekét tartva. A szelemen alatti térben körtvealakú gyümölcs vagy virágnövény. A czímer fölötti sisakdíszül korona fölött álló oroszlán van alkalmazva. *)

*) Mind az előnevek: Nagylucsei és Saskői, mind a czímer hasonlatosságot mutatnak a Dóczi családéval, ez is Nagy-Lucse és Saskőről írta magát, és czímerében épen ezen ábrákat viseli, kivéve hogy az itteni Lipcsei czímeren teljesen ki nem vehető gyümölcs vagy virágábra helyett a Dóczi czímer alsó terében hatszögű csillag és rák látható. Igy jön elő B. Dóczi Zsigmond lodomer-vieszkai egyházban levő azon 1647-diki czímerpajzsán melyet Szumrák kőnyomatban külön kiadott. Ellenben egy régibb Dóczi czímeren 1414-ből (gyüjteményemben a lébényi régi monostori egyház üvegfestményü egykori ablakairól levéve) csak a hatszögü csillag jön elő az alsó térben, melyet itt a szelemen helyett csupán egyszerü vonal választ el. Dóczi Orbán püspök ennél későbbi 1493-diki czímerén, mely a visegrádi emléklapon rá vonatkozik (l. Visegrádi Album és Buda-Pesti Viszhang 1857. foly. 3. sz.) csak az oroszlán jön elő ugyan, de Péterffynél (Concilia I. 86,) látható czímere 1489-ből a lébényihez teljesen hasonló. Lehet tehát hogy az itteni Lipchei czímer kétes ábrája szinte csillag, vagy rák csillaggal.

Régibb kinézésű szinte a keresztelő: homokkőből faragott nyolczszögű medencze, lefelé henger faragványnyal tagozva, és nyolczoldalú oszloptőre alkalmazva, mely ismét magasabb négyszegű talapzaton emelkedik. Újabban kaphatta faragványos aranyzott tornyos födelét, s márványt utánzó színes mázolatát.

Nevezetesebbek még az egyház régi kelyhei. Az egyik későközépkori egyszerű művezetű, hosszúkás tölcséralakú kupa vagy pohárral. Ezen köröskörül folyó következő föl-irat áll: (lásd III. Táb. 4. sz. *ábra*).

Calix S. Stephani in Por. (azaz Bár, egyháza sz. István tiszteletére levén szentelve). A betük maiuscula jelleme, mely még itt teljesen át nem ment a későbbi gótba, eléggé tanusítja mintegy XIII. vagy XIV. századi korát. Rejtélyesebbek a betük, melyek úgy ezen kehely szárán vagy tövén kidödörödő fogóhélynek (Handgriffbuckel des Kelchschaftes) kiálló hat csürlöded emléklapocskájában (rautenförmige Medaillons) zománczozva láthatók: *I. A. S. M. A. R.* Ha ezen kezdő betüket egy szó betűiül veszszük, mely az S betűvel kezdődhetik, miután körbe helyezvék, úgy kétségtelenül *S. Maria*-nak volna olvasandó.

A másik hasonló alakú kehely, hasonlón alakított töve csürlöded emléklapjain, melyek közöl egyik tetemesen nagyobb a többi négynél, a következő ábra és betük zománczozata látható. (Lásd III. Táb. 5. számú *ábra*).

A nagyobb szorgalommal alakított, s már is kifejlettebb gót írású betük szerint itélve, a mű az előbbinél valamivel későbbi, valószinűleg XIV. vagy XV-dik századból való lehet. A betük világosan az úgy nevezett keresztczímet (Titulus): *Jesus Nazarenus Rex Judaeorum* jelentik. Míg az esküvő vagy áldókéz jelképes jelentősége a keresztyén symbolikában egyiránt a szövetséget kötő atyaistenre vagy az áldó megváltóra vonatkozik. Itt, a keresztfénykörnél fogva, valószinűleg az utóbbira *).

*) Máskép közönségesen fölhőkből kinyúlva állíttatik elő. Lásd Didron Iconographie Chretienne 56. és Menzel Christl. Symbolik. I. 268. Hasonlón Caumont Abec. Archaeologique 170. hol a keresztdics-

Még egy harmadik nagyobb úgy nevezett áldozó födős kelyhen (Ciborium, Speisekelch), mely már is újabb alakú, a következő felirás áll: *Reverend. Pat. Sz. Györgyi dedit pro Ecclesia Bariensi.* A Donator talán az egyház lelkészei egyike volt; ámbár a XVII-dik század negyedik tizedétől kezdve (miután az egyház 1630-ban a reformátusoktól visszafoglaltatott), a plebánia évkönyveiben rendesen följegyzett lelkészek között nevét nem találom. Valószinüleg tehát még az egyháznak régibb, a reformatio kora elötti XVI-dik századi lelkészei közöl való lehetett; mi a kehely korát is meghatározhatja. Egy csínos áttört mívü újabb ezüst lámpa, mely a főoltár előtt függ, ezen magyar föliratot viseli: *Csináltatta Selyem Telki Nemes Selyem Imre. A°. 1783.*

Nevezetes még az egyház két régibb harangja is. Az első és régibb alakra hasonló a maiakhoz, csakhogy talán nyílásánál valamivel kevésbbé kikanyarítottnak látszik (ezen kanyarodás a régibb, harangoknál mind kisebb, s a legrégiebbeken épen nem jön elő). Koronája alatt körben közönséges újgót kisebb vagy minuscula betükkel a következő felirás áll:

(Lásd 6. sz. rajzot),

azaz † Maria hilf mir in den hmel (Himmel) su (zu) dir *).

---

fénykör (Kreuznimbus) sajátságosan úgy nevezett kamóskereszt alakjában (Krückenkreuzartig) jön elő. Egészen hasonlón itteni ábránkhoz, fölhők nélkül látható a veszprémi Gizela-kápolna ívezete egyik zárkövében (lásd rajzát s leírását Eitelbergertől Jahrb. d. Centr. Com. 1856. 114. lap).

*) Hasonló föliratok gyakoriak a régi harangokon, ez még is tudomásomra a legteljesebb és leghangzatosabb. Így egy régi harangon Niederwintlben: Maria hilf uns aus aller Noth (Mitth. der Centralcom. 1856. 140.). Erdélyben Nádas szász faluban (u. ott. 89) Helf got, Maria berot, szász tájszólásban. A merseburgi régibb 44 harang föliratai között, az egyetlen német: O maria cum czu trost (lásd Quast u. Otte Zeitschrift f. Christl. Archaeologie I. 81.). — Gyakori máskép is az egyházi epigraphikában. Így például hazánkban a Rudóbányai kapuzaton olvasható: Mutter Maria hilf stb. Miután azt már itt idézem, mellesleg legyen ezen utóbbi nevezetes tárgyra nézve, melyet Vereby kiadásából (Testvérhaza Történetkincsei, és már előbb Buda-PestiViszhang 1856. 35. szám) ismerünk, megjegyezve, hogy az nem mint ott mondatik Rudnóbányán, de *Rudóbányán* létezik; s nem is lehetett eredetileg sem az ottani paulinus, sem szé-

A szavak közé mintegy elválasztó jelekül különös állatszörnyalakokat látunk alkalmazva, melyek talán symbolikai, jelvényes, értelemmel bírhatnak, alakjok némileg hasonló lévén a középkori úgy nevezett Physiologusokban előjövő jelképes

---

kes-egyházon, minő ott soha sem létezett; azért aligha is a paulinusok műve, mint ő véleményezi, hanem valószinűleg az itteni egykori bányászoktól származik, miután német bányászok lakták régebben a helyet, mint Thiele szerint (Königr. Ung. III. 159.) a fölhagyott aknák és régi pecsétjök tanusítja; ki egyébként már ezen régi kapuzatról is szinte emlékezik (an der reformirten, im Dorfe befindliehen Kirche ist ein eisernes Thor mit gothischer Schrift). Olvasatlanúl hagyott érdekes föliratát megfejté már a Magy. Sajtó 1856. foly. 202. számában jeles epigraphikusunk Páur Iván, olvasván: Maria, Caspar, Melchior, Balthazar· Megkisértem itt még az általa olvasatlanúl hagyott egyes helyek magyarázatát. Az első *M* betü nyilván Mater vagy Mutter (t. i. Máriára vonatkozólag), a Mária után következő, elhagyott szó: *hilf*; minden betüje világosan kivehető lévén, és csak az *L* okozhatna nehézséget, a mennyire felfordított vagy ferdén rajzolt alakban mutatkozik; ez által első részében a fölsőbari harangfelirathoz hasonló teljes kapufelirat volna: *Mutter Maria hilf*, a második része: Çaspar, Melchior, Balthasar, maig ismeretes és használatban lévő keresztyén egyházi ajtófelirat. A következő betük megfejtése, nagyobb nehézséget szül, s csupán gyanítom mintha egy kitört *F* után a következőkben: fecer. (fecerunt) volna olvasandó, de így is egy betü feleslegesnek mutatkozik. Az erre következők nyilván a Donator, alapító, vagy a művesek nevei kezdő betüi lehetnének azután. — Még érdekesebbek a betük között lévő négyszögü térekbe mintegy pontozásul helyezett különféle jelek s ábrák: fölül csillagok, nap, holdnegyed, teljeshold. Azután úgy látszik más planetaris jelek, minő a hilf szó után a skorpio vagy nyíl képe. Hasonló naptári előállítások szinte gyakran előjöttek a régi egyházak portáléin, többnyire a kapuzat ívterében (Tympanum, Bogenfeld) kőfaragványokban képezve olykor egész kalendáriumi cyclusok állíttattak elő. Jeles példák láthatók erre nézve Caumont-nál Abec. d' Archeologie. Architecture religieuse (3. kiad. 109. lap Tympan de la porte saint Ursin a Bourges). A további mintegy czímervértekre helyezett ábrák részint czímerek lehetnek (egyik három szelemennel, a másik mint sisak lévén képezve), részint úgy nevezett művész- vagy mesterjelek, a műtörténetből eléggé ismeretes úgy nevezett kőfaragó jelekhez (Steinmetzzeichen) hasonlítván leginkább. Az előbbiek e szerint talán a donator-alapítókra, az utóbbiak a művet elkészítő mesteremberekre vonatkozhatnának. Ennyit kivántam (leve is ezen mindenesetre nevezetes és figyelmet érdemlő műről mellékesen a föntebbi epigraphikai hasonlat nyomán megjegyezni.

hód alakjához (lásd például Karaján Deutsche Sprachdenkmale des XII. Jahrh. Physiologus Taf.21.). Mennyire illenék ide ezek symbolikai jelentései valamelyike, azonban nem vitatom. A harang közepén, kevéssé emelkedő domborműben, a fölfeszített Megváltó alakja látható a kereszt nélkül; mellette a szokott helyezetben egyfelül a Boldogságos Szűz, másfelül sz. János Evangelista. A mű magában elég durva, a penészkéreg által azonban még élesebb részletei is szenvednek. Másképp az előállítás, különösen a fénykörnek (nimbus) későbbi csomóssugárokbani képzése, valamint az egész kivitel s a felirat betűjellemei, úgy mint nyelvezete, már is a XV-dik század második felére, ha nem a XVI. elejére mutatnak; s ezzel egyszersmind talán azon korra, melyben azon, valószinűleg későgót itteni egyház keletkezett, melyről fentebb hallók, hogy még 1778-ban teljesen ép volt, és csupán szűk volta miatt elbontatott.

A másik későbbi harang szinte egy régibb harangból mely talán az előbbi egykoru párja volt, öntetett át, mint a felirás mondja:

† *Fracta et refusa per Gregorium Berki Franciscum Nagi* (Nagy) *et Joh.* † *Sarfvii* (Sarföi) *ceterosque nobiles in Bar. Par.* (Parocho) = *Gregor* = *Moháczi 1632.*

40. E helyütt emlékezetes még az Amade grófok régibb várkastélya, mely egykor Bél szerint (Notit. II. 242.) négyszögben tornyokkal erősítve díszesen épült; jelenben azonban közönséges kastélylyá átalakítva látható. A múlt században irodalmunk egyik jelesének a költő báró Amade Lászlónak laka volt. Az egyetlen tárgy, mely itt rá emlékeztet, a kastély melletti útszélen álló nepomuki sz. János szobra. Közönséges múlt századi szobormű, a szentet szokott helyezetben előállító. Talapzatát Amade László tollából folyt következő sorok diszítik, melyeket jó lesz itt föntartani, mert a meszelés alatt már alig olvashatók:

Magno Sancto. Sacerdoti prodigioso. Sacri silentii Martyri. Divo Joanni Nepomuceno. Famae et honoris custodi. Protectori Thaumaturgo. L (adislaus) *E. S. Homodaeus. Ex voto devoto gratus posuit. Anno salut. 1754.* — Más felén:

Quod tacuit, loquitur mundus, depraedicat orbis,
Secretum linguae Nepomucene Tuae.
Tu punias illas infamiae fulmina linguas
Quae nostrae famae tam fera tela parant.
Confundas illos, qui nos confundere tendunt.
Vivere nos omnes fac et honore mori.

A sorok oly közvetlen s élénken nyilatkozó érzettel szólnak, hogy a sokat hányatott férfiú valamely nevezetesebb életeseményét gyaníttatják, melyre vonatkozólag keletkezhettek.

Több kastélyszerüleg kitünő régibb lak is látható még e helyt. Bél szerint (Not. II. 244.). Gróf Illyésházyak, Istvánffi, Boboki és más előkelő családok egykor fényesebb házai; jelenben azonban rozzant állapotban nagyobbára gazdasági czélokra használtatnak: mint híres történetírónk Istvánffi Miklós itteni laka is, melyet valószinüleg neje Bót Erzsébet után bírt, s hová a XVI. században a háborús időkben s hivatalviselése közt Pozsonyhoz közelebb vonulhatott baranyai és varasdi jószágairól. Itt írta volna, Bél (Notit. II. 244.) és Bonbardi (Topogr. 352.) állítása szerint remek történetét is [1]. Az említett házak egyikében lakott szinte, újra éledő nemzeti irodalmunk múlt századi korából nevezetes ideváló írónk Bodobári és Nagy-Lucsei Mészáros Ignácz [2], ki korában elhíresedett Kartigám czímü regényét itt írta [3]. Lakházát azonban kitudnom nem sikerült. Hasonlón mint az ösök síremlékei épület-anyagúl fölhasználtattak az újabb egyházban,

[1] Ellenkezőleg ezekkel állítja Kukuljevics (Mittheilungen der Central-Commission. 1856. 234.), hogy történetét Viniczán Varasd megyei jószágán írta. Állítását, valamint a föntebbiek az övéiket, semmi alapos bizonysággal nem támogatja. Mert hogy Istvánffi kéziratban levő latin versei mellett horvát nyelvű jegyzetek is találhatók, ezen tekintetben mit sem bizonyíthat. Egyébiránt munkája írása körülményeiből úgy is elég biztossággal lehet gyanítani megírása helyét. Istvánffi itteni lakai rajzát közöltem az 1858-ki Vasárn. Ujság 9. számában.

[2] Csallóközi születésnek mondja Horányi is (Memoria II. 607), ideváló birtokosnak mutatja Bodóbári előneve, így neveztetvén Fölsőbár egy része vagy utczája.

[3] Kartigámja előszava kelte szerint: „költ — úgy mond — a régi magyaroknál Aranykertnek neveztetett Csallóközben, Fel- vagy Bodóbár nevü helységben 1772-ben.“

úgy hírneveseink itteni lakai is rozzantan s elhagyva állanak, vagy magtárakúl, szesz- és serfőzőházakúl használtatnak. Ezen kis falu egyébként úgy látszik régtől jeles és tudományos férfiak házája volt. A XVI-dik, XVII. és XVIII-dik században itt élt Istvánffi, Amade és Mészáros nevezetesebbeinken kivül, már a XIII-dik századból is okiratilag ismeretes Joannes Literatus nevű pozsonyi kanonok birtokosa (lásd 1300-diki okiratot Cod. Dipl. VI. 2. 298.).

41. *Fölső-Gellér* (Komár. várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve. (Cod. Dipl. IV. 3. 452.). Reformátusok egyházával bír; újabb egyszerű épület.

42. *Füss* (Komár. várm.). Okiratilag említve 1268-ban (Cod. Dipl. IV. 3. 451.). 1383 óta mint a pannonhalmi főapát nemesi hűbérnökei telepe és széke s a benedeki szerzet plebániája ismeretes (lásd Schematismus Ord. S. Benedicti A. Abbat. S. Martini 1853. 35). A mostani kath. kis plebániai egyház újabb egyszerű épület. Valószinűleg a múlt században azon időtájban keletkezhetett, melyből oltárfala alfresco festvényei származnak, mint a felirat tudatja: *1762. St. Schaller pinxit.*

A művész nevét ugyan a műtörténetből nem ismerem, azt sem tudom lehet-e máskép helye abban; de ezen mű dicséri mesterét. Compositióról sajátlag nem igen lehet ugyan szó, miután a festmény csupán a hiányzó oltáralkotmányt akarja az utóbbi szokott conventionális modorában pótolni, s ennél fogva az oltár alakját, oszlopait, szobrait, képeit utánozva állítja elő. De a kivitel így is jelesnek mondható. A főoltárlap helyét szent Benedek képe foglalja el; az oszlopok közé, mintegy oltárszobrokúl, mind két felől a szerzet s országunk védszentei: szent Mór, Placidus, szent István és szent László képei festettek. Fönt, mintegy az oltáralkotmány második emeletén, a középhelyet a Szent-Háromság képe foglalja el. Ezen, mint látni, inkább szobrászi, statuárius és architectonikus elrendezése mellett, mely a festőnek semmi szabad mozgást és inventiót nem engedett, csupán a kivitel tökélyéről és hűségéről lehet szó; s ez itt valóban meglepőn sikerültnek mondható; e mellett az alakok, az egyszerű szinezet mellett élet s kifejezés-teljesek. Sajnos hogy

a nedves helyen a szinek elevenségöket vesztik. A mellékoltáron közönséges ugyan, de egyházainkban mind ritkábbá váló dús fafaragványú apró alakokkal Krisztus születése, az úgy nevezett Bethlehem, van előállítva. Általában az egész oltáralkotmány elrendezése is, (a mint a középső oltárlapon kivül még négy kisebb monorú alakú emléklapszerű kép van rajta elhelyezve) a ritkább s régiebbek közé tartozik, s legalább is a XVII. századból, tehát ezen egyház épitését úgy látszik jóval megelőző korból való lehet.

Volt-e itt hajdan a fő-apátságnak és nemesi vitéz hűbérnökeinek kitűnőbb székhelye, vagy várkastélya? mitsem tudni; jelennen újabb egyszerű emeletes épület szolgál a szerzet tiszti lakául.

43. *Gomba* (Pozsony várm.). Régi plebániai egyházát említi a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271), valamint az 1390-ki okirat is (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben a csötörtöki plebániának, melynek emlékkönyvei szinte még mint önálló plebániát említik, fiók egyháza. Régi kis kath. egyháza számtalan újitásai daczára is, eredeti gót és valószinüleg későgót épületre mutat. Erre útalnak legalább háromszoros tagozással alakított, erősen előszökő tömör oldaltámjai, tornya nyolczszögü gúlacsúcs-tetőzete, szélein a négy kisebb hasonlón alakított mellék oldaltoronykával.

Belül is ajtónyilásait a későgót laposan átmetszett hármaslevelü iv födi, s egyikét a horony és vesszőmű (Stabwerk) tagozat köríti. Ívezete egyébként már teljesen hiányzik; most lapos födözet pótolja. Szentélye szinte a gótikában olykor kivételesen előjövő lapos, egyenes falú záródással alakíttatott. Az egész templomocska hossza — kivéve a homlokzaton tetemesen előszökő toronyépület alatti előcsarnokot — belső világában 35′, 6″; a szentély szélessége 12′, 6″, a hajóé 16′, 3″

44. Az egykori itteni *várkastély* a XIII-dik századi okiratokban állítólag gyakran nevezett régi Gomba család törzshelye volna. (L. Thiele Königr. Ung. I. 11. Nekem csak egy Jacobus Literatus de Gomba jön elő 1381. Cod. Dipl. IX. 5. 512. Jerney Nyelvkincsek 44. lap szerint már 1138- és 1211-ben jönnek elő hasonló személynevek. A hely nevét 1346-ban találom említve. Cod. Dipl. IX. 6. 396.). Később még Szelep-

csényi primás-érsek birtokában négy toronynyal díszeskedett (Bél Notit. II. 222.). Nem rég újabb ízlésben szép falusi kastélylyá alakíttatott át, volt birtokosa Udvarnoki Lajos által. Teremeit dús képtár, nagyobbára az újabb iskolák ízléssel gyűjtött olajfestvényei, valamint természeti ritkaságok, mű- s egyéb régiségek gyűjteményei foglalják el. Az utóbbiak nem emelkednek ugyan a közönséges e nemű gyűjteményeken fölül, mégis nehány kiválóbb római, pompéji és herculanumi maradvány kitűnő díszét képezi. A jelentéktelenebb hazai tárgyak közöl kiemelhető egy kehelyalakú aranyozott ezüst billikom, a következő magyar felirással:

Ez az Pohar az tisztesseges G. Ő. S. Ó. C. Cehe (talán győri szűcs czéhé?) *1589.* Kupája egyszerű vonatos ékítményű domborodással van díszítve. Egy más kupaalakú serlegen olvasni: *H. S. B. S. 1639.* A Szelepcsényi érsek által 1666-ban itt fölállított finom úgy nevezett hollandi posztógyárak- és juhászatról érdekesen tudósítnak régibb helyíróink (lásd Bél Notit. II. 222.). Mind ennek, örökösei alatt tönkre jutván, semmi nyoma.

45. *Gútor* (Pozsony várm.). Valószinűleg már egy 1222-diki okirat de Gutt kifejezése ezen helységre vonatkozik (Cod. Dipl. III. 1. 364.). Határozottabban neveztetik 1287 óta (Cod. Dipl. V. 3. 343., VII. 4. 199., 1336. VIII. 4. 61., és 1348. X. 1. 146, 461., X. 6. 318., IX. 7. 163.). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), és az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben Somorja fiókegyháza, melynek emlékiratai még szinte említik egykor létezett önálló plebániáját. Régi kis kath. egyháza gót mű. A hajónak, valamint a valamivel alacsonyabb szentélynek is egykori eredeti csúcsív-boltozatát jelenleg ugyan szinte csak lapos födözet, s részben csupasz pállók pótolják, söt ablakai is nagyobbára félkörív-záródással átalakíttattak; még is gót alakzatán kivül, még eredeti díszítményrészletek is fönmaradtak. Így a szentély háromoldalú zárfala szögletein kivülről féloszloptövek futnak fölfelé, melyek fölött jól képzett, úgy nevezett szigszög- (Zickzackfries) és rovátkos fogékítmény (Zahnschnitt) díszíti a párkányzatot. Oldaltámjai szinte háromszoros tago-

zással, rézsutosan végződve alakítvák. A nyugoti homlokzatot elöszökő háromemeletes karcsú toronyalkotmány foglalja el, melynek födözetét a négyszög fölött nyolczba átmenő gúlacsúcs-tetőzet képezi. Fölső emelete kettős ablakait (gekuppelt) oszlopocskák kötik össze, míg a középső emeletiek, valamint az ajtónyilások is a laposan átszelt hármaslevelüív-boltozattal alakúltak. A szentély külön alakított födelének csúcsán még a régi érczlemezű szélkakas áll, mi Csallóköz régibb templomain igen ritkán található már. Az egyházban még egy régi homokkő-keresztelő-medencze töredékei is léteznek. Műbecs nélküliek ugyan, de szinte a múlt századnál régibb időből származhatnak úgy nevezett Votivus olajfestvényű sz. képei. E templomnak az itteni egyéb egyházaknál sokkal arányosabb s eredetileg díszesebb alakitása arra mutathat, hogy jobb mestertől és talán a gót épitészet virágzóbb XIV. századi korából származik. Egész hossza belső világában 43′, legnagyobb szélessége a hajóban 17′.

46. *Gutta* (Komárom várm.). Okiratilag 1268 óta nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 450., 1349., IX. 1. 709.). Pázmány jegyzékében a régi plebániák sorában áll (Péterffy i. h. 270.) *). Mostani kath. plebániai egyháza a régibb, talán gót idomú helyébe 1724-ben újonan épült, azon kor ízléstelen renaissance modorában, félkörű szentély-záródással, s áloszlopvonalokkal (Lisenen). Terjedelmes nagy épület.

---

*) A plebánián Gutta egyik régibb XV—XVI-dik századi plebánosának olajfestvényű arczképe látható ezen följrással: Vera effigies Adm. Rever. Domini Antonii Hasechi (Hasek) primi (?) parochi Gutensis, in Dioecesi Strigoniensi, qui per centum annos in eadem parochia vixit. Obiit autem aetatis anno 125. A. Christi 1586. Interrogatus ab Episcopo Leodico, quo vitae regimine, vitam adeo longaevam produxisset? Respondit se trium abstemium semper exstitisse, videlicet: mulierum, ebrietatis et iracundiae. Hasonló képre hasonló felirattal emlékezem a chrenóczi plebánián Nyitra vármegyében. A lelkész nevét nem említem, de a kór hasonló volt és a válasz is hasonlón hangzott: Abstinui a Venere, Bacho et ira. Az egész némileg regésen hangzik. Nem is valószinű hogy a guttai régibb plebániának a nevezett lett volna első lelkésze a XV-dik század második felében. A festmény sem egykorú; a XVI-dik századnál jóval későbbi lehet.

47. Ugyanitt még egy kisebb hasonló modorú jelentéktelenebb templomocska.

48. Gutta közelében a Vág és pozsonyi Dunaág összefolyásánál *Békevár* nevű eröd romjai léteztek (lásd Thiele Königr. Ung. II. 205., Fényes Magyarorsz. állapotja I. 137.), de vízáradások által nagyobbára romjai is elhordattak, és csupán némi árkok és földhányások nyomai láthatók még helyén. Fényes újabb helyiratában (Magyar Birodalom I. Komárom vármegye, 93.) bövebben tudósít még róla, hogy négyszegű földvár volt a Vág és Duna közötti csúcsban, s hogy jelenleg *Békavárnak* nevezik és török műnek tartják; régi adatok (?) nyomán azonban még első Mária kir. alatt hányatott. De most csak földhalomból áll.

49. *Hodos* (Pozsony várm.) Hason nevű hely már 1138-ban okiratilag elöjön (Cod. Dipl. II. 97.). Határozottabban vonatkoznak az itt levőre az 1245-, 1279- és 1279-diki okiratok fölemlítései (Cod. Dipl. IV. 1. 38. V. 2. és V. 3. 345.). Jelenben újabb, minden ízlés nélküli egyházzal bírnak itt a reformátusok.

50. *Illésháza* (Pozsony várm.). Okiratilag 1238- és 1239-ből *Általutaljaföld* név alatt jön elö, mint a Salamon nemből származó Illyésházy és Szerházy (később Eszterházy) régi családaink törzshelye (Cod. Dipl. VII. 3. 24.). A közel tőszomszédos Szent-Péter nevű helylyel összefüggvén, a hely lakóinál ezen név alatt ismeretesebb. Így nevezi mint régi plebániát a pázmányi jegyzék is (Péterffy i. h. 271.). Erre vonatkozik nyilván Bél (Notit. II. 239.) Csákánynál említett helye is: Templum S. Petro dedicatum, summorum virorum epitaphiis, Illyésházianorum inprimis insigne. Jam in vastitatem abiit, frequentatur tamen singulis diebus veneris, qui novilunium excipiunt, magna religione. Praebet eremitae perfugium. Azóta hogy Bél ezt 1736. körül irta, 1780-ban a régi rozzant templom vagy kápolna szentélyéhez, mely szűz Mária kegyképével bírt és sz. Péter és Pál apostolok tiszteletére volt szentelve, új egyházhajó alakjában nagyobb és tágasabb épület csatoltatott gróf Illyésházy János által, mint az egyház úgy nevezett diadalívén olvasható, fekete festékkel alkalmazott fölirat mondja:

Sacellum hoc longa annorum serie conservatum, Deo Omnipotenti dicatum, Beatae Dei Genitricis Virginis Mariae cultu clarum, augmento in majus fidelium spirituale solatium et pietatis incrementum ornavit Comes Joannes Illyésházy de Illésháza, Hereditarius in Trencsin, Comitatus Trencsiniensis et Liptoviensis Supremus ac perpetuus Comes, Utriusque S. C. et A. M. Camerarius act. A. D. MDCCLXXX.

Azon régibb kápolna vagy egyház, vagy csak ennek szentélye képezi tehát most az új egyház szentélyét. Alacsony csekély késő-gót épületmaradvány, mely szinte már újabb boltozattal és ablakokkal átalakíttatott. Tömör durva támfalain és három oldalú szentélyzáródásán kivül, csak megmaradt eredeti szentségháza tájékozhat még iránta. (Lásd I. Tábl. 7. sz. a. *ábrát).*

Ez egy négyszögü falfülke, nyílását körülvévő horony, lemez és vesszőmü-féle (Stabwerk) tagozással. Az utóbbiak fölül egymást keresztülszelve, alulról oszloptövekhez hasonlón alakítvák, melyek tekertmüvü diszítménye késő-gót alakításra utal; ámbár máskép az egész, különösen fölső, a gót idomtól eltérőbb rovátkos (Zinnenkrönung) párkányzatánál fogva korábbi münek látszik. Az újabb oltár fölött üvegszekrényben áll szüz Mária régi kis faszobra, fején koronával és ruhalepellel borítva. Rajta a következő felirat áll: *Facta 1458. Renovata 1682. iterum renovata 1744.* Miben állottak a szobor ezen újításai, meg nem határozhatom. Máskép mindenesetre egyik régibb faszobor-faragványunk lehet, melynek adatolt keletkezése korát ismerjük; különös mübecscsel azonban nem bír. Az első évszám mindjárt e késő-gót egyház épülése idejére is utalhatna.

Az 1780-ban épült egyházhajó közönséges újabb modorban áloszlopvonalokkal és párkányzatokkal van diszítve. Ennél érdekesebbek síremlékei: A szentély elötti talajnak kövezetébe van elhelyezve Illésházy Mátyás gyulafejérvári prépost vörösmárvány sírköve, rajta magas dombormüben életnagyságban ábrázoltatik, ószerü papi díszöltönyben: sürün redőzött albában (miseing), régi szabású casulában vagy misemondóruhában (az úgy nevezett casula inter brachia plicata, a régi misemondóruháknál nem, vagy csak később kevéssé lévén

a kar felén nyílás), fején papsipkával, egy kezét áldásra emelve, a másikban kivájt háromleveles talapzatú kelyhet tartva. (Lásd I. Tábl. 8. sz. a. *ábrát*). A sírkö négy szélén folyó felirat kisebb új-gót (minuscula) betükkel s rövidítésekkel van kivésve:

Anno Dom. 1510. 20-ma Mensis Augusti hic sepultus est Reverendus Dominus Mathias Illes de Illeshaza. Olim prepositus et canonicus in Ecclesia Cathedrali Sancti Michaelis Archangeli in Albagula (Albagyula, Gyulafejérvár Erdélyben) *Transilvaneae. Eius anima in Deo vivat.*

Egy más sírkönek, mely úgy látszik a templom építtésekor széttöretett, s azóta egészen elveszett, feliratát a plebánia évkönyve tartá fön; vajjon helyesen-e? jót nem állhatok érte, miután az elöbbi is, mint az összehasonlításból kitűnt, hibásan és hiányosan volt följegyezve. De elég érdekesen értesülünk még is általa, hogy e sírkö alatt a híres Illyésházy István nádor anyja Földesi Zsófia nyugodott:

Anno 1547. die 7-ma Julii Sepulta est hic honesta Domina Sophia Földesi de Kis-Magyar, olim Consors egregii Thomae Illésházy Vice Comitis Comitatus Posoniensis. Cuius anima in Deo vivat. Funde preces tumulo, qui legis ista suo *).

Bél tudósítása szerint úgy látszik, hogy még idejében több régi emlék is létezett ezen egyházban, de melyeknek már semmi nyomuk. Jelenben még az egyházhajó déli oldalfala mellett áll egy újabb, az utolsó Illyésházy István emléke; nagyobb ravatalszerű alkotmány, hamuszinű márványból, antik modorban, oszlopokon emelt homlokzattal, hamvveder és nemtők szobraivàl diszítve. Csinos de közönséges modoros mű. Fölirata következö:

Nagyméltóságu Illyésházi gróf Illésházy István úr, aranygyapjas vitéz, ö cs. k. Felsége aranykulcsosa s valóságos belsö titkos Tanácsosa, Magyar Ország fö Asztalnoka, Tettes Trenchin és Liptó vgyék örökös és valóságos Föispánya. A Magyarhon kórmányán és vérmezején fáradhatlanul buzgó s Hazánk oltárán számos érdemekkel tündöklö Illésházy nemzet-

*) Lásd róla az adatokat Podhraczkynál Illésházy István élete, Új Magy. Muz. 1856. foly. I. 300. lap.

ség utolsó fimagzatja. Megholt 1838-dik évi sz. Jakabhava 31-én, életének 77-dik évében.

Isten előtt leborúl Barkóczy Theresia Grófnőd,
Mennyei díjt kérvén számtalan érdemidért.

Ez alatt fölfordítva (mint nemzetsége utólsóját illeti) az Illyésházi czímer domborműben: a vért kék terében röpülő fekete sas, nyakán fölülről lefelé átlőtt nyílvesszővel.

51. Itt létezett az Illyésházyak előbb említett kastélya is, Illyésházy István által a XVI-dik század végén ujonan s fényesebben felépítve, melyet Rudolf király, történelmileg ismeretes események következtében, a XVII-dik század elején lerontatott (lásd Bél Notit. II. 222.). Jelenben alig akadni helyére, közelében jégverem áll, melynek ásása alkalmával régibb pénzek kerültek elő; mint értesültem, némelyek Lajos király (nem tudni melyik) korából valók voltak.

52. Ezen hely közvetlen szomszédságában állott Szerháza, a Szerházyak, későbbi Eszterházyak, törzslaka (lásd Bél i. h.), melyet a testvér származású Illyésházyak birtokától csak általút választott el, mint a fön idézett okirat szól. (Cod. Dipl. VII. 3. 24. és Fejér Authentia et vis probandi Dipl. 200. l. 1476-diki okirat). Most puszta ez is, sőt a ház állhelye is ösmeretlen.

53. *Izsap* (Komárom várm.). Mostani református egyháza újabb vagy csak újabban átalakított épület; miután a nagymegyeri plebánia emlékkönyvei szerint az itteni régi katholikus egyházépületből átalakítottnak mondatik.

54. *Keszegfalva* (Komárom várm.). Régi egyházának rommaradványai jelenben Csallóközön kivül a Vág-Duna tulsó felén, mely a falut templomostól elmosta, volna keresendő (l. Thiele Königr. Ung. II. 207.) és Fényes Magy. Orsz. állapotja I. 139. szerint ezen hely mellett egy elpusztult város nyomai volnának. De véleményem szerint ezen adat a Keszegfalva közelében álló és már fenebb ismertetett bálványszakálosi romra vonatkozik csak. Ellenben Fényes újabb iratában (Magy. Birod. Komárom várm. 104.) előhozott adatokból az látszik ki, hogy Keszegfalván a XVII-dik században még egy régibb kastély is létezett.). Most újabb, csupán szentélyében kiépített, kath. plebániai egyházzal bír.

55. *Keszölczés* (Pozsony várm.). Okiratilag 1205—1235-ben említve (Cod. Dipl. VIII. 2. 475. egy 1323-diki okirat hivatkozása szerint). Vajka fiókegyháza jelentéktelen újabb kápolnaépülettel.

56. *Kis-Lucse* s vele összefüggőleg *Nagy-Lucse* (Pozsony várm.) okiratilag 1222. nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 366. és 1301. VIII. 1. 83.). A régi és nevezetes lucsei Dóczi család törzshelye (Lehotzky Stemmatogr. II. 102., Bartal, Comment. II. Mant. XLII.) ujonan átalakított kastélyával.

57. Ugyan itt újabb jelentéktelen kis kápolna Egyház-Gellye fiókja.

58. *Kolos-Néma* (Komárom várm.). Nevének nyoma úgy látszik már az 1094-diki okiratban volna (Cod. Dipl. VII. 1. 134. Vestigium Diplomatis S. Ladisl.) bizonyos határjárási kérdésben: inter possessionem Monasterii de Bakonbél et Lovászpaton Hieronymi Kolos de Néma. Hasonlón mint e helylyel összefüggő személynév jön elő: Kolus de Néma (Cod. Dipl. VII. 3. 52.). Határozattabban nevezve 1268-ban (Cod. Dipl. IV. 3. 453.). A pázmányi jegyzékben is mint régi plebánia említtetik (Péterffynél i. h. 270.). Sajátságos neve: *Néma-Kolos-* vagy *Kolostorra* volna magyarázható? Vajjon nyomán talán épen néma barátok, cartausiak, kolostora volna itt gyanítható? történelmünk ugyan mit sem tud róla, de sok más olyanról sem, mire nézve kétségtelen bizonyságaink vannak. Jelenben a falun kívüli magaslaton terjedelmesebb temető közepett, két kis kápolna inkább, mintsem templom, emelkedik. Egyik a katholikusok, másik a reformátusok sajátja. Mind a kettő nyilván újabb szükségleti épület; lehet azonban hogy régibb épitmények maradványaiból alakult; valamint talán azon nehány tetemes nagyságu faragott kődarab is, mely körülök fekszik, régibb itteni építkezések maradványa lehet; sőt fekhelyök is, az emelt tágasabb tér, úgy látszik, mintha egykori nagyobb épület állhelye volna. *)

*) Fényes szerint (Magy. Birodalom. I. Komárom várm. 105.) e hely Kolos nemzetségtől s annak egy néma leányától vette volna nevét. Az utóbbi, adata forrásának hiányában is, nyilván mondaszerüleg hangzik. Fenebbi okirati adataink, mint láttuk, a Kolos-Néma

59. *Kulcsár-Karcsa* (Pozsony varm.). Egyház-Karcsa fiókja (lásd ezt), kis újabb kápolnával s a kiholt régi Kulcsár-család egykori nagyobb lakával.

60. *Kulcsod* (Komárom várm.). Okiratilag 1268-ban nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 450.). Reformátusok újabb egyházával; jelentéktelenebb szükségleti épület.

61. *Kürt* (Pozsony várm.). Talán ezen helyet érti egy 1138-diki okirat (Cod. Dipl. II. 101.); bizonyosabban 1245-ben nevezve (Cod. Dipl. IV. 1. 381. és 1340. VIII. 4. 485.). Pázmánynál a régibb plebániák jegyzékében Egyház-Kürt név alatt jön elő. (Péterffy i. h. 271.). Az 1390-diki okirat csallóközi plebániái közt pedig úgy látszik a hibásan írt vagy olvasott Kiwich (talán Kiwrth helyett) alatt volna keresendő. (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Jelenben a vásáruti plebánia fiókja; ennek emlékiratai szerint a XVI-dik században egyháza a protestánsok birtokába jutván plebániáját elveszté, mely azután sem állott helyre, miután a XVII-dik században a katholikusokhoz visszakerült. Ódon kinézésü kis katholikus egyháza, melyet többszörös romlás és újítás ért, nyilván eredeti késő-gót épület. Szentélye a nyolczszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét jelenleg szinte csak lapos födözet pótolja; de még nehány ablakán, keskeny alakításuk végett, oly túlhegyes alakban maradt meg, hogy a gerely csúcsívhez (Lanzetbogen) hasonlítható; ezek egyikének szükülése oly tetemes, hogy belső világában csak 6″ széles. Némelyikében még a háromlevelü díszmü is látható, míg a többiben kitört. Ajtónyílásai is még tisztább ízlésben csúcsívvel, horony és hengertagozattal alakíttattak, míg a sekrestyeajtó ismét a lapos hármas ívvel képeztetett. Az egyházhajó belső déli oldalfalán

helynevet már 1094 óta említik. A Kolos-nemzetség egyébként, Fényes szerint, Komárom várm. legrégibb családai közé tartozik, melynek I. Lajostól 1369-ben Bana helységre kapott adománylevelét is előhozza. Ezen család lakháza állott volna szerinte a mostani templom és temető emeltebb helyén, s ennek alapkövei volnának azon, fönebb a szövegben említett faragott nagy kődarabok. Ehhez tudósít még, hogy a falun fölül is 300 ölre a kis Duna partján, úgy mond, egy régi szentegyház alapkövei láthatók; ezen utóbbi adat azonban a hely vizsgálata alkalmával figyelmemet elkerülte.

még egy háromnegyednyi mérvében elöszökö nyolczszögü karcsú oszlop- vagy inkább támtö (Pfeilerschaft) is megmaradt, valamint a szentélyben is egyszerün tagozott — a menynyire t. i. a vakolatburok és mészkéreg alól kivehető — vállköveket látni, melyek nyilván az egykori csúcsívezet hevederei és gerinczei támjaiul szolgáltak. Az egész épület hossza belső világában a torony alatti előcsarnok nélkül 51′, szélessége 23′. Külsején oldaltámjai előszökö talapzattal háromszor tagoztattak, és rézsutos tetővel födözvék. Nyugoti homlokfalát a négyszögü háromemeletes toronyépület foglalja el, legfölül a hatszögü gúlacsúcs-tetőzetbe menve át, mindegyik oldalán egy kisebb toronyka emelkedhetett, tehát itt kivételesen hat, míg másutt a nyolczszögüen alakítottaknál csak négyet találunk; de ezen kisebb toronykák jelenleg mint falrovátkok (Zinnen, crénaux) képezvék; bizonyára későbbi újitások müve. Az egyházban még egy régibb keresztelő-medencze töredékei is láthatók. A homokkő-medencze alján egyszerün horonyokkal és hengerekkel tagoztatott, ellenben kettétört oszloplába igen csínos és szorgalmas faragványú lombozott oszlopfőt mutat.

Nevezetes egy régibb harangja is. Alakjára nem tér el a maitól, alján sem sokkal kisebb a kanyarodás, csakhogy itt-ott már kicsorbult. Rajta semmi egyéb előállítás nem jön elő, csupán koronáján körbe folyó következő közönségés újgót kisebb betüjü fölirat:

O † rex † glorie † veni † cum † pace † O Maria † pia † sis † nobiscum † in † via † Amen † M † CCCC † LXXXII † Magister † thoma ⊳—

Ezen harangfölirat is egyike a leggyakoriabbaknak a középkorban. *). Hazánkban is több helyütt található, mint a

---

*) Zehe Historische Notizen über die Glockengiesserkunst des Mittelalters. 7. lap mondja: Bemerkenswerth ist die oft vorkommende Inschrift: O rex gloriae Christe, veni cum pace. Die Ursache, wesshalb gerade diese Worte als Glockeninschrift gebraucht wurden, ist nicht bekannt. Sie scheint auf den ältesten Glocken fast stereotyp gewesen zu sein, wie dieses andere Glocken Deutschlands und Frankreichs beweisen. Auffallend ist, dass auf diesen ältesten Glocken sich nie der Name oder das Bild des Patrons findet, da doch die

gácsi, ozdini, terbelédi, ecsegi, terényi és szakáli harangokon Nógrádban (Mocsáry, Nógrád várm. Esmertetése I. 106, 185, 210, 228, 280 és 298. lap.), egy vasmegyein (Mittheil. d. Central-Comm. 8156. 64. l. hol egy hasonló seeligenstadti mellett Dr. Haas által említtetik), Perneken Pozson megyében (lásd ezt jövő közlésemben). De mindenütt hiányzik tudomásomra ezen fölirat szépen hangzó másik része: O Mária stb. úgy hogy föliratunk, épen úgy mint az előbbi fölsö-bári, a tudomásra levők között eddig ezen tekintetben a legteljesebb. Olvasásában csak az utólsó rímszó: *via* látszik kétesnek, két egybe folytnak látszó vonás majdnem az „*ea*" szó fölvételét is megengedné. Az előbbi azonban nem csak valószinűbb, de értelmesebb is, valamint helyesebben rímlik.

A harang évszáma: *1482.* s a mellette álló név *Magister Thomas,* véleményem szerint, tájékozhat nem csak a harang donátora, hanem az egyház alapítója és alapítási ideje iránt is. Az e nemű föliratokban és különösen a harangokon előjövő nevek az azon korban bevett szokás szerint ritkábban vonatkoznak a harangöntő mesterre, hacsak ez nyilván nem mondatik, hanem inkább a donátorra [1]). Itt ezen tekintetben a mes ter „*Magister*" kifejezés sem képezhet kétséget vagy legalább nehézséget, miután ismeretes, hogy az különösen nálunk is mint czím bizonyos méltóságokat illetett, és kitünőleg így a főnemesek fiai czíme is volt [2]).

Glockentaufe uralter Gebrauch ist (érti a védszent nevét, mely harangunkon is, valamint fön a szövegben említett hasonló nógrádi és perneki harangokon, hiányzik). Auf den Glocken des vierzehnten Jahrhunderts findet sich die Inschrift: O rex gloriae etc. nicht mehr. Ellenben Otte szerint (Glockenkunde 80. l.) ezen fölirat előjön a XIII. században is, de leggyakrabban a külföldön is a XV-dikben, valamint nálunk is az utóbbi, sőt a XVI-dik századból ismeretes. A francia harangokon gyakoribb formája: Christus rex venit in pace. Lásd szinte Otte Handbuch der kirchl. Kunstarchaeologie 3. Aufl. 247. és 256. a véleményt chronogrammi jelentéséről.

[1]) Otte Handbuch d. kirchl. Kunstarchaeolog. 257. szerint még a „*fecit*" felirat is kétes volna, vajjon a harangöntőre vagy a donátorra vonatkozik-e.

[2]) Fejér Cod. Dipl. V. 3. előszó 5—6. Magistrorum nomen Baronibus regni secundariis fuit proprium. Magistrorum axioma filiis comitum factum est commune.

Kürt ezen időtájban a Bazini és Sz.-Györgyi grófok birtoka volt. (Lehotzky Stemmatographia II. 68.). Ezen családból pedig ismeretes egy Tamás (e néven VII-dik a családban), ki még 1493 körül élt (Gyurikovics, Magy. Akad. Értesítő 1847. foly. 370. l.) és apja Zsigmond erdélyi vajda szinte még 1486-ban élvén, midőn Tamás 1482-ben ezen harangot öntette s talán a templomot is építtette, nyilván Tamás mester czímmel élhetett. Lehet tehát, sőt igen valószinű mint a további leirás mutatja, hogy ezen Tamás Sz.-Györgyi gróf volt nem csak a harang donátora 1482-ben, de az ezen időtájban épülhetett késő-gót egyház alapítója is.

De mind ezen leírt maradványok, melyek csak épen esetleg élték túl úgy látszik a mostoha idők viszontagságait, alig gyaníttatják, mily művészi díszszel ékeskedett ezen kis egyház is, mely jelenlegi fönmaradt alakjában csupán mintegy az egykori vázának tekinthető inkább, a mennyire látott gót alapidomán és néhány töredéken kivül minden ékességét vesztve, valóban mint csupasz kifehérített váz maradt ránk. Mert a fehérítés, meszelés és vakolás volt azon egyetlen föntartási mód, mely ezen egyházainknál alkalmaztatott, de a mely, ha még a rombolás után is valami maradt volna rajtok eredéti díszrészleteikből, festvényeik és faragványaikból, azt is tökéletesen megsemmisíté, vagy csak láthatatlanná tette. A kürti kis gót egyház azonban épen szóló tanusága annak, mily művészi tökélylyel és szépséggel alakíttattak, sőt fényben ragyogtak és díszelegtek mind ezen mai csallóközi s általában is más vidéki, érdektelennek látszó régi kis gót egyházak, melyek, miután minden díszöktől megfosztattak, természetesen jelenleg csak némi ódon durvaság képét viselik.

A vásáruti plebánia emlékkönyveiben, — hová, mint elöbb említém, később Kürt mint fiókegyház csatoltatott, midőn a XVI. században a reformátiói tusák közt plebánia megszünt lenni, — valóságos lelkesedéssel írják le ezen egyház egykori művészi szépségét és gazdagságát, még azon múlt századi lelkészek is, kik mindezt már csupán romokban látták. Karcsu oszloptöveken emelkedett e szerint a dúsan gerinczezett csúcsíves boltozat, melynek most durva lapos födözet vagy padló pótolja helyét; a falakat nagyszerű fresko

festmények borították; az oltár márvány- s aranytól ragyogott. Ezen leirása, ha nem is épen müértőleg készült, de minden esetre oly élénk és közvetlen, hogy azt mint ritka hasonló müemléki tudósitást és mütörténeti adatot, ide vonatkozó érdekesebb része egész terjedelmében eredetiben közlendőnek vélem.

Az első rövidebb följegyzés már 1694-ből való, tehát az egyház építése után több mint két századdal későbbi időből, és miután a templom már a reformátusok kezéből visszakerült. Leírója nevét nem említi. Eximia, úgy mond, plane quondam aedes divi Stephani protomart. a solitudine ad quam tendit vindicanda. *Quam insignis fornix, columnis e saxo sculptis innixus, quam praestans altare, coloribus auroque distinctum! Lapis baptismalis quam nobilis!* at ruente iam tecto conciderant omnia (tehát már ekkor rom volt), valvis apertis agrestes non modo pastores, sed ipsa iumenta ingredientes. In coemeterio (a falun kivül lévő halomra épített egyház itt is a régibb szokás szerint temető közepett állt) pars muri iam concidit. Campanam haud moveto ne cadat, suppellex nulla, ne mappa quidem.

Bővebben írja le ugyanezen emlékkönyvben Vörös vásáruti plebános 1798-ban: Ante ultimam renovationem huius ecclesiae parietes supra fornicem ad pavimentum prominentes coloribus picti erant (ezt úgy magyarázom, hogy a bedőlt csúcsívezet helyett a későbbi lapos födözet aljabb alkalmaztatván, az egyháznak a padlás alá nyúló falain megmaradtak a festmények töredékei, míg belül a falak bevakoltatván és kifehéríttetvén elenyésztek) sed improba cuiuscunque manu, hae picturae violenta rasura et malleatione adeo vitiatae fuerunt, ut ego saepe per horas et horas easdem considerans nihil proficere potuerim, praeter literam unam graecam Sigma et vastarum humanarum positurarum liniamenta; quae ad initium fornicis interrupta ostendebant, quod olim ad ipsam ecclesiam deducta fuerint et ad internam elegantiam ecclesiae pertinuerint, non vero ad pavimentum. Colores huius picturae erant actu vivacissimi variegati, ceruleo tamen abundabant; (tehát épen azon szín, mely a vörössel és aranynyal különösen alkalmaztatott a régi építészeti polychromiában); proportio vero, quantum observare potui, prodebat artificem non postremae sortis. De fundatore, deque tempore erectionis nihil

constat. (Ez iránt véleményemet már fönebb előadtam). Inscriptiones habet nullas. Hinc opiniones de illa variae: aliqui volunt a D. Stephano Rege primo Hungariae erectam, illi innixi opinioni, quod apostolicus ille rex 12 ecclesias erexerit in insula Cituorum, in honorem 12 apostolorum (a fönebb tárgyalt hagyomány); quod haec magnam habeat similitudinem cum iis ecclesiis, quae ab eodem erectae tenentur: Várkonyiensi videlicet et Gellensi. (Ez csak annyiban áll, a mennyire azok is részben régibb gót egyházak, máskép a kürti egyház inkább hasonlít Csallóköz kisebb gót egyházaihoz, mint a sülyi, gútori, pruki, szeméti, gombai stb, l. ezeket). Sed haec utique in apostoli honorem aedificata non est, nisi patronus eius iniuria temporum mutatus fuisset. Illud tamen certum est, quisquis demum eius erector fuit, ille nec sumptibus pepercit, sed et sumptibus regiis abundare debuit. (Ilyen minden esetre lehetett a Szent-Györgyi gróf dynasták egyik ivadéka s az erdélyi vajda fia). Nam et crudis saxis et sectis lapidibus, utique ad insulam Csallóköz e longinquo magno precio comparatis, nimium quantum abundabat. (Anyaga nagyobb része mégis tégla). In ara antiqua majori habebat vastam et per totam aram extensam tabulam marmoream rubri coloris, in qua visitur quasi mitrae episcopalis forma et figura. Talán épen a Szent-Györgyi grófok czímerének sisakdísze volt, mely III. Frigyes császár által 1459-ben bővitett czímereslevél szavai és rajza nyomán (másolata gyüjteményemben, leirását pedig lásd Gyurikovicstól Magy. Akad. Értes. 1847. 371.) a német birodalmi császári koronának magas abroncsú alakját ábrázolván, csakugyan igen hasonlít a püspöksüveg alakjához, miért méhkasnak is tartatott már a Szent-Györgyi grófok emlékein. Ezen adat tehát ismét erősítené a fölvett véleményt. — Folytatja még tovább tudósítónk a torony s a fönebb említett régi harang leirását. Az előbbi szerinte 11 láb széles és 12 öl magas, az utóbbi három mázsa nehézségü volna. A harangról még megjegyzi: Famosa est in tota possessione de ecclesia et campana traditio, quod ea occasione bellorum Kurutzianorum fossa circumvallata et spinis munita pro praesidio serviverit (tehát ezen egyház táborhelyül és erődül is szolgált, így még inkább érthető megrongáltatása), et quod

a milite germanico campana furto destinata, subduci nequiverit ex eo, quod per fenestram subduci et protrudi non potuerit. Quod etiam 1792. occasione reparationis verificatum est, non enim per fenestras sed nec per portarum aliquam educi potuit *). Hinc campanam ecclesiae coaevam, si cui placet, argumentari licebit.

Műtörténetünk alaposabb fölfogása söt méltánylása tekintetéből ismételve figyelmeztetek ezen leirás adatai és a példaszerü tárgy nyomán, azon szempontra, melyből műtörténelmünknek és műleirásunknak kiindulni kell az efféle, itt például csallóközi, jelentékteleneknek mutatkozó, durva gót alakzatúnak látszó falusi kis egyházak megitélésében; melyek, mint említém, jelenleg a gót épitészet s általában a művészet díszétől a romboló idő és kezek, az átalakítás s a szükségbeli javitások czélszerütlensége s oktalansága által teljesen megfosztva, jelentéktelen kinézésök szerint csak is némi ódon durvaság alakját tüntetik elö csupaszságokban, s a nézőben nem figyelmet és méltánylást, de legfölebb csak a szánakozás érzetét gerjeszthetik. De a tárgyismerő, ki elevenebb műérzettel és jártas szemmel tekinti azokat, könnyen felismerve hiányzó részleteiket, tudja még eredeti művészi alakításokat és kinézésöket összefüggőleg elképzelni. Nem csoda tehát, hogy mai alakjokban sem a régi egyházi műépitészet, sem a gothica fönsége, sem általában a művészibb épitészeti alakítás iránt nem gerjesztenek figyelmet és kedvet, különösen a szemre nézve tetszősebben és alkalmatosabban alkotott mai újabb modorú, egészben véve ugyan szinte csupasz, és csak álmotívumokkal és ékítménynyel díszeskedő egyházak mellett. Innét, hogy ezen régibb egyházak — eredeti idomuknak megfelelőbb — helyreállítása iránt is a vidéken általában semmi fogékonyság sem létezik, még ott s akkor sem, a hol s midőn a szükségelt, gyakran költséges javitások elővétetnek, melyeknek helyes foganatba vétele által pedig gyakran nem csak a most tekintetbe nem vett eredeti művészi részletek megfelelőleg fentart-

*) Lásd egyébként a harangoknak helyökről elmozdíthatlanságáról szóló érdekes regéket és hagyományokat Ottenál Glockenkunde, Glockensagen 95. l.

hatók, desőt, a hol hiányzanak, helyreállíthatók is volnának. Igaz hogy ennek foganatba vételére többnyire ugyan hiányzó tetemesebb költség, de a meglevő költség mellett még műízlés sőt műtörténeti jártasság is, mint az előbbi alapföltéte, kivántatik, egyaránt pedig az épitészetet eszközlőknél, mint a vállalkozó épitészeknél főleg; de jól tudjuk hogy ez mindeddig az utóbbiaknál is hiányzik. A műtörténetbeni járatlanság tehát és képzett épitészek hiánya, nyilván egyszerű oka még fönlevő müemlékeink enyésztének. De ez itt, ugyan helyén talán a példa mellett, csak mellékesen legyen mondva.

62. *Medve* (Pozsony várm.). Okiratilag 1252-ben jőne elő. (Jerney Nyelvkincsek 90 szerint, ki egy hasonló falunevet említ Pozsony vármegyében a Duna mellett, minő ugyan falunk is, ámbár a belátásunkra álló 1252-diki okiratban Cod. Dipl. IV. 2. 161. előjövő Medves ettől eltérőnek látszik). Mint régi plebánia említtetik Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 270.) Jelenleg azonban látszólag újabb, Ballonyhoz tartozó, jelentéktelen kis kath. fiókegyháza van.

63. *Megyercs* (Komárom várm.) Okiratilag említve 1268 óta (Cod. Dipl. IV. 3. 447.). Újabb jelentéktelen református egyházzal bír.

64. *Misérd* (Pozsony várm.). Okiratilag Misérd, Misde. Miszer nevek alatt előjön 1206., 1216. stb években. (Cod, Dipl. III. 1. 174., III. 2. 464., 1283: V. 3. 203., 1383: VIII. 3. 709.). A pázmányi jegyzékben is mint régi plebánia található (Péterffy, i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). De már előbbi okiratok is emlékeznek egyházáról és lelkészeiről; így 1356-ban említtetik: *ecclesia beati Martini in villa Misér* (Cod. Dipl. IX. 2. 534., IX. 7. 159. és X. 6. 318.). 1358-ban: *Petrus plebanus de villa Miser* (IX. 2. 593.), hasonlón 1400-ban: *Paulus plebanus de Messen* (kétségtelenül Misér olvasandó). Mostani kath. plebániai egyháza, a plebánia emlékkönyvei tudósítása szerint, a XVI-dik században a protestánsok birtokába jutott, 1710-dikben a katholikusok által visszafoglaltatott, 1735-ben és 1773-ban tetemesen javíttatott, és miután 1852-ben egészen leégett, s az egyházhajó és torony tetemesen megsérült, falai lebontattak, szentélye pedig kis kápolnává átalakíttatott; a közelében levő na-

gyobb dienesdi egyház szolgálván jelenleg a plebánia ünnepi isteni tisztelete helyéül. Ezen átalakított szentélyen is észrevehető még az egyház gót és nyilván késő-gót idoma; háromoldalú záródása mellett, tetemesen előszökő és háromszorosan tagozott tömör alakításu oldaltám-falaival. Megfelel ennek többi részei és különösen a torony leirása, mint az az egyházlátogatási emlékkönyvekben olvasható. Ennek is tetőzetét a sok oldalú gúlacsúcs képezte, körülvéve rovátkos párkányzattal, mely lehet hogy szinte csak később, a mellék kisebb tornyocskák átalakítása által idomíttatott ekkép. Rajta a következő évirat állott:

Annos postqVaM qVIngentos a soLe nigrVIt aLta,
HaC ope DIVIna stat reno Vata tVrrIs.

E szerint az 1735-ben újitott torony vagy egyház, már akkor 500 évet számított, tehát a XII-dik században keletkezett volna. Az előbb leírt gót söt talán késő-gót idomi maradványok ezen, semmivel sem okadatolt időnél jóval későbbi, szinte talán csak XV-dik századi késő-gót időszaki keletkeztére utalhatnak. A fenebb idézett okirati adatok azonban mutatják, hogy a XIV-dik s valószinűleg még előbbi századokban is létezhetett itt egy régibb, talán román egyház, melynek helyébe emez később épült.

65. Ugyanitt újabb jelentéktelen kis templommal birnak az evangelikusok is. Csupán szükségleti épület. Ezen helynek Csötörtök felé vonuló határába eső sirhalmokra már ezen előbbi helynél figyelmeztettem.

66. *Nagy-Abony.* E helységnek 1161—1173 között történt gyarmatositása okiratilag ismeretes (Cod. Dipl. IV. 1. 58. és VI. 2. 188). Ujabb jelentéktelen kath. plebániai egyháza 1761. *Csiba Imre* által alapittatott, mint a válaszív föliratán olvasható; a helység XII. századi megtelepítése óta itt folyvást székelő s okiratilag nevezett *Csiba-család* sirboltjával, s látszólag régibb keresztelő-kőmedenczével bir.

67. *Nagy-Keszi* (Komárom várm.). Okiratilag 1268 óta előjön (Cod. Dipl. IV. 3. 447). Újabb református templommal bír. A térképen kihagyott jelelése pótolandó közvetlen Érseklél fölött.

68. *Nagy-Lég* (Pozsony várm.). Okiratilag 1239. óta említve (Cod. Dipl. IV. I. 149. 1287. VII. 2. 124. V. 3. 345.). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy. i. h. 271.), hasonlón az 1390-diki okiratban. (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Ezen évről szól egy kiadatlan okirat is a pozsonyi káptalan levéltárában (Fasc. 5. N. 14.) a *légi szent Örzsébet-egyháznak* tett adományzásról; hasonlón egy 1436-diki szinte kiadatlan, a légi plebánia levéltárában. Ezenfölül a plebánia emlékkönyvei a XVII-dik század vége folytán kimerítöleg tudósítanak az itteni előbbi régi egyház elbontásáról, s a helyébe keletkezett újabbnak építkezéséről. Ezen alkalommal itt földalatti boltozatokra s útvezetékekre, valamint terjedelmesebb tömör és szilárd alapépítmények falaira akadtak volna a régi templom alatt. Az újabb mostani kath. plebániai egyház akkorában Szelepcsényi érsek által kezdett építtetni, mint diadalívének évirata mondja:

VIVens GeorgIVs SzeLepCsényI posVIt fVnDaMenta,

azaz 1679-ben; mi egyszersmind arra látszik mutatni, hogy talán csak később halála után végeztetett be. Máskép ez is hasonló tetszősebb renaissance-modorú épület, mint átalában az említett érsek által itt épült egyéb (mint a félli, csákányi, éberhardi) templomok. Márványkőből emelt díszes oltárán magyarországi szent Örzsébet meglehetős ügyességgel készült szobra áll. Az egyház emlékiratai szerint ezen oltár gróf Viczaynő későbbi alapítványa volna, E mellet megemlékeznek szinte azon csallóközi hagyományos legendáról, mely szerint Lég is a sz. István által 12 apostol tiszteletére alapított egyházak egyike lett volna, állítólag sz. András apostol tiszteletére lévén, úgy mond, szentölve, és csak az újabb egyház vagy oltár emelése alkalmával lön védnöke sz. Örzsébet. Ezen adatot azonban itt is megczáfolja a fenebb idézett 1390-diki okirat, mely már itt egyenesen sz. Örzsébet-egyházat nevez.

Az egyház szentélyének külső zárfalába régibb ködombormű van behelyezve; a mennyire az elvásott mű kivehető, kendőzött nő alakja látszik rajta mellképben előállítva; kevésbbé volna sírkőnek vagy Szüz Mária alakjának tartható, s valószinűbben még a régi egyház művészibb faragványai valamely részlete lehet. Ellenben az egyházhajó közép tala-

jában nyíló Bacsák-családféle sírboltot födöző vörös márványkőlap a következő sajátságos föliratot viseli:

Insigne nob. perill. generos. dnor. nec non dominar. in specie Sarae de familia Olá, Spectabilis Domini olim regiminis Nadasdiani Capitanaei Joannis Vékony coniugis per Carolum VI gratia et in Sara Olá benignissime die X. May Anno 1726 collatum. E fölirat kezdő szavai alább ismétlődnek. Fölötte áll a bevájt czímer ábrája: a vért terében koszorú. A vért fölött levő háromágu koronából kétfelől rézsútosan helyezett két zászló áll ki, melyeken a koszorú alakja ismétlődik. Ezen úgy látszik heraldikai emlékkő, mely talán hibásan ismétlődő felirása miatt mellőztetett, mint értesülök, valamely pozsonyi kőfaragótól vagy zsibárustól szereztetett meg a jelenlegi eltérőbb czélra.

69. *Nagy-Mad.* (Pozsony várm.) Ezen helynek Mátyás korából szóló regék általi nevezetességét már Bélnél felemlítve találjuk (Not. II. 345); valamint hogy maig a nép száján is föntartattak. Jelenben újabb jelentéktelen református egyháza van.

70. *Nagy-Magyar.* (Pozsony várm.). Okiratilag 1239. óta neveztetik (Cod. Dipl. IV. 1. 14.). Talán itt, hol kis-Magyaron kivül még több apró falucska egymás mellett folytatólag egy csoportban áll és csak névre különbözik, volna keresendő az okiratilag ezen a vidéken említett érdekes nevü „*Magyarhét*“ régi telep (Cod. Dip. 1283. V. 3. 203). Régi egyházára vonatkozhatik szinte a XIV-dik századi okiratokban előjövő *Egyházas Magyar* neve (Cod. Dipl. 1394. X. 8. 128. és 382—3. X. 3. 165.). E szerint mint régi plebánia előjön Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-diki okiratban (Cod. Dipl. X. 8. 314.). Mostani kath. plebániai egyháza késő-gót ízlésü épület. Szentélye a nyölczszög három oldalával végződik. Nyomott csúcsívezetét kereszt-és vállhevederek képezik, melyek gerinczei kivájt horonyokkal erőteljes tagozatot mutatnak. Mindenfelől vállkövekre ereszkednek, melyek ismét hasonló horony és hengertagozattal tetemesen kiállanak, míg lefelé vékonyodva, többoldalúlag hegyesen végződnek. Az ívezet zárkövei kerekded alakban, díszes lomb-

művezetű domborfaragványt láttatnak. De mindezt már vastag mészkéreg borítja.

Az evangeliomi oldalfalon szokott helyezetben mint falfülke alkalmaztatott a szentségház; nyilásának kerete a gótidomú egyházkapuzatok dúsan ékitett és tagozott alakjában képeztetett. (Lásd I. Táb. 9. szám. *ábra*).

A fülke nyilása hármaslevelü csúcsívvel záródik, közbe helyezett órrművezettel (Nasen-Masswerk). A kifelé táguló bélletet erősen kidülő hengerek képezik, melyek, alól elöszökő talapzaton emelkedve, szakadatlanúl kanyar csúcsívbe futnak föl. A szélsők féltő-(Halbschaft) alakban, még kiválóbb talapzattal birnak és fejezetszerü gömbjök (Knauf) fölött egy részt a támtoronykákba, fialákba mennek át, melyek szokott módon, a sokoldalú gúlacsúcscsal és keresztvirággal végződnek, szögeiken dús teke- (Bosse) müvezettel; míg másfelől a kanyar ívben folytatódnak, melynek csúcsát ismét a rózsa vagy keresztvirág képzi, széleit pedig levélcsomók (Krabbe) diszitik.

A két hajóval, hasonlón például a duna-szerdahelyihez, alakított egyház főhajója eredeti csúcsív-boltozatát s ablakait újabb félkörívüekkel váltá föl. Míg az éjszaki mellékhajó kereszt- és harántos hevederü csúcsívezetét megtartotta. Itt is egyébként, valamint a szentélyben, eröteljesen képzett gerinczei csupán a falból elöszökő, különféleképalakitott vállköveken nyugszanak. Tagozatuk már nagyobbára letörött, vagy mész és vakolat által elmázolva alighogy kivehető; némelyek az oldalán kivájt, úgy nevezett gót vagy angol czímervért alakjában képeztettek; itt-ott ezen vértek terén még dombormüfaragványok maradványai is észrevehetők. Egyikén például, menynyire a mészburok kivenni engedi, szárnyas szív mutatkozik, egy másikon fövényóra; de eredetileg kétségtelenül valamenynyi érdekes ábrákkal és talán, mint szokás volt, az alapítók czímereivel is volt diszítve.

Egyébként ezen mellékhajó, mint előbb említém, hasonlón alakúlt, mint a duna-szerdahelyi és csötörtöki, csakhogy itt egy lépcsővel magasabban van helyezve a főhajónál, melylyel ívnyílások által lép összeköttetésbe, valamint a szentélylyel is, melynek egészen oltárhelyéig fölér. Itt is csupán a fa-

lazatba alkalmazott ívnyílások tanúsítják, hogy ezen egyházhajó is nem, mint a hagyomány felőle is hangzik, a hitújítás korában építtetett a vallásfelekezetek egyike által az ellőbbi templomhoz, de hogy szinte valószinüleg ekkor közfal által választatott el az egyháztól, melylyel később ismét egyesíttetett.

A látott részleteken fölül még csak a szentélyben maradt meg néhány csúcsívezetü ablaka, külsején a hármastagozatú oldaltámok és nyugoti homlokzatán ötszögüleg alakított tornya. Hiányzik azonban ennek eredeti, valószinüleg gúlacsúcs tetőzete, melyet jelenben fa toronyfödélzet pótol.

Anyaga szinte nagyobbára téglából áll. Mértékarányai belső világában a következők; a szentély hossza 25′, szélessége 15′ 6″, a főhajó hossza 35′, szélessége 17′, 6″; a mellékhajó szélessége 15′.

A hely népessége sokkal tágabb egyházat szükségelvén, a másképp meglehetősen föntartott egyháznak, mint értesülök lebontása terveztetik; miután újnak építésére a kívántató költség is rendelkezésre áll, talán nem lesz itt is helyén kivül figyelmeztetnem, mily czélszerü volna, ha elbontása helyett inkább egy harmadik hajóval tágíttatnék, miáltal nemcsak a czél elérve volna, de egyszersmind az épület teljesen szervezetes alakot kapna. Ezen alkalommal a müértő építész hiányzó részleteit is, mint a középső hajó csúcsívezetét stb. eredeti alakjában stylszerüleg visszaállíthatná, s egy becses emlék megfelelő föntartása által gazdagabbak maradnánk. Ily stylszerü példányos restauratió pedig talán sehol sem volna anynyira helyén és kívánatos mint épen Csallóközben, melynek régi templomait eredeti alakjukból folyvást kivetkőztető úgynevezett javításai ezáltal jobb irányt és példát vehetnének.

71. Ugyanitt az izraeliták is egy újabb jelentéktelen imaházzal bírnak.

72. Ezen hely tőszomszédságában levő *Kis-Magyar* vidékén állott volna Zsigmond király nyaraló palotája, melynek Bél tudósítása szerint nyomai még a múlt században láthatók valának, mint ezen adatát már a bevezetésben kiemeltem (Not. II. 234). Vestigia supersunt — úgymond — diverticulorum Sigismundi imperatoris: quippe qui dum Posonii agebat, huc saepius consueuerat secedere venandi et animum

recreandi causa. Atque constat omnino fide diplomatum, quae heic signavit, frequentius eum isto secessu divertisse. De mint már fönebb e helyre megjegyeztem, eddig épen úgy nem ismerjük itt kelt okiratait, valamint most már bizonytalan ezen nyaralója helye. Talán épen az előbb leírt s eredetileg nyilván művészi díszszel épült egyház lehetne egyetlen emléke Zsigmond ezen a vidékeni tartózkodásának, miután valószinűleg akkori virágzása korában keletkezhetett.

73. *Nagy Megger.* (Komárom várm.) Okiratilag hasonnevű hely már 1193-ból ismeretes (Cod. Dipl. II. 283), határozottabban nevezve 1248 óta (Cod. Dipl. IV. 2. 25 és IV. 3. 451. 1252. VII. 5. 294., 1262. VII. 5. 346. stb.). Mint régi plebánia előjön már a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.).

Mostani kath. plebániai egyháza, mely a plebánia emlékiratai szerint a XVI. és XVII. században egy ideig a protestansok birtokában volt, úgy látszik késő-gót-ízléskori épület; kiválólag durva, régies alakítása mellett, csak tömör hármastagozású oldaltámai tájékozhatnak némileg; három oldalúlag záródó szentélye dongaív-boltozatú, mely meglehet, hogy még eredeti, s ezen tekintetben még a gót műkor előtti időre vagy már is a teljes hanyatlásra útalhatna; hajója ellenben csak laposan van födözve. Toronytetőzete is ójabb.

Érdekesebb tárgya régi harangja, közönséges alakban képezve, közepére igen csekély emelkedésű domborodással a feszület alakja öntetett. E fölött és koronája alatt a következő felirat új-gót nagyobb (maiuscula) betűkben olvasható: (Lásd. VI. Táb. 10. szám. *ábra.*)

A hű lenyomat után készült rajz [1]) mutatja, hogy már több betűrészlet kitörött, melyek vonásait, a mennyire még kivehetők voltak, vagy csak gyanítanom lehetett, a rajzban pontozattal jelöltem ki. E szerint már olvasandó volna

+ *O. Maria. a (?) ilk. (vagy X az utólsó betű helyett). Johannes. Lucas. Marcus. Mathaeus. Ano. Tno. M. CCCC. LXVII.* (a rajzban hibásan egy évszám *C* kimaradt). Csupán

[1]) **A lenyomatban alkalmazott módszer bővebb leirását l. a Jahrbuch d. Central-Commiss. 1856. 84., mely tapasztalásom szerint is, mind a domborúan mind pedig a bevájottan vésett feliratok levételére a legalkalmasabb.**

a harmadik szó képez tehát kitörött első és némileg összefolyt utósó betűjénél fogva nehéz séget, benne biztossággal csak a középső szótag: *il*, lévén olvasható. Ha az első betű a vélt *A* helyett talán *H*, az utólsó pedig *K* helyett talán *F* volna, úgy a felirat itt is ismét a fönebb látott gyakori egyházi epigraphikai mondatot: *O Maria hilf* adná, mint azt a fölső-bári harangon és rudóbányai egyház kapuzatán olvastuk. Mint az utóbbi helyen erre a három király neve következik, úgy harangunkon megfelelőbben a négy evangelista: Johannes, Lucas, Marcus, Mathaeus neve áll [2]). A következő *ano*, anno helyett áll, valamint az erre következő *tno* kétségtelenül elvétésből *dni* azaz Domini helyett, első betűjének a *t*-nek *d*-vel való fölváltása igen könnyen föltehető, különösen ha fölvesszük, a mint valószinű, hogy a harang öntője német volt. Nagyobb hanyagságra és figyelmetlenségre mutat, hogy az *i*-t végén *ó*-nak nézte. [3]). Az év szám: *1467*, jelölheti egyszersmind e késő-gót idomú egyházépület keletkeztének korát. [4]).

74. Ugyanitt a reformátusok is, és

---

[2]) Egyike ismét a leggyakoribb régi harangfeliratoknak. (l. Otte. Glockenkunde 81. és Quast u. Otte Zeitschr. f. Christl. Archaeol. I. 81. Hasonlón Otte Handb. d. kirchl. Kunstarchaeol. 3. kiad. 241.) Hazánkban is alább még több példáját adom L. Vajka alatt. Vonatkozása is világos azon hasonlatra, mely mintegy az evangeliumot hirdető evangelisták és a kereszténységet s isteni tiszteletet hirdető harangszó közt fönforoghat.

[3]) Hasonló betűcsere *o i* helyett és viszont található az ozdini harangnak (Nógrádban) régi feliratán (l. Mocsári Nógrádvár. ismertetése I. 185).

[4]). A megyeri plebánia 1780-diki egyházi látogatása még egy más régibb harangot is említ itt, s annak viszontagságait is bővebben leírja; In turri habet ecclesia campanas duas, unam trium, aliam unius centenarii, sonus et harmoniae commodae (a fönt leirt régi harang hangja vékony és kellemesen csengő), major fere duarum metratarum, minor trium quadrantum capax erit. Haec ante annos triginta aliquot ex alveo Milér dicto, quo eam sub turbis domesticis haeretici praecipitasse dicuntur, extracta est, et ante aliquot annos sumptibus ecclesiae refusa et ab episcopo suffr. Jaurinensi D. Comite Francisco Kornis consecrata est. Major campana (a fönt leírt) quando? quibus sumptibus comparata? a quo denique consecrata sit? nescitur. Az első kérdésre legalább megfelelt fönebb közlött felirása.

75. az israeliták bírnak imaházzal. Jelentéktelen újabb szükségleti épületek.

76. A helynek, mely városi kiváltságokat Mátyás királytól nyert, tehát azon időtájban, midőn harangja öntetett, és talán egyháza is épült, — egykor, úgy látszik, várkastélya is lehetett: hol 1532. János és Ferdinánd királyok meghatalmazottjai ezen a helyeni egyezkedésök alkalmával összejöveteleöket tarthatták (l. Kovachich Suppl. ad Vestig. Comit. III. 150). Ezen nyomtalanúl elenyészett kastély az itt lakott gróf Zichyek birtoka lehetett, s talán ott állt, hol most a gazdasági épületek és vadaskertek léteznek. A templom sírboltja is egykor ezen család temetkező helyéül szolgált.

77. *Nagy-Paka.* (Pozsony várm.). Okiratilag 1222. óta nevezve (Cod. Dipl. III. 1. 364. 1300—1. VIII. 1. 83.). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia említtetik (Péterffy i. h. 271). Hasonlón előjön az 1390-diki okirat plebániai közt (Cod. Dipl. X. 8. 314); sőt már jóval előbb: 1309-ben, egy plebánosa is okiratilag ismeretes (Cod. Dipl. VIII. 1. 342.). A pozsonyi káptalan levéltárában lévő egy 1390-diki kiadatlan okmány (Capsa. I. Fasc. 5. Nr. 14.) tanúskodik szinte az itteni sz. László egyház javára tett adományzásról. A mostani kath. plebániai egyház talán csak alap- és némely oldalfalaiban volna még egy régibb, s azt is valószinűleg csak késő-gót egyház maradványának tekinthető. Kétségtelenül itteni régibb templomépület maradványa azonban mai sekrestyéje. Ez egy kápolnaalakú, hatszögű kis épület, tömör és magasságához képest mód nélkül vastag alacsony falakkal, és hasonlón tömören és durván alakított oldaltámokkal, meg hegyes, keskeny voltuk miatt, gerelyívű kajácsos ablakokkal. Nyilván a kora-gót vagy még átmeneti épitészet műve lehet; mely nálunk, mint többször érintém, mintegy a XIII. század végén s a XIV. elején még dívhatott. A plebánia emlékkönyveiben egy későbbi, úgy látszik, múlt századi följegyzés beszéli, hogy ezen kápolnaalakú régi épület lett volna a hely régi temploma, s töle vette volna a hely is régi és maig is dívó német *Kapeln* nevét. Nagy-Pakának azonban a magyarban is régibb neve *Egyház-Paka* volt, ezen névvel említtetik már a pázmányi jegyzékben is; mi már nagyobb, sőt kitü-

nöbb egyházat feltételez inkább, mint sem kápolnát, miután kiválólag így neveztettek azon helyek, melyekben a körüllevő vidék fő-, azaz anyaegyháza állott (l. Egyház-Gellye, Egyház-Kürt, Egyház-Karcsa). Hogy e hely ily régi anyaegyházzal bírt már a XIII-dik század végén és a következő elején, mutatja a fönebb idézett okirat, mely már 1309-ben plebánosát említi, ezen kápolna is építészeti idoma szerint itélve, mint mondók, szinte ezen korból való lehet; de tekintve szük belsejét, melybe alig fér néhány ember, az akkori anyaegyháznak bizonyára nem vehető. Valószinüleg szinte keresztelő, vagy még inkább halotti kápolna: Carnarium lehetett, minők, mint már fenebb tüzetesebben taglaltam (l. Csötörtök alatt), akkorában közönségesen a plebániai egyházak mellett állottak; valamint ezt nyolczszögü alakja is (a korábbi köralakúak mellett a halotti kápolna későbbi közönségesebb idoma) mutatja, és állhelye a templom közelében; ennek helyére épült bizonyára a mai újabb egyház is, melynek most oldalához sekrestyéül csatoltatott; ámbár épen ezért a közönséges sekrestyehelyezéstől, melynek sajátlag az éjszaki oldalon kellene lennie, eltérőleg, a déli oldalon áll.

A mai újabb vagy csak egészen újonan átalakított templomépület az egyház emlékiratai szerint 1668-ban épült. Mi tehát szinte a tevékeny és buzgó Szelepcsényi érsek csallóközi számos egyházépítései korába esik; és lehet, hogy szinte általa vétetett foganatba. Egyébként alakja a késő renaissance-modor még sokkal ízetlenebb alakításait, igazán az úgynevezett czopf- vagy parókamodor barock czikornyáit tünteti elő, például az épület homlokzatán; [1]) míg Szelepcsényi egyházépületei ezen tekintetben némileg jobb ízlést tanúsítanak. Építőmesterök tehát ezétől különböző lehetett. De egynek úgy mint másnak sehol sem tudhattam ki már nevét, hogy a nevekben talán még mint tárgyban szegényebb müttörténetünk számára följegyezhettem volna. Ezen újítás okául azt mondják a fön idézett plebániai iratok, hogy a körülfekvő temető sírjai által, az aláásott helyen a templom falazata sülyedni s ezáltal repedezni kezdett. A kis, nyilván önkényesen alakított halom, melyen a

[1]) Lásd képét közölve az 1858. Vasár. Ujság. 10-dik számában.

templom áll, észrevehetőleg számos sírt födöz. Föltűnö még az egyház szónokszéke: faragott köből és téglából épült alkotmány, minöt egyházainkban már ritkán látni, egyébként alakja újabb idomra mutat.

78. Ezen hely szomszédos fiókja *Kis-Paka* szinte egy jelentéktelen újabb kápolnával bír.

79. *Nagy-Tány* (Komár. várm.) okiratilag 1268. óta említve. (Cod. Dipl. IV. 3. 452.) A pázmányi jegyzékben szinte már mint régi plébánia említtetik *Tan* név alatt (Péterffy i. h. 270). Jelenben újabb református egyháza van. Jelentéktelen szükségleti épület. Ezen hely mellett levő *Kis-Tány* pusztáról tudósít azonban Fényes (Magyarország állapotja. I. 141), hogy „hajdan népes helység volt, és régi kőfallal kerített szentegyháza omladékainak maradványai észrevehetők.“ Valószinüleg tehát ezek volnának fönebb említett egykori plébániai egyháza nyomai, de a melyekre jelenben nem akadhattam.

80. U. itt újabb jelentéktelen református egyházépület. A térképen kihagyott jelelése pótolandó.

81. *Nyárasd* (Komár. várm.). Lehet hogy egy 1193-ki okirat már ezen helyet érti (Cod. Dipl. II. 285). 1307-ben Tamás esztergami érsek okiratilag jóváhagyja, hogy a helyben sz. Mihály tiszteletére kápolna építtessék, miután addig mint fiókegyház a taksonyi plebániához tartozott (Cod. Dipl. VII. 1. 229). Az okirat szavai szerint úgy látszik, hogy ekkor itt plebánia is alapíttatott (ipsam capellam terris arabilibus et aliis utilitatibus sic ordinare debeant — — ut sacerdotes in ea succesive commorantes honera possint et valeant more aliarum capellarum et ecclesiarum supportare.) Mindamellett a pázmányi jegyzék mint illyet a többi régibb plebániák között nem nevezi, és csupán a pótjegyzékben találjuk (Péterffynél i. h. 271.) említve. Ezen régi, a XIV. század elején talán kora-gót izlésben épült kápolnából, úgy látszik, csak egy-két oldalfal és tömören alakított oldaltám maradt fön a mai kath.plebániai egyház szentélyén, miután az többször újíttatott, és legújabban 1853-ban legnagyobb részt újonnan épült a közönséges ízléstelen modorban.

82. *Ólcsa*, máskép *Némes-Olcsa* is (Kom. várm.). Okiratilag 1268. óta nevezve (Cod.Dipl.IV. 3.449).A pázmányi jegy-

zékben mint régi plebániai egyház Olthwa név alatt jön elő. Thiele szerint (Königr. Ung. II. 210) az ezen hely melletti Ólcsa nevű pusztán még egy régibb egyház romjai léteztek volna. Valószinüleg szinte ezek volnának fönebb említett egykori plebániai egyháza maradványai. Jelenben nyomaira nem akadhattam.

83. U. itt újabb református egyház. A térképen elhagyott jelelése pótolandó.

84. *Padány*. (Pozs. várm.). Okiratilag 1265. óta mint Bessenyő népség egykori telepe gyakran nevezve (Cod. Dipl. IV. 3. 262. és V. 1. 47., 1270 és 1291. VI. 1. 171.). Jelenleg itt a reformátusok újabb jelentéktelen egyházat bírnak.

85. *Patas*. (Pozs. várm.). Okiratilag csak 1384-ben találom említve a Kondé-család levéltára egy ezen évi kiadatlan okiratában. Református anyaegyháza újabb jelentéktelen épület. Itt a bősi és ballonyi határok mentében láthatók azon pogány sírhalom-féle emelkedések, melyekre Böősnél az e vidéki elpusztúlt: Árpádfölde, Balványvíz, Pogánysziget östelepek mellett figyelmeztettem. Nevezetesen már a Pat szógyökkel képezett Patony, Patas stb. helynevek hazánkban többnyire pogány sírhalmokkal összefüggőleg mutatkoznak, mint erre bővebb adatokkal utaltam, s a név magyarázatát megkísértettem a Magyar Mythologiában 382. és 569-ik lapon.

86. *Pruk*. (Pozs. várm.). Okiratilag 1238. óta nevezve (Cod. Dipl. V. 3. 203). Az itteni német gyarmatosok is állítólag már a XIII-dik századból bírnának eredeti kiváltságos leveleket. E hely régi templomát már egy 1315-diki okirat (eddig kiadatlan, mása Knauz gyüjteményében, eredetije a pozsonyi káptalan levéltárab. Capsa 60. fasc. 5. no 3.) említi; melyben Károly Comes helybenhagyja Belye Comes hospitum régibb adományát (in retroactis temporibus) a pruki egyház kijavítására: pro constructura ecclesiae S. Thomae et defectibus eiusdem meliorandis et emendandis. Mint látni, tehát ezen egyház jóval előbb régóta létezett már. Ugyanezen okirat nevezi Henricus plebanus-át is. Hasonlón említi ezen egyházat egy 1335-ki okirat, melyben I. Károly király Jakab pozsonyi bíró és komájának itt birtokot adományoz: Cum *ecclesia Lapidea*, quae in eadem (t. i. possessione Pruk) sub honore

beati Thomae Apostoli constructa veneratur (Cod. Dipl. VIII. 4. 49 és 411. 3. 641.). E szerint mint régi plebániai egyház előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.), és az 1390-ki okirat ezen vidék plebániái közt is nyilván a hibásan írt vagy olvasott Przek név alatt (Cod. Dip. X. 8. 314.).

Lehet hogy jelenlegi, ugyancsak részben kőből, nagyobbára pedig téglából épült egyháza még ugyanazon lapidea ecclesia, melyről az előbb idézett okirat 1335-ben emlékezik; miután ezen kifejezés általánosabban is a tartós és szilárd anyagból, tehát téglából is készült épületekre alkalmaztathatott. Rozzant kinézése, tetőtől talpig megrepedezett, dűlőfélben lévő falai csakugyan arra mutatnak, mintha százados fönállása óta sem érte volna javító kegyeletes kéz. De ezen kevés gondnak köszönheti talán leginkább, hogy még számos eredeti részletei is fönmaradtak. Ezek azonban nagyobbára inkább a XV-dik század vége felé divott késő-gót építészeti izlésre mutatnak, mintsem a XIV-ik század elejére, midőn, mint láttuk, már itt kőből épült egyház létezett, mely valószinüleg már jóval ezen idő előtt román izlésben épülhetett, s melynek helyébe talán később a mai épült.

Egyébként ezen mai, késő-gótnak mutatkozó kath. plebániai egyház is több eltérőbb sajátságot tüntet elő. Így szentélye mindjárt kivételesen laposan, egyenes zárfallal végződik, mi máskép késő-gót egyházainknál is ritkább eset, Csallóközben pedig, mint láttuk, eddig csak egyszer, a gombai egyháznál jön elő, hol meglehet, hogy csak későbbi újítás vagy javítás müve. És ha ezen alakitás kivételesen a kora-gót építészetben épen úgy mint virágzása és hanyatlása korszakában mindenütt előjön (tudvalevőleg a Cistercita-szerzet többnyire egyenesen záródó egyházainál szabályszerü alakításnak is tekintetik); úgy mégis a nyomott csúcsívezet is, valamint a szentségháznak a gotica kifejlettebb müvezetével képzése és fekirányos vonalokkal alakítása nyilván arra mutat, hogy egyházunk csak a késő-gót építészet korában keletkezhetett. Ha részleteit tekintjük, látjuk hogy szentélye boltozata ismét a nyomott csúcsívezetben egyszerü kereszthevederekből (Kreuzgurten) alakúlt; gerinczezetük bevájt horony és kidűdörödő hengertagozattal készült. A vállkövek, melyekre eresz-

kednek, már nagyobbára letörtek; ellenben a boltozat kerek alakú zárköveit dús lombmüvezetű domborfaragvány ékíti.

Evangeliomi oldalfalán szokott helyezetben alkalmaztatott az említett szentségház. *(Lásd V. Táb. 11. sz. ábrát.)* Egyszerű falfülke ugyan szinte, de nyílása bélletét és keretét dús müvezet képezi, nagyobbára ismét a gót portale idomait utánozva. A négyszögü nyílás fölött vak (Blende) alakítással a hármas levelü ív alkalmaztatott, szegélyeibe ékelt orrmüvezettel: kifelé többszörös horony és hengertagozás köríti csúcsívbe fölfolyva. Ezek szélén kétfelől féloszlopocskák vagy inkább támtövek helyeztettek, tetemesebben előszökő talapzattal és fejezettel, melyek azonban máskép csak gömbszerüleg (Knaufartig) alakíttattak. Ezen oszlopocskák egyfelől a szokott támtornyocskákba vagyis fialákba futnak föl, mig befelé rajtok emelkedik a közép nyílás fölötti csúcsmü, belső terében a hármas hegyes és körlevelü müvezettel (Kleeblatt u. Dreipass-Massverk); míg szegélyein levélcsomók (Krabben) futnak fölfelé és hegyén a szokott keresztvirággal, mely itt majdnem liliomszerüleg kikanyarítva képeztetett, végződik. A fialák között és csúcsmü mögött két emeletü homlokzat áll, háromlevelü hosszabb, ablakszerü, és négy körlevelü (Vierpass) kisebb vaknyílásokkal díszítve. Az egész fekirányos tetemes szélességü párkányzattal — mi meglehetősen ellenkezik az egésznek gót stylü szabályszerü kivitelével — végződik, melynek erősen előszökő közepén emelkedik a rózsa vagy keresztvirág. Ezen fekirányú szervezetlen végződése nyilván tanúsíthatja véleményezett késő-gót eredetét; s ámbár általában hasonló szentségházalakítások már is nagyobbára a későbbi gotica müvei: de mégis ezen fülkék jóval előbbiek lehetnek a szentségházi tornyocskák alakításánál, melyek tudvalevőleg épen csak a késő-gót müko̤r alkotmányai. A máskép csínos mü, természetesen itt sem kíméltetett meg az alapos bemeszeléstől, melynek kérge jelenben annyira belepte, hogy csakugyan tájékozott müértő szemet kíván gyöngédebb részletei kiismerése.

Az egyházhajó eredeti ívezetét jelenleg újabb félkörboltozat pótolja, melynek szegélyeit az úgynevezett stuck-mü (gipsz díszmüvezet) ékíti, utánozva némileg talán a gót ívezet

gerinczeit; honnét valószínű, hogy ezen általában régibb modorú alakítás még a XVI-dik század müve lehet. Nevezetes a templom hajóban fönmaradt két úgynevezett oltárcsarnok is; minők jelenleg régibb és jobban föntartott egyházainkban is csak ritkán, Csallóköz gót egyházaiban pedig épen nem találhatók. Ezen oltárcsarnokok (Altarhallen) némileg a régibb basilicai és román úgynevezett ciboriumi függönyös, velumos oltáralkotmány alakítása helyett a gót korszakban divatoztak. Általuk az oltár oszlopokon emelkedő külön boltozat alá állítva, mely azután csinos müvekkel, tornyocskákkal s általában a gotica díszművezetével ékesíttetett, mintegy külön oszlopos csarnokban elhelyezve a többi templomtól elválasztatott. Itteni oltárcsarnokainkon ugyan a díszművek már teljesen hiányzanak; lehet hogy mint gyöngédebb részletek régen letörtek, vagy hogy már eredetileg ily egyszerűn alakíttattak. Nyomott csúcsívü boltozatuk kereszthevederekkel képezve, dús horonyos és hengeres tagozású gerinczeikkel egyfelől, t. i. elöl, szabadon álló nyolczszögü oszloptámokra ereszkednek, míg a hátulsó részen a hajó falából kiszökő vállköveken nyugszanak. Az egyik alatt jelenleg is még egy újabb alakítású oltárka áll, ellenben a másik alá a szónokszék helyeztetett.

A csúcsív-ablakokon a díszművezet már nagyobbára szinte kitöredezett. Ellenben a tornyon még egy jeles példány megmaradt: két térre osztva, hármaslevelü díszművezete fölött csupán egyszerü négyes félkörök alkalmaztattak; a kivitel azonban a mily ízlés- oly erőteljes; s általában tanúsíthatja, hogy az egyház többi most hiányzó díszrészletei még jobb ízléssel művészileg készültek. A többi ablak azonban itt is egyszerübb, nagyobbára csupán úgynevezett hanglyukak (Schalllöcher). Az épület nyúgoti homlokzatát itt is a közepén előszökő toronyalkotmány foglalja el; födözetét hasonlón a gúlacsúcstetőzet képezi, alakja azonban a közönségesnél jóval kisebb és keskenyebb; oldalain a négy kisebb oldaltornyocska veszi körül.

Az egyház egész hossza belső világában csak 56′; a szentélyé 15′, a hajóban 41′. Az utóbbi szélessége 21′, az előbbié 12′. Egy látszólag régibb nyolczszögü keresztelőme-

dencze talapzat nélküli oszloplábon áll. A szentély elötti hajótalaj kövezetébe helyezett sirkőlapon, mely a sírbolt bejárását födözi, a járás által lesíkált föliratból csak ezen töredék vehető ki: *Generosus Dominus — — 17 — —*; mint a betűk is mutatják ujabb, valószinüleg múlt századi sírkő lehet.

87. *Püspöki.* (Pozs. várm.). Már régibb időből mint az esztergami érsekek birtoka és tartózkodási helye ismeretes. (Innét kelt például Tamás érseknek 1307-diki oklevele, melyben az egyház-karcsai templom építésére engedélyt ad, lásd ott.) Okiratilag mint az érseki népek és hübérnökök telepe említtetik (1359. Cod. Dip. IX. 3. 99). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia az exemtus egyházak sorában áll (Péterffy i. h. 268). Azért mint kiváltságos plebániát, mely a főesperes joghatósága alá úgy sem tartozott, az 1390-diki okirat a tárgyalt főesperességi ügyes kérdésben az e vidéki plebániák közt nem említi. De már régibb időből okiratilag találjuk említve a hely lelkészeit és egyházát. Igy 1313-ban Tamás püspöki lelkészt és pozsonyi kanonokot (Cod. Dipl. VIII. 7. 105. Testamentum Magistri Thomae Canonici Posoniensis ac Plebani de Püspöki); hasonlón 1359-ben Pétert (Cod. Dip. IX. 3. 99. Petrus de villa episcopi rector ecclesiae). 1419-ben ismét temploma említtetik (Cod. Dip. X. 6. 190)

Jelenlegi kath. plebániai egyháza jelentékenyebb későgót épület. Három egyarányú magasságú hajóval a csarnokegyházak (Hallenkirchen) modorában alakíttatott. Szentélye a nyolczszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét kereszt- és vállhevederek képezik; erőteljes horonyos és lemezes tagozással alakított gerinczei vállköveken nyugszanak, melyek részint a nyolczszögből alakítva, alul összeforrva (Abkröpfung) végződnek; részint virág- és lombmű-domborfaragványokkal, vagy a lángozott müvezettel (Fischblase, flamboyant) díszítvék. Szentségházának nyoma a falban ki nem vehető, és lehet hogy talán külön toronykával birt ezen czélra, de mely már szinte nyomtalanúl elenyészhetett. Ellenben a jobb oldalon, valamint a hajóban is két mellékoltár mellett nagyobb falfülkék vehetők észre, majd egyszerűbben, majd kettős összekapcsolt nyílással (gekuppelt), majd ismét gaz-

dag csúcsművel alakítva. Valószinűleg úgynevezett scriniumok vagy repositoriumok voltak, azaz a szent olajok és krizsma számára szolgáló szekrények, minők nyomai még itteni egyházainkban is itt-ott észrevehetők, és mire alább lesz még alkalmam bővebben figyelmeztetnem.

A sekrestye ívezete nem kevésbbé művészileg alakíttatott mint a szentélyé, s itt még a boltozat zár- és vállköveinek dombormüvei is, melyek amott a mészkéreg miatt már alig vehetők ki és részben letörtek, jobban előtünnek, ámbár máskép a meszelő ezeket sem kímélte meg. Így látni féligmeddig a zárkövek egyikén eltorzított krisztusfőt, hosszú lehullámzó fürtökkel, hátterében a keresztes dicsfénynyel (Kreuznimbus). (Lásd V. Táb. 12 sz. *ábrát.*)

Erőteljes képzésénél fogva ezen hatalmas faragvány mindeddig daczolt a számos elmeszelési kisérletekkel. Épen úgy egy más zárkőben az isten bárányát (agnus dei) előállító dombor mű, ámbár ez már mindinkább tünőfélben van. Egy más hasonló példánynál (L. sz. Mihályfa alatt) alkalmam lesz még ezen előállításra is bővebben figyelmeztetnem. A vállkövek egyéb virág- és lombékezetü dombormüvek mellett, még az előre hajló, és vállaival a rá nehezülő terhet támogató szárnyas angyal mellképalakját is viselik magukon.

A hármas egyházhajó, mint említém, csarnokszerüleg egyarányú magasságban alakíttatott, és három pár oszloptám (Pfeiler) által válik el egymástól. A támok kerekded alakúak, és hasonló, valamivel előszökőbb egyszerű homokkő talapzatokon állanak. Az ívezet gerinczei egyenesen lefutnak az oszloptámokra és rajtok összeforrva (abgekrőpft) végződnek az oszlopfejezetnek — mely teljesen hiányzik — közvetítése nélkül; mint közönségesen az ily szervezetlen alakítások ezek is a késő-gót modor sajátjai. Egyébiránt a hajó boltozata, valamint az ablakok már nagyobbára újonnan alakíttattak. Az utóbbiak közzül szinte csak a szentélyben tartotta meg néhány csúcsíves keskeny hosszú alakját és hármas levelü díszmüvezetét. Egyikük dúsabb de modoros és a szokott szabályszerü alakítástól eltérőbb díszmüvezettel, valószinüleg későbbi, csupán utánzott csinálmány. Az egyház éjszaki oldalán alkalmazott hegyes ívü kapuzat béllete horonyokkal és körtealakú hen-

gerekkel tagoztatott. A nyúgoti homlokzaton négy emeletes torony áll, melynek alsó négyszögéről nem emelkedik közvetlenül, mint itt többnyire, a sokoldalú gúlacsúcs,hanem szervezetesebb alakítással, csúcsművek által közvetítik. Az oldaltámok tetemesen előszökő talapzattal háromszor tagozvák. *)

Az épület mértékarányai belső világában következők:

A szentély vagy karhely hossza 38′ 6″.

A hajó hosszasága 51′ 6″. Összesen 90′.

A szentély szélessége 20′.

A középső hajóé 14′.

A két oldalhajóé egyenként véve 10′ 6′; összesen mind a háromnál 35′.

Építészeti anyaga faragott-kő részletei mellett nagyobbára terméskő; mi itt Pozsony dús kőbányái közelében már jutányosabban volt megszerezhető.

Falai jelenleg számtalanszor bemeszelve, egykor al fresco festményekkel voltak díszítve. Nyomai még itt-ott a meszelés mögött is, különösen hol a mészkéreg lehullott, előtűnnek. Midőn én vizsgáltam, a hajó éjszaki belső oldalfalán a zöld, sárga és violaszínű alapfestés világosan kivehető volt. A mész értelmes eltávolítása által a fresco festmények egy része még bizonyára felfödözhető volna.

Újabb építményekként csatlakoznak az egyházhoz a szentély déli oldalán álló emeletes érseki oratorium; a hajónak pedig ugyanezen oldalán egy díszes kápolna márvány oltárral. Alatta látható az Ormosdi család disztelen elhagyott és tárva állott sírboltja, melyben ezen magyar család a múlt és jelen században elhúnyt tagjainak német síriratai olvashatók a magyar helységben (!).

Az egyház eszközei közt még két régibb szentelt vízmedencze látható. (Lásd V. Táb. 13. és 14. sz. *ábrákat.*)

Az első, márványkőből hasonlón képezve, mint a szentély félnyolczszög alakú s hegyes csúcsban végződő vállkövei, oldaltérein hosszúkás háromlevelű díszművezetet mutat, mely azonban sajátlag hasonlóbb a lángozott (flamboyant, Fisch-

---

[1]) Az egyház külső alakja rajzát lásd közölve az 1858. Vasár. Ujság 11. számában.

blase) alakhoz. A második öblösebb kerekded medencze akanthus-levél-díszítménnyel ékesítve ; úgy látszik hogy újabb mű, s már csak részben maradhatott fen, a mennyire nem épen megfelelő durvábban képzett kőtalapzatra van állítva.

Az egész épület, ha teljes 'eredetiségében képzeljük, a mint kétségtelenül stílszerű ablakokkal, hajója eredeti csúcsívű boltozatával, oszloptámaival, falai fresko festvényeivel és tagozatai dús faragványaival díszlett, nemcsak egyike lehetett a szebb egyházaknak, de méltó vidéki érseki székesegyház is volt. Nem is lehet kételkedni a felől, hogy valamelyik XV. századi esztergami érsekünk műve. Szentélye vagy karhelyének aránylag véve szokatlan nagysága is eléggé mutatja, hogy számosabb papságra és fényesebb isteni tiszteletre volt szánva.

88. Az esztergami érsekek régibb itteni is, lakának vagy várkastélyának, melyben mint fönebb érintők, e helyt időztek, semmi nyoma ; elenyésztek a hely erődszerű falai is, valamint azon régibb diszépületei és műkertjei, melyekről régibb helyíróink mint Bél (Not. II- 226) és Thiele (Ung. I. 22), tudósítanak. Jelenben az esztergami érsekség itt csupán egyszerűbb nyaraló lakot bír.

89. *Radvány.* (Komár. várm.) Okiratilag 1252-ben nevezve (Cod. Dipl. VII. 5. 294). A pázmányi jegyzékben mint régi plebánia elöjön. Mostani reformatus egyháza, eredetileg gót épület, oldaltámokkal és csúcsívű ablakokkal, máskép nagyobbrészt átalakítva, lehetett amaz régibb katholikus plebániai egyház.

90. *Sámot.* (Pozs. várm.) Ezen hely már egy 1238. okiratból ismeretes (Új Magy. Muzeum 1858. 406 l.). Később IV. Béla a pozsonyi káptalannak adományozza, mint IV. László 1277-diki okirata tanúskodik (U. ott. 411. l.). Nehezen vehető ezen helyre egy hasonnevű Possessio Samud, említve N. Béla 1257-diki okiratában (Cod. Dip. IV. 2. 438. Privil. Belae super poss. Samud cum 13 villis in Ormánság). Határozottabban nevezi egy 1302-ki okirat ismét, mint a pozsonyi káptalan régibb birtokát (Cod. Dip. VIII. 1. 617). A somorjai plebánia emlékkönyvei szerint e helynek, mely jelenleg fiókegyháza, egykor önálló plebániája is lett volna. Ezt azonban sem a pázmányi jegyzék nem említi, sem az 1390-ki többször

idézett okmány. Jelenben e hely, melyet az 1238-diki okirat falunak nevez, hol pozsonyi várjobbágyok laktak (villa castrensium), puszta, és csupán egy gazdasági udvarból, s a magasabb halmon mellette emelkedő kis egyházból áll. Alacsonyabb szentélye félkörü záródása és sajátlag oltárhelye, mely a magasabb hajóhoz csatlakozik, teljesen a román idomú oltárhelyre, vagyis apsisra figyelmeztet. Ámbár másképp a sokszor javított, ujított és részben már elhagyott egyházon a román idom szinte nem hagyta fön egyéb határozottabb nyomát; kivéve mégis talán félkörívvel záródó egy-két keskeny és tetemes kajácsosságú ablakát, mint ez a román idomnak szinte egyik szokott sajátsága. Egyike ezen kajácsos, kivülről és belülről közepe felé szükülő ablakoknak példáúl oly keskeny, hogy belső világában csak 4" mér. A szentélyt azonban és hajót jelenben szinte lapos tetőzet födi, s az utóbbiban is épen csak ezen keskeny, kajácsos és tagozott kőfaragványú kerettel vagy béllettel ellátott ablakok mutatnak régiségére. Egy régibb durván faragott kőmedencze, jelenleg szenteltvíztartó, lehetett talán egykor az egyház keresztelője. A jelentéktelen újabb, körülbelül múlt századi oltárnak homlokzatára alkalmazott emléklapon a következő monogramm felirat áll:

Honori S. Margarit. Eterb. S. r. n. s. R. Rs. ss.

A templom egyébként már alig használtatik, talán egyszer az éven át tartatik még benne isteni tisztelet.

91. *Sárosfalva.* (Pozs. várm.). Nehezen értheti ezen apró jelentéktelen helyet az 1075-ki okirat (Cod. Dip. I. 431). Egyház-Gellye fiókja, újabb jelentéktelen kis kápolnát bír.

92. *Sípos-Karcsa.* A hely régibb korára nézve lásd Egyház-Karcsát, melynek töszomszédos fiókja. A kis falucska közepén régi várkastélya romjai láthatók, tetemes alapfalai négyszögben nagyobb udvartért vesznek körül, melynek keletdéli szögletén magasabb négyszögü toronyrom s folytatólag még emeletes falak állanak. Elöbb ezen torony falába helyezve és beépítve létezett egy kőfaragványú emléklap, mely jelenleg előtte az utcza sarában fekszik. Ezen emlékkő dombormüben a várkastély egykori építőjét, Derghi Somogyi Györgyöt állítja elő mellképben: vitéz bajszos alak, fején kócsagos kalpaggal; öltönye a későbbi kori, mellén lemezes, karján pikke-

lyes vagy gyürüs pánczélviseletből (Ringgeflecht és Plattenharnisch) áll. (Lásd V. Táb. 15. sz. *ábrát.*)

A kép alatt részben kitöredezett, por és sárral lepett következő, bajjal olvasható fölirat áll, rosz latin versekben büszkén hangoztatva az épület erősségét és alkotója örök nevét, mi a romot és sárban fekvő emlékkövet tekintve valódi gúnyként hangzik:

Stas Leoparde manu operis fortissima ferri,
Robara gentis extollis nomen ad astra tuae.
Te Deus evexit Somogyi de pulvere virtus.
Stabit in aeternum, stetquoque structa domus.

Fönt a feje mellett egyfelől olvasható:

Georgius Somogyi de Derghi. Anno Domini 1581.

Másfelől a család czímere: oldalain kivájt vért terét a fölső balszöglettől az alsó jobbszög felé rézsútosan vont szelemen választja el. Fölötte jobbfelé léptető koronás oroszlán (talán Leopárd?) kiöltött nyelvvel, jobb talpában egyenes kardot tartva. A sisak koronája fölött kiterjesztett szárnyú sas emelkedik.

93. *Somorja.* (Pozs. várm.). Régi *Szent Mária* nevén, mely idővel Somorjára lágyult s olvadt, nevezi először egy 1287-diki okirat (Cod. Dipl. V. 3. 343 és VII. 4. 197). Másképp okiratilag többnyire Villa Beatae Virginis és S. Maria nevek alatt jön elő. (Cod. Dipl. 1326. VIII. 3. 156. és Ecclesia S. Mariae egy 1238-diki okiratban Új M. Muzeum 1858. 406. l.) 1293-ban III. András, később I. Lajos, Zsigmond és Mátyás királyok által kiváltságokkal megajándékozva mezővárossá emelkedett (1430-ban már Civitas-nak nevezi Zsigmond egyik okirata Cod. Dip. X. 7. 199. 1436-ban Zsigmond elzálogolja Albert austriai herczegnek. Cod. D. X. 7. 926). Mint régi plebánia előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271) és az 1390-diki okiratban (Cod. D. X. 8. 313); mely utóbbi szerint úgy látszik, hogy a helynek talán két plebániája is volt régebben, említvén *de S. Georgio* in Samaria és tovább de *Villa Mariae* parochiákat *).

*) Ezen hely több tekintetben nehézséget okoz. Fölvehető volna ugyanis, hogy a *Villa Mariae* név alatt ezen okirat a mai pozsony-vármegyei Boldogfalvát (eredetileg Boldogasszonyfalvát) érti, aminthogy

Az itteni egyházak között ránk nézve mint építészeti műemlék legérdekesebb a reformatusok egyháza, mely 1789-ig katholikus plebániai egyház volt; midőn a paulai sz.-ferenczi szerzetesek eltörlése által itteni tágasabb egyházuk lőn plebániai egyházzá, és az előbbi a kormány által eladatott a reformatusoknak. A nevezett régi egyház eredeti gót idoma mellett egyes sajátságai által is különösen föltűnő. A nyolczszög három oldalával záródó szentély mellett ugyanis még külön négy hajóval alakíttatott, és mint ilyen négy hajójú egyház, a mennyire tudom, talán egyetlen hazánkban. A két szélső oldalhajó jóval alacsonyabb a két középsőnél, melyek egyarányú magasságuak; az előbbiek összeköttetését a csupasz oldalfalakba inkább, mintsem oszloptámokra helyezett ívnyílások képezik; míg a középső egyarányú magasságú hajót kerek oszloptámok választják meg, melyek az egyháznak középvonalára, úgynevezett tengelyére (Achse) helyeztettek. Ekkép, mint látni, a középső hajó inkább a késő-gót ízlés korának idomában csarnokegyház (Hallenkirche) módjára épült; míg ellenben a mellék szélső hajók ismét a kora-gót ízlés sze-

---

a pázmányi jegyzékben is ezen hely „Boldogfalva, alias Villa Mariae" név alatt áll. De másfelől valószínűnek látszik mégis, hogy Somorjának régibb főegyháza nem Sz. Györgynek, de Sz. Máriának volt szentelve, melytől nyilván Sz. Mária nevét is kapta; valamint ez általában majdnem mindenütt az eset oly helyeken, melyek bizonyos szentnek nevét viselik, mit egyébként az előbb idézett 1238-ki okirat is, mely itt egyenesen Ecclesia S. Mariae egyházat nevez, minden kétségen kivül helyez Fölvehető volna szinte azután,hogy a *S. Georgii in Samaria* egyház alatt talán azon régi plebániai egyház értendő, mely Sz. Györgyúron (l. ezt alább) Somorja szomszédságában, mintegy rövid órányi távolságban létezett. Annál inkább, miután a somorjai vásárok egyike szinte ezen a helyen tartatik. (Lásd leányvásárja leirását Magyar Néplap 1857-ik foly. 91. szám.); mely tehát némileg Somorja külvárosának tekintetett volna? Előjön ugyan az okiratban még egy más itteni, a pozsonyi főesperesség alá tartozó, sz.-györgyi plebania neve is, de ez nyilván a mai e nevű szabad királyi városra vonatkozik. Lehet tehát, hogy Somorján, mint népesebb városkában, két plebániai egyház létezett, miután hasonló eset kisebb helységekre nézve is okiratilag ismeretes; hol különösen az idegen német gyarmatosok végett, mint például Szölgyénben, két külön plebánia állíttatott. Ily német gyarmatosok telepe volt pedig Somorja is, és részben most is az.

rint, a gothica tagozott szervezetének megfelelőbben, mint alacsonyabb oldalhajók (Abseiten) alakíttattak. Az eset tehát némileg hasonló a csötörtökihöz (l. ezt); csakhogy itt sem ezen mellékhajók későbbi hozzáépülésének, sem azok elfalazásának véleményezése nem szükséges, miután világos, hogy mai alakjukban a többivel szervezetesen öszhangzó egészet képeznek. Hamarabb volna véleményezhető, hogy a két középhajó mai abnormis alakítása itt is szintúgy mint csötörtökön, későbbi újítás müve; és hogy eredetileg mind a kettő valószinüen csak egy magasabb középhajót képezett, mely talán boltozata megrongálásával újabbat szükségelvén, valamely ügyetlenebb későbbi építész által, a könnyebbség végett közbehelyezett oszloptámokkal kettős külön boltozatú hajóvá alakíttatott. E véleményt azonban némileg csak az aránytalan alakítás és az esetlen csupasz kerek oszloptámok, melyekre fejezet és közvetítés nélkül ereszkednek a gerinczek, teszi valószinüvé. Máskép ugyanis ezen hajók ívezete a gót csúcsidomban és rendes gerinczezettel lévén alakítva, nem igen tér el az egyház többi részleteitől, melyek, mint alább látandjuk, részben ugyan kora-gót, de részben késő-gót műkori idomokat is mutatnak. A középhajók ily későbbi alakítása tehát csak úgy volna véleményezhető, hogy ha fölveszszük, hogy az egyház már a XIV. század elején, vagy még valamivel ez előtt, kora-gót vagy átmeneti izlésben — mert ezen utóbbinak is mutatkoznak egyes nyomai — kezdett épülni; és középső hajója már a XV-dik század vége felé, vagy a következő elején új boltozatot igényelt.

Legyen az bármikép, annyi bizonyos, hogy több eredeti részlete is kétségtelen késő-gót alakításra mutat. Szentélyének kevéssé nyomott csúcsívezete hevedereit tagozott oszlop-tövek, támok és szálak helyett, itt is csak egyszerün a falból kiszökő vállkövek tartják. Egyébként az ívgerinczezetet s a vállkövek tagozását már annyira belepte a mészkéreg, hogy idomaikat alig lehet kiismerni. Az evangeliomi oldalfalon szokott helyezetben féligmeddig fönmaradt szentségház tagozata is, a mennyire kivehető, kevésbbé tiszta idomokat mutat. A falfülke módjára bemélyedő szekrény nyílása fölött csúcsművezet (Giebelwerk) emelkedése vehető észre, melynek belső terében

háromlevelű díszművezet nyomai látszanak. Szélein igen durva alakítású támtornyocskák (Fialen) emelkednek, hegyökön a keresztvirág helyett esetlen tekéket viselve. Az átellenben lévő falban ívezett mélyedések által hasonló ülhelyek alakíttattak, minők már Csötörtökön s Egyház-Gellyén előjöttek. A félkörívvel záródó ablakok nyilván már újabb átalakítás művei. A hajók boltozata sajátságosan a legkülönbnemű szerkezetet mutatja. Míg a legszélső déli oldalhajó eredeti csúcsívű boltozattal alakíttatott, és jól képzett horonyos és lemezes gerinczezetű keresztthevederei sokoldalú és hegyesen végződő vállköveken nyugosznak, melyek egyszerűn egyfelől az oldalfalból, másfelől a középső hajó tám- és oldalfalaiból szöknek elő: addig ismét a legszélső éjszaki oldalhajó födözetét dongaboltozat képezi; de ódon durvaságú kinézésénél fogva sem merem határozottan állítani, vajjon csakugyan eredeti-e, vagy csak későbben újabban alkalmaztatott valamely ügyetlen építész által a bedőlt előbbi csúcsívezet helyébe? Máskép az előbbi esetben nyilván a román s átmeneti építészeti műkor határára utalna, melyben még hasonló boltozatok, ámbár igen ritkán, előjönnek, mert egyébként rendesen csak a román építészet első korszakába helyezendők. Itt e véleményt ugyan támogathatná az ezen oldalhajón előjövő félkörívű, majdnem átmeneti, ha nem román idomi alkotású portale is. De birunk ellenben példákat, hogy teljesen kifejlett román ízlésű épületeken is az e nemű régibb alakú dongaboltozatok csupán a későbbi, gotica utáni XVI. századi korszak művei, (lásd a jáki román egyházon például. Jahrbuch d. Centralcomiss. 1856. 135.), midőn még az újabb, mai homlokfalas vagy úgynevezett négyhónaljú dongaboltozat (Tonnengewölb mit Kappen) nem volt általános keletben. Lehet tehát, hogy ez is csupán akkor alkalmaztatott a beszakadt csúcsív-boltozat helyébe. Ellenben a középső két hajó boltozata a legdíszesebben, habár már is a késő-gót ízlés kevéssé modoros gerinczművezetével (Rippenwerk) készült. Nyomott csúcsívezete kereszt- és harántos hevedereit (Kreuz-u. Quergurten) hosszában és széltében harántosan vonúló gerinczek metszik át, végeiken éles szögben szétválva, s az előbbiekkel együtt egyfelől az oldalfalakra, másfelől a középső oszloptámokra futnak le, melyeken összeforrva

(abgekröpft) végződnek. Valamint ezen ívezet szerkezete meglepőleg hasonlít a pozsonyi káptalani főegyház sz. Anna kápolnája boltozatának mintájához *); úgy a hevederek- és gerinczeknek az oszloptámokra való leereszkedése teljesen hasonló az említett pozsonyi főegyház hajója oszloptámai alakításához, miután itt is a dús szövedékívezet gerinczművezete a késő-gót szervezetlen modoros alakban képzett fejezet és talapzat nélküli nyolczszögű oszloptámokra fut le, minden közvetítés nélkül, oldalain egyszerűn összeforrva végződve.

A középső hajók fölső oldalfalain, és sajátlag az ívezet homlokfalai vagy hónaljai alatt még berakott ablakok nyomai is észrevehetők. Mi nyilván mutatja, hogy eredetileg az egyház mind a négy hajója nem állott egy tető vagy födél alatt, a mint jelenleg mindnyája ügyetlenül a magas, erősen lejtős tető alá helyeztetett; de a rendes alakítás szerint a középső hajó a két szélső fölött tetemesen kiállva, külön tetővel bírt, és a többi fölött kiálló oldalfalaiba helyezett ablakokon át kapta fölülről világát, míg a két alacsonyabb oldalhajó külön, valószínűleg csak rézsútos polcztetővel (Pultdach) volt ellátva; s így kétségtelenül szervezetesebb alakkal bírt, mint a mai ormótlan, vagyis inkább mód nélkül is ormos hegyes tető alatt.

Mértékarányai belső világában következők:

A szentély hossza 32′, 2″.

A hajó hossza 44′. Összesen egész hossza 72′, 2″.

A szentély szélessége 18′, 8″.

A középső két hajó szélessége egyenként véve 12′, összesen tehát 24′.

A szélső mellék hajók szélessége egyenként 10′, összesen 20′.

Mind a négy hajó szélessége tehát összesen 44′ levén, hasonló az egész hajóépület 44′-nyi hosszúságához. S ennélfogva tekintetbe véve a szentélynek aránylag a hajóhoz képest tetemes hosszaságát, látni, hogy a hajóépület az előbbihez képest mily aránytalan tömeget képez.

---

*) Rajza látható leirásomban: Mittheil. d. Centralcommiss. 1857. 186. és bővebb leírása a Religió 1856. foly. II. 25. sz.

Az éjszaki hajóoldalon még egy igen durván képzett nagyobb kapuzat (Portale) áll. Ajtóbéllete némileg a román vagy inkább átmeneti ízlés idomában négyszögüleg alakított féloszlopokkal képeztetett; kevéssé előszökő, hasonló négyszögü fejezetök fölött nyomott aránytalan félkörívek hajtvák egymás fölébe; míg a nyílás boltozatát ismét csak az egyenesen átszelt lapos háromlevelü ív képzi. Ezen részletek minden esetre eredetiebbeknek mutatkoznak, mint az ezen hajó fönebb látott dongaboltozata, és épen említett durva alakításuk támogathatná azon véleményt, hogy mind a kettő egykorú azonos építészet müve.

Kivülről a tagozott oldaltámok megfelelnek a belső bolthelyezésnek; fölöttök a tető alatt körülfutó, csinosan alakított rovátkos fogdíszmüvezetü (Zahnschnittornament) párkányzat látható még, mely más e nemü egyházainkon Csallóközben már nagyobbára hiányzik. A nyúgoti homlokzaton háromemeletesen emelkedik előszökő toronyalkotmánya, fönt a négyszögből a nyolczoldalú gulacsúcstetőzetbe megy át, melyet oldalain a szokott kisebb hasonló alakú négy tornyocska szegélyez.

Figyelmet érdemel még régi keresztelő-medenczéje is. Vörös márványkőből nyolczszögre faragva alakíttatott. Hasonlón megemlítendő faragott kö és téglából épült szónokszéke. A vesszősdíszmüvezet (Staabwerk), mely téreit szegélyzi, arra látszik mutatni, mintha még szinte az egyház késő-gót részletei korából származnék.

Az egyház alatti sírbolt jelenben pinczéül, sekrestyéje pedig éleségtárúl használtatik. A templomot erősebb fal, úgy látszik, részben szinte régibb bástya vagy védfal maradványa kőríti.

Ez tehát Somorja egyik régibb temploma, és ha csakugyan két plebániai egyházzal bírt, kérdés, vajjon ez volt-e a sz. Györgynek vagy sz. Máriának szentelt? miután egy második régibbnek semmi nyoma sem mutatkozik. Mindamellet kétségtelen, hogy ez sem lehet azon régibb eredeti egyháza, melytől nevét vette; miután ezen a néven már a XIII-dik században neveztetik, következetesen egy ily előbbi egyháza

csak is román ízlésben épülhetett, melynek talán helyébe következett a látott gót idomú épület.

94. Mostani kath. plebániai egyháza, mint már említettem, a paulai sz. Ferencziek szerzetének temploma volt. Ezen szerzet, mely hazánkban egyedül itt létezett volna, s azt is csak rövid ideig, Szécsényi György érsek és Koháry István országbiró által 1690-ben alapíttatott ide. *) Az előbbi dús hagyománya nyomán épülhetett talán oly fényesen és nagyszerűn 1778-ban, jelenben fönálló egyházuk. Belső falait és boltozatait nagyszerű és jeles alfresko festvények borítják, úgy látszik, a későbbi spanyol festészeti iskola modorában készültek, és valószinüleg spanyol eredetű lehetett szerzetes festőművészök is, miután maga a rend is Spanyolhonból eredt honnét ide hazánkba átültettetett; de, mint látjuk, rövid ideig egy századig sem virágzott, miután már a múlt század végén ők is eltörültettek. Hasonlón nagyszerű és jeles olajfestvényű oltárképek diszítik nagyobb és számos kisebb márvány- s aranyozástól ragyogó oltárait. Egyébként a keletkezése korában divott tetszősebb renaissance-izlésben épült: áloszlopvonalokkal és párkányzatokkal, s ezen tekintetben nem ment modoros barock kinövéseitől, mint homlokzata s ízetlen toronytetőzete is mutatja. Mindamellett jelenben kétségkivül Csallóköz legnagyobbszerű és legdíszesebb egyháza, miután a hasonló komáromi szent Andrásegyház romladozófélben vesztegel. Sírboltja nyílását talaján födöző kőlapokra *Omnes morimur* és *Charitas* szavak vésvék. Az utóbbi, úgy látszik, mint a szerzet jelszava, egykori tetemes kolostora kapuzata fölött is olvasható. Ezen újabb és valószinüleg szinte csak a múlt században keletkezett terjedelmes épületben jelenleg egy födél

---

*) Egyházlátogatási jegyzőkönyve adatai szerint. Széchényi primás ezen alapítványára vonatkozik valószínüleg végrendeletének 42-ik pontja is (l. Podhraczkytól közölve Új Magy. Muz. 1857. I. füz.) Triginta mille lego patribus de Paula, quos ipsa sua Majestas commendare dignata fuit, pro monasterio ubicunque voluerint in Hungaria. A végrendelet 1692-ről szól; ekkor tehát, ha ezen hely Szécsényi somorjai alapítványára vonatkozik, még itt nehezen volt a rend megalapítva 1690-ben, mint a somorjai egyházlátogatás állítja.

alatt léteznek a plebániai lak, az iskolák, a cs. k. hivatalok s a vendéglő.

95. Itt még az evangelikusok temploma

96. És egy kisebb kápolna a kórházban, mind a kettő újabb jelentéktelen szükségleti épület.

97. *Süly.* (Pozs. várm.) Okiratilag először említve 1237-ben (és 1305 lásd az 1380-ki okiratot (Cod. Dipl. IX. 3. 139). Mostani kath. egyháza, Fölső-Bár fiókja, nyilván eredetileg késő-gót idomú épület. Háromoldalúlag záródó szentélye ívezetén és falain észrevehetők még letöredezett gerinczezete, zár- és vállkövei nyomai. Megtartott néhány csúcsívű ablakából is a díszművezet már kitöredezett. Régi kinézésű de minden műbecs nélküli olajfestvények láthatók nagy számban falain is. Hasonlón egy oltárasztal előrésze, úgynevezett antipendiuma, régibb fából faragott áttört művet mutat, ámbár tekervényes faragványai nem gót idomban alakítvák. Homlokfalán előszökő tornya a négyszögből a nyolczoldalú gúlatetőzetbe megy át. *)

Ugyanitt egy régibb tornyos várkastély négyszögben épülve előbb báró Maholyániak, jelenben gróf Zichyek birtoka, de mely már a múlt században részben magtárrá átalakíttatott (Bél Notit II. 243).

98. *Szap.* (Komár. várm.). Okiratilag először nevezve, úgy látszik, *Saap* név alatt 1252-ben. (Cod. Dip. IV. 2. 156; lásd szinte 1398. X. 1. 544). Jelenben a reformatusok birnak itt csupán újabb jelentéktelenebb egyházat.

99. *Szarva.* (Pozs. várm.). Mint régibb helyet és plebániát *Szent-András* vagy *Szent-Andrásfa* és *Szent-Andrásfalva* név alatt vélem keresendőnek. Ezen Szent Andrásfalva név

---

*) Harangjai penészszel lepett és részben kitöredezett felirata első tekintetre régiséggel kecsegtetett; miután nagy nehezen sikerült odáig fölérni, a bajos kibötüzés után kitünt, hogy ezek is azon pozsonyi szorgalmas harangöntő által öntettek, kinek műhelyében Pozsony vidéke mai harangjainak legtetemesebb része készült. Fölirata: Fudit me Jones Ernestus Christelli. Laudetur Jesus Christus. Comes Ladislaus (valószinüleg Zichy.) A többi betü s az évszám letörött, hasonlóan a Sz. Háromság rá öntött ábrája, melynek csak nyoma vehető ki.

t. i. idővel épen úgy olvadt össze Szarvába, mint a fönebb látott Szent Mária Somorjába. Így jön elő a pázmányi jegyzékben mint régi plebánia Szent Andrásfalva név alatt (Péterffy i. h. 271.). Ugyanezt érti egy 1375-ki okirat (Cod. Dip. IX. 6. 186.) a S. Andreas in Palozokoz (nyilván hibásan Csallóköz helyett) emlitésével. Hasonlón áll az 1390-ki okiratban a pozsonyi főesperességi plebániák közt: de S. Andrea (Cod. Dip. X. 8. 314). Ezen nevét magyarázza a vajkai plebánia, melynek jelenben Szarva fiókegyháza, XVII-dik századi emlékiratai egyike következő jegyzete is: *Ecclesia*, úgymond, *in praedio S. Andreae ad Szarvam.*

Lehet hogy mostani kis kath. temploma még azon régibb plebániai egyháza, miután egyes gót, söt talán román épitészeti részletei is ilyennek mutatják. Így például mindjárt szentélye durva tömör falazattal félkörü, vagyis inkább majdnem félkördedes ellipticus alakú; mi csak is román idomi apsisféle képzésre utalhat. Ellenben szentségház-falfülkéje, nagyobbára ugyan letöredezett tagozatának nyomai, csúcsív-müvezetet árulnak el, és tehát későbbi gót alakitásra mutatnak; mi ugyanily mellékes részleteknél, minők a szentségházak, könynyen magyarázható, hogy csak későbben alkalmaztattak. A sekrestyében is tetemesebb nagyságú szekrényalakú falfülke látható, melynek tagozása még egyaránt a román műkorba is beillik, miután béllete egyszerün kivájt horonyok és hengerekkel készült, fölső párkányzatát pedig falrovatkos müvezet (Crenelirung) képezi. A többiben csak tagozott oldaltámai emlékeztethetnek gót idomára, miután eredeti ablakait és boltozatát is a számos újitások, javitások részben félkörü boltozatú, részben lapos födözetü záródással alakiták. A homlokzatot szinte négyszögü torony nyolczoldalú gúlacsúcs-tetőzettel foglalja el. A kis templom hossza belső világában 55′, 8″; a szentély szélessége 13′, 8″; a hajóé 18′, 8″.

A szentély talaja közepén levő sirboltnyilást következő monogramm fölíratú kőlap födi:

G. D. E. S. D. A. M. D. aetatis suae (járás által lesikálva) — *die 17. May 1655.* Alatta domborúan vésett czimer: oldalain kivájt vértben, háromágú koronából kinövő meztelen női alakot mutat, lefüggő hajazattal, jobb kezében tekét vagy

almát tartva, mely körül kigyó csavarodik. Sisakdíszül csak korona szolgál. Véleményem szerint a felirat és czímer a Sárkány-család valamely tagjára vonatkozhatik, miután itt e családnak régi várkastélya is volt, mint mindjárt alább említem. E szerint a felirás kezdőbetűi talán következőleg volnának megfejthetők : (G.) generosus (D.) dominus (E.) Emericus (S.) Sárkány (D.) de (A.) Ákosháza (ez volt a család előneve). Kétesebbek a következők : M. és D. [1])

100. Ezen egyháztól néhány száz lépésnyi távolságban állott a Sárkány-család említett *várkastélya*, melyet Istvánffy leírása szerint (Hist. Lib. VI.) a XVI században az is nevezetessé tett, hogy ott II. Lajos király nászútjában Mária királynéval megszállott, és péntek napján fényes böjti ebéddel vendégeltetett meg. A Sárkány-család kihaltával Illyésházyakra, ezek kihaltával pedig jelenben Batthiányi grófokra szállott. A négyszögü emeletes épületet véd- és vízművek vették egykor körül, melyek nyomai most is észrevehetők. Jelenben későbbi ízlésben, manzardi tetővel s a födélen ülő czopfos toronykával (Dachreiter) nyaraló lakká alakíttatott át [2]), melyben az utólsó Illyésházy különösen későbbi időben gyakran tartózkodott. Teremeiben dús és becses képtárt rejt. Része a XVI, XVII és XVIII-ik századi nevezetesebb magyar államférfiak olajfestvényü arczképeiből áll, mint például Thurzó György nádor, Vesselényi Ferencz neje Bosnyák Zsófia, Rákóczy György, Pálffy Miklós nagyobb képei, melyek nagyobbára, úgy látszik, eredetiek, vagy csak ezeknek egykorú, gonddal készült másolatai. Más részét az Illyésháziak családi képcsarnoka képezi. Szinte mintegy a XVI-dik század végével kezdődve, oly teljesen adja a családtagok sorát, hogy még a csecsemők sem hiányzanak, mint ezt azon számos képek mutat-

[1]) A czímer hasonlít a Forgách-családéhoz, kivéve az alma körül csavarodó kigyó-ábrát; mi nyilván a paradicsomi kigyójelenetre s ez által a Sárkány családnévre is vonatkozhatik. Egyébként ezen család czímere előttem ismeretlen ; míg ismét a Forgáchok családfáján (Bél Notit. IV. 388) Forgách Zsófia, László és Révai Zsófia leánya mint Ákosházi Sárkány Miklós neje jön elő, körülbelől a XVI. század végén és a XVII dik elején.

[2]) L. homlokzatát fametszvényben a Vasárnapi Újság 1858. foly. 9. szám.

ják, melyek halotti díszágyon kiterített gyermekeket állítanak elő. Mind a két gyűjtemény egyes régibb képei valóban műbecsűek, és különösen a XVI és XVII-dik századi festői dús magyar férfi- és nőöltönyök és jelmezek tanulmányára nézve jelentékenyek. Egyéb más régibb festmények között még különösen a németalföldi iskola néhány nagyobb és becsesebb genre-képpel van képviselve. Az egész gyűjtemény megfelelőbb elrendezést, jelelést és gondot igényel. Az idevaló állítólag dús tartalmú és becses családi levéltár az illető tiszt hon nem létében zárva maradt előttem.

101. *Szemeth*. (Pozs. várm.). Okiratilag 1336. óta gyakran említtetik (Cod. Dip. VIII. 4. 661., 1351. IX. 2. 70., 1356. IX. 7. 163 és X. 6. 318). Mostani anyaegyházának, a somorjai plebániának följegyzései szerint egykor ezen hely is külön plebániai egyházzal bírt volna, ámbár máskép sem Pázmány jegyzékében, sem az 1390-ki okirat pozsonyi főesperességi plebániai sorában nem jön elő. Régibb kis kath. egyháza eredetileg gót idomú épület, és majdnem teljesen hasonló a fönebb leírt gutori egyházhoz, melynek tőszomszédságában áll és melylyel valószinűleg egy időbeli mű. Belseje a szükségleti javítások által teljesen átalakíttatott, háromoldalúlag záródó szentélyét úgy mint hajóját is a bedőlt csúcsívezet helyett most csak lapos födözet borítja. Szentségháza díszművezetének csak egyes maradványai láthatók a vasrácscsal elzárt falfülke nyílása körül. Kivülről gót idomát hirdetik még szinte a tagozott oldaltámok s a négyszögből nyolczoldalú gúlacsúcsba átmenő torony, szögletein a négy kisebb toronykával környezve. Az utóbbin még csúcsíves kettős ablakok (gekuppelt) is eredeti alakjokban fönmaradtak, míg az egyház ablakai újabban nagyobbítva félkörívű záródással alakíttattak.

Figyelmet ébreszt egyik mellékoltárán alkalmazott olajszínekkel fára festett kép, mely több lapon keresztelő sz. János főbb életperczeit ábrázolja. Ezen képek összeállítása hasonló némileg az úgynevezett szárnyoltárokéhoz (Flügelaltar); minek azonban ez még sem nevezhető, legalább nem vehettem ki, hogy egykor oldalai záródásra és nyílásra lettek volna alkalmazva, úgy ezen esetben mindenkor szinte befestett hátsó részöket sem láthattam, miután az oltáralkotmány

közepére van beerősítve. A kép hosszas négyszöge a középső tágasabb tér mellett még más kisebb négy melléktérre van osztva. E fölött emelkedik közepén még egy félkörüleg végződő lap, mely ismét két térre osztatott, s e szerint a hét térben következő előállítások láthatók: a fölső kiálló lap első terén: 1. Az atyaisten, szokott ősz szakálú öreg férfi alakjában. 2. Alatta a második térben a Boldogságos Szűz. 3. A fölap melléktérei egyikén az Isten báránya képe „Ecce Agnus Dei" aláirással. 4. A másodikon sz. János születésének előállítása, alá van irva: multi in nativitate eius gaudebunt. 5. A bal oldal egyik kisebb képén aláirva: vadit in desertum; a gyermek János t. i. induló félben van, mögötte az atyai ház ajtajában bucsúzó szülői könyes szemmel néznek utána. 6. Az ez alatti második melléklapon: Herodes nejével trónon ül, előttök pedig sz. János fenyegetőleg áll; aláirás: non licet tibi uxorem fratris tui habere. 7. Végre a középső fölapon János a börtönben ül, az előtérben állanak a bakók, háttérben Herodiás a levágott föt tálon tartva (caput in disco), aláirva a következő chronosticon:

MInVItVr CapIte LaVDabItVr InfInIte. E szerint 1677-ben készült volna. Ámbár maga a festvény különös műbecscsel nem bir; mindamellett mégis nemcsak sokkal jobb Csallóköz hasonló XVII-dik és múlt századi számos közönséges szent festvényeinél, de, mint látni, gondosabb eredeti fogalmazást és elrendezést tanúsít. Miután azonban formái is az adatolt kornál jóval előbbi időre látszanak utalni, lehet, hogy talán valamely jelesebb eredetinek csupán mása. Meglehetősen föntartva, csak egy kis tisztitást és gondot igényelne.

102. *Szent-Antal,* (Pozs. várm.) Így nevezve ma Bácsfalu és a régi Szent-Györgyúr között közvetlenül fekvő azon hely, melyen 1660—1677 a sz. Ferencz rendűek szűz Mária tartományának kolostora és egyháza épült Lippay György és utóda Szelepcsényi György érsekek által alapitva. *)

A hely csak is azóta a sz. Antal tiszteletére emelt egyháztól vette nevét. Ezen egyház is az akkori idő izlésében és

*) Schematismus Provinciae. Hung. S. Mariae. Ord. Minor. S. Franc. 1851. 145 l.

Szelepcsényi templomépítései modorában késő renaissance-idomban alakíttatott. Oltárain, falain, valamint a zárda folyosóin is a számos nagyobb olajfestvény között néhány jelentékenyebb is létezik. A szentély zárfala külsején, a középre helyezett gróf Apponyi-család-féle sírbolt nyílása mellett kétfelől az alapítók kőbe faragott czímere van alkalmazva. Balfelől a már fönebb Eberhardnál leírt Szelepcsényi czímer, jobbfelől Lippayé áll: monorú vért terének közepén álló koronázott oszlop, kétfelől két koronás oroszlán által támogatva. A vért fölött méltósági jelvények: bibornoki kalap és kereszt. A zárda kertjében két fehér márvány férfialakot képző szobor-torso vagyis töredék látható. Mi volt rendeltetésök, vagy honnét jutottak ide, ki nem tudhattam; a meglehetősen szabályos mü valamely díszesebb épület faragványműveihez tartozhatott.

103. Ugyanitt a *Bácsfának* nevezett, csak néhány lépésnyire levő szomszéd helyen, gróf Apponyiak újabb ízlésben emelt kastélya áll jelenben, állítólag egy régibb lak helyén.

104. *Szent-György* vagy *Sz. György-úr*. (Pozs. várm.). Okiratilag mintegy 1205—1235-ben jön elő első nyoma e helynek (az 1323-diki okirat szerint Cod. Dip. VIII. 2. 475., mely régibb kiváltságaira vonatkozik). A fénebb Doborgaz alatt említett 1238-diki okirat szerint (l. Uj M. Muzeum 1858. 406. l.) már akkor sz. Györgyről czímzett egyháza létezett, mert ezt kell értenünk az okirat kifejezése alatt: Ecclesia S. Georgii de Doborgaz, t. i. a Doborgaz tőszomszédságában létezett sz. györgyi puszta vagy praedium régi egyházát. E szerint a pázmányi jegyzékben mint régi plebánia a pozsonyi főesperesség két Szent György nevü plebániája egyike alatt keresendő (Péterffy i. h. 271). Hasonlón az 1390-diki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 313. Lásd az erről mondottat Somorja alatt is.) A vajkai egyház emlékiratai szinte említik régibb plebániáját, hivatkozva egy 1412-ki okiratra: Mathias, úgymond, *plebanus S. Georgii de Csallóköz* tempore Joannis Archiepiscopi Strigoniensis. (Ez Kanizsay János volna 1387—1418.). De már előbbi korból is egy 1317-diki okirat említi plebánosát: *Sebastianus Ecclesiae S. Georgii Plebanus.* *)

*) Bartal György kegyéből közölve velem a pozsonyi káptalan

A vajkai székhez tartozó érseki praedialisták ezen régi telepén, mely már egészen elpusztúlt és névleg sem neveztetik többé, külön állott a mostani Szent-Antal, Doborgaz és Bácsfalva kis helységek közt, Csallóköznek, mint értesülök, egyik legrégibb egyháza, kétségtelenül tehát ugyanaz, melyről a fönebb érintett okmányok szólanak. Ezen régi egyház, mint szemtanúk által értesülök, mintegy nyolcz év előtt szétbontatott, miután a rozzant és roskadozó félben levő épületet a közelében álló szent antali zárda tágas egyháza nélkülözhetővé tette. Építészeti anyaga eladatott, harangját, melyen állítólag 1600-dik év lett volna följegyezve, az illyésházi egyház vette meg s átöntette. A templom helyét jelenleg kereszt jelöli. Alakja, a mennyire a szóbeli közlésből értesülhettem, hasonló lehetett Csallóköz régibb kisebb gót egyházaiéhoz, ámbár általában ezeknél ódonabb és érdekesebb kinézésünek mondatik. Adataink, melyek léteztét már a XIV. század elejéről említik, valószinűvé teszik azonban, hogy itt is már előbb legalább is a XIII-dik században román ízlésü egyház állott, melynek helyébe következhetett azután azon nem rég lerontott gót alakú, hogyha mégis csakugyan gót volt.

105. *Szent-Mihályfa.* (Pozs. várm.). Az esztergami főmegye névtára (Schematismus A. Dioecesis Strigoniensis) több évi folyamában olvasható, hogy ezen plebániai egyház 1050-dik évtől fönáll. Ezen adat kútfeje nincs tudomásomra, és miután sem kiadott okirataink, sem az egyház levéltára, de söt emlékiratai és egyházlátogatásai sem ismerik, nyilván kétesnek mondható. Hogy régi plebániai egyház, azt ugyan a pázmányi jegyzék (Péterffy i. h. 271.), valamint az 1390-diki okirat tanúsítja. Egy 1423-ki eddig kiadatlan okiratban (Kondé-család levéltárában) plebánosai egyikét is: *Gallus plebanus Ecclesiae de Szent-Mihályfa* említve találom. Ezek szerint bizonyos, hogy a XIV-dik században, s már azelőtt is talán jóval itt plebániai egyház létezett, mindez azonban nem szol-

---

ezen kiadatlan okiratának másolatából. Hogy az okirat adata ezen helyre vonatkozik, tanúsítja a benne előjövő Petrus de Bocs név említése is, mely alatt az ezen helylyel összefüggő mai Bácsfát vagy Bácsfalvát kell érteni.

gálhat bizonyságúl azon adatra nézve, hogy 1050-ben keletkezett volna.

Jelenlegi kath. plebániai egyháza nyilván későbbi gót idomú építvény. Fönmaradt részletei e felől semmi kétséget sem hagynak. A nyolczszögből alakúló háromoldallal záródó szentély csúcsívezete kereszt- és vállhevedereivel teljes épségben fönmaradt. Horonyokkal, lemezekkel és körtvélyalakú hengerekkel tagozott gerinczei különféleképp alakított vállkövekre ereszkednek. Ezek némelyike valóban gonddal, csínosan és művészileg vésett dombormű virág- s emberi alakzatokkal képeztetett, de melyek jelenleg a sokszoros mészkéreg alatt alig vehetők ki. Hasonlón gazdagon diszítvék az ívezet zárkövei. Ezek egyikén ugyanazon keresztes dicsfénynyel körülvett Krisztusfő látható dombormüben, mint a püspöki sekrestye zárkövén (l. ezt). A másikon szintúgy Isten báránya-féle — Agnus Dei-alak jő elő; itt is mint ott a dombormű bemeszelése által csak eltorzított alakzata vehető ki. A menynyire a rajzoló alakját kivehette, az itt közlött rajz híven mutatja. (L. a III. Táb. 16. sz. *ábrát*.) Előállítása tökéletesen hasonló a veszprémi Gisella-kápolna ívezetének azon dombormüvéhez, melyet Eitelberger is rajzban közölt (Jahrbücher d. Centralcomm. 1856. 114). Csakhogy a mienken még a régibb keresztes dicsfény is látható, holott az ottani lobogócska keresztje a régibb bizanczi kereszt alakjával bir, mig ez itt egyszerűbb. Másképp ezen is a bárány épen úgy van képezve, a mint lábával emeli a zászlócskát és fejét az oltár vagy inkább a lobogó felé fordítja *). Ezen képlet, valamint általában már a régibb keresztyén egyházművészetben, ugy hazánk egyházaiban is egyike a leggyakoriabbaknak. A többi zárkő virág- és lombékezetű dombormüvekkel van diszítve. De még a kis jelentéktelen sekrestye ívezete is ezen tekintetben valóban pazardúsan ékesíttetett; vértalakú vállkövein szárnyas kigyókat, sárkányokat, a mennyire a mészkéreg kiismerni engedi, és más már ki nem

*) Caumont hasonló képének magyarázata szerint (Abec. Archeologique 170.) Soutient du pied une croix, a laquelle flotte un petit etendard, qu'il retourne quelque fois pour examiner.

vehető dombormü-előállításokat lehet látni. A szentségház részben megmaradt tagozása a közönséges alakításra mutat; tetemesebben előszökő vállköveken nyugvó párkányzat képzi talaját.

Általellenében a jobb oldalfalon ismét falfülkék vannak alkalmazva. Ezek egyike kettős nyilással, középfalacska által elválasztva és összekötve, háromlevelü félkörívezettel záródik. Többször volt alkalmam leirásom folytán régibb egyházaink hasonló falfülkéire figyelmeztetnem, melyek majd a szentségház általellenében álló falra, kevésbbé fölebb az oltár felé helyeztettek, majd ismét a hajóban, a mellékoltárok mellett, közönségesen a keresztelő-medencze közelében találhatók. Ezen falfülkék kétségkivül egykor szinte a sz. olajok és krizsma szekrényeiül szolgáltak, jelenleg azonban épen úgy elhagyatva üresen állanak, mint az egykori diszes szentségházak. Söt mig ezek rendeltetését a hagyomány ismeri és az egyházi emlékkönyvek híven feljegyzik, addig az előbbiek czélja teljesen ismeretlen már, s az egyházi müarchaeologiai iratok is alig emlékeznek rólok. Följegyzésök és megemlítésök pedig annálinkább kívánatos, miután helyreállításuk is óhajtandó volna; mert ezen a szentségháznál természetesen egyszerübben alakított, de mindamellett sokszor mégis müvészileg, a templom díszéhez alkalmazva, ékesen képezett szekrények mindenesetre méltóbb és tisztességesebb helyül szolgáltak a szent olajok tartására, mint a mostani sekrestye-szekrények fiókjai. *) Ilyen olajszekrényekül véleményeztem már a püspöki egyházban levő nagyobb és a gót ízlés teljes díszmüvezetével alakított falfülkéket, hol természetesen, mint időnkénti érseki székhelyen, netalán már az olykori olajszentelésnél fogva, jelentékenyebb depositorium szükségeltetett, mig máshol egyszerübb kisebb szekrénynyel is beérte a jelentéktelenebb kis egyház, valamint e czélra Csallóköz egyházaiban is többnyire egyszerübb alakításban láthatók. A tárgyalt szentmihályfai abban tér el épen előnyösen a többitől, hogy kettős fülkével és választófallal egy ívezet alá helyeztetett,

*) Ezen irányban figyelmeztet legújabban Baudri „Organ für Christl. Kunst.“ folyóirata is 1856-dik folyamában.

kétségtelenül a keresztségi szent olajok (oleum catechumenorum és chrisma) külön elhelyezésére, mig a betegek szent olaja (Oleum infirmorum) szekrényeül ismét külön falfülke szolgálhatott. *)

A szentélyben még szinte hasonlón a falba helyezett átívezett ülhelyek léteznek, mint Csötörtökön, Egyház-Gelyén és Somorján (l. ezeket). Az ülö padot itt, valamint az egyház tornáczában, az úgynevezett koldusházban, vörösmárvány sírlapok töredékei képezik, melyeken a ledörzsölt felirat egyes betűtöredékei vehetők már ki csupán, kétségtelen jele annak, hogy az egyház számos régi feliratos sírkövet birt. A csúcsívű ablakok a szentélyben szinte még eredeti alakjokban fönmaradtak; de csak a faragott kőből alkalmazott ablakfalak emlékeztetnek egykori díszökre, miután az ívzáródás alatti díszművezetök már szinte kitörött. Ellenben a hajóban már minden, s annak boltozata is az újabb félkörívű idomban átalakíttatott. Kivülről a többszörösen tagozott oldaltámok körítik, homlokán pedig előszökő toronyépülete áll, a négyszögből szokott nyolczoldalú gúlacsúcstetőzetbe átmenve.

Az egyház mértékarányai belső világában következők: a szentély hossza 21′ 6″. Szélessége 19′, 6″ A hajó hossza 47′, szélessége 26′.

Régibb keresztelőmedenczéje homokkőből faragott kerekded öblös alakú, oszloplábra helyezve, melynek talapzatát hengerdüledések (Wulst) tagozzák. Érdekes annyiból különösen, mert benne keletkezésének évszáma *1538.* bevésve olvasható, mely némileg tájékozhat Csallóköz hasonló régi számos keresztelőmedenczéi korára nézve. Mindezek szinte többnyire kőből durvábban faragott nagyobb kőmedenczék, melyek kinézésök szerint épen úgy volnának a legkorábbi, mint legkésőbbi középkor müveiül tulajdoníthatók. Az itteni évjelelés tehát tanúsíthatja, hogy azok egykorúak azon késő-gót egyházakkal, melyekben lelhetők. Ámbár máskép a szent-mihályfai, melyet azért itt képben is közlök, (l. VI. Táb. 17. sz. *ábrát*) annyiban eltér a többitől, hogy még durvább alakítá-

*) Hasonló fülkék ismertetését olvasom azóta Kukuljevicstől a muraközi egyházak leírásában, Mittheil. der Centralcomm. 1856. 284,

súnak látszik, és máskép is kerekded medenczét képez, mig a többi inkább nyolczoldalú.

Vajjon a keresztelő-medencze ezen évszáma azonban itt az egyház keletkezése ideje iránt is tájékozhat-e? nem akarom egyenesen határozottan állítani. Tekintetbe jöhet mindenesetre egyrészt, hogy késő-gót alakzata csakugyan a XV-dik század végén és a XVI-dik század első negyedében még folyvást dívó késő-gót ízlésre mutat, és hogy e részről mit sem lehetne ellenvetni, miután hazánkban, valamint Ausztriában ezen ízlés még a XVI-dik század első negyedén túl is egy ideig gyakoroltathatott, mig a renaissance-idom túlnyomóvá lőn. Másrészt azonban ha tekintjük ezen év (1538) időtáját, tudjuk, hogy a török és belső háborúk, valamint a kezdődő vallási villongások közt, nem igen kedvezhetett hasonló új egyházépítéseknek, minő csak a szentmihályfai is, mely tekintve számos dombormüvü művészi részleteit, nyilván falusi helyezetében akkor méltán fényes és díszes építmény volt. Valószinü mégis, hogy az egyház jóval előbb, mintegy a XVI-dik század elején vagy még a XV-dik század végén kezdett épülni, és későbbi befejezése esik csupán azon időtájra, midőn keresztelő-medenczéje készült. Mindenesetre egy adattal ismét többet szolgáltat Csallóköz késő-gót egyházai XV. és XVI. századi kora meghatározására.

106. *Szent-Örzsébet.* (Pozs. várm.) Egykor népes helység, jelenben puszta, egy gazdasági udvarral, mely mellett elhagyott, mostanában magtárúl használt egykori temploma áll. A csötörtöki plebánia — melynek fiókja — emlékiratai szerint itt is egykor önálló plebániai egyház létezett. Pázmány jegyzéke azonban s a többször idézett 1390-diki okirat nem említik a pozsonyi főesperesség és Csallóköz plebániái közt. Az említett elhagyott egyház többszöri átalakításai daczára is régibb kora egy két jelét viseli még. Így kapuzata ívezetét nem csak a hármaslevelü laposan átmetszett ív képezi, de béllete is horony- és lemeztagozással alakíttatott. Nyilván újabb azonban szentélye félkörü záródása; de nem rég lerontott tornya, szemtanúk tudósítása szerint, szinte a sokoldalú gúlacsúcs-tetőzetből állott. Az egésznek hossza belső. világában 52′ 2″, szélessége 24′. Hogy ezen hely egykor egyházilag is neveze-

tes volt, tanusítja Bél érdekes leirása az itteni pünkösdi királyféle népjátékokról (Notit. II. 230); kinek idejében, ámbár Sz. Örzsébet már puszta, mégis bucsújárások által látogatott hely volt. Vajjon ennélfogva talán itt volna-e szinte keresendő szent Örzsébet tiszteletére 1244-ben épült azon legrégibb egyház, melyről okirataink érdekesen tudósítanak (Cod. Dip. IV. 1. 339), csupán ezek nyomán aligha meghatározható. *)

107. *Szunyogdi.* (Pozs. várm.) Mint az érseki népek régibb telepe 1378-ban okiratilag is neveztetik. (Cod. Dip. IX. 5 268.) Kis kath. egyháza püspöki fiókja, és egy régibb előbbi templom helyén 1681-ben Szelepcsényi érsek által épült, mint ajtója fölött levő félig már bemeszelt fölirata tudatja. Közlöm ezt már azért is, mert még most a mészen keresztülfeketélő betüi meglátszanak, de ha maholnap ismételt meszelés éri, bizonyára egészen el fog tünni. Pedig hasonló feliratok gyakran már azon egyetlen adatok, melyeket egyházi emlékeink alapításáról bírunk:

A. (d) *M.* (ajorem) *D.* (ei) *G.* (loriam) *et honorem S. Josephi noviter erecta est haec Ecclesiola per Celsissimum ac Re-*

---

*) Fejér Cod. Dipl. előbb idézett helyén, ezen 1244-ki okiratból értesülünk ugyanis, hogy magyarországi Sz. Örzsébet szolgái vagy udvari emberei Farkas és Dávid halála után hazájokba visszatérve IV. Bélától engedelmet kapnak, hogy birtokukon Sz. Örzsébet tiszteletére egyházat építhessenek. Ez volt tehát az első szent Örzsébet tiszteletére emelt egyház hazánkban. Legalább jóval régibbnek látszik nemcsak az 1283-ban először említett Kassainál (Henszlmann Kassa város templomai 7.), de a Buda mellett vagy külvárosában 1248. nevezett Sz. Örzsébet egyháznál is (l. Schier Buda sacra 65; Podhraczky Akadémiai Értesítő 1846, 490.; Pray Vita S. Elisab. 353 és 329., és Wenzel Tört. Tár I. 87). Hol létezett azonban ezen első Sz. Örzsébet egyház, meg nem határozhatom, mert Fejér Cod. Dip. idézett helyén jegyzetben érintett azon további okiratokat, melyek 1313. és 1364-dik évből róla szólnak, okmánytárában tovább nem találom; melyekből pedig fekvése nyilván meghatározható volna, miután az esztergami érsek előtt ezen egyház plebániai joghatósága iránt támadt kérdést tárgyalták. Hogy azonban hazánk számos sz. Örzsébet nevű helyei között ez az esztergomi megyében és Pozsony közelében volna keresendő, mutatja azon körülmény, hogy az esztergami érsek előtt lefolyt ügybeni itéletet a pozsonyi káptalan vette át okiratában.

verendissimum Principem Georgium Szelepcsényi Archiepiscopum Strigoniensem. A. D. 1681. Fölötte hasonló Szelepcsényi-czímer áll, mint az Eberhardnál leírt.

Az egyház egykor festett falai a föliráshoz hasonlón bemeszeltettek, de a színek szinte még ittott áttünedeznek. Egy helyütt 1691 évszám felirata vehető ki. Talán a festés idejére vonatkozik. Egyébként ezen máskép jelentéktelen kis egyház is Szelepcsényi érsek több helyütt leírt ezen kori épületei ékesebb modorában áloszlopvonalokkal és párkányzattal ékesíttetett.

108. *Tárnok.* (Pozs. várm.). E név alatt (előbb Zolykh lett volna) 1341 óta jő elő okiratainkban (Cod. Dip. VIII. 4. 482. 1344. Zolykh névvel is IX. 1. 203. és 1270. IX. 6. 156). Sz. Antal fiókja, újabb jelentéktelen kis kápolnaszerű kath. templommal.

109. *Tőnye.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1261. óta gyakrabban jön elő (Cod. Dip. IV. 3. 56. *Thon* és *Tunig* név alatt, 1268. IV. 3. 251, 1271. V. 1. 172., 1274. V. 2. 190; söt úgy látszik *Ten* és *Tinye* alatt is 1381. IX. 7. 441.). Mint régibb kath. plebániai egyház neveztetik Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 274). Hasonlón találom egy 1492-ki kiadatlan okiratban (eredetije a Bösi levéltárban) említve: *Plebanus de Tonye.* Jelenben régi egyházának semmi nyoma, s újabban is a helyben csak egy jelentéktelen zsidó imaház keletkezett.

110. *Túri-Szakálos.* (Komár. várm.). Okiratilag 1268. óta ismeretes (Cod. Dip. IV. 3. 447). Itt keresendő ismét azon föntebb *Apácza-Szakálos* és *Bálvány-Szakálosnál* (l. ezeket) említett két régi templom egyike: *Ecclesia S. Michiaelis* és *S. Georgii,* melyeket az *1268*-ki okirat két külön Szakálos helységben említ. Valamint hogy a pázmányi jegyzék is itt két plebániát jelöl, egyet *Bálvány-Szakálos,* a másikát *Egyház-Szakálos* név alatt. Jelenleg ezen már a XIII-dik században említett, és valószinüleg még előbb román ízlésben épült egyháznak semmi nyoma. Helyette itt egy újabb katholikus kápolna, és

111. a reformatusok hasonló temploma létezik. Mind a kettő jelentéktelen épület.

112. *Udvarnok.* (Pozs. várm.). Okiratilag 1252. óta foly-

vást nevezve (Cod. Dip. X. 2. 723. 1356. IX. 2. 476. és IX. 7. 147. 1340. VIII. 4. 485). Mint királyi udvarnokok (Udvornici regales) telepe. Az okiratok *castrenses de Udvarnok* kifejezése alatt is kevésbbé egy itteni várról, mint inkább a helylakói vártartozandóságáról lehet szó. E szerint hiában keresnők mai kisebb nemesi udvarházai közt régibb várépület nyomait. Jelenben újabb jelentéktelen, kis kápolnaszerű kath. egyházzal bír.

113. *Uszor*. (Pozs. várm.). Okiratilag nevezve 1348-ban (Cod. Dip. X. I. 146. 461.). Mint régi plebániai egyház előjő Pázmány jegyzékében (Péterffy i. h. 271); hasonlón említtetik az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314.). Jelenben nincs egyháza, Somorja fiókja, és említett régi egyházának is semmi nyoma sem található.

114. *Vajka*. (Pozs. várm.). Okiratilag már 1186. óta (Cod. Dip. II. 228), mint az érseki hübérnökök telepe és később egyik főszéke ismeretes. Sz. István vajkai lakáról szóló érdekes hagyományt már fönebb a bevezetésben közöltem. A pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271) és az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314.) mint régi plebánia említtetik. Ezen régibb egyházáról, mely már újabbnak adott helyet, a plebánia emlékiratai is értesítenek: eius structura, úgymond, magnam praeseferebat antiquitatem, prout etiam vetus ecclesia S. Georgii in filiali Szent György (l. ezt), et in praedio Sz. András penes filialem Szarva (l. ezt.) Ezen kivül még egy régibb, jelenben már szinte nem létező harangnak felirását is közlik kettős rajzban. Az első nagyobb alakban kettős vonallal (au trait), a második kisebb alakban kitöltve (ausgefüllt) ugyanazt állítja előnkbe. Közlöm mind a kettő hű mását, hogy azáltal is elősegítsem a homályos fölirat megfejtését. (Lásd a III. Táb. 18. sz. *ábrát.*) Ide mellékelem mindjárt az említett emlékkönyv hozzátoldott magyarázatát, mely azt ekkép olvassa: *Joannes Evangelista in Eccl.* (esia) *Strig.* (oniensi) *905-vel* — úgymond — *1005 Archiepiscopo* (vagy a) *Sebastiano*. Ezen nyilván oktalanúl merész magyarázat és fejtegetés palaeographiai módszere úgylátszik csak abból áll, hogy az egyes betűk vagy szótagok bizonyos szavak és nevek jelentéseül vétettek, mintegy ekkép

olvasva: *Jon.* (Ioannes) *Ev.* (? evangelista) *In* (? in) *E.* (ecclesia) *S.* (strigoniensi) *MV* (? 1005) *C.* (consecrata) *A.* (archiepiscopo vagy csak *a*) *S.* (Sebastiano). De ezen olvasás, kivéve talán az első szót, a többiben mind külső mind belső okoknál fogva alaptalan. Már a betűk jelleme is későbbi akár a X-ik akár a XI-dik század elejénél, melybe a magyarázat a feliratot helyezi, és nyilván legalább is a XII. századból való; de lehet jóval későbbi is. Egyébként is a *905*-dik évre alig lehet gondolni; de még 1005-ben is vajkai harang fölvétele elég korának fog látszani; ámbár valószinű máskép, hogy ezen sz. istváni hagyományokkal és emlékekkel dicsekvő helyen, mely a monda szerint nevét is előbbi Vajk nevétől vette, már azon időben egyház épülhetett, s ebben épen harang is létezhetett, miután a mintegy VI-dik században egyházi használatba jött s a 9—10-dik században már is az egész keresztyén világon elterjedt harangok, hazánkban is Sz. István első egyházépítéseinél alkalmaztattak, mint a pécsváradi monostor alapítási levele s a fönebb Ballony alatt felhozott adat tanúsítják. Kevésbbé valószinű azonban, hogy ezen korból ily harang mintegy a múlt századig, midőn a felirat másolata készült, fenmaradt volna; legkevésbbé valószinű pedig az, hogy egy azonkori harang fölirattal és épen ily egyrészt monogrammi, másrészt teljesen historiai tárgyú fölirattal bírt volna. A legrégibb feliratos harangok kora, még Olaszországban is, csak a XII-ik századig ér föl; és még ekkor is a historiai adatok feliratoikban ritkán jőnek elő. [1]) De épen a legritkább esetek közé tartoznék, hogy később is még a fölszentelő neve is a harangon följegyezve található volna; ámbár a harangfölszentelési szertartás már szinte régebben, mintegy a VI-dik századtól gyakorlatban volt, a 8-dikban pedig általánosan divott [2]); valamint a consecratiói ténynek följegyzése is a régibb harangokon azon oknál fogva még hama-

---

[1]) Otte Glockenkunde 79. Olvasom ugyan Corbletnál: Notice sur les Cloches 23. hogy Angolország legrégibb harangja egy cornwali lett volna, melyen Alfredus Rex fölirat volt olvashstó, s mely ennélfogva 871—900. évből származtatott; de mint látni a csupán véleményzett adatot mi sem erősíti.

[2]) Otte i. h. 8.

rabb megengedhető volna, miután régebben a fölirat nem öntetett, de csupán vésetett a harangra, míg ma természetesen az eleve öntött harangfelirat nem igen szólhat a jövő consecratió tényéről s idejéről, vagy épen felszentelő személyéről. De eltekintve ezektől, mint megjegyeztem, maga a felirat betűjelleme — mely nyilván szinte öntött és nem vésett betűkre látszik mutatni — ellenkezik a magyarázatban fölvett évvel, és nem kevésbbé ellenkezik azzal az adott szöveg felvétele.

Ezen alaptalannak kimutatott olvasás helyett, én egyszerűn „*Joannes Lucas*“ neveket olvasok a föliratban. Ha a közbevetett jelet elválasztó jelnek vesszük, minők különféle alakításban gyakoriak a harangokon, legfölebb csak a harmadik betű képezhetne nehézséget az első szóban ; de ilyesmi itt az ügyetlen öntő vagy másoló rovására róvható. Söt fölvehető, hogy a harmadik betű *h* ; a következő *n*-nel összekapcsolt *a*-nak töredéke , melyhez a következő felismerhetlen jel is mint az *n* további töredéke tartozott , és volna még valószinűbben : *Johannes.* A második szóban azonban csak is az első inkább talán *U* mintsem *L* alakot mutató betű szülhet nehézséget; de ebben is nyilván csupán az L alsó részét látjuk erősebben fölvíve. Hogy az evangelisták nevei a harangepigraphikában gyakoriak, azt már fönebb Nagy-Megyernél láttuk, valamint ennek jelentőségét is. Egyébként úgy látszik, hogy a mint nem a leghívebb másolattal, úgyszinte csak valamely töredékdarab másolatával van dolgunk, melynek további kiegészítő része hiányozhat. De így is mindenesetre érdekes mint kétségtelen emléke egy itteni XIII. vagy XIV-dik századi harangnak, s e szerint egyik legrégibb harangmaradványunk *).

A régibb egyház helyébe 1772—93-ban újabb épült; tágas nagy épület, tetszős renaissance- és részben czopfos

*) Hasonló adatok, mint például a Magy. Sajtóban 1857. 189. sz. a nagydabáni harangról, melyen állítólag a felirás volna „Sculpsit Matuias, Marcus, Lucats (Lucas) et Ioannes 1001. nyilván hibás olvasáson vagy iráson alapúlnak. Hasonló példa Mocsárynál is az ozdini és ecsegi harangokról (Nógrád várm. I. 185, 228.), hol szinte az összevont irás szerint 1112 és 1108 volna olvasható, de nyilván,

modorban, áloszlopvonalok és párkányzatokkal diszítve. Néhány kiválóbb olajfestvényü oltárképei, mint Krisztus a keresztfán, Mária fogantatása, *pinx. Fran. Schön* aláiratot mutatnak. Úgy látszik, hogy a föoltárkép is, sz. Mihály arkangyal, az ő müve, de nevét nem viseli, vagy hogy csak föl nem fődözhető. A müvész tudomásomra épen úgy nem talált helyet a műtörténetben, mint Schaller a füsi freskók mestere; mirenézve azt sem födözhettem föl, vajjon hazánkfia volt-e vagy sem.

Szép, újabb izlésben készült vörös-márvány keresztelő medenczéjének oszloplába különösen alakíttatott a fölcsavarodó paradicsomi kigyóval, a mint fölfelé emelt szájában az almát tartja. A faragvány szorgalmas vésőre mutat.

115. Úgy látszik, hogy a helynek, mint az esztergami érsek nemesi banderiuma egyik főszékének, hajdan némi várdája is volt, mire különösen az egyház körül levő vízárkok, alapfalak és földhányások nyomai is utalnának; de ha csakugyan létezett, már régen elenyészett. Jelenben az érseki szék tanácsháza a városka közepén áll, egyszerü újabb, félig emeletes épület, mint fölirata mondja, Maria Theresia alatt létesült s azóta többször újíttatott.

116. *Vámos-Újfalu.* (Pozs. várm.) Úgy látszik, ezen helyet érti egy 1268-ki okirat a csallóközi Vámos nevü falu alatt (Cod. IV. 3. 452); hasonlón nevezi Pázmány jegyzéke is, mint régi plebániát (Péterffy i. h. 271). Jelenben újabb 1775-ben épült kápolnája van, mint a vásárúti plebánia — melynek fiókja — emlékiratai tudósítnak.

117. *Várkony.* (Pozs. várm.). Hazánk hasonló nevü helyei már az *avar* saját nevükön *Várkún* népség egykori telephelyeinek véleményeztetnek. *) Már az 1015-ki okiratban is találkozunk ezen helynévvel, mely azonban aligha alkalmaz-

---

mint már a szerző is véleményezte, 1502 jelent. Az előbbin, mint látni, a fölirat többi része is hibásan olvastatott. Sculpsit helyett nyilván Sanctus és a négy evangelista nem pedig a harangöntő neve olvasandó, mint a magyarázat elferditette.

*) Bartal. Comment. Status Jur. publ. Hung. I. 92. Hujus apellationis (Varchonitae), velut vernaculae memoria in pluribus homonymis per Hungariam vicis etiamnum superstite.

ható a csallóközi Várkonyra (Cod. Dipl. I. 299). Határozottabban nevezi ezen utóbbit egy 1274-ki okirat (Cod. Dipl. V. 2. 190). Régi plebániáját, melyhez a körülfekvő vidék egykor tartozott, már a fönebb Egyház-Karcsánál plebániája levéltárából előhozott 1308-ki okirat említi. Hasonlón előjön a pázmányi jegyzékben (Péterffy i. h. 271.) és az 1390-ki okiratban (Cod. Dip. X. 8. 314).

Kath. plebániai egyháza, épen maradt egyes részleteiből itélve, Csallóköz egyéb gót egyházainál jóval régibb, mintegy a XIV-dik század elejéből való kora-gót épületnek mutatkozik; ennélfogva a vidéknek nemcsak egyik legrégibb, de helyesebb arányainál fogva is jelesebb gót egyházépülete. Szentélye a hajónál valamivel magasabban alakítva a nyolczszög három oldalával záródik. Csúcsívezetét kereszt- és vállhevederek (Kreuz- und Scheidegurten) képezik; horonyos és hengeres gerinczeik az oldalfalakon előszökő fél támkövekre ereszkednek, melyek mintegy a fal közepéig lefutva alúl egyszerün elmetszve (abgebrochen) végződnek, mint példáúl az egyház-gellyei szentélyben előjövő hasonlón alakított támtövek; fejezetök is vagy inkább gömbjök (Knauf) az utóbbiakhoz némileg hasonló, ámbár lombművezetök kevésbbé elálló — a mennyire t. i. a mészkéreg miatt kivehető — és látszólag nem annyira kikanyarított, mint az átmeneti és román építészet hasonló oszlopfő-lombművezetei. Az ívezet zárkövei részben szinte koszorúalakú lombozatos, s részben ismét a püspöki és szentmihályfai egyházaknál látott Isten báránya-féle előállítás dombormüveivel díszítettek. A kevéssé keskeny hosszú csúcsíves ablakok, tagozott faragványú kőablakfelek által (gekanntete Pfosten) három térre osztva, csúcsívzáródásuk alatt a szokott háromlevelű díszművezetet mutatják. Általában már arányosabb fölülről egészen lefutó és sürübben egymásmellé helyezett alakításuknál fogva is igen előnyösen térnek el Csallóköz többi gót egyházai ritka s igen törpén alakított ablakzataitól, miáltal az utóbbiakon a gót művészet egyik legszebb éke kifejletlenül maradt. A mi még a részint letört részint bevakolt és elmeszelt szentségházból kivehető, (itt közlöm képét, l. III. Táb. 19. sz. *ábrát.*) egyszerün tagozott falfülkéből áll. Talaját előszökő párkányzat képezi, melyről az oldaltámok

vékonyodó toronykái (Fiale) a nyilás mindkét felén fölfelé futnak. Ezek közt a nyílás fölött a szokott csúcsmű (Giebelwerk) emelkedik, terében a négykörü (Vierpass) és lángozott (flamboyant) díszművezettel. De még a belsejében is ezen falfülke oly gondosan van dolgozva, hogy a nyilás födözete szinte némileg utánzott csúcsívezettel, keresztgerinczekkel, váll- és zárkövekkel alakíttatott.

A hajó belseje ellenben későbbi javítások következtében egészen átalakíttatott; falait a renaissance modorában áloszlopvonalok (Lisene) tagozzák, boltozatát fél körív képezi. Csupán kapuzata maradt meg épségben; béllete horony- és hengertagozása alúlról mintegy előszökő oszloptalapzatról emelkedve, fön csúcsívbe foly össze. A külső oldaltámok is itten sokkal karcsúbb alakítással emelkedve, háromszor tagozvák és fönt csúcshomlokzatot képeznek. Homlokfalán előszökő tetemesebb toronyépülete négyszögből szinte a nyolczoldalú gúlacsúcstetőzetbe megy át, oldalain a kisebb hasonlón alakított négy toronyka által körülvéve.

Mértékarányai belső világában következők: a szentély hossza 22′, 3″; szélessége 19′ 8″. A hajó hossza 45′, 8″, szélessége 28′. Építészeti anyaga kivételesen kő, és pedig nagyobbára, alapfalain, oldaltámain és szögletein faragott négyszögkő. Nevezetes erről a helybéli s az egyházemlékirataiban is följegyzett hagyomány, hogy a templom építése alkalmával, a vidék kőhiányában, messze földről kellett a kőanyagot ide szállitani; ezen czélra a Dunából csatornát ástak idáig, melyen hajókon szállíták a nagy köveket. A domb alatt, melyen az egyház áll, látható kiszáradt Dunaér medre tartatik ezen csatorna maradványának. A kivülről részben most is vakolatlan — a hol t. i. faragott kövek alkalmaztattak — belülről pedig bemeszelt egyházfalak, úgy látszik, hajdan nemcsak belülről de kivülről is falfestményekkel voltak díszítve, az utóbbi helyen nyilván ott, hol a termésköből épült faltér bevakoltatott. Így láthatni a templom déli oldalán levő kapuzat melletti falon egy nagyszerü colossalis festvény maradványait, mely az egész faltért a toronyig széltében és hosszában elfoglalta. A kép csupán vörös színnel, monochromilag festetett; általános sérülése daczára egy óriási emberi

alak vonalzatai vehetők ki, mely nyilván sz. Kristófot állítható elő, miután kezében a nagy botot s karjain a kisded Jézus alakját is kivehetni véltem. *). Az ajtó melletti másik oldalfalon szinte még egy festvénynek, de már is csak legalsóbb része vehető ki, zöld, sárga és viola színekben festve; úgy látszik, mintha két egymás mellett ülő alaknak hosszú ruhával födött lábai alsó része volna; lehet tehát hogy talán a Szent Háromság előállítása. Egy része ezen képnek újabban letört, a többi ellenben már előbb bevakoltatott.

A szentély belső fala jobb oldalán vörösmárvány emléklapon a következő felirat tudósít az egyház javitása idejéről. Közlöm úgy is, mint a múlt századokban nálunk is divatozott családtörténeti koholmányok példányai egyik monumentalis nyomát:

Templum hoc divo Jacobo Apostolo dicatum, ab illustri familia Homodaeorum seu Omodaeorum e vetustissimis Romanorum Consulibus originem ducente, qui sub regibus Hungariae S. Stephano et Andraea primo proprio aere conductis cohortibus in auxilium Pannoniae, Hungariae et Palestinae etc. advenerunt, plura ante secula erectum. Genus hoc in eo felicissimum, quod in tantis Hungariae tumultibus nunquâm infidele Deo nec regi fuerit. Horum sucessor devotus, perpetuus terrestris dominus et patronus illustrissimus dominus Ladislaus, Franciscus Seraphicus L. B. Âmade de Várkony et Marczaltő S. Caes. reg. ap. majestatis camerarius, colonellus generalis adjutantius, eques auratus et excelsae Comerae regiae Hung. aulicae consiliarius, quia sem-

---

*) Közönséges előállítások egyike a templomok kapuzatánál vagy főbb szembetűnőbb részein, mely sz. Kristóf ismeretes legendája szerint az egyház szilárdságának jelvénye volna. Lásd hasonlókat a merani egyházon (Sacken Mitth. J. Centralcom. I. 42); a sebensteini várkápolna ajtaja fölött és a raachi egyház egyik oltárcsarnoka ívezetének zárkövében (Feil Berichte u. Mittheil. d. Alterthums-Vereinea zu Wien I. 201. 293.) Azóta az Organ für Christl. Kunst. 1858. 7. és 8. számban olvasható egy bővebb értekezés „Die kolossalen Bilder d. h. Christophorus", melyben ezen műarchaeologiai tekintetben nevezetesebb képek számosabb példányai felsoroltatnak és jelentésök felőli különféle vélemények előadatnak.

per dilexit decorem domus Dei, in perennem posteritatis memoriam restaurando ara maiori Deiparae Virgini Mariae boni Consilii, et novo fidelium sepulturae loco decoravit. In cuius devotam memoriam et perenne posteritatis monumentum, lapidem hunc lateri ecclesiae huius incidit, plenipotentiario patroni praefecto Ivanne Ev. Bitto ex pietate et obstrictione procurante R. Jos. Cserháti fideles Christi oves curante, Anno reparatae salutis M. D. CCLX. Orate grata posteritas. Inspicite et facite secundum exemplar. [1])

A szentély vállívén, az úgy nevezett diadalíven, mely a hajótól elkülönzi, szinte fölirat nyomai feketéllenek a bemeszelésen át, de ebből csak az Amadaeus név olvasható bíztosan. Ugyanott az Amadék domborúan fába faragott, homorú alakú gyász czímerpajzsa (Grabscheibe, Wappenscheibe) függ; mint ilyenek előbb a főnemesek temetései alkalmával használtattak a most divatozó papírosra festett czímerek helyett, s az illető templomnak, hol az elhalt eltakaríttatott, falaira vagy ívezetére fölfüggesztettek. A fölülről félig kék, alúlról félig veres mezőben, a vért jobb oldaláról három ezüst hajlott csúcs vagy lángozott alak (Spitze geflammt, gebogen) nő ki. Mint vérttartó (tenants) mind a két felől ágaskodó fehér farkas áll. Az egyházban még többször látni egyes képeken és oltárokon a család czímerét különféleképp alakítva, például a fehér farkasok mint lovak a vért egyik mezején is előjőnek; de nyilván ezek a heraldikai hűség tekintetéből hitelességre nem számíthatnak. [2]).

A régibb faragott kő keresztelő-medencze már talapzatá-

[1]) Ezen eléggé ízetlenül fogalmazott fölirat családtörténeti részére nézve lásd Lehotzky Stemmatogr. II. 9. és Nagy Iván Magyarorsz. családai I. 27. Megjegyeztem már errenézve (Pesti Napló 1857. 181. sz.), hogy a család Homodaeus, Omodeus és Servus Dei régibb, gyakori keresztneve okiratainkban többnyire a de Gut Keled családi származás jelölésével jön elő. Mi szerint tehát a krónikáink által (Kézai Podhraczky kiad. 5) említett Sváb Staufi Gut és Kelad nemzetségből származnának, mely első királyaink alatt jött hazánkba. A római consulokkal tehát nyilván semmi köztük.

[2]) Lásd egyébként az Amadé czímer Lehotzky és Nagy Iván által f. idézett műveikben adott leírására megjegyzésemet a Pesti Napló 1857. 185. sz.

ről letörve, használaton kivül állt. Tetemes öblének átmérője 3' 2", mélysége 2" 1". A sekrestyében, melynek durván alakitott, ószerű dongaboltozata talán még szinte az eredeti lehet, látható egy sajátságos falalkotmány. Egyik szögletében négyszögre épitve, leginkább hasonlít a közönséges konyhatűzhelyhez: 3' 9" széles és 2' 10" magas. Felső vízirányos fala közepén mintegy 9" átmérőjü kerek nyílása van, mely a belülről üres falazat aljáig ér; mellette ismét egy kisebb négyszögü nyilás látható. Mi czélra készült? nem mondhatom; keresztelőnek, talán bemártásra, vagy az úgy nevezett piscinának is aligha tartható; de mint látni, középső nyílásánál fogva még tüzhelynek sem, mire talán a töményfüstölő szén tartása végett a félreeső templomban leginkább illenék.

118. Ezen hely, mely Istvánffy adata szerint (Lib. XIX.) még a XVI. században város volt, és melynek nevét előnevül írtak a várkonyi Amadék, kiknek tehát egyik törzshelye volt, úgy látszik egykor várkastélylyal is birt, de melynek a mostani uradalmi épületek és kertek közt, hol helyét vélik, jelenben semmi nyoma.

119. *Vásárút*.(Pozs. várm.). Okiratilag 1235. vagy 1245. óta nevezve (Cod. Dip. IV. 1. 28 A feliratban 1235., a szövegben 1245. áll.). Mint régi plebánia ismeretes a pázmányi jegyzékből. Ellenben saját emlékiratai szerint plebániává csak a XVI. században lett volna, midőn a kürti egyház a protestansok birtokába jutott (l. ezt) s ennek plebániája ide áttétetett. Ugyanezen feljegyzés említi, hogy régibb időben Vásárútnak fa temploma volt. Mi itt annál valószinübbnek látszik, mert a máskép épületfában épen úgy, mint kőben szegény Csallóköznek itt még legnagyobb erdeje van. Ezen fa épület a Duna árjai által elsodortatott volna, és helyébe 1668—72-ben újabb templom épült, de mely 1757-ben ismét egy újabbnak, a mainak adott helyet. Ezen máskép jelentéktelen egyházat gróf Batthányi József mint pozsonyi prépost épité, mint a felirat tanúsitja:

DeVM In sanCtIs gLorIfICante Ex. I. R. D. Comite Jos. de Batthány Praeposito Posoniensi Episcopo Transsylvanensi.

120. *Vízvár*. (Kom. várm.). Okiratilag nem találom em-

lítve. Fényes szerint (Magy. birod. Komárom v. 114.) itt szakadtak volna a Pozsony megyei vizek a Vágdunába, melyeket a rómaiak idejében egy mesterségesen készült csatorna hozott le. Kiszáradt medrének némi nyomaira Fényes több helyütt figyelmeztet. Ha a valószínű vélemény áll, úgy e helyütt mint a csatorna nyílásánál talán nagyobbszerű épített vízművek, zsilipek vagy vízvezetékek, római aquaeductusok létezhettek, s innét nyilván vehette a hely is: Vízvár nevét. Jelenben kivéve a vízmeder nyomait, épületromokra nem akadni. Nyilván ha léteztek épületek itt a vizek összefolyásánál, régen elmosattak. A hely elmaradt jelelése a térképen mind római épületnyomok helye legalább kérdőjellel közvetlen Keszegfalva alatt pótolandó; nem messze állott tehát az itteni nyilván római eredetű Bálvány-Szakálos mellett.

Az előhozott emlékeken kivül kétségtelenül még többel is bírt Csallóköz. Számos elenyészettnek nyomát már fönebb az említettekkel összefüggőleg jelentettem. Ezenkivül még egykét ismeretlen helyű régibb egyház emlékezete is előjön okiratainkban. Így említi egy 1317-ki okirat (kiadatlan, eredetje e a pozsonyi káptalan levéltárában, másolatát Knauz Nándor szivességéből ismerem) *Ecclesia S. Crucis in Csallóköz;* melynek helyét meghatározni nem tudom. Hasonlón az 1390-diki többször idézett okirat pozsonyi főesperességi plébániái között néhány, nevénél fogva biztossággal meg nem határozható szinte idevaló egyház lehetett.

Csallóköz műemlékei, de különösen építészeti emlékei jellemzése tekintetéből érdekes végre még a közelfekvő határos vidék emlékeit is tekintetbe venni. Nyugotéjszaki és keleti határán Pozsonytól kezdve ugyan mindenütt találunk gótépítészeti emlékekre, de távolról sem jönek elő oly nagy számban és sűrűen egymás mellett mint Csallóközben, habár sok helyütt, mint a nevezetesebb városokban, nagyobb jelentőségűek is emezeknél. A román építészeti emlékek nyomai azonban itt is ép oly ritkák és határozatlanok, mint Csallóközben. Csupán legszélsőbb keletéjszaki határa irányában, néhány órányira, áll még egy nevezetesebb: a *deáki* egykori

monostor, XIII. század elején keletkezett román basilikája, három hajóval és teljesen kiképzett apsisokkal, vagyis oltárhelyekkel. Benne a Dunán inneni ezen vidéken egyetlen emlékét bírjuk a román ízlésnek, s azon építészeti műkornak, mely az Árpádok alatt, kezdve keresztyénségünk első korától egész mintegy a XIII-dik század végeig divott; tehát épen azon korban, melyben kétségtelenül legtöbb egyházunk és monostorunk eredetileg keletkezett: ámbár mind ebből ránk csak igen kevés maradt fön, miután mindezen alkotmányok a későbbi századokban nagy keletnek örvendő gót építészetnek adtak helyet, melynek kora ezen tekintetben úgy is a legtevékenyebb építészeti kor volt. Így történt Csallóközben is, hogy látott és nyomonként okadatolt régibb egyházái helyébe a XIV-dik és leginkább a XV. században a mai késő-gót ízlésü épületek következtek. Azon régibb emlékeire nézve tehát igen érdekes a deáki román basilika, melynek alakzata egyedül tanúskodik még az itteni előbbi román építészeti ízlés idomairól.

De ezen, máskép‚ is magában érdekes egyház, valamint a Csallóközzel határos többi vidék emlékeinek leírása, jövő közlések tárgya lesz.

Érdekesebb azonban még a Csallóközzel más oldalról, a nagy Dunán túl, határos vidék néhány régibb emlékének szemlélése, minők például a *lébényi* monostori román egyház, a *horpácsi* egyház román portáléja stb. melyek ismét még bővebben tájékozhatnak ezen vidék, s Csallóköznek is régibb román kiváló és sajátságos műkora iránt. Általában ezen tájék e nemü régibb emlékekben még jóval dúsabbnak is mutatkozik; ámbár máskép‚ ismét a gótépítészetnek itt sem maradt fel oly sürü nyoma mint Csallóközben.

Ezen vidék emlékei is egyébiránt már tárgyalásunkon kivül állanak, s azért elég legyen csupán rájok utalnom, mint azon fönmaradt példányokra, melyekből még Csallóköz gyakran jelentett régibb építészeti korának müemlékei megmérhetők. Itt ezek mellett, csak az összefüggés végett, akarnám még a Csallóközzel határos Szigetköznek néhány nevezetes építészeti emlékét s az ezekröli adatokat tekintetbe venni.

Tudvalevőleg a Szigetköz nem csak közigazgatási te-

kintetben egyesülve volt ezelőtt Csallóközzel, részben szinte Pozsony vármegyéhez tartozván, másrészt pedig Csallóköz egy részével Győrhöz; de szigeti helyzeténél fogva is, mint a nagy Duna és ennek győri ága által körülvett terület, földviszonyai tekintetében is az előbbivel teljes hasonlatosságot mutat.

Itt egyébiránt mégis szinte csak annyira jöhet tekintetbe, a mennyire ezen összefüggésénél fogva építészeti és müemlékei története arra látszik utalni, hogy talán mindjárt keresztyénségünk első korában nem csekély befolyással lehetett a szomszédos csallóközi szigetre is.

Szigetköznek ugyanis főhelye *Hédervár* épen építészeti emlékeink első korából kitűnőleg nevezetes pontnak látszik; és maig is, habár jóval későbbi és kevésbbé jelentékeny, de Szigetközben mégis legtöbb és legjelentékenyebb emlékeket tartott fön.

Ismeretes krónikáinknak keresztyén müvelődésünk és polgárisodásunk első korából szóló azon adata, hogy még Gejza fejedelem alatt, 990 körül, Hederich és Wolfger Alemanniából származó hamburgi gróf testvérek, fegyveres kisérетökkel Magyarországba jönnek, a fejedelemtől kapott Kiscen hegyen és a Győr melleti Duna szigetén megtelepednek, hol favárat építenek, melyben laktanak, a hegyen pedig klastromot emeltek, a hol temetkeztek. [1]).

Ha ezen adatot s a szóban lévő helyeket vizsgáljuk, úgy látszik, hogy ezen vár és zárdaépítkezés a mai Hedervára helyén volna keresendő. A Győr mellett lévő sziget, melyet a krónika nevez, csak a mai Szigetköz lehet, s nyilván itt

*) Legteljesebben birjuk ezen tudósítást a Thuróczi-féle krónikában II. 11. De Alamania Volphgerus cum fratre suo Hederico, de Comitibus Houmburg ortus, cum trecentis dextrariis phaleratis introivit. Cui Dux Geycha montem Kiscen et insulam Danubii circa Jaurinum dedit pro descensu aeterno; ubi castrum ligneum faciens, fecit quoque in eodem monte coenobium ubi est tumulatus. De istis Hedrici generatio derivatur. A többi krónikai példányok különféle eltérésekkel és kevésbbé kimerítőleg adják ezen adatot. Lásd Kézait Podhradczkynál 79. U. ott. Muglent s a Chron. rithmicum helyét. Lásd szinte Chron. Budense 47.

volt azon vár, mely Hederich által építve, *Hédervárnak* neveztetett, t. i. a mai *Hédervár*, melytől azután az elágazott család is Hedervári nevét vette, és melynek főága kiholta után is lányágoni fiúsított örökösei a Hedervári gróf Viczayak birtokában van maiglan. [1]). Nagyobb nehézség merül föl a hegy nevére nézve, melyen az említett kolostor épült. Krónikáink ezen hegyet *Kiscen*-nek nevezik ; s ennek nyomán már Hédervárától egészen eltérő vidéken kerestetett, a Vas vármegyei Németújvárra, vagyis német nevén *Güssingre* magyaráztatván, mint a hol egy Valferus nevü által 1157-ben történt apátság alapításáról okiratilag (Cod. Dip. II. 144) értesülünk. [2]). De a krónikai adat szerint, úgy látszik, hogy ezen *kisceni* klastrom helyét is Hedervára közelében lehet keresnünk, mint a hol telepedési várhelyük mellett épitének magoknak monostori egyházat temetkezésül. És ha a *Kiscen* nevet helyesen

[1]) Hogy ezen a helyen később egy új vár épült ismét, tanúsítja I. Lajos által a bazini és sz.-györgyi grófok egyikének Jánosnak erre nézve adott engedély, miután, úgy látszik, Hedervára házasság által ideiglenesen ezen család birtokába jutott (Lehoczky Stemmatogrophia II. 67.) ut Castrum novum, in Hedervára — in quo voluerint opere lapideo vel ligneo, ac structuris moeniatis construi et aedificari faciendi (Cod. Dip. IX. 3. 235. 1361.)

[2]) Lásd Podhraczky ezen véleményét Kéza 80. és Chron. Budense 48 kiadásaiban. Ha ezen okirati adatokat Thuróczi helyével összevetjük, első tekintetre krónikai példányaink kritikájára nézve igen jelentékeseknek mutatkoznak, miután úgy látszik, hogy Thuróczi már ezen későbbi klastrom- és várépítés tényét tulajdonítja önkényesen ama Gejza alatt bevándorlott első két jövevény testvérnek, valamint hogy az általa leírt krónikában több ily későbbi esemény emléke beillesztve előjön. Mindamellett ezen hely tüzetesebb vizsgálata mellett, az utóbbi fölvétel sem oszlathatja el a kétséget. Ezen esetben ugyanis tudnia kellett volna a krónika átirójának, hogy ezen későbbi várépítés, melyről a fönebbi okirat szól, nem is a Héderváriak de a Sz.-Györgyi grófok által történt. És honnét akkor, hogy már jóval ezen idő előtt és régtől a Héderváriak Hédervárától viselik nevöket, ha hogy itt csakugyan előbbi régi oly váralapitás nem történt volna, minőről a krónika tudósít ? Annyi tehát Thuróczi helye nyomán mégis valószínűnek látszik, hogy valamint Szigetköz ezen helyét már az említett első jövevény testvérek birták, úgy itt várat is épithettek. A Kiscen épített klastrom alapítását pedig a többi krónikai példányok is egyenest nekik és nem egyik, 150 évvel későbbi (1150), utódjoknak tulajdonítják.

olvassuk [1]), az csakugyan illenék a Hédervára mellett levö *Kiszö* helyre; felvéve csupán, hogy a Kiscen végén levö *n* fölfordúlt *u*, mely tehát Kisc*eu* névben régi irásmódunk szerint *ö*-t ad = Kiscö. Ismeretes szinte, hogy régi irásmódunk szerint az *sc* csupán *sz* helyett áll; volna tehát a Kiscenben Kiszö inkább, mintsem Güssing. Mirenézve csak is azon nehézség forog fön, hogy itt hegyről sajátlag nem lehetne szó, de igenis talán valamely magaslatról, a tapály magasabb helyéről.

Akármint legyen is ez, annyi valószínűnek látszik, hogy Hédervára már régi, X-dik századi, még sz. István kora előtti keresztyén építkezésnek helye volt. Nem kevésbbé érdekesen értesülünk ezen adatból arranézve is, hogy *faépítkezés* említtetik, mégpedig nagyobb várműnél; mi nyilván a X-dik században s a következőben általános használatban lehetett hazánkban is, úgy mint a többi külföldön is még nagyobbára volt; söt azután is még jó ideig annyira túlnyomólag dívott, hogy még a XIII-ik söt XIV-dik századi okiratokban is különösen fölemlítve találjuk mint nem közönséges esetet, azon körülményt, ha falusi egyház kőből épült, valamint tudjuk, hogy még ekkor is zárdák söt várerősségek fából építtettek [2]). Ezen adatnál fogva már szinte egyaránt gyaníthatjuk, hogy Csallóköz első egyházai is általában fából voltak. Csak az lehetne még a kérdés, hogy vajjon ezen legrégibb faegyházak egész azon korig tartottak-e, mig helyökbe a látott késő-gót épületek léptek a XV-dik században, vagy hogy még ezt szinte a román kőépítészet később kifejlett kora megelőzte volt, mint ez nagyobbára másutt helyt foglalt, és melynek hazánkban is és különösen a Csallóközben nem egy nyoma mutatkozik.

A mi már Hédervára jelenlegi építészeti emlékeit illeti,

---

[1]) Valamennyi krónikai példány Kiscen-t ír, kivéve az a nélkül is hibás Horányi-féle Kézay példányt, melyben Kysten áll.

[2]) Az elsőre l. például a Pruknál felhozott okirati adatot; a másodikra: az előbbi hédervári vár újon építéséről szólót (Cod. Dip. IX. 3. 235:) castrum novum — opere lapideo vel ligneo, 1361-ben: hasonlón a nagyváradi fakolostorról 1340-ben Cod. Dip. VIII. 4. 452.

azok természetesen jóval későbbi időből származnak, és még az sem mondható rólok, vajjon azok helyén állanak-e, melyekről az előbbi adatok túdósítanak. Egyházai közzül mint műemlék csupán egyik igényelhet tüzetesebb figyelmet. Ez az előbbi volt kath. plebániai egyház, de mely jelenben mint mellékes templom fallal körített fölhagyott régibb temető közepén áll, s a hédervári Viczay család temetkező helyeül szolgál. Nyilván a késő-gót építészet korából való lehet, vagy hogy csak akkor teljesen átalakíttatott; de azóta is már annyi újítás érte, hogy épen csak egy-két, mintegy véletlenül fönmaradt kisebb részlet tanúsítja előbb jellemzett műkorát. Így kapuzata a laposan átmetszett háromlevél-ívű záródás mellett, bélletén is még igen dúsan alakíttatott, horony közbemélyedései mellett erősen előszökő hengerei mintegy oszloptöveket képeznek, külön talapzattal és fejezettel, vagy gömbbel, melyeken legfölül jelvényes állatszörny-alakok, talán oroszlánok faragott képei állanak. Mindez azonban annyira kitöredezett, meg azután bemeszeltetett, hogy mint említem, a mondott állatábrákat alig lehet biztossággal kivenni. Ezen ajtóbéllet tagozása fölül a késő-gót ízlés sajátságos kanyarcsúcsívébe megy át, és fönt a rózsával végződik.

A szentély egyenesen záródik, mint példáúl a látott gombai és pruki gót egyházaknál. Hogy ezen lapos záródása eredeti alakításához tartozik, mutatja a közepére helyezett most félig berakott ablak csúcsívű záródása, valamint föltűnő kajácsossága is. A többi ablak már újabban félkörív-záródással alakíttatott, valamint a szentély boltozata is; a hajó boltozatát jelenben lapos födözet pótolja. Az egyház éjszaki oldalán kezdve a homlokzattól egész a szentélyig egy külön melléképület mint kápolna alkalmaztatott, mely jelenben a közfalba helyezett ajtónyílás által van összeköttetésben a többi egyházzal; de lehet hogy ezen egy tető alá helyezett épület eredetileg szinte talán mellékhajó volt, és csak később különöztetett el a közfal által. Jelen alakjában úgynevezett lorettói kápolnát képez s a hédervári Viczay grófcsalád újabb temetkezési helyéül szolgál. Falai mellett a család tagjai újabb, részint csinosabb, részint jelentéktelenebb síremlékei láthatók. Feliratalk és kinézésük leírása monumentalis tekintetben

nem bir jelentékenységgel. Jobb falában egy érczlap mögötti nyílásban tétetik le az elholtak szíve. Az érczlapon dombor-műben korona fölött álló szárnyas madárláb látható, mint a család czímere.

Érdekesebbek még az egyház szentélyében létező régibb síremlékek. A bal oldalfalban négyszögű vöröses márványkő bemélyedő fülkéjében magas dombormüben életnagyságban állíttatik elő egy vitéz alakja teljes szakállal, pánczélos öltözetben, váll- és karlappal (Achselflügen, Armschienen), térdein lemezpúppal (Kniebuckel); fején nyílt sisak lelógó strucztollakkal díszítve. Oldalán vékony kardövről egyenes hosszú kard függ le, míg jobbjában, kevéssé visszásan kifelé fordított markában, buzogányt tart. A közvetlen e mellett álló külön márványlapon következő sírirat olvasható (mely vajjon az előbbi alakra vonatkozik-e, meg nem határozható, miután a sírlapok a templom talajáról felszedve később állíttattak mai helyökre.) (Lásd V. Táb. 20. sz. *ábrát.*)

Sepultura Baronum familiae Viczai de Loos, quam primo Adamus Viczay de Loos pro successoribus occupavit. Anno Domini 1650. Ezalatt arabesk-féle díszítmények között mintegy elhelyezve a családi czímer ábrái: balról (heraldikailag) két egymásfelé fordúlt ágaskodó kétfarkú oroszlán, jobbra szárnyas madárláb, s ezek között lejebb keresztbe tett csontokon álló halálfő. Ezen két hasonló nagyságú sírlap mellett kétfelöl kisebb vörös márvány sírkö áll, fölül félkörüleg alakítva; az elsőn következő fölirat olvasható:

Illustrissimus Dominus Comitellus Ladislaus Josephus Viczay de eadem. Perpetuus in Loos et Hedervár natus die 6-a Februarii. Denatus die 16. Septembris Anno 1729. E fölött a családi czímer hosszúdad négyszögü pajzs, négy mezőre osztva, az 1-ső és 3-ban szárnyas madárláb korona fölött; a 2-dik és 4-dikben négy harántos szelemen. Sisakdíszül a szárnyas madárláb alkalmaztatott. A másodikon, az előbbihöz hasonló czímer mellett, következő fölirat áll:

Illustrissima Domicella Barbara Margareta Viczay de Loos et Hédervár, nata Anno 1726 die 28 May. Denata die 10 Junii Anno 1731. Az általellenben levő oldalfalon ismét nagyobb két vörös márvány sírlap elsején a következő felirat olvasható:

Anno Christo nato 1722 die 25 Julii in arce Hedervár Residentia mea, ex momentaneo ad aeternum letho transivi saeculum, aetatis meae anno 58.

Siste viator iter, funebria Signa sepulchri
Aspice, quem teneat, marmora sculpta dabunt.
Elisabeth Pereny, claro de stemmate nata
Sum, non sum, fueram, nunc humus atque cinis.
Cum Sanctis habeam cum Christo gaudia Coeli.
Exores patrem, Spiritus illa dabit.
Perge viator iter, venias ad Sydera tandem.
Haec fac quae morens facta fuisse velis.

E fölött czímeres pajzs: háromágú korona fölött kiterjesztett szárnyú taréjos madár (talán sas), hátrafordított fejjel, balfelé léptetve. Perényi czímer?

A másik hasonló márványlapon:

Illustrissimus Dominus Comes Jobus Christianus Viczay de eadem perpetuus in Lóós et Hédervára. Eques auratus, in arce sua Hedervariensi post diuturnum hydropis morbum aetatis Suae annorum 33 et 9 mensium die 30 mensis X bris hora 2 Matutina vitam cum morte commutavit. Anno 1774.

Disce mori mortalis homo, mors nam imminet omni
Aetati, validos enecat illa viros.
Ipse ego ter denos quartum dumtaxat in annos
Vixi, dum cogor claudere fata die.
Postremo verum multos iam suetus Jobus
Ferre dolores, nec mors mihi tristis erat.
Quisquis amicus eras memori sit mente repostum,
Devotus pro me fundere quaeso preces.

Fölötte a már fönebb leírt Viczay-czímer áll. A többi újabb sírirat, melyek részint gyermekek, részint a napjainkban elholt családtagok és rokonok nyúgvóhelyét jelölik, mint már fönebb érintém, még ez utóbbiaknál is jelentéktelenebb levén, közlésöket elhagyhatom.

A mostani kath. plebániai egyház közönséges újabb, múlt századi épület, melynek csupán barok tetözetü tornya tűnik fel: mintegy lépcsözetes talapzaton hamvveder vagy urna alakot visel. Föoltárán meglehetös olajfestvény látható, és fa-

lain is nagyobbszerü képek függenek, de minden műbecs nélküliek. [1])

Nevezetesebb még az ezen egyházban létező régibb vörösmárvány keresztelő-medencze. Ezen medenczének a plebánia múlt századi emlékkönyvei tudósítása és följegyzése szerint következő fölirata lett volna, honnét annak hü mását közlöm. (Lásd II. Táb. 21. sz. *ábrát.*) Azaz : Anno domini millesimo de III (tercentesimo ?) tr—icesimo (tricesimo) VIIII (nono). Ezen följegyzés és szóbeli tudósítás nyomán értesülök, hogy a felirat hibás olvasásánál fogva ezen keresztelő-medencze sz. István korából 1031-dik évből valónak tartatván [2]), az akkori gróf Viczay egyházi védúr figyelmét is lekötötte, ki annak kitisztítását s illőbb elhelyezését valami oktalan kőfaragóra bízván, ez a feladatnak úgy felelt volna meg, hogy e feliratot levéste. Ez azonban nem áll. A tárgy bővebb vizsgálatából kitetszett, hogy a medencze újabb simítása által talán a felirat kiálló betüi szenvedhettek ugyan, de a rajta látható fölirat következő sorai még világosan olvashatók : *de m* (mintegy III.) *tricesimo* VIIII. A nyolczoldalú medenczének két oldala a falba lévén támasztva, a köröskörül folyó felirat első része nem olvasható. A közlött feliratból is azonban eléggé kimagyarázható, hogy ha az első számjelet : *m* ezernek vesszük, úgy a szövegből nyilván kihagyatott a százas szám : háromszáz vagy négyszáz; mert ezen korra, a XIV-dik vagy XV-dik századra mutat minuscula új-gót betűjelleme. [3]). Egyébiránt is ismeretes,

[1]) Ellenben Hédervára fiókegyházában Lipóton, mind a főoltárlap, sz. Kelemen pápa képe, mind pedig a falon függő nagyobb olajfestvények, a megváltó szenvedése jeleneteivel, figyelmet gerjeszthetnek. A festvények kivitele, a torzított szenvedélykifejezések daczára is, ügyes kézre mutat. Úgylátszik, hogy a XVII. századi hanyatló olasz festészeti iskola művei.Ezen nagyszerü festvények a múlt században eltörlött magyaróvári Capucinus-zárdából valók, hol akkor darabszámra 30 krajczáron árvereztettek el ; a mennyit jelenben keretük tüzelőfának használva is megérhet.

[2]) Az emlékirat szavai szerint : fons baptismalis e marmore rubro sectus antiquissimus, et ad tempora illa adhuc referendus (midőn t. i sz. István élt) anno millesimo tricesimo primo. Qui numeri in eodem marmore his figuris et gothicis literis hodie dum expressi visuntur.

[3]) Elől a fenebb rajzban közlött czímerábra áll, mely már is teljesebb alakban mutatja Magyarország czímerét, kivéve hogy itt

hogy a középkori datumokban és évfeliratokban a százasok gyakran elhagyattak; hasonló példák az ozdini és más ha rangfeliratokon Vajka alatt előhozvák. Ellenben ha az *m* jel hármasnak veendő (mi a gót minusculában hasonló) úgy nyilván 339-et azaz 1339-et kell olvasnunk. Az előbbi véleményt azonban valóbbszínűnek tartom, s úgy vélekedem a betűjellemnél fogva is, hogy az elhagyott százas: négyszáz volt, azaz a mű 1439-ből való. — Ezután kérdés azonban még az is, vajjon az emlékkönyv ránk maradt másolata a többire nézve, mi nem látható, híven és pontosan készült-e? De mindamellett ez is eléggé tanúskodhatik az itteni régibb egyházi műemlékek iránt.

Ezekre nézve azonban a plebánia évkönyveiből még bővebben is, és érdekesen értesülünk. Tudósításuk szerint ugyanis az előbbi régibb templom mellett, melynek helyére 1755-ben a mostani újabb épült, még egy régibb kis templomocska állott volna, melyet Capella Mortuorumnak nevez a leíró. Ezen kápolna úgymond, igen régi és sokkal ódonabb volt, mint maga az előbbi régi egyház, ámbár ennek is alapítása kora ismeretlen volt. A mi pedig legnevezetesebb, az, hogy ezen úgylátszik régi halotti kápolna (tehát eredetileg XIII-dik századi Carnarium talán) falai nemcsak régibb festményekkel, de magyar felirásokkal is bírtak volna. Bizonyára a legritkább adat, mi egy építészeti emlékről fönmaradt. Közlöm azért az ezen nevezetes tárgyról szóló tudósítást eredetijében és kútfőszerűleg az említett évkönyv szerint: Az 1785-ki egyházépítkezések leírása között beszéli: Tectum capellae mortuorum deportarunt, in fornice capellae huius, quam Theresia Viczay iam pridem ante haec exstructam,

---

a négy szelemen helyett csak három áll, és hogy ezek mintegy hullámosan (wellenförmig) vonattak. Felváltva áll a két pajzs helyre nézve is. Előjön a kereszt alatt már a hármas halom is, mirenézve Palma (Herald. R. Hung. I. c. b.) mondja: nullum eius ante exitum saeculi XIV vestigium. Így tehát, ha a miénken az év nem későbbi a kijelöltnél, úgy ez volna legelső példája. Hogy a hármas halom teljesen kiképzett alakja csakis Zsigmond korától divatozik, arról pecséteink meggyőznek. L. Práy Sigilla stb. A korona, mely csupán az ausztriai ház korszakában jön elő a kereszt alatt, itt természetesen szinte hiányzik.

exornasse et coluisse videtur, tegulae ex parte una literis his quinque *D. L. M. D. G.* ex altera vero numeris *1658* signatae erant. Structura huius sacelli multo antiquior apparebat quam Ecclae ipsius. Dicebatur haec capella defunctorum, siquidem ad Suffragia iisdem ferenda destinata sit, (itt bővebben leírja a halottakért naponta itt tartott isteniszolgálatot és estveli ájtatosságot.) Laboratum est, folytatja tovább, in diffractione murorum Capellae, qui Saxorum ad instar ex mera calce et frustillis lapidum et tegularum structi, (nyilván az úgynevezétt emplecton, Gussmauerwerk, remplissagé, angol rubblevork építési mód, mely már a római épületeken, valamint a román korszakban előjön, s ezen emlék régibb korára utalhat,) concrescentes, vix longo tempore disjici poterant vi, et instrumentis validissimis. In hac Capella conservabatur fons baptismalis (itt következik a keresztelő-medenczéről már előbb közlött hely.) Dum fornix Capellae huius — folytatja — infringeretur die 12 Julii subobscuras observavi quaspiam quasi literas, quas cum raderem et calcis incrustationem removerem, integram Capellam nigro colore expictam et integros in parietibus deprehendi versus et serta, consècrationis indicia, quae ab utraque parte mortis falceatae stipabant imagines. Ad cornu epistolae haecce versus fragmenta potui ex ruina iam facta legere: *Kikel egyedül gyönyörködöl. Elhagyván egyedül magad = HEU HUNK. Az rút szörnyüséges tündérek? Ki lesz Kalauztok? Sz. Bernard.*

A leírásból ugyan kivehető, hogy ezen talán eredeti carnariumi kápolnát, később több javítás és csinosítás érte; s a magyar fölirat nyelvezete s írásmódszere szinte már is újabb mintegy XVII-dik századi lehet; ámbár az utóbbin a leíró is saját írmodora szerint változtathatott a leírás közt, valaminthogy úgylátszik a kérdőjeleket is ő szúrta közbe. De így is még mindig érdekes lehet egy XVII-dik századi magyar feliratos kápolnáról való adat, s annálinkább az egyházbelsőnek, ily, a monumentalistól egészen eltérő magyar szöveggel beírása,mely úgylátszik a falfestmények magyarázásául szolgált, és melyben még egy hitregei képletünk is sajátságos jellemzéssel: rút és szörnyüséges Tündér! — jön elő.

Az is sajátságos, hogy itt egy régi carnarium-kápolná-

ban találjuk elhelyezve amaz említett régibb keresztelő-medenczét. Vajjon talán azelőtt egy külön keresztelőkápolna is állott az egyház mellett, melynek elenyésztével a keresztelő a hasonló halotti kápolnába tétetett át? Még kevésbbé vitatom, hogy vajjon ezen régibb épületek nyomai csakugyan Hédervár elől említett legrégibb építkezései koráig fölérhetnek-e vagy sem.

A várkastélyban is még egy újabb ízlésben alakított kisebb házi kápolna létezik, mely néhány kisebb becses festvénynyel bír.

A várkastély a Hédervàriák egykori lakából — vajjon első letelepedésök alkalmával épített favár helyén-e? vagy a későbbi, Szent-Györgyi grófok által épített várból? — a múlt században újabb ízlésben átalakíttatott; régibb kőfaragványművezetéből még néhány torzarczábra fönmaradt a kastély udvarfalába behelyezve. Egykori védsánczai és vízművei helyén jelenben angol kert környezi. Az épület szögletein erős három torony áll még, melyek egyike tetemesebb magasságú. Ezen tornyok mindegyike az ezelőtt itt összeért három vármegye: Pozsony, Mosony, Győr külön határán állott volna. Nevezetes volt egyébként a hédervári kastély gróf Viczay Lőrincz itteni nagyszerű és becses régi pénz- és más műgyűjteményeiről *). Ezen gyűjtemények az elholt végrendelete következtében eladatván, hazánkból kivándoroltak. A jelentékeny rézmetszetű képgyűjtemény már a franczia beütés alkalmával tetemesen megkárosúlt, a ritka fegyvergyűjtemény pedig 1848. széthordatott. A mi még fenmaradt, egyes kisebb töredékekből áll: egy kisebb magyar pénzgyűjtemény, néhány fegyverdarab, becsesebb olajfestvények, közülök egyik állítólag Veronese P. kis olajfestvényű Madonnája stb. A hazai tárgyak közzül nevezetesebb egy a Tököly-féle összeesküvés ismertető jeléül szolgált sajátságos gyűrű. Az eredeti okiratokban is, mint hallom, dús levéltárt, az illető gróf úr kegyes engedelme mellett sem lehetett átnéznem az illető tiszt hon nem létében.

---

*) Lásd erről a Muzeum Hedervario Viczayanum czímű munkát.

Egyébként Szigetköz több helyein is, mint *Vámoson*, *Bajcson*, *Ásványon* [1]), *Remetén*, *Rárón* [2]), *Kilitiben*, *Szőgyén* stb. volnának még régi építkezések nyomai keresendők.

Szigetközön s a Nagy-Dunán túl Csallóköz kelet-déli végének irányában állott ismét mindjárt a túlsó parton, a mintegy már XIII. században virágzó *Katpán monostor*, az ácsi és szőnyi classicus római Bregetio telepek szomszédságában és Komárom átellenében, melynek azonban jelenben csupán apátsági czíme: „Komárom melletti monostor" maradt fön s a helyen, melyet maig is Monostornak neveznek, romjainak kevés vagy semmi nyoma. [3]) Valamint itt legszélső csúcsán Csallóköz Komárommal végződik, úgy Szigetköznek ismét mintegy legszélső déli zárpontján Győr áll. Mindakettő régtől mint nevezetesebb hely eléggé ismeretes; az utóbbi már különösen régi egyházi építkezéseiről is Nagy Károly és Szent István korából emlékezetes. Mindezekből semmi vagy csak oly kevés maradt fön egyegy alapfalban talán, hogy abból a közel vidék építészetére nézve semmi tanúlságot sem meríthetünk.

De másrészt ezek emléke is elégséges támpontot nyújt, a körülvidéken legrégibb kortól fogva létezett műépítészeti tevékenység fölvételére.

---

[1]) Nevezetes Ásványon a hédervári fenebb leírt vörösmárvány keresztelőmedenczéhez hasonló keresztelő. Ezen utóbbi azonban több oldal felől a falba lévén befalazva, rajta csupán *Anno Domini* szavak láthatók új-gót minuscula betűjelemmel. Nyilván ez is XV. századi mű. Jóval rongáltabb állapotban van azonban, mint a hédervári; oszloplábát is nem hozzá tartozott valami régi oszloptöredék képezi. Lehet hogy ez utóbbi is az egykori egyház romjaiból maradt, melynek helyébe a mai újabb épült. De ennek is tornya oldalain még régibb gót idomú tagozott támok vehetők észre.

[2]) Ráró elpusztúlt egyházában a Kontok és Pálffyak egykor létezett síremlékei nyomára legújabban akadtam, de melyekről más alkalommal fogok szólani. A hely régi várkastélya melyben az említett családok székeltek és honnét a Pálffyak egy ideig nevöket is írták, jelenben is újonnan átalakítva létezik.

[3]) L. általam bővebben tárgyalva az Új Magy. Muzeum 1858. foly. XI és XII. füzetében; és Czinár-Fuxhoffer Monasteriolog. Hung. I. 285 lap.

Már a római korban ugyanis Csallóköz határán a Duna jobb partján mindenütt virágzó telepeket látunk, kezdve Pozsony felől *Carnuntumtól* (Petronell, Németóvár, Haimburg) *Flexumon* (Mosony) *Quadratán* (Ötevény) és *Arrabonán* (Győr) át egész *Bregetioig* (Szőny) [1]. És nem csoda hogy nyomaik még a Duna túlsó partján levő Csallóközben is ittott jelenkeznek. A későbbi *Hun* és *Avar* népségek korábóli maradványokra itteni régibb telepeik, *Győr* körüli gyűrűik (ringjeik) emléke, Csallóköz földalkotmányai, még ős sírjai is talán utalhatnak. Ugyanezen és a magyarok bejövetelét és keresztyénségét megelőző korból értesülünk már a körülvidéken *Győrött* és *Nyitrán* létezett keresztyén egyházakról [2], melyek keletkezése némileg még az ó-keresztyén basilikai műkor idejéből való. Hasonlón értesülünk Névtelen Jegyzőnk által a honfoglalás első korából a Csallóköz szélein létezett *semptei* és *mosonyi* várerődökről. A későbbi román építészeti izlés korában pedig már a körüllévő helyek, különösen a nagyobb városok, mint *Pozsony*, *Győr*, kitűnőbb románegyházi emlékekkel is bírtak, de ezek közzül is maig alig hogy kettő, a *deáki* és *lebényi* monostori egyház maradt ránk, és csak a következő műkor emlékei léteznek még oly dús számban, hogy nyomukon leirásunk műemlékeink ezen időszakára deríthetett kiválólag teljesebb világot.

---

[1] Schoenwisner Romanorum iter Per Pannoniae Ripam Commentarius Geographicus. II. 106.

[2] Fejér Cod. Diplomaticus az I. köteten át.

II.

A KARIKAPÉNZ,

MINT FIZETÉSI ÉS ÉKSZER A TÖRTÉNET ELŐTTI KORBAN S ANNAK SZABÁLYOZOTT PÉNZRENDSZERRE TÖRTÉNT FOKOZATOS ÁTMENETELE S VÉGREI MEGSZÜNÉSE.

KISS FERENCZ L. TAGTÓL.

Jelen értekezés alapját azon számos mindennemü éremjelvények teszik, melyek az emberiségnek talán első csereeszközei, lassanként értekező birtokába jutának. Ezek, alakjokat tekintve, egy közös osztályba sorozhatók, aminthogy egymáshoz többnyire hasonlók; és ez is az oka, hogy eddig a régiségbuvárok figyelmét egészen elkerülve, részint csak mint gyürük (karikák) és fogantyúk (Handhaben), korántsem pedig mint érmek, mert a sürgős közforgalomra alkalmatlanoknak látszottak, kerülének sorozatba; részint pedig, mert arra látszának legalkalmasbaknak, hogy ékszerül használtassanak, minden további fürkészet nélkül eredeti czéljok és használhatóságuk után a tárgylajstromokban egyszerüen csak mint nyak-, kar-, ujj-, vagy lábékességek találtatnak beosztva.

Számszerinti összehasonlításuk mellett, nehézségi arányuk összeegyeztetése nyomán sikerült a súlymérlegen oly csalhatlan eredményt mutatni fel, minek következtében többé kétségbe nem vonható, hogy ezen éremjelvények mindenesetre fontosabb, nagyobbszerü rendeltetésüek is voltak, hogysem azokat csak mint haszontalan, czélnélküli tárgyakat, vagy egyszerüen, mint ékszereket és minden rendeltetés nélküli csecsebecséket lehessen tekinteni.

Ezekről a kerek rendes érmekre való átmenet, valamint

későbben a II. Fülöp macedóniai király pénzalakzata szerint vert kelt érmeken levő, s egyenesen ide vonatkozó jelvénye az egykori pénzalakzatoknak, melyek éremgyüjteményemben mind meglévén, a karikapénzek egy részével a bécsi cs. kir. régiségtárban előmutatva igaziaknak elismertettek, s részben lenyomva ezen értekezés mellett is előfordúlnak, szolgált indokúl, hogy a *Donop* és *Grotefend* által igen elmésen értelmezett és fel is használt *Betham* Vilmos-féle elméletnek a legtágasb értelembeni figyelembevétele mellett a jelen munkához fogjak.

Bár ezen, semmi esetre nem tökéletesen kimerített tárgy körül még sokféle értelmezések, terjedelmeseb tudósítások szükségesek, reménylem, a jelen értekezés buzdítólag fog hatni, hogy valamint az első stereotyp könyomatban, az első fegyverben, óragépben, az első gőzhajóban stb., úgy e tan körül is a kivánatos továbbfejtések el ne maradjanak. Az újabbkori buvárok fürkész szelleme behat a phoenikiek írjegyei, árják ékírása, a kelt régiségek és érmek tanába, s a fáradságot nem ritkán a legszebb siker koronázza; miért ne lehetnének tehát ezen kézzelfogható súlylyal biró ereklyéi a történetelőtti kornak tudományos értekezések tárgyai, mikre mai nap is sok helyütt nagy számmal akadnak. Egy legújabban az ágostai „Allg. Zeitung“ 1858. évi 147. számú rendkivüli mellékletéből elég világosan látható, hogy *Flörsheim* helység mellett, a Majna folyótól csak néhány száz lépésnyire, egy fiatal csapatfőnök sírboltja még a kelta időkből, nem rég nyittatván meg, a benlevő hullán 15 gyürü, ezek között egy nagy nyakkarika is találtatott.

A barna réz (bronz), valamint az ezen értekezésben előforduló gyürük anyaga keverék volt, melynek $^4/_5$ része réz, és $^1/_5$ része horganyból állott. A csontvázmaradványon pedig elég világosan fel lehete ismerni, hogy a halott fiatal, gyönge alakú egyén lehetett, még pedig alig germán származású.

Minthogy ilyféle karikák vagy gyürük csaknem egész Európában találtatnak, aminthogy azok a régiségtárakban és nagyobb magán gyüjteményekben hihetőleg tetemesebb számmal léteznek ezeknek alakzata, czifrázata, főkép pedig súlyok egybehasonlítása által s az azokkal együtt talált egyéb

dolgok szemügyrevétele mellett a figyelmes buvár előtt igen tág mező nyílnék további kutatásra, és talán egészen új világot is lehetne deríteni azon történetelőtti emberek ipar-, csere-, és pénzviszonyaira, kik még ősapáink előtt talán épen azon tájat lakták, melyen jelenleg mi lakunk.

Erre ösztönözni, a fürkészeti buzgalmat felvillanyozni, egyedüli czélja a jelen értekezésnek; melynek, tekintetbe véve az idő rövidségét, az ezen tárgyra vonatkozó tudományos helyi-segédeszközök hiányát, s talán nem is egészen kielégítő tárgyavatottságomat, a netaláni hézagok, melyek ily tudományos első munkánál előfordúlni szoknak, vajha engedékeny méltatásra számíthatnának.

Felvilágosítást igérve, terjedelmesebb fejtegetésekbe is kész vagyok bocsátkozni.

A pénz, vagy érem.

Az „érem név az „ér" (valet, *gilt*) igétől származik, vagyis ama képességtől, melynélfogva minden a forgalomban előforduló tárgyak és munkálkodások értékítésére, valamint cserebeli üzletekre is érvényes. Pénz nélkül a jelen társadalmi forgalom úgy a mint van, egész terjedelmében, tökéletesen képzelhetlen; a régi pedig, sőt a kezdetbeli, azaz legelső kölcsönös viszony pénz nélkül csak is nehezen feltehető az emberek között.

A kincstárkezelők, bankárok, államok, leginkább fel tudják fogni a pénz fontosságát, de becsüli azt az állam minden tagja; és valóban, ki a pénzzel nem gondol, azt könynyelműleg pazarolja, annál csakhamar bekövetkezik az idő, a mikor saját vagyonában a pénz fontosságát alig fogja többé tanúlmányozhatni. Pénz az államok ütere, kielégítő mennyiségben és rendesen beosztott forgással nemcsak hogy megalapítja, de fen is tartja az állam jóllétét. A pénz, tekintve saját belhasználhatóságát, legértéktelenebb; tekintve ellenben a keresetre alkalmas voltát, a legdrágább tárgy. Vallás, erény, erkölcs, elmetehetség, egészség után, ha ügyesen használtatik, talán pénz a legbecsesebb; ez minden szükséges, nemes és nemtelen czélra eszköz: vajha csak is eszköz maradna örökké, és czéllá soha ne válnék!

Különféle népeknél, különböző időkben egészen különböző tárgyak képviselték a pénzt. Állatok, nyers bőrök, só, rabszolgák, nyers és feldolgozott érczek, kákaóbab, gyapotszövetek, dohány, tőkehal, czukor, üveg, kagylók, fegyverek, szeszes italok, éremjegyü papiros és egyéb tárgyak helyettesíték, valamint helyettesítik mai nap is a pénzt, még pedig annál czélszerübben és érvényesebben, minél szilárdabb és szabályozottabb alapokon nyugszik az illető állam.

Hogy pénz már az első történelmi korszakban, bármily alakban, de szabályozott közös értékrendszerrel, forgalomban volt, kitetszik onnan is, mert különben a phoenikiek, Tyrus, Sidon, Karthágónak csaknem az egész akkor ismeretes földrészen üzött kereskedését, a trójai hadjáratot, Salamon templomépítését stb. lehetetlen volna csak el is gondolni.

Azonban, hogy azon időpont között, a midőn egy közös általános cserekiegyenlítési eszköz szükséggé kezdett válni, és a között, melyben már rendes, írással ellátott pénz használtatott, igen hosszú időköz folyhatott le, bebizonyítja többek közt például már az I. táblán 1. szám alatt itt felhozott, egyoldalúlag vert Sybarisz városbeli ezüst érem is.

Ezen várost, mely Lukania tartományban, a tarenti öbölnél feküdt, a krotonok már 510 évvel Kr. sz. előtt, tehát időszámlálásunk előtt már 2368 évvel feldúlták. Minthogy pedig épen fel nem tehető, hogy a felhozott érmet a város feldúlatása évében verték volna, azért annak korát átlagos számítással bizton 2400 évre lehet tenni.

Az ősárja szokás nyomán a VM mint ≶V helyett jobbról balra olvasandó jegyek, továbbá maga az egész stil, mely bár nem hibátlan, de mindenesetre tömeges (massiv), elvitázhatlanúl oda mutat, hogy azon őseredeti állapottól, melyben az első cserekiegyenlítési eszköz vétetett igénybe, egész azon időig, melyben az imént felhozott érem került forgalomba, több század, talán egy évezrednél is hosszabb időköz múlt el, és hogy ezen közbeneső korszakon át más, még kevésbbé tökéletes csereeszközök használtattak. Mert a mívelődés épen úgy mint a természet, nem ismer nagy szökéseket, hanem lassan, fokonként halad, miről a fegyverek, órák, nyomdászat, hajók, általában a müvészet és ipar kifejlődése tanúskodnak.

Az őskor.

Az őskornak hozzánk jutott maradványai nem egyebek, mint érzéki kapcsai a jelennek a múlttal. Egykorú tanúi ezek ama tényokoknak, melyek azokat létre hozták, a személyeknek és tetteknek, miket jelképeznek, és a műfejlődési ügyességnek, melylyel előállíttattak.

Minél jobb állapotban maradtak meg, minél világosabb jeleket tartalmaznak azon kor erkölcsei, szokásai, jelmeze vagy írásáról; annál értékesebbek reánk nézve, mert az érzéki felfogásnak és összeegyeztetésnek megannyi támpontjáúl szolgálnak.

Az őskorra való visszapillantás, és a végetlen világtérbe vetett szemlélődés abban egyeznek meg, hogy minél messzebbre terjed szemlélődésünk ebben, annál gyérebbül fehérlő ködalakzatok tünnek elönkbe; az őskort illetőleg szinte minél messzebb hat a gondolkodó ész a föld- és lakóinak őseredeti kifejlődési korszakába, állapotába, annál vastagabb, annál áthathatatlanabb köd fogja az elmélkedőt körül, melyen át az elhúnyt életből csak foszlánymaradványok, többnyire érthetlen nyelven, beszélnek hozzánk.

Hogy földünk őseredeti állapotáról némileg világos fogalommal birhassunk, a földtanászok több, néha nem érdektelen kényállítmányt (hypothesis) iparkodtak érvényre emelni.

Ha nekik azon állítás többek közt megengedtetik, hogy naprendszerünk kezdetben több százmillió mérföldnyi térfogatú gőzteke volt, mely a bolygókat centrifugalis forgás és sürüdés által elkülönzé, a földet külső hülés és többszöri belső tüzes áttörések által, a tengereket az övedző gőzkör ülepedése által, a léget pedig a gözök feloszlása következtében képezte; ha ők azt állítják, hogy a föld négy, öt, sőt többszörös átalakuláson mert keresztül, míg a jelen állapotba jutott: úgy hiszem, nekünk régiségbuvároknak szinte meg lesz engedve, hogy az emberiség első törekvéseiről egy általános forgalmi eszköz behozatala iránt némely észrevételeket a képzelet segítsége mellett, mely nekünk régiségbuvároknak ugyan

sokkal veszélyesebb, mint a költőknek és müvészeknek, azonban mindamellett épen annyira szükséges, felállíthassunk.

A természetbuvároknak támaszpontúl szolgálnak: kövek, földek, kövületek, vizi és földi állatok, fák, növények, melyek, tekintve évezredek előtti lételöket, részint ugyanazon, részint elváltozott alakban fordúlnak elő.

A régiségbuvárok romokból, egyes kőalakítmányokból (Steingebilden), ércz és edénymaradványokból csak sejtelmileg vonhatnak némi következtetést az emberiségnek történet-előtti állapotára. Általános összehasonlításra pedig legföllebb is megközelítőleg csak azon vadász- és pásztornépek eredeti természetes állapotát fogadhatják el, melyek törzsekre szakadva Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália belsejében, elszigetelve minden mívelt nemzetteli legcsekélyebb érintkezéstől tányáznak.

Ezek, őselődeink módjára az ékszert és drágaságot szinte becsülik mindenek felett.

Enyhe égalj, termékeny föld, partkörnyék, vagy tengervidék évezredek előtt szinte vonzerővel birhattak arra, hogy ott az emberek állandó telephelyet keressenek; ilyen helyeken a test szükségeit legkönnyebben ki lehetett elégíteni, mi ha teljesült, csak azután ébredhetett fel a kényelem, a test és lakhely felékítése iránti vágy és ragaszkodás.

Azonban némely népnek, alig hogy ennyire előhaladt, már is önvédelemre kellett készülnie, bár az reá nézve kelletlen foglalkozás volt, minthogy más nem oly kedvező helyzetben levő népek mindent elkövettek, hogy amazt onnan elűzzék, kényelmes telepeit és ingóságait elfoglalják; s így alkalmasint már évezredek előtt folyt az első embervér rablás- és birvágyból. Talán csak is az ezekkel összekötött veszélyek és fájdalmas tapasztalások birhatták reá a távolabb lakó néptörzseket, hogy felesleges vagyonuk becserélése által békés úton szerezzék meg a nélkülözött szükségleteket, valamint, hogy az élet kellemeit is élvezzék; és itt látható, miként ment légyen az emberiség későbbi kifejlődés mellett át a

Csereüzletre.

Ezt talán szabad lesz az emberi nemzettel egykorúvá tenni. Első és legjelesebb tárgyát a csereüzletnek aligha szelíd házi-állatok nem tették, miután ezeket saját mozgási képességöknél fogva legkönnyebben lehetett helyről helyre szállítani, s e mellett a két legfőbb szükségletet, a tápszert és ruházatot pótolták.

Így Józsua utolsó könyvében a 32. versben ez áll: „A mit Jákob száz bárányon vásárolt vala.“ Így Homér Iliása XXIII. 702. verse szerint egy barnaréz háromlábat 12 ökrön, és ugyanazon műnek VII. 472. verse nyomán egy munkához értő nőt 4 ökrön lehetett becserélni. Ugyanannak Odysseája szerint Laërtes egy kiskorú leányt 20 ökrön vásárolt meg. *Ovid* Fastorum L. 279. v. ezt írja:

Caetera luxuriae nondum instrumenta vigebant,
Aut pecus, aut latam dives habebat humum,
Hinc etiam locuples, hinc ipsa pecunia dicta est.

Egyéb fényüzési tárgyak még nem voltak szokásban. A gazdagnak volt marhája és terjedelmes földje. Innét származott nálunk is a „gazdag“ elnevezés; így a pénz a baromtól (t. i. pecunia a „pecus“-tól) származott.

Varro R. Rust. II. I. ezt mondja: „Et quod aes antiquissimum, quod est flatum, pecore est notatum.“ És hogy a *legrégibb öntött pénzen állat volt látható.*

Ezen, marhák közvetítésével űzött cserekereskedés, mely kiszámíthatatlan hosszú ideig tartott, oly annyira szokássá vált az embereknél, hogy midőn talán évezredek lefolyása után bizonyos szabályozott pénznem behozatala iránt az első kisérleteket tették, ezen új csereeszköznek némi hitelszerűség kölcsönzése tekintetéből szükségesnek találták, ezekre szinte állatokat verni.

Többek közt Plinius XVIII. 3. ezt irja: „Servius rex, ovium, bovumque effigie primus aes signavit.“

Servius király volt tehát az első, ki juh- és ökörábrával veretett pénzt.

Így találjuk Nagy-Görögország és Sicilia ősgörög gyarmatainál, így Sybarisban, így magát az óriási műszerkezetű templomairól híres Paestumot. — De Capua, Arpi, Heraclea Possidonia, Pandosia, Neapel, Thurium, Aluntium, Catanea

Enna, Gela, Macella, Messina, Panormus, Syracusa, Tauromenium ökröket és bikákat használtak.

Panormus Siciliában, Perinthus Tráciában, Hephaestus Samothráciában, továbbá a thráciai szigetek között Halonnesusban, thessaliai Issa, illyriai Cranium, és cephaloniai Same szigeten, valamint Ióniának Clazomene, Syriának Antiochia városai kost vertek pénzeikre.

Szerzőnek is van birtokában egy arany gyürü, mely szerkezeténél fogva mindenesetre a legrégibb történelmi korszakba tartozik, ennek gömbölyded lapján egy nagy kos van oly müszerkezettel bevésve, milyen a sybarisi érmeken látható.

Minthogy azonban a cseremarhának elhajtása járatlan meredek hegyeken, folyókon vagy tengereken nem csekély nehézségekkel volt összekapcsolva, de nem is volt talán minden embernek épen marhára szüksége; továbbá, mivel élelmi szerek, fegyverek, egyéb eszközök és szerszámok, söt drága ékességek is inkább és inkább kezdtek vágyaik tárgyaivá válni; általában, mivel egyiknek fölöslege nem volt kizárólagos szükségesség a másikra nézve: ezen az úton lassan-lassan kényszerültek oly csereeszközök előteremtéséről gondolkodni, melyekért azt, mit a szokásos állatbecserélés által egy helyen nem, egy más helyen, söt minden kereskedelmi állomáson meg lehetett szerezni.

És erre az érczeket találták legalkalmasabbaknak, minthogy a romlásnak ép oly kevéssé vannak alávetve, mint a kövek, és e mellett még fegyverekre, szerszámokra, ékesség és házi eszközökre is használhatók.

Ennélfogva már a legrégibb képes és történelmi adatokban találjuk rajzait és felemlítéseit a

Karikapénzeknek.

Különféle alakú, nagyságú, s mint alább fogjuk látni, sok esetben haladó súlyú (progressiven Gewichts) arany, ezüst és barnaércz karikákat találnak mai napig Irland posványaiban, Magyar-, Erdélyországban és bizonyosan Hollandban, Belgiumban, Franczia-, Spanyol-, valamint Németországban is.

Ilynemü karikák „Manilla" nevezet alatt Guineában, Senaar, Benin és Malabár vidékein maiglan is pénzül használtatnak.

Ezeket mint gyürüket, karpereczeket vagy fogantyúkat sorozzák a régiségtárakba; söt a legújabb útijegyzetek szerint Bengáliában, az ind lázadás főtüzhelyén, még ma is hordanak a nök orraikban sárgaréz karikákat, karjaikon a kézfejtöl egész a könyökhajlásig fényes érczpereczeket, a bokacsonton pedig vastag, abroncsszerü ékességet szinte azon érczböl.

Már Mózses első könyvében, mely történelmi tekintetben mindenesetre bir oly érvénynyel, mint bármely öshagyomány, G. 24. 23. olvasható hogy Ábrahám szolgája Mesopotámiában Rebekkának egy drachmányi arany orrkarikát és két, húsz drachmányi arany karpereczet adott.

Szerinte Abimelech Ábrahámnak ezer mértéknyi ezüstöt adott. Mózs. Gen. 20. 16. — Továbbá Józsefet testvérei 20 mértéknyi ezüstön adták el. Gen. 37. 28. — Szinte Gen. 24. 17. vers azt irja, hogy azon ember két fülbevalót mutatott fel előtte, mely egy drachmányi, és két karpereczet, mely 20 drachmányi volt.

Meg kell itt jegyezni, miszerint a nehézség után mért orrkarikák és karpereczek, melyek Mesopotámiában Rebekkának ajándékoztattak, oda mutatnak, hogy ezen első idökben ott is ily karikapénzek köröztettek. De még a Mózses előtti idökböl is birunk képes mutatványokat, melyek a karikapénzek lételét és használatát tanusitják. Így Bruksch Henriknél*) olvasható: Pherinek, az eleithyai nomarchának sirja kitünő az aegyptusiak házi életéböl meritett ábrákban, melyek korának nagy gazdagságát tanusitják. Igen elmésen ábrázoltatik itt a földmives és pásztoremberнek, kertésznek és halásznak, valamint madarásznak foglalkozása; amott a rakott éléskamrák, melyeknek gazdagságát egész tüzetességgel jegyzők róják fel; emitt még a kincstári épület is látható, melyben *ezen aranykarikákat mérlegelik*; amott pedig a házigazdaság egész a konyháig tünik elönkbe, és mindez képjel-felirattal ér-

*) Reisebericht aus Aegypten in den J. 1853, 1854. Leips. 1855.

telmezve. Ezen síremlék az El kab-bal átellenében fekvők egyike, és XVIII-dik, söt még régibb dynastiák korából való.

De mint a *Lepsius* által közzétett utazási tudósítások után látszik, a *Pháraók* elöbbi sirjaikon is elöjö, miképen készíttettek, mérettek vagy osztogattattak edényekből a felállitott harczosok között zsold fejében hasonló karikapénzek.

Julius Caesar, miután Brittaniában háborút viselt, az ottani lakókról azt irja (B. G. V. 12.) Utuntur autem numo aereo, aut annulis ferreis ad certum pondus examinatis pro numo.“

Az ös karikapénzek, és azok osztályozása.

Az ös karikapénzek két föosztályra oszolnak. Fizetésre használt vagyis oly karikapénzekre, melyek alakjokra, és szerkezetökre nézve sem mint fül, orr, nyak, kar, kéz, ujj- vagy lábpereczek, sem mint fogantyúk vagy egyéb eszközök nem, de kizárólagosan csak mint pénzek használtattak. Ilyenek voltak a hosszúkás öntetü, s a redözött oldalon (geriffTen Rückseiten) karikajegygyel ellátott barnaréz rudak, az ös sabinusok legrégibb pénzei; és *Passeri* I. k. 154. és 204. l. joggal hiszi ezen pénzjegyeket súly- és értékjegyeknek.

Vajjon az általunk pénz gyanánt használt számtalan gömbölyü, lapos, többnyire csak kevéssé domború pénzdarabokat különféle érczböl mondhatná-e évezredek után is a régiségbuvár egyebeknek, mint hogy egykor pénzek voltak, kivált, ha egymásodik vízözön minden, csak papirosra jegyzett történelmi emlékeinket elmosandotta volna?

Tekintve az érczet, melyböl a karikák készültek, elosztatnak arany, ezüst, barnaércz pénzekre. Ez utóbbiak többnyire vegyes érczböl (Bronce) vannak öntve, és csak kevés tiszta rézböl vagy horgrézböl (Messing).

A fizetésre használt karikapénzek.

Ezek többnyire egészen gömbölyü, a két végen azonban vékonyúlva szorosan összekanyarúló két szarvat mutatnak. Csak kevés volt félgömbölyü és kissé nagyobb szarvnyílással ellátva. Egy némelyik négy élü lévén, már ezért is alkalmatlan lehetett a hordozásra.

Csaknem valamennyi ily karika tömör, itt-ott találkozik egészen vagy félig üres, ritka van, mely egészen lapos, s ezek is kiválólag barnaérczből valók.

Többnyire ki vannak czifrázva majd vízszíntes, majd függőleges, majd rézsuttos vonalokkal; ezen átszelt vonalczifrázatok csak is a két részre oszlott félobonos (félunciás) daraboknál, hihetőleg a phoeniciaiak későbbi készítményeinél vannak kis kettős körvonalak által félbeszakítva.

E fővonások előrebocsátása után, melyek birtokomban levő, s fizetésre használt efféle pénzekről vétettek, azoknak leirását adom a nehézség meghatározásával egyetemben oly figyelmeztetéssel, miszerint azoknak súlyát az ősrómai, vagyis jelenleg gyógyszerészeti mérték szerint számítom, tehát egy fontot (*as*) 12 obonra (uncia), egy obont két félobonra (egy lat) vagy nyolcz nehezékre, vagy 480 szemerre (granum), tehát egy fontot 5760 szemerre.

Arany érmek.

	Szemer
1. Sima, kis gombbal ékesített, fizetésre használt karika . . .	88
2. Sima szarvacska, milyenek az ezüst- és barnaérczből valók. I. tábla 2. sz. arany, 3. sz, ezüst, 4. sz. ércz	27

Ezüst érmek.

Itt mindenek előtt azon nevezetes darabot fogjuk látni, mely már egyedül is elégséges arra, hogy a *Betham*-féle, először felállított elméletet, melyet *Donop* és *Grotefend*, és talán az ezen értekezésben is eddig felhozott adatok szinte szélesbítettek, a sejtelmek köréből kiemelni.

Ezen éremdarab nem csupán a képzeletnek szolgál tárgyúl, hanem az elméletet, a mérlegnek, az igazság eme leghívebb szolgájának segédkezése mellett, emeli bizonyosságra, positív tudományra.

Bár finom ezüstből való, mégis vannak rajta nyomai az élenyülésnek (Oxydation). Ezen éremdarab 18 év előtt a debreczeni vásárról Pestre térő kereskedők útján birtokomba jutván, okúl szolgált arra, hogy azon számos karikákat, melyek óbarnaércz-(antikbronze) gyüjteményenben találtatnak, vizsga

figyelemre véve osztályozzam, további gyüjtés által szaporítsam, valamint hogy a jelen értekezést szerkeszszem.

Minthogy a karikapénzek a legváltozatosabb alak és különbözőbb nehézség szerint készítvék, azoknak értékét, azaz nehézségét, a mi pénzeink módjára szemmérték szerint meghatározni lehetetlen volt. Minduntalan mérleget kellett elővenni, mi nem csak hogy alkalmatlan, de idővesztegetés is volt.

Hogy e bajon segítve legyen, a phoeniciaiak, az őskornak ezen angolai, azon gyakorlati eszmére jöttek, hogy a fizetésre használt karikákat megbélyegezzék, mint ezt a görög szónokok (*Aldi Manutii* Rhetores XIII. Graeci 180. lapon Reisk Orat. Graec. VIII. kötet 75. lapon), *Michaelis* fordítása szerint a következendőkben bizonyítják: „Numismata vero nonne Phoenices invenerunt, ex barbaris sapientissimi illi, et prudentissimi? E massa enim aequalem mensuram distribuerunt, primique characterem addiderunt ponderi, ex quo, quid plus, minusque esset, intelligeretur."

„A pénzt pedig nemde a phoeniciaiak találták fel, a barbarok között a legokosabbak és legeszélyesebbek? Ők az anyagot egyenlő mérték szerint osztották el, és elsők voltak, kik értékjelet adtak a nehézségnek, mely szerint meg lehetett tudni, melyik súlyosabb, melyik nem?"

Ez előttünk levő bélyegzett ezüst karikapénz tehát, melynek szélein két kis körkörös, közepén pedig három hasonló kettős-körvonal látható, igen hihetőleg egy phoeniciai, fizetésre használt, éremdarab, mely a héber mértékkel egészen egybevágólag épen 5 sekkelt, tehát az aegineai mérleg szerint 5 didrachmát, $1\frac{1}{4}$ obont, vagyis feltéve hogy a használat következtében 11 szemert vesztett, az I-ső tábla 5. száma alatt még mindig 589 szemert nyom, épen annyit, a mennyit a Rebekkának nászajándékúl adott egyes aranykarika nyomhatott. De ezen nagyértékü maradványban hihetöleg is az első lépést látjuk magunk előtt, melyet az emberiség egy szabályozott pénzrendszer felállítása felé tett.

Az I. táblán 6. sz. alatt lerajzolt ezüst darikus pénz szinte gyüjteményemből való. Ez is olyan két kis körkörös körvonallal van bélyegezve, mint a fentebbi, de mivel ez csak egy

nehezéket nyom, tehát már a fentebbi karikapénzeknek ha sonló értékjegyeivel összeegyeztetve épen félannyi nehézségü; s így igen könnyü azon gondolatra jöni, hogy ama messze öskorban, melyben azon karikapénz készült, az ezüstpénz értéke 100 percenttel kevesebb volt, mint akkor, mikor ezen darikus darab megbélyegeztetett, és hogy az emberek szaporodása, valamint a kereskedelem terjeszkedése nem tartott arányt az ezüst szaporodásával; mi ezen állítást, valahányszor a középkori pénz- és értékviszonyokra visszapillantunk, igazolva találjuk.

Előrebocsátván észrevételünket ezen karikapénz felett, mely hasonló pénznemek vizsgálásánál mint segédtudomány motivumúl, támaszpontúl, bizonyítékúl szolgálhat, átmegyünk számos egyéb pénzek leirására:

	Szemer.
2. Üres, mindkét végén harangmódra terjeszkedő, s ugyanott vízszíntes vonalokkal ékesített pénzdarab, nyom	360
3. Gömbölyű, síma középen eltört, mely a használat következtében bizonyára 10 szemert vesztett; s mivel még most is 270 szemer nehézségű, tehát a 2. sz. alatti darab nehézségének két harmadát teszi. I. tábla 7. szám	270
4. Teljes, síma, egyik végén vastagabb	240
5. Ehhez hasonló, azonban a végeken egyenlőn vékonyúlva, tetemesebb élenyülés nyomaival, a 2. sz. alattinak épen fele nehézségével. I. táblán 8. sz. alatt	180
6. Síma, egyarányos gömbölyűséggel	86
7. A 4. sz. alattihoz hasonlólag látszanak rajta az élenyülés maradványi	84
8. Négyélű, miért is ékszerül közvetlenül alkalmatlan. I. t. 9. szám	74
9. Hasonnemű; ez a 4. sz. alattinak negyed, az 5. sz. alattinak harmad részét teszi	60
10. Kisebb mértékű, de egyébként egészen az 5. sz. alattihoz hasonló	47
11. Egyik végén kissé megtörött, jelenleg a 7. sz. alattinak felét teszi	42
12. Az 5. sz. alattihoz hasonló, melynek hatod, továbbá a 2. sz. alattinak tizenketted részét, a 9. sz. alattinak pedig felét teszi	30
13. Síma, egyenlő gömbölyűségű; a 2. sz. alattinak tizennyolczad, a 4. sz. alattinak tizenketted, az 5. sz. alattinak kilenczed, a 9. sz. alattinak harmad, a 12. sz. alattinak két harmadrészét teszi. I. tábla 10. sz.	20

Ezen viszonylagos nehézségi arányokat az ezüstben koránsem lehet a véletlennek tulajdonítani; ezek a mérleg segedelmével nyilván tanúskodnak a felől, hogy a hasonnemüekben, melyek alakjoknál fogva ékszerül nem használtathattak, oly tárgyakat szemlélünk magunk előtt, melyek aránylagos nehézségi rendszer mellett tétetvén forgalomba, mint üzletbeli kiegyenlítő eszközök, azaz *pénzek* használtattak.

Fizetésre használt barnaércz karikapénzek.

Gyüjteményemben ötvennél több ilynemü karikapénz találtatván, tökéletesen elég arra, hogy ezeknek összehasonlítása által következtetéseket vonhassunk.

Ezek nehézségének szemerleges meghatározásánál épen nem szükséges csekélyebb különbséget figyelembe venni, még pedig már azért sem, mivel egyrészt a reájok tapadott föld és rozsda, másrészt pedig a több évezredes használat vagy megsértések nagyobb-kisebb nehézségkülönbözést idéztek elő. Ezen pénznemek a következők :

	Szemer
1. Egészen üres, szétnyíló, fizetésre használt darab, oldalagos és függőleges vonásokkal czifrázva; kisebb töredezések következtében mindkét végen nehézségi vesztesége könnyen tehető 150 szemerre, zöld rozsdázattal. Ez elvitázhatlanúl egy tíz obonos nehézségü dextans, mely jelenleg 151 szemernyi veszteséggel is 4800 szemer helyett nyom (l. I. t. 11. sz.)	4649
2. Egészen tömör, még gyengén látható czifrázattal. Százhúsz szemer hiány, melyet részint használat, részint leütődés által veszíthetett, 8 obon. Sárgarézből van	3720
3. Gömbölyüre összehajtott, mindkét végén gombocskákkal ellátott darab, czifrázat nélkül	3600
4. Amahhoz hasonló, két végén még homályosan látható czifrázattal	3470
5. Rendes vízszintes és függőleges vonalokkal czifrázva, sötétzöld rozsdázattal, csak $^5/_8$ obonnal több mint egy semis	3180
6. Igen elálló szélekkel, látható elhasználás következtében könnyen 60 szemerrel kevesebb; ez elvitázhatlanúl egy semis	2760
7. Csaknem négyélü sok föld és rozsda tapadással	2590
8. Az előbbihez hasonló, de kevésbbé rozsdásodott, alig 60 szemerrel nehezebb egy quincunxnál	2460
9. Összenyomott, egészen horonyos, a függőleges vonalok	

nehezéket ny
sonló értékj
ségü ; s így
messze ősko
pénz értéke
ezen dariku
szaporodása.
tott arányt
hányszor a
tunk, igaz
Előr
mely haso
motivumú
számos e
2. Üres,
vízszín
3. Gömb
kezt
is 27
ség
4. Te
5. Eh
t
f
6.
7
8

		Szemer.
36.	Minden czifrázat nélkül, oldalán egészen lapos . . .	610
37.	Négyélű, minden czifrázat nélkül	525
38.	Gömbölyű, széles körtalappal (breit gestellt), széles elhajlással . . . . „	525
39.	Félgömbölyű, czifraságokkal, végein gombocskákkal . .	480
40.	Négyélű, minden czifrázat nélkül,földdel erősen betapadva, a 34. sz. alattinak fele	360
41.	Befelé laposúlóbb, le nem tört egyik végén gombocskával	306
42.	Gömbölyű, minden czifrázat nélkül, földdel erősen betapadva. I. táb. 14. sz.	240
43.	Amahhoz hasonló nehézségű, azonban zárt gömbölyűségű	240
44.	Félgömbölyű, szétnyíló, erősen betapadva	240
45. 46.	Ezek mindegyike tizenhét körkörös kettős-körvonallal, függöleges és rézsuttos vonalokkal van kiczifrázva és úgy alakítva, hogy a kettőt összetéve egy egész karikapénzt képeznek, mint az az I. táblán 15. 16. sz. alatt látható; hihetőleg phoeniciai váltópénz lehetett. Mindkettő különkülön egyenként a 39. sz. alattinak felét nyomja	240
47.	A fentebbiekhez hasonló, azonban az egyik végen rövidített, nyom	198
48.	Pontokkal czifrázott	160
49.	Gömbölyű, síma	140
50.	Mint a 45. 46. szám alattiak, azonban ez azok egyikének csak fele nehézségével bír, és igazolja azon véleményt, hogy váltópénz lehetett	120
51.	Négyélű, kis darab, az előbbinek fele. I. t. 19. sz. . . .	60
52.	Gömbölyű, kis darab, az előbbinek épen felét nyomja . .	30
53.	Félig szétnyíló, gömbölyű szarvacska, mint az arany és ezüst érmek. I. t. 20.; sz; a 39. sz. alattinak 24-ed, a 44. sz. alattinak 12-ed, a 48. sz. alattinak 8-ad, az 50. sz. alattinak két harmadrészét teszi, ily rendes haladó súlyarány mellett ez lehetett a legkisebb barnaércz váltópénz . .	20

Az imént felhozott 50 darabon fölül álló sorjegyzékben alkalmunk van látni 4649 szemertől lefelé egész 20 szemer nehézségig részleg arányos fokozatban fogyatékos karikapénzeket; ezen sorjegyzékben:

A 9. sz. alatti darab 2280 szemer nehézséggel csaknem felét teszi az 1. sz. alattinak, mely 4649 szemer.

A 15. sz. alatti 1755 szemernyi pedig igen csekély hiánynyal áll a 3. sz. alatt levő 3600 szemer nehézségű darab feléhez.

A 23. sz. alatti 1380 szemer nehézségű épen fele a 6. sz. alatt levő 2760 szemernyi darabnak.

A 27. sz. alatti 1245 szemerrel csaknem fele a 8. számú 2460 szemernek.

A 34. sz. alatti 730 szemer a 20. sz. alatt levő 1470 szemernyi darabnak teszi közel felét.
A 39. sz. alatti 480 szemer nehézségü épen fele a 30. számmal jegyzett 960 szemernyi darabnak.
A 42. 43. 44. számú darabok mindegyike 240 szemer nehézséggel épen félobont tevén, a 39. számú 480 szemernyi, vagyis egy egész obon nehézségü darabnak egy-egy felét teszik.
Az 50. számú 120 szemeres darab épen fele a 42. 43. 44. számúnaknak.
Az 51. számú 60 szemeres ismét fele az 50. számú 120 szemer nehézségünek. Végre
Az 53. számú 20 szemeres épen egyharmada az 51. számú 60 szemernyi nehéz darabnak.

Ezeknél is épen akként tünik fel a súlybeli viszony, mint az ezüst érmeknél, azon csekély különbséggel, hogy a nehezebbek, melyek nagyobb elhasználásnak voltak kitéve, egész 100 szemerig, a közép nehézségüek 30—50 szemerig, a kisebbek és legkisebbek pedig fél, harmad, negyed súlyarány-nehézségig épen nem mutatnak fogyatkozási, vagyis kopási különbséget.

Ezen fizetésre használt barnaércz karikapénzek nagykoráról tanúskodik az 1844. Tolcsván a világhírü Tokajhegyen, egy durva kölapokkal kirakott sírboltban fölfedezett, birói vizsga szerint feljegyzett, és csaknem egészen értekező birtokába jutott találmány is.

Ezt értekező másutt (*Blätter für Literatur und Kunst* Bécs 1846. 76. sz.) így tárgyalta:

Magyar- és Erdélyországban az egykori népvándorlás tanyahelyein, a tatár és török pusztítás határvidékein, még mindig nagy számmal találtatnak régiségek, kivéve a magasabb müvészeti készítményeket, melyek csak ritkán fordúlnak elö. Ezen találmányok között a legrégibb korból legnagyobb részt érmeket látunk, többnyire római, barbár, néhány görög, söt az emberiség legösibb pénznemébõl is mindenféle ércz karikapénzeket, ezek közt pedig *két* ezüst darabot, melyek mindegyike harmadfél obon nehézségü és *öt* kettös köralakú jellel van bélyegezve, ezek hihetöleg az elsők, melyek a reájok nyomott értékjel által *Betham* és *Grotefend* szép elméleteit bizonyosságra emelik, s ezeket értekező szerencsés vala még 1839. sajátjává tenni. Az erre vonatkozó

értekezés a Magyar Tudományos Akademia *„Tudománytára“* 1840-diki folyamában látható. Állanak pedig ezen régiségek fegyverzetek, lovaglószerszámok, ékszerek, házieszközök, ruházati darabok (fibulae); ritkábban edények, s a különféle népeknél tiszteletben állott házi istenek, vagyis bálványokból (penates). Azonban bármily nagy legyen is a találtak száma, mégis szórványos lelhelyeik, egyenkéntes lelhelyzetök, és azon körülméy következtében, melynél fogva valamint egy részről évezredek, úgy más részről különféle nemzetek és néptörzsek tízszeres számmal özönlenek össze egy-egy ily találmány keletkeztének korszakáúl, igen keveset lehet felőlök bizonyossággal kifürkészni, s valószinüleg csak is azt lehet sejteni, miszerint azon népek, voltak legyen bár keltek, pannoniak, dákok, jászok, vendek, quádok vagy egyebek, kik időszámlálásunk első századában, még a római betörés kora előtt, ezen messze terjedő vidékeken laktak, a mívelődésnek már magasabb fokán állottak, mert hadszereik, valamint egyéb eszközeik is már általán véve barnaérczből voltak, még pedig itt-ott nem minden csín nélkül, sőt számos ezüst pénzeiken a makedóniai jelleg (typus) igen ügyesen volt utánozva. Annál nagyobb örömére szolgál tehát a régiségbuvárnak, ha egy helyen és egy időben nagy számmal talált különnemű régiségek birtokába juthat; mert így a különfélék öszszeegyeztetése által azoknak egykorú használata azon egy időben történt leásatásokból bebizonyodván, lehetségessé lesz egy megközelítő kortant azon messze időkre nézve is megállapítani, melyekről helyi történelmünk, sőt hagyományaink is még koránsem emlékeznek.

Ilyen az 1844. Tolcsván a világhírű Tokajhegyen *Üreges József* által tett találmány, mely csaknem egészen értekező birtokába jutott. Ezen találmány egy házas párnak valószinüleg még évezredek előtt egész vagyonát tette, melyre az idő romboló hatalma még nem hatott és világot derít az előttünk akkor még névnélküli hon lakóinak míveltségi állapotára, műtani ügyességére, az első honi műkészítményekre; ezen ország még akkoriban, mint alább látandjuk, nagy részben vizekkel volt elborítva, és csak későbben ismerkedtek

meg vele a rómaiak Pannonia és Dákia elnevezés alatt; őselődeink által pedig amazok birtoklása után még fel ézreddel választatott csak állandó lakhelyül. E találmány pedig a következő tárgyakból áll :

I. Női ékszerek.

a) 12 egész és több széttöredezett, felfűzhetésre átlyukasztott, $1^1/_4$—$^1/_2$ hüvelyk átmérőjü, különböző vastagságú, szabályszerütlen alakzatú, borostyánkő-darab; a hosszan tartott elásatás következtében bekérgesedve.

b) 24 egész és több törött, kék és zöld, többnyire $^1/_4$ hüvelyk átmérőjü, a rendkivül hoszszú elásatás következtén helylyel-közzel igen evődött üveggyöngy, melyek egy szerencsés véletlen következtén a folytatólag leirandott ékszerrel oly szoros viszonyban állanak, hogy ezt, melyről eddig bizonyossággal mit sem tudtunk, egészen fölismertetik velünk.

c) 22 egész és több törött, tollszárszerű, ruganyos, vékony barnaércz sodronytekercs, némelyek 4, de legtöbbnyire csak $1^1/_2$—2 hüvelyk hosszú. Ezen, csak ritkán előforduló képlemények meghatározása mindenkor sok dolgot adott a régiségbuvároknak; hogy ékszerül szolgáltak, az valószinűnek látszott, de hogy mi módon használtattak, itt volt Oedipusra szükség. Rendeltetésök azonban ezen találmány által már bizonyos; egyik tekercs t. i. élenyülésének és annak daczára, hogy ennek is, mint a többinek öseredeti kapcsolatából való elszabadítására erő használtatott, mégis a széles fúrtlyukú üveggyöngyben oly erősen megmaradt, hogy csak egyik vagy másiknak szétrongálásával lehetett volna szétválasztani. Ezen sodronytekercsek tehát, mindegyik végen gyöngyökbe beerősítve, ezekkel s több színes gyöngygyel egyetemben csillogó nyakékességül használtattak. *II. t. 29. sz.*

d) 3 egész és 2 törött $2^1/_4$ hüvelyk hosszú, függőleges kapcsozattal, vízszíntesen összeállított, ruganyos gömbölyü tekercs egy vonal vastagságú barnaércz sodronyból, melynek függőleges nyílásán valószinűleg a hajfonatokat vonták keresztül; a két vízszíntes tekercset pedig mint fejékességet a halántékon viselték. *I. t. 21. sz.*

e) Egy, az alsó végén törött, még most is 4 hüvelyk hoszszú hajtü, melynek $1^1/_4$ hüvelyknyi vastag lapos feje 3 körvonallal, középen egy gombocskával és a szélén csipkés bojtozattal van kiczifrázva. *I. t. 22. sz.*

Ezen ékszerekből állhatott néhány évezred előtt egy nőnek egész piperéje.

Most azok következnek, melyek nagyobb mennyiségöknél fogva oda mutatnak, hogy a férjek által is használtattak. Ilyenek :

f) 35 nagyobb, $1^1/_4$—$^6/_8$ hüvelyknyi átmérőjü, homorú, gombszerű, két szélén a ruhára varratás végett átlyukasztott barnaércz ékesség, melyek homorú oldalukkal kifelé viseltettek. *II. t. 23. sz.*

Ezekhez hasonló 235 középszerü többnyire $^6/_8$ hüvelyknyi átmérővel. *II. t. 24. sz.*

Ismét 76 olyan kisebb $^5/_8$—$^7/_8$ hüvelyk átmérővel. *II. t. 25. sz.*

48 legkisebb $^3/_8$ hüvelyk átmérővel. *II. t. 26. sz.*

Ezen 392 ékgomb, milyen alkalmasint több is lehetett, annyi helyet foglal, miszerint valóban el nem képzelhető, mimódon lehetett volna azokat mind egy ruha ékességeül használni, volt légyen ez bár oly terjedelmes, mint jelenleg bármely nőé.

g) 2 nagy, 1 hüvelyk és 4 kisebb, $^2/_8$ hüvelyk átmérőjü, öntött, idomtalan barnaércz gomb, öntött fülekkel.

II. Hadiszerek, pénz és házieszközök.

1) 16 $2^1/_4$ hoszszú, az alsó végen $^7/_8$ hüvelyk átmérőjü, ugyanott szabályszerütlen pontozattal három sorban kiczifrázva, mint valamely gyertyaoltó süveg hegyesen végződő, fára felszegezés tekintetéből mindkét oldalt átlyukasztott gerelyvég, melyek a vitéznek aligha egész fegyverzetét nem képezték, ezekkel a bölényt és medvét is meszsziről egész bátorsággal megtámadta, és magát ellensége ellen védelmezte. *II. t. 27. sz.* Mind ezen tárgyak nagy mennyiségök mellett is oly egyformaságot mutatnak a készítésben, hogy nem lehet kételkedni, miszerint azok nagyban, gyárilag készültek.

2) 3 tölcséridomú barnaércz csövecske, melyek alsó vége mindkét félen tojásdad hegyességgel nyúlt ki. Ezek közöl kettő $1^5/_8$ hüvelyk magas, alsó végén 1 hüvelyk széles; a harmadik csak $1^1/_2$ hüvelyk magas, alul $^1/_2$ hüvelyk széles. *II. t. 28. sz.* Ezen, néha $4^1/_2$ hüvelyk magasságban is előforduló tölcséridomú készületet eleinte hajlandó voltam a római siratónők könytölcsérének tekinteni, azonban ezen sokkal ősiebb találmány szerint hibásan, és most ismét a régi bizonytalanságban tapogatódzom azoknak rendeltetése felől.

3) Három barnaércz karikapénz, világos tanújeleül ezen tárgyak régiségének. A legnagyobbik, hoszszabb használat következtében már némileg elkopott, $3^1/_4$ hüvelyk hoszszú, $2^3/_4$ széles, $^3/_4$ vastag, most $16^1/_2$ lat, 3960 nehezék, használtatása előtt azonban könnyen nyomhatott 18 latot. A középső 3 hüvelyk hoszszú, $2^1/_2$ széles, $^1/_2$ vastag, jól megmaradt, a végeken, oldalakon és középen részint egyenes, részint rézsuttos vonalakkal czifrázva; az 1. sz. alattinak fél eredeti súlyát, vagyis 9 latot nyom. A harmadik, legkisebb, szintén jól megmaradt, egyenlő vonalakkal van czifrázva, csakhogy $2^1/_2$ hüvelyk hoszszú, $1^1/_8$ hüvelyk széles és $^5/_{12}$ vastag. Csak 3 lat nehézségű, tehát csodálatosan öszszevágó súlyarányban a fentebbinek egy harmadát, az elsőnek egy hatodát teszi. *II. t. 30. sz.* Szép, részint több rétegű patina fedi helylyel-közzel ezen gyárszerűleg készült karikapénzeket, melyek talán csereüzlet által meszszetávol külföldről hozatván, egész pénzöszszegét tehették ezen családnak. A mi pedig vidékeinken, hol ércztárgyak rendesen csak mint őskor ereklyéi találtatnak, e találmánynak különös érdekességet nyújt, s a karikapénzekkel egyetemben történt elásatásánál fogva azt szinte a legtávolabbi előidőkhöz csatolja, valamint az akkori lakók iparfokozata felől, mint valódi „honi" készítmény, legkisebb kétséget sem hágy fen

4) Az ezen fentírt tárgyak társaságában talált $2^3/_8$ hüvelyk hoszszú, $1^6/_8$ széles és $^7/_8$ vastag *kőbárd,* vagyis inkább egy mindkét oldalán valamely keményebb testhezi dörzsölés által élesre köszörült szekerczealakú kovakő, mely igen valószinűleg az

évezredek előtt elhúnyt tulajdonosnak sajátkezü készítménye volt. *II. t. 31. sz.*

Ezen együtt talált annyira különnemü tárgyak felvilágosítására nézve szabad legyen a régiségbuvárnak épen úgy, mint a költőnek és művésznek szükséges, de egyiknek sem annyira veszedelmes képzelmet segítségül hívni. Minthogy ezen találmány között a phoeniciaiak által a legkorábbi időkben a világkereskedésbe hozott borostyánkő, szídoni üveggyöngy, sok száz, gyárszerüleg készített barnaércz tárgy, és a legrégibb karikapénzek a legdurvább emberi készítménynyel, egy idomtalan kőbárddal egykorú használatban állanak; de azon körülménynél fogva is, hogy ily kőbárdok Magyarországban csak kivételkép igen gyéren és koránsem annyiszor fordulnak elő, mint német, vagy egyéb vidékeken, némi valószinüséggel azt lehet következtetni, hogy valamennyi ékszer és barnaércz tárgy, a 16 gerelyhegy, ide értve a karikapénzeket is, csak csere által kerülhettek egykori tulajdonosok birtokába, és hogy csak is a kovabárd tekinthető akkori müveltségi fokozatukat tanusító ereklyének. E szerint tehát Pannonia azon korbeli lakói a míveltségnek körülbelül azon fokán állhattak, melyen jelenleg a Déltenger szigetlakói, vagy a középamerikaiak, kik az europaiakkal csak igen ritkán jönek érintkezésbe. Amazok épen akként, mint ezek, az ékszertárgyakat becsülték mindenek felett, melyeket talán az erdélyi folyókból nyert aranyhomok, vagy izmos harczosaik által zsákmányolt nyers börök-, vagy a nem meszsze eső hegyekre terjedő kősó, s egyéb termények becserélése által szerezhettek.

Itt könnyen felmerülhet azon kérdés, mi útonmódon történhetett akkor a közlekedés ezen áthatolhatatlan mocsárok és őserdőkön által a többi nyugati világrésztől egészen elkülönzött, sőt vaspályák hiányában ma is még annyira járhatatlan vidékeken, hogy Pesttől Debreczenig 35 földrajzi mérföldnyi távolra késő őszszel vagy kora tavaszszal nem ritkán 2—3 hét szükségeltetik az áruszállításra; mi útonmódon lehetett csereüzletet folytatni? E tekintetben feleletül szolgálhat, hogy azon idők, melyekből ezen talált tárgyak származnak, földünk elözönléséhez, valamint ezen vizözönletnek utó-

lagos, kétségkivül évezredekig tartott hatásához évezredekkel állnak közelebb, mint napjainkban. És hogy a mostani benföldek száraz felszine sem viselte koránsem azon alakot, melyet most. Így azon helyen, hol jelenleg 100 mérföldnyi meszszeségre még színe sem látszik a tengernek, azon időben egykét itt-ott elszórt szigeten kivül az egész vidék ezer négyszögmérföld térfogatú köztengerekkel volt borítva, és a tokaji hegy, valamint a magyar- s erdélyországi Kárpátok csak partvidékek lehettek. A terjedelmes alsó-ausztriai sikság, a Lajtahegyek, meszes havasok és Duna között egy 11—12 óra széles, és 15—16 óra hoszszú medenczét képezett. Egy más ily medencze a Tarhegy (Kahlenberg) és Thájahegytől körülvéve kelet felé egészen Magyarországba, Komárom és Esztergam vidékére nyúlt be szinte 20—24 mérföldig. S e két tengermedenczével öszszeköttetésben állt a felső vagy kisebb magyar tengermedencze, mely nyugatról a Lajtahegyektől, keletről a vértesi és budai hegyektől, éjszakról a Kárpátok végágazataitól határolva a Fertő tavat mai napig is hátrahagyván, dél felé egész Stájer- és Horvátországig, keletnyugati irányban 15 – 20 mfld hoszszúságra, és 24 mfld szélességre terjedt; továbbá az alsó, vagy a nagy magyar tengermedencze, mely éjszakról és éjszakkeletről az erdélyiek, délről és délnyugatról a dinári havasok, nyugatról a Stájerhonból Magyarországba nyomuló meszes havasok által öveztetett. Ennek átmérüje a Mátrától az Alduna melletti Új-Palánkáig 40, Vácztól Fejértemplomig 50, Nagy-Szöllőstől a Murának a Drávába folyásig 66 földrajzi mérföld; térfogata tehát 3000 négyszögü mérföldnél nagyobb volt. E nagy köztengernek mai napig is fenvannak nyomai a 10 mfld hoszszú, 2 mfld széles Balaton tavában, a velenczei, palicsi tavakban, továbbá a hortobágyi és alibunári mocsárokban, nem különben a 100 négyszögü mérföldnél terjedelmesb tiszai kiöntésekben. Ha tehát ezen tenger, mi igen valószinü, a felső magyar tengerrel, és ez által az ausztriai és bajor vizekkel kapcsolatban állt: épen nem hihetetlen, hogy ezek által ismét a rajnavidéki, és az akkor egész Németalföldet nagyobb részben borított tengerekkel függött öszsze, s így Magyarország keleti része a balti és német tengerekkel vízi öszszeköttetésben állt; tehát annak egykori lakói, ha magokat

a szükségesekkel a Feketetenger felől el nem láthatták, ezen vízi úton az ottani partvidéki termesztményeket és phoeniciai készítményeket csereüzlet által könnyen megszerezhették. E feltevény pedig a csak kevéssé is figyelmes utas előtt a Mátra és Alduna közti földképződés figyelembevétele által önként feltárúl, mert úgy találandja, hogy ezen két végpont közt tíznél több, gyakran mérföldekre terjedő, s a Dunához közeledtökben mindig alább szálló fensík létezik; minden egyes ily fensík talán évezredekig szolgált szélül a fogyatkozó tengernek, míg végre a legutólsót a rómaiak kiszárították. De a következő tény is támogatja e nézetet: Majdán, Torontál vármegyében, egy a legközelebbi tengertől is 100 mérföldnél távolabb eső kertészfaluban, 1839-ben egy ottani dohánytermesztő kútat ásván, 6 lábnyi mélységben egy iszonyatos hajóorr-ra bukkant, melynek fája egészen szénné változott, egy láb hosszszú kapocsszegei pedig már annyira élenyültek voltak, hogy apró darabokban egészen szétomlottak. Ezen tengerihajó belseje bizonyos kölesnemű, kivülről vöröses, belülről pedig sárgás terménynyel volt teli.

Miután ezen több százakra menő darabok közt — mint erről nálam a gyárszerüleg egyenlő alakzattal készült barnaércz tárgyak megszemlélése által kiki személyesen meggyőződhetik — a tulajdonosnak kőbárdja is egyszerre találtatott, nagy valószinűséggel következtethetjük, hogy ezek elásatása még azon távol őskorban történt, a midőn ezen, érczben leggazdagabb európai országban az érczkülönítési, olvasztási és feldolgozási mesterséget még nem ismerték; különben valószinüleg barnaércz bárd, kés, dárdagyüszü vagy kard jutott volna ez idomtalan kőbárd helyett a föld alá. Abból pedig, hogy ezen találmány többnyire ékszerekből áll, azon törzsnek, melyhez e tárgyak birtokosa tartozott, épen gyermekkori őseredeti állapotát lehet következtetni.

De mivel ezen tárgyak között csak is fizetésre használt pénzek, még pedig oly arányban találtattak mint 2 : 1-hez : az alább felállítandó elmélet, mely szerint fizetésre használt karikák előbb voltak használatban, mint ékkarikapénzek, csakugyan valósúl; különben e nagy számú ékszertalálmánynál bizonyára több ékkarikapénz találtatott volna.

III. Ékszer-karikapénzek.

Ezek a fizetésre használt karikapénzektől vékonyabb, ruganyos és az emberi test több részeire egészen szabatosan illő alakjok által különböznek; azonban tekintve érczkeverékőket, ha a többnyire tiszta rézből készült ujjkarikákat kiveszszük, amazokkal egyenlők. Minthogy pedig a szentírás szavai szerint ezeket már közel négyezer év előtt menyaszszonyi hozományúl használták, bizonyosnak látszik, hogy előbb jöttek használatba a fizetésre fordított karikák, és csak későbben az ékkarikapénzek; mĕg pedig a következő okokból: 1) mert amazoknál a súlyarány gyakoribb és szabályszerűbb, tehát azok a pénz jellemének inkább megfelelnek; 2) mert emezek, ámbár az emberek testökön viselték, nincsenek oly vastagon megrozsdásodva, oly mélyen beevődve, mint amazok; 3) mivel a fizetésre használt pénzekről az ékkarikákra való átmenet sokkal gyakorlatiabb, mint megfordítva; 4) mivel az ékkarikapénzekben a „pénz" és „áru" fogalom egyesül.

A hajlíthatatlan, kemény, csak kevéssé elnyíló, fizetésre használt karikákat ékszer gyanánt csak a nyakra vagy övre akasztva lehetett viselni.

Úgy látszik, a vágy a testen közvetlenül tündöklő tárgyakban gyönyörködni, korán felébredt az emberekben; s így lettek a fizetésre használt karikák csak későbben vékonyabbak, s többnyire ruganyosok, mely alakzatban nem csak mint csereeszköz, hanem egyszersmind mint igen keresett áruérték vagyis érem, pénz, valának.

Már feljebb említtetett, hogy ha az emberiségnek őseredeti állapotát általában ahhoz hasonlítjuk, melyben számos déltengeri szigetek lakói, vagy azon középafrikai és középamerikaiak léteznek, kik az európaiakkal soha, vagy csak igen ritkán jönnek érintkezésbe, keveset fogunk hibázni.

Amazoknál épen úgy, mint emezeknél, főképen pedig a nőnemnél, mindenek felett kedves lehetett a csillogó ékszer különösen alkalmas lévén a házi állatok, nyers bőrök, gyümölcs, ruházat és fegyverszerekérti becserélésre.

Szemügyre vévén pedig ezeket a legnagyobb nyakkarikától kezdve lefelé a legkisebb ujjgyürüig, változatosságuk

azt fogja tanusítani, hogy a testnek minden része, mely az ékítésre alkalmas, többé kevésbbé ilyenekkel volt feldiszítve.

De nem csak alakzatuk, melynél fogva az emberi test tagjaira voltak szabályozva, hanem azon körülmény is, hogy köztök legkevesebb a síma, legtöbb pedig a kiczifrázott, oda mutat, hogy testi ékszerül használtattak.

Ezen czifrázatok a nyakpereczeken egymást szakadatlanúl felváltó függőleges vonalokat, közben-közben síma kis térségekkel, ábrázoltak; a karpereczeken pedig 6—7 egyenlő, terjedelmesebb hézaggal felváltott vonalból állottak; a kézikarikáknál *) 6—9 részint síma, részint keresztvonalok által elkülönzött lap, és ezek között függőleges vonalok, vagy pedig szakadatlanúl mélyebben barázdált, horonyos czifrázatok voltak láthatók.

Azonban az ujjkarikáknál csak ritkán jön külhoronyosság elő.

Értekező különös figyelmet fordított arra, hogy csak szétnyíló, többnyire gömbölyű karikák jöttek légyen a következő mutató-táblában osztályzatba, s a zárt karikák, melyek más czélra is használtathattak, ide be ne számíttassanak.

Hogy pedig ily terjedelmes tartalmú mutatótáblában annyira csekély különféleség mutatkozik, épen nem lehet csodálni, ha meggondoljuk, hogy azonegy divat az ős hajdankorban előbb tarthatott annyi századig, mennyi évig napjainkben tart, és hogy az egyszer szokássá vált alakzatok, czifrázatok nem oly könnyen változtak, mint nálunk.

Ezen ékkarikapénzek a fizetésre használt karikák elavúlása után még századokig lehettek használatban, azonban nem mint pénzek és ékszerek egyszersmind, hanem csak mint ékszerek.

Kivétetnek a fenemlített afrikai országok, u. m. Guinea, Senaar, Benin, Malabár, melyekben maiglan mindkét tulajdonságban használtatnak.

---

*) Kézikarikának nevezem azon gyűrűket, melyeket a kézfejtől a könyökig, karperecznek pedig, melyeket a könyöktől a vállkapocsig viseltek.

Az ékkarikapénzek sorjegyzéke.

Aranyban:

Szemer

1. Háromszoros tekerületű, gömbölyű ujjkarika III. t. 46. sz., a mint hasonló alakban III. t. 47. sz. alatt tiszta rézből is előfordúlnak 160
2. Síma fül- vagy orrkarika, a milyent Mózses szerint Ábrahám szolgája Rebekkának ajándékozott 140
3. Elnyíló, lapos tekerületű ujjkarika 52
4. Lánczszemkarika II. t. 36. sz., hasonló alakban II. 37. sz. alatt rézből is előfordúl; a fentebbinek kevés különséggel felét nyomja 27

Ezüstben:

Szemer.

1. Egy 5¼ hüvelyk átmérőjű, tekerületes, a két végen kapcsolásra alkalmas fülekkel ellátott nyakkarika a legfinomabb ezüstből 670
2. Síma, hason nagyságú, végein vékonyra nyúló, épen egy obont nyomó 480

Barnaércsben:

Szemer

1. Egy 4 hüvelyk átmérőjű, közben-közben függőleges vonalokkal czifrázott, zöld rozsdázatú lábperecz 1680
2. Hasonnemű, csakhogy néhány vonallal csekélyebb átmérőjű 1530
3. Horonyos, közben-közben kiczifrázva, 2¾ átmérőjű kézperecz 1395
4. Négy hüvelykű síma lábperecz, szép zöld rozsdázattal . . 1140
5. 3½ hüvelykű, részleg kiczifrázott karperecz 1090
6. 4 hüvelykű, kiczifrázott, szép zöld rozsdázatú lábperecz, II. t. 33. sz. 1020
7. Síma, részleg beevődött, 2½ hüvelykű kézkarika . . . 950
8. Rézsuttos czifrázatú, közel 4 hüvelyk átmérőjű lábperecz 870
9. Horonyos, 2¼ hüvelykű kézkarika, II. t. 34. sz. . . . 866
10. Hasonló, de 26 szemerrel könnyebb 840
11. 5½ hüvelykű kiczifrázott, a végeken gyürücskével ellátott, zöld rozsdázatú nyakperecz, az 1. sz. alattinak épen felét nyomja . . . . „ 840
12. 4¾ hüvelykű, pataszerű vastagítással végződő, igen ruganyos nyakperecz, II. t. 32. sz. 735
13. Síma, tojásdad alakú lábperecz, a 2. sz. alattinak felét, a 27. sz. alattinak két annyi nehézségét teszi 730
14. Horpadt, horonyos, kiczifrázott kézkarika, a 3. sz. alattinak közel felét nyomja 720

		Szemer.
15.	Szép zöld rozsdázatú, kiczifrázott karperecz	692
16.	Síma, 5½ hüvelyk átmérőjű, összekapcsolhatásra idomított nyakperecz	690
17.	Horonyos, kiczifrázott lábperecz, zöld rozsdázattal	600
18.	Félgömbölyű, síma, sötétzöld rozsdázatú kézikarika	616
19.	A 17. sz. alattihoz hasonlító, alkalmasint annak párja	600
20.	Síma, ruganyos lábperecz	600
21.	Hasonnemű, de 50 szemerrel nehezebb	650
22.	A 17. sz. alattihoz hasonlító	600
23.	Gömbölyű, síma kézikarika, a 7. sz. alattinak felét teszi	480
24.	A fentebbihez hasonlító csak szélesbülőbb öntetű	480
25.	Horonyos, szük kézikarika, a 8. sz. alattinak fele	440
26.	Gömbölyű karperecz	425
27.	Szétnyíló, zöld rozsdázatú kézikarika, a 10. sz. alattinak felét nyomó	420
28.	Horonyos, négyszeres tekerületű, tiszta rézből öntött ujjkarika	410
29.	Háromszoros tekerületű, síma ujjkarika, a fentebbi arany karikához hasonló, III. t. 47. sz.	375
30.	Gömbölyű, síma kézikarika, rozsdatapadattal	370
31.	Horpadt, gömbölyű, részleg kiczifrázott kézikarika, a 2. sz. alattinak csaknem felét tevő	330
32.	Gömbölyű, síma kézikarika	336
33.	Hasonló, zöld rozsdázattal	315
34.	Horpadt, részleg rézsuttos sávokkal czifrázva	285
35.	Síma, elnyíló, élenyülés és használat következtében a czifraság mégcsak a végeken mutatkozik	265
36.	Mint a 33. sz. alatti	265
37.	Mint a 33. sz. alatti	255
38.	Szétnyíló, gömbölyű, idő és használat következtében a végeken igen megvékonyúlt lábperecz	258
39.	Mint a 33. sz. alatti, a 24. sz. alattinak fele, II. t. 35. sz.	240
40.	Gömbölyű, síma	240
41.	Egyik végen kissé megtörött, élenyült kézikarika	230
42.	Mint a 33. sz. alatti, a 24. sz. alattinak felét tevő	240
43.	Horpadt kézikarika, használat következtében czifraságát elvesztette	190
44.	Síma, két tekerületű ujjkarika, a 29. sz. alattinak csaknem felét tevő, III. t. 48. sz.	185
45.	Elnyílt, síma	160
46.	Kivülről háromszögű, belülről lapos karperecz	126
47.	Síma, szép zöld rozsdázattal, összekapcsolhatás végett a végeken fülekkel ellátott kézikarika	120
48.	Kis, lapos, csak gyermeknek való kézikarika	97

Szemer

49. Két tekerületű ujjkarika, zöld rozsdázattal, a 44. sz. alattinak csaknem fele, III. t. 49. sz. 98
50. A végeken lapos, egyébként gömbölyű lánczszem, mint a fentebbi aranyból, II. t. 37. sz. 98
51. Háromszoros tekerületű, rozsdásodott ujjkarika 45

Az ékkarikapénzek egybehasonlítása.

A 10. és 11. sz. alattiak 840 szemerrel épen fele nehézségűek, mint az 1. sz. alatti 1680 szemerrel.

A 12. sz. alatti csak 40 szemerrel nehezebb, mint a 2. sz. alatti 1530 szemer nehézségűnek fele.

A 16. sz. alatti 690 szemerrel csak 15 szemernyivel könnyebb, mint a 3. sz. alatti 1395 szemeresnek fele.

A 19., 20. és 22. sz. alattiak 600 szemer nehézséggel csak 60 szemerrel nyomnak többet, mint a 4. sz. alatti 1140 szemeres fele.

A 23. és 24. sz. alattiak 480 szemer nehézséggel, kettőzve csak 10 szemerrel nyomnak többet, mint a 7. sz. alatti 950 szemerrel.

A 25. sz. alatti 440 szemer nehézséggel, csak 10 szemerrel nehezebb, mint a 8. sz. alattinak fele, mely 870 szemert nyom.

A 27. sz. alatti 420 szemerrel épen felét teszi a 10. és 11. sz. alattiaknak, melyek egyenként 840 szemert nyomnak, továbbá az 1. sz. alattinak negyedrészét, mely 1680 szemer nehézségű.

A. 30. sz. alatti 370 szemernyi darab kétszerezve csak 5 szemerrel könnyebb, mint a 12. sz. alatti 735 szemerrel.

A 31. sz. alatti 330 szemer nehézségű darab csak 10 szemerrel haladja meg a 21. sz. alatt levő 650 szemer nehézségűnek felét.

A 39. és 40. sz. alattiak fél obonnal 240 szemerrel, a 23. és 24. sz. alatti egész obonosoknak épen felét, a 7. sz. alattinak pedig, mely 950 szemer, csaknem negyedrészét teszik.

A 44. sz. alatti 185 szemer nehézségű a 30. sz. alatti 370 szemeresnek épen felét nyomja.

A 47. sz. alatti 120 szemeres a 39. és 40. sz. alattiaknak, egyenként 240 szemert nyomván, épen felét, a 23. és 24. szám alattiak 480 szemer nehézségének negyedrészét, a 7. sz. alattinak, mely 950 szemeres, nyolczadrészét nyomja.

A. 48. sz. alatti 97 szemeres kétszerezve csak 4 szemerrel nehezebb, mint a 43. sz. alatti 190 szemeres.

Az 51. sz. alatti 45 szemeres csak 7 szemerrel könnyebb, mint a 48. sz. alatti 97 szemeres darabnak fele.

A lánczkarikákról.

Ezen osztályzatba soroztatnak még a *II. t. 36. és 37. sz.* alatt kimutatott arany és barnaércz lánczkarikák is.

Ezeknél nevezetes körülmény az, hogy egy ujjnyomás által jobban szétnyílnak, s egy másik által lánczolattá záródnak.

Ezeknek súlypontjok mindig lefelé nyomúl, s ezáltal eszközöltetik, hogy az ilyen láncz egykönnyen szét nem bomlik.

Nem akarjuk itt vitatni, vajjon a médok, perzsák, Babylon uralkodói, s aegyptusi Pháraók által udvaronczaiknak és országnagyaiknak ajándékozott lánczok ilynemű, fizetésre használt karikákból állottak-e, vagy sem?

Mindenesetre kényelmes lehetett ily könnyen bontható és viszont könnyen füzhető lánczkarikákkal fizetni; miután a még megmaradott részekben ismét egy egész lánczolatot, s egyszersmind töltött erszényt birt a tulajdonos.

Az emberiség további haladása a pénz dolgában.

Sok évszázad múlhatott előbb el, melyeken át a karikapénzt az épen annyira alkalmatlan, a mennyire idővesztegetéssel járó mérlegelés által használták, míg a phoeniciaiak a a súlybélyegzés gyakorlati eszméjére jutottak.

A népszaporodás és kereskedés kifejlődése koránsem tartott kellő arányt az érczek feltalálásával és feldolgozásával; és így, mi a római köztársaság idején már évszázadok óta gyakorlatban volt, későbben az oly költséges első púni háború következtében rendszerré vált, és így már régibb időkben is lehetett általános közös szokásban; sőt talán ez is volt oka, hogy a rómaiak, — kiknél Róma építésétől fogva egész 490. évig egy *As* 12 obont nyomott, — ezen és az 513. év között, Quintus Fabius Maximus dictatorsága idejében, az *As* súlyértékét mindegyre kisebbítve, az utolsó évben azt már csak két obonra szállították le, azonban itt sem állapodtak meg.

Csekély időköz után a két obonos *As*, a Papiriusi törvény következtében egy-, sőt későbben félobon nehézségre olvadt le.

Magasabb míveltségű, kereskedést űző népek, ú. m. a rómaiak, görögök, kis, vastag, gömbölyű, többnyire egyoldallag vert érczdarabokat, milyenek körülbelűl az egyiptomi skarabéok voltak, már jó ideig használhattak érem gyanánt, hogy pedig az ily pénzeket a durvább, csak csekély polgárisodással bíró népek is felismerjék és értékök legyen, de egyébként is, hogy határozott és hiteles jellemmel bírjanak, valószinűleg az iparos és gazdag phoeniciai nép volt e tekintetben is az első, mely a *II. t. 38. sz.* alatt látható arany pénzeket verette.

Ezeknek közepén a domború oldalon egy levélalakú czifraság 4 ponttal körülvéve látható, az 5. pontot maga képezi; mindkét oldalán pedig egymáshoz sorozott négy kisebb karikapénz, levelek gyanánt nyúlik el.

A homorú oldalon tisztán látszik egy egészen kinyomott *karikapénz*, melynek öblösségében szinte 5 pont vagy golyócska van.

Vajjon ezen 5 pont az *I. t. 5. sz.* alatti phoeniciai karikapénzen látható pontokkal, érték- vagy súlyjegyi viszonyban áll-e, vagy nem? az későbbi vizsgálódás tárgya marad.

Ezen 76 szemeres pénzdarab egészen termésaranyból, melyben a csekély tartalmú ezüst sincs különválasztva, készült.

Ezen idomtalan, a karikapénzeknek elég világos jeleivel ellátott aranydarabok határozottan támogatják azon nyilvánított akaratot, hogy t. i. azokat nagyszámú nehéz érczkarikapénzek helyett elfogadott pénzűl kell tekinteni. És hihetőleg kiszámíthatlan hoszszú ideig tettek olyszerű szolgálatot, milyent ma Francziaországban a 100, 500, 1000 frankos bankjegyek tesznek, s előkészíték egyszersmind a durvább népeket egy új, szabályzottabb, fővonásilag a miénkhez hasonló pénzrendszer elfogadására.

Hasonló pénzeket az éremtani munkákban — azon hibás elővélelemnél fogva, hogy az azokon előforduló, kétségbevonhatlanúl karikapénzalakot — nem sejtvén ennek már azelőtti valódi létezését, nem tudák másként, mint szivárványnak értelmezni — szivárványtálaknak (scutella Iridis) nevezik.

Találtatnak pedig különböző alakban, nagyságban, különféle súlylyal, aranyból, azonban még sem oly gyakran, mint a

karikapénzek, talán azon oknál fogva, mert ezek az ős hajdankori karikapénzekről a szabályozott pénzekre az átmenetet képezvén, sokkal rövidebb korig használtattak, mint amazok, vagy a mostani pénzek.

Söt legközelebb (1858. évi april havában) Bajorországban, a Duna jobb partján, Irsching, Vohburg és Stockolding között, a napszámosok által talált 1000 darab, hasonló, kettős nehézségű arany, melyek belsö üres oldalukon 3. 4. 5. 6. pontocskával, s félig lekopott, lesurlódott jegyekkel (hihetöleg kis karikapénzekkel) vannak körülvéve, — ez iránt kétségbe ne hozzon, mert igen könnyen lehetséges, hogy ezen találmány valamely bojoár-kelta csapatfönöknek egész kincstára volt. Mindamellett is pedig azon körülményt látszanak igazolni, hogy ezek forgalmi idejében, az üzlet- és csereeszközök legnagyobb része karikapénzekből állott.

Átmenet a szabályozott pénzekre.

Minél meszszebb hatolunk az ős hajdankor viszonyaiba viszszafelé, annál világosabb lesz elöttünk, hogy akkoriban az ipar, mívelődés és polgárosodásbani elöhaladás a mostanihoz képest fordított, fogyatkozó arányban állott.

Azonban műtani találmányok és javítások, melyek Kr. sz. *után* 1858. egész Európán, Londontól Konstantinápolyig, Nápolytól Szent-Pétervárig egy év alatt áthuzódnak, — Kr. sz. *előtt* 1858 évvel, vagyis azon korban, midőn a szent földön Abrahám, Egyiptomban körülbelül Orus, Assyriában Balaeus élt, talán egy egész századot veendettek igénybe, míg az akkor még igen járhatatlan földön a százakra menő vadász, halász, harczos és rabló törzsek között, a nagyobb számú és terjedelmes, ragadozóállatok-lakta pusztaságokon, mocsárokon, át, vagy keresztül a vadon erdőségeken hasonló útat tehettek volna.

Azon korban az embereknek még csaknem mindenütt a természeti őserő hagyta óriási akadálymaradványokkal kellett vala küzdeniök.

A kelta karikapénzeknek a makedóniai II. Fülöp érmei nyomán történt reáveretése.

Míg Ázsiában a legnagyobb országok, ú. m. Babylon, Persia elvirágozva romba döltek, s Európában hasonlók, például a makedóniai, részint keletkeztek, részint pedig, mint a római, megszilárdúltak: távol keletről egy kimondhatatlan sokaságú ind, görög, szláv, részint germán néptömeg lepte el és lakta Közép-Európa meszszeterjedő térségeit, melyet mí, minekutána száz meg száz részint ismeretlen, részint változékony nevezetű törzsre oszlott, közönségesen csak *kelta* és talán *„szittya"* köz elnevezés szerint ismerünk. Ezen nagy néptömeg csoportait leljük elszéledve az ádriai tengertől a Fekete-tengerig, a Viszlától egész a Pó folyamig, söt Gallia, Spanyolhon, Portugal legvégső széleig; még pedig a rómaiak közelében elrómaiasodva, a görög elem között elgörögösödve, Németországban elnémetesedve, Spanyolhonban egészen elceltiberisedve: elfogadva a körüllakó népek erkölcseit, szokásait, részint nyelvöket is. Mindenben tanulékonyak, a görög betűrendből készítettek magoknak varázslóik által (druidák, kelta papok) bizonyos irásbeli jelzéseket, melyeknek vonásairól a nálunk Pannoniában talált és saját római éremgyüjteményemben látható eredeti két ezüstéremdarabnak a *II. t. 39. sz.* alatti ábrája szerint tán némi fogalmat szerezhetünk magunknak.

Ezek egészen a római családpénzek alakjára készültek, és pedig az előlapon egy jobbra néző sisakos Pallaszfő van, mely körül kiálló latin betükkel: DVTEVTI olvasható; a hátlap egészen a Crepusia család mintája szerint van idomítva, egy jobbra siető, felemelt jobbjában gerelyt tartó lovaggal; az alapzaton azonban, melyen a lovag halad, valószinüleg kelta irattal, jobbról balra bevert görög betükkel ezen szó látható:

IAVXI

Hasonló érmeim, de különböző képletekkel voltak és vannak is többnyire, az eddig ismeretlen ANSALI, s a már ismeretesebb RAVIS, RAVISCI, ARAVISCI és DOMISA népektől.

Ezen példák elegendők a *kelta-római* utánzás felmutatására.

A *kelta-görög*, többnyire makedóniai, részint thessáliai jellegű utánzásokból, számtalan két-, három nehezékű példány találtatik Magyarországban és még számtalanabb, söt néha kazánszámra is, Erdélyben. Ezek között a következö fizetésre használt karikapénzek elébbségét, vagy legalább is egykoruságát tökéletesen igazoló darabok vannak birtokomban :

Ezüstből:

1. Egy hármas-drachma elölapján makedóniai II. Fülöpnek jobbra néző, borostyánozott, barbár müstilü fejével; hátlapján egy ügetve balra haladó lovaggal; ez és a ló között fölül a jobb oldalon egészen világosan kinyomva látható a fizetésre használt *„karikapénzjegy"* a végeken levő gombocskáival együtt, mint azt a *II. t. 40. sz.* ábrázolja.

2. Egy hasonló nehézségű darab, előlapján egy tömör szakálzatú, jobbra néző fővel, részben lengő hajakkal; hátlapján egy idomtalan lovon balra léptető lovaggal, kinek a lova szügye előtt egészen világosan ki van a fizetésre használt *„karikapénzjegy"* nyomva. *II. t. 41. sz.*

3. Egy hasonszerü darab, előlapján szépen borostyánozott jobbra néző fővel, hátlapján pedig balra léptető lovaggal; a ló szügye előtt *egy* és a képlet felett is *egy* lapos *„karikapénzjegygyel"*, *II. t. 42. sz.*

4. Egy gáel drachma, előlapján egy idomtalan szerkezetü tömör oroszlánfő, hátlapján pedig a balra lépegető thessáliai ló, e fölött három kis kör, mindegyik központtal ellátva; a legalsó kör egy széles, a széleken gombokkal ellátott *„karikapénzjegygyel"* van egészen világosan szegélyezve. Fölül a jobb oldalon nyolcz csipkefokkal egyenlőleg ellátott nyak- vagy homlokszalag. *II. t. 43. sz.*

A karikapénzeknek ilyszerü képleteit találjuk *Montfaucon* nagy munkájában : *„Antiquité expliquée"* III. k. LII. l. a *„Medailles Gauloises"* között a 22. 24. 29. és 31. számú érmeknél.

Barnaérczből :

Egy darab, közepén kis tekével, mely körül különféle vonalok, ezek közt a bal oldalon, véggombjaival együtt világosan kinyomott *„karikapénz"* látható; hátlapján a balra lépegető idomtalan thessali ló, *III. t. 44. sz.* Ezen érem fényes zöld rozsdázattal van bevonva.

Bár az illető irók szerint lovagias, harczkedvelő, önhitt,

czivakodó, dicsekvő kelta nép általában csekély kereskedelmi érzékkel birhatott; mégis annak egész Európában századokon fölül elágazott törzsei a míveltségnek igen különböző viszonyai között éltek. Csak egyben hasonlítottak, úgy látszik, a helvétiai és erdélyi úgy, mint az éjszak-tengerparti és horvátországi kelták, t. i. az ércz előállításában, a csaknem egyenlő keverékü és szilárdságú barnaércz olvasztásában és ebből az oly annyira hasonló alakú, kiczifrázott fegyverek, eszközök és szerek készítésében, úgy hogy csaknem hajlandó az ember azt hinni, hogy mindazokat talán egy kéz készítette.

Nem régiben (1858. aprilisben) talált egy hajdúböszörményi földmíves szántóföldjén, alig *egy* lábnyi mélységre, egy gödörben 4 darab kétélü barnaércz kardot, többnyire reáöntött és csigavonalokkal ékített markolattal; két igen rendesen kivert, pontokkal csínosan kiczifrázott tálat; egy minden diszítés nélküli, igen ízletes alakú kazánt; s egy csak óriás főre alkalmatos, gömbölyü síma sisakot, melynek csúcsán a forgó vagy tollbokréta számára készített lyuk is megvan s világosan látszik. Nemrég alkalmam levén ezen, a magyar nemzeti muzeumnak ajándékba küldött találmányt tüzetesen megvizsgálni, kénytelen vagyok bevallani, hogy ha a római Pannoniától oly igen távol eső lelhely ellenkezőt nem tanusítana, ezen tárgyakat alakjuk, csínos kiállitásuk s készületöknél fogva római készitménynek tartottam volna.

Ezen értekezés szerkesztése közben egy más, szinte érdekes találmány adta magát elő (1858. juniusban) Kis-Körösön, Pest megyében, az ottani ágostai vallásuak egyházi szolgája szántóföldjén, mely is nemzeti muzeumunknak megküldetvén, általam megvizsgáltatott. S van e szántóföldön még több, ekkoráig legnagyobbrészt még érintetlen, úgynevezett pogánysír, minden halom vagy egyéb ismertető emelvény nélkül. Az alig két-három láb mélységre talált ily sírban számos kék, zöld, de többnyire fehér zománczos gyöngyön kivül voltak még ékszerpénz-töredékek, több földből készült idomtalan edény (hamveder), egy egészen 6 hüvelyk magas, négyszögletes opalizált palaczk rézdugóval bedugva, egy a legfinomabb aranyból készített idomtalan fülkarika, és még néhány rozsdaemésztett késszerü vasdarab.

A kelta érmek elég tanújelei annak, mennyire szenvedélyes utánzói voltak ők a görög és római jellegnek, melyet ezen nemzetekkel való gyakori érintkezésök következtében kaptak; azonban ezen nagy népcsalád csak egy részének volt megengedve a polgárosúltabb nemzetekkel vevési, csere- és bérviszonyba lépni. És ezen töredéke a kelta néptörzsnek csakhamar fel is fogta a görögök és rómaiaknál forgásban volt pénz kényelmességét, felsőbbségét az ő idomtalan, nehéz őrizetü és szállításra egészen alkalmatlan karikapénzök fölött. De leginkább is csakazon görög és római pénznemeket iparkodtak utánozni tehetségökhez képest, melyek leggyakrabban fordultak közöttök elő; minthogy azonban a közbensö vidéken lakó, s talán több százra menő kelta törzsek, melyek még egészen ős eredeti természetes állapotban éltek, az előttök évszázadok óta kizárólag ismeretes karikapénzekhez oly nagy ragaszkodással voltak, milyennel a keleti népek ma az osztrák aranyok, vagy az afrikaiak az 1780. Mária Teréz-féle ezüst tallérok iránt viseltetnek; valamint ezeknek az akkori értékláb szerinti vereti jogát kereskedelmi érdekek következtében Ausztria kénytelen volt jövőre nézve is magának fentartani; épen úgy kellett akkoriban, részint hogy az új pénznek jövőre nézve határozott, egyszersmind hiteles jelet adjanak, részint hogy a számos kevésbbé mívelt törzsekkel forgalmi viszony létesülhessen és könnyíttessék, a *régi fizetésre használt karikapénzt*, mint ezen valódilag eredeti éremdarab ábrájáról láthatjuk, az új pénzre is egészen világosan rányomni.

Hogy pedig ilynemű pénzek, melyek alakjok szerint valának értékesítve, még csekélyebb számmal léptek forgalomba, mint az úgynevezett „*szivárványtálacskák*" (Scutella Iridis), épen ne csodálkozzunk, hiszen a kelták részint görögökké, legnagyobbrészt pedig rómaiakká váltak; de Fülöp és Nagy Sándor kora után a karikapénzek használata nagyobb részt megszünt, az azután néhány század múlva fellépő keleti és nyugoti gótok, húnok, alánok, vandalok, avarok, normannoknak pedig nem volt pénzre szükségök, miután ők mindent, a mit találtak, alku és csere nélkül, erővel, rablással, pusztítással elkoboztak.

Készíttettek ugyan későbben, korszakukkal aránylag ha-

nyatlott pénzrendszert, megtartván részben a római elnevezést, de ez az ököljog korában általánosságra soha fel nem vergődhetett és csak a XV. század vége felé, a helyreállított közbéke után keletkezett belőle egy jobb, de történelmi, földrajzi, helyírati jelentőségre, csínos alakzata és állandóságára nézve a görög és ősrómai pénzekkel nem mérközhető mostani divatszerinti pénzrendszer.

A fizetésre használt karikapénzek képletének a római assokra veretése.

De nemcsak a félig még barbár kelta törzsek, hanem az akkoriban már a míveltség magasabb fokán álló rómaiak is kénytelenek voltak *assaikra* a világismeretes fizetésre használt karikapénzek jegyét felveretni, részint hogy amazoknak durva törzsrokonaikkal, a pannonokkal, illyrekkel, szlávokkal, germánokkal, gallusokkal, és más hasonlókkal űzött kereskedésöknek lendületet szerezzenek, részint pedig, hogy évszázadok óta forgalomban volt réz *assaiknak* ama nemzeteknél utat törjenek.

A *III. t. 45. sz.* alatt egy az én család-érem-gyűjteményemben találtató *As* rajza van előttünk, mely, daczára hoszszú használtatásának, még most is $1^3/_{16}$ obont vagyis 561 szemert nyom. Az előlapon a mértékegység jegyével együtt egy, részint erősen megkopott kettős ábrázatú Jánuszfő látszik, a hátlapon pedig egy jobbra álló, csaknem egészen lesurlódott hajóorr, mely felett a *karikapénzjegy* a középen igen világosan ki van nyomva. Minekutána ezen *As* most is $^3/_{16}$ részszel nyom többet egy obonnál, kopottsága után itélve pedig forgalmi korában sokkal többet kellett nyomnia, következik, hogy még Quintus Fabius Maximus dictatorsága előtt, tehát körülbelül időszámlálásunk előtt, valamikor a III. század dereka felé veretett; mert ezen dictator korától kezdve csak egy-obonos *assokat* vertek Rómában. Jelen pénzdarab igen hihetőleg mind a három púni háború alatt volt forgalomban, sőt talán kortársai is lehetett az első Lagidák és Seleucidáknak.

S ezáltal a fizetésre használt karikapénzek egykorú forgalma világosan ki van mutatva, mely bár kétezer éven túl

legyen, mégis eddig ez a legújabb pénznem, mely tettleg és gyakorlatilag tanúskodik arról, hogy a *karikapénzek* használata a római köztársasági pénznemekkel még ezen legutóbbi korban is együtt volt keletben.

E munka szerkesztését befejezvén, került birtokomba a *III. t. 57. sz.* látható, a római családpénzek modorára vert, kelta ezüst érem. Utánozza ez a Roscia család tizesét (denárt); előlapján a kecskebőrrel fedett Juno Lanuvina, Sospita vagy Sispita jobbra néző feje látható. Mögötte egy fenálló ág. Előtte, az álla és melle közti mélyedésben egy, véggombjaival tisztán kivert *fizetési karikapénz* van. Hátlapján, hacsak az ezen család pénzein rendszerint előforduló papnőt, mely a fenálló kigyót eteti, nem akarjuk látni, a különben tiszta veret, ép oly határozottan, mint az alul látható, sem görög, sem római írás. — Ezen érem is mutatja, hogy azon egy-két században, mely időszámításunk előtt folyt le, a kelta népek, hogy műveletlenebb törzsrokonaik előtt az általuk utánzott római pénzeknek érvényt szerezzenek, *a fizetési karikapénz jegyét* érmeikre reáverték.

Végre *III. t. 50. sz.* alatt a római császári éremgyüjteményemből származó kelta vagy barbár barnaércz-érem azt bizonyítja, hogy még a római császárok későbbi korszakában is, tudniillik a III. század végén s a IV. elején Kr. után a kelta nép törzsökei, midőn római barnaércz-váltópénzt utánoztak, ezen új pénz hitelesitésére a talán évezrek lefolyása alatt forgalomban volt karikapénzek képmását pénzeikre reáverni szükségesnek láták, és hogy a karikaérmek keletből kijövése a míveletlen népeknél Nagy Sándor idejétől egész Nagy Konstantin idejéig, s így több mint fél évezredig tartott. Ezen barnaércz-érem előlapján egy balra néző, borostyánkoszorúval ékesített Diocletián, vagy Maximián, vagy I. Constantius császár feje látható, idomtalan betűnemű jegyekkel körülvéve; hátlapján középett egy szélesre elnyújtott *fizetési karikapénz* látható; felette az eddig még meg nem fejtett rejtélyes öt pont. A körirat helyén rendezetlen vonalok láthatók.

Hason alakú, de különböző bélyegű, még két ily példány találtatik szinte gyűjteményemben.

Az őselődök iránti kegyelet, valamint ama természet-oltotta ragaszkodási ösztön, melynél fogva minden egyes népfaj saját őseihez vonzalommal bír, ébreszt és int, hogy azoknak lakhelyei, nyelve, vallása, erkölcse, szokásai és sorsa felől a lehető legvilágosabb ismeretet iparkodjunk magunknak megszerezni; azért sajnos, hogy a mint a történelem-előtti időkbe visszább pillantani törekszünk, daczára a számos minden időbeli nyelvészi, bölcselmi és népismei fürkészeteknek, csaknem áttörhetlen homály borúl azokra. Ekkép kényállítmányok gyülnek kényállítmányokra, s mit az egyik ma kétségnélküli hitelességre emel, azt egy másik néhány év múlva lerontja, hogy egy szinte nem maradandó harmadiknak engedjen helyet. Ily körülmények között rendesen örömmel fogadtatik minden egyes tudósítás, mely a történelem-előtti őselődök nélkülözhetetlen társalmi-forgalmi eszközei használatára világot vet; s így a jelen értekezés is, a mennyiben a legrégibb pénzforgalom egyik neménck használatát ismerteti, némi érdekkel bírhat, mert feltárta előttünk némileg az emberiség általános őseredeti természetes vad állapotát, hogy abba, valamint a lassan-lassan kifejlődő csere- és forgalmi viszonyokba is egy-két pillantást vetve, az egy általános csere- és üzleti eszköz sürgős szükségesség-parancsolta feltalálását láthassuk; kimutatta továbbá a közös forgalmi eszköz, vagyis pénz valódi keletkezését, annak egymásutáni tagoltatását, valamint a szaporodó néptömeg s terjeszkedőbb kereskedés igényeinek meg nem felelő aránytalanságát; előadta annak első és második átmenetét a rendszeres súly-, későbben pedig egy egészen különböző, sokkal kényelmesebb pénzrendszerre; végre tárgyalta a fizetésre és ékszerül használt karikapénzeknek, mint érmeknek, évszázadokon keresztülhúzódó érvénytelenülését; következőleg ezzel öszszeköttetésben azoknak keletkezését, elterjedését, hoszszú tartalmát, végre fokozatos eltünését oly annyira, hogy emlékezetök még a történelemből és szóhagyományból is, már csaknem évezredek óta! kihalt.

Mindezekre vonatkozó tényállásokat pedig nem kényállítmányos okoskodások és következtetések, hanem a mérleg, mely úgy az igaznak mint az igazságnak leghübb szolgája,

továbbá a szemlélésre készen álló karikák és érmek egy idő-beli őshajdankori okmányai bizonyítják és világosítják.

Ennélfogva az emberiségnek azon gyermeteg őshajdan-korában, melyről legrégibb történelmi adataink, sőt a népek szóhagyományai sem emlékeznek, e fő forgalmi eszköze oly bizonyos alaposséggal van itt kimutatva, hogy ennek egykori tényállása és használata ellen alapos kétséget emelni alig lehetséges.

Azoknak osztályozása, valamint ama fizetésre használt és súlybélyeggel ellátott ezüst karikapénzdarabnak, melyhez hasonló példány eddig valóban nem ismertetett, felmutatása a tovább haladásra ezen új ösvényen is tudományos fürkészetre nêzve úttörő lehet.

Jóllehet valamennyi, ezen értekezés folytán felhozott és birtokomban levő, fizetésre és ékszerül használt karikapénz kizárólag nálunk Pannoniában és Daciában találtatott; mindazáltal nemcsak az ezen vidékeken lakó különböző néptörzsek, hanem a németek, belgák, német-alföldiek, irrlandiak, francziák, spanyolok, portugallok, olaszok és illyrek is jelenleg a legnagyobb valószinüséggel mondhatják, hogy őshajdankori elődeik mind a mostani mind az azelőtti lakhelyeiken pénzül hasonló érczdarabokat használtak elláthatatlan hoszszú ideig.

Az érczek egybehasonlítása, alakja, súlya, súlyjegye, czifrázata, s egyéb, más vidékeken egykorúlag talált tárgyakból, úgy az ezek között felismert karikapénzekből még egyebet is ki lehetne közelebbről fürkészni. S e czél részben csakugyan el is lesz érve, ha az eddig fenálló számos régiségi egyletek, a nagyobb nyilvános gyüjtemények igazgatói s kisebb magán gyüjtemények tulajdonosai ezen archaeologiai kisérletet csak némi figyelemre is méltatni jónak látják, melynél csekély erőmhöz képesti közremunkálásra mindenkor örömmel ajánlkozom.

TOLDALÉK.

Ezen értekezés bevégzése után jött birtokomba egy nevezetes lelemény, mely huszonhat karikapénz és hat töredékből állván, annak bővítésére és bővebb bebizonyítására szolgál.

Találtattak ezen karikapénzek a közelebb múlt nyáron (1858) a tizenkét négyszögű mérföld nagyságú, ésígy terjedelemre nézve némely német herczegséggel vetélkedő debreczeni pusztákon, állítólag egy réz fazékban, mi annál hihetőbb, mivel mindnyájan egyforma fejéres-zöld szironynyal (patinával) fedvék és hozzájok tapadt földragadványoktól mentek, mit csak az évezredek alatt beszivárgott homokvíz elpárolgása okozhatott. Nevezetessé teszi e leleményt azon körülmény is, hogy ezen, ámbár külön alakú, karikapénzek mégis oly egyenlő készítésüek, hogy egy kéz és egy gyár, talán valamely őskorú phoeniciai pénzöntő-műhelynek tulajdoníthatni őket.

Eloszlanak ezek fizetési és ékesítésre használt karikapénzekre. Az elsőbbek tizennégy, az utóbbiak tizenkét darab által vannak képviselve. A fizetésre használtak viszont két nemre oszlanak : olyanokra, melyek durva öntésüek, a szokotton túl laposak, bel- és külső széleik igen élesek, nyílásuk pedig alig egy harmad hüvelyknyi. Ezekből :

	Szemer.
1. Belső üregében három hüvelyknyi átmérőjü, l. III. t. 52. sz. nyom	1990
2. Hason átmérőjü, egy helyt mélyen élenyült	1910
3. Két és fél hüvelyk átmérőjü, egyenként a fenebbihez hasonló	1688

A másodrendüek vastagabb vagy vékonyabb négy élü oly éles ércz-szálakból készíttettek, hogy ezeket testen viselni épen nem lehetett. Ezek közül a

4. Két és három negyed hüvelyknyi átmérőjü, végein vékonyabb, egészen síma, súlya	840
5. Hasonló, de elgörbített	736
6. Két és fél hüvelyk átmérőben, egyébben hasonló . . .	643
7. Mindenben a fentebbihez hasonló	630
8. Három és három negyed hüvelyk átmérőjü	588
9. Kinyújtott, ennélfogva határozatlan átmérőjü, egyébben hasonló a többihez	534
10. Eredetileg horogalakra görbített hason alakú	534
11. Szintúgy elgörbített	524
12. Két és fél hüvelyk átmérővel, hasonló a 8. számúhoz . .	520

Szemer.

13. és 14. E két egyenlő része egy egésznek összesetevés által egy széles nyílású karikát képeznek; hasonlítnak a 45. és 46. sz. alatti darabokhoz, csakhogy amazoknál egy hüvelykkel hoszszabbak, és nem pontokkal, hanem függőleges vonalokkal ékesítettek. Így talán ezek is phoeniciai váltópénzt képezhettek; a 13. számú nyom 267
a 14. számú nyom 258

E karikapénzeknél a súlyarányok e következők:

A 4. számú, 840 szemerrel, csak négy szemerrel könnyebb a 3. számú 1688 szemert nyomó felénél.

A 13. számú 267 szemert nyomó teljes fele a 9. számúnak, mely 534 szemert nyom.

A 14. számú 258 szemerrel csak négygyel könnyebb az 520 szemert nyomó 12. számú felénél.

Az ékességre használt karikák háromfélék: gömbölyű-vastagok, melyek függőleges és rézsuttos vonalokkal ékesítvék; gömbölyű-vékonyak, melyek csak függőleges vonalokkal ellátvák; és belűl laposak, kivűl háromszögűek, símák.

	Szemer
Az 1. szám alatti eredetileg mindkét végén kapocs-alakra összeverve, talán a többi ráakasztott karikák kapcsáúl szolgált. Függőleges és rézsuttos vonalokkal ékesítve, III. t. 53. sz.	1920
2. Két és fél hüvelyknyi átmérőjű vonalokkal ékesítve . .	1810
3. Két egyharmad hüvelyknyi átmérőjű, mély függőleges vonalokkal	1745
4. Hason átmérőjű és ékesítésű	1680
5. Az előbbihez hasonló	1440
6. Csak elkülönzött vonalokkal ékesítve	720
7. Két és fél hüvelyk átmérűvel, egyébben a 4. számúhoz hasonló	698
8. Két s ötnyolczad hüvelyknyi átmérőjű, belűl lapos, kivűl háromszögletes, síma	650
9. Két és fél hüvelyk átmérűvel, gömbölyű, függőleges vonalokkal	630
10. Az előbbihez hasonló	617
11. Alkotásra olyan mint a 8. sz., de egy hüvelykkel megrövidítve	507
12. Két és fél hüvelyk átmérőjű, szinte olyan mint a 8. sz.	347

Ezen ékességűl használt karikapénzeknél a következő súlyarányok észrevehetők:

A 6. sz. 720 szemerű épen felét nyomja az 1440 szemerű 5. számúnak.

A 8. sz. 650 szemerű, csak 10 szemerrel könnyebb mint az 1. szám 1920 szemert nyomó harmada.

A 12. sz. 347 szemerű, csak 4 szemerrel könnyebb mint a 698 szemerű 7. szám fele.

Ezen lelemény mivoltát tekintetbe véve, tisztán kivilágik, hogy a fizetésre és ékesítésre használt karikapénzek egykorú forgalomban állottak. Azok pénz helyett, ezek pénz- és ékesség-alakban. Hogy pedig ezek is mint sok tárgya a közelebbi tolcsvai leleménynek nagyjában gyárilag, talán valamely phoeniciai karikapénzöntő-műhelyben készíttetve, valamely pusztai főnök vagy gazda által szarvasmarhák, lovak, vagy juhokért becserélve, talán mint öszszes készpénzbeli vagyona, valamely vándorcsapat berohanása miatt ássattak el és most évezrek után napvilágra kerülvén, minden nemzeti régiségbuvárnak megfejtendő talányúl szolgálnak.

Végre még azon tekintetből is igen nevezetes e lelemény, hogy ezen karikapénzek nem szokás szerint elszórva, nem egyes sírok, csontvázak, fegyverek és eszközök közt, hanem minden más hozzájok csatolt tárgyak nélkül, oly nagy számban találtattak együtt, és így azon föltétet, hogy csakugyan pénzül használtattak, egy új erősítő adattal bővítik.

III.

HUSZONÖT KIADATLAN

PANNONIAI LATÍN FELIRAT.

PÁUR IVÁNTÓL.

I.

Kiásatott 1849. Rákos-Palotán, Pest megyében a 2. és 3. sz. a. feliratokkal és egy sarcophág hét darab töredékével, most Fóthon gróf Károlyi István angol parkjában felállítva, hol egy napóra talapzatáúl szolgál. Fogadmányi oltár, 3' 2'' magas — 1'' 2'' széles.

I. O. M.
PRO SALVTE
IMP (1) L. SEPTI. SE
VERI. E. M. AVR (2) AN (3)
TONINI. E . . . .
GETAE C . . . . S
AVGG NN. M.
AVREL. PRISCI
NVS PEC LEG D

(1) MP. öszszefonva. (2) AVR. öszszefonva. (3) AN. öszszefonva. Az aláhuzott sorok akaratosan kivakarva úgy, hogy csak a GETAE szó és ezután még C - és S betű vehető ki némileg. Maga a lelhely Rákos-Palota, úgymint a Duna bal partján létező, tehát a Barbaricumhoz tartozó, figyelmet gerjeszthet. A betűalak szabatos és mély vésetű. Maga az egész emlék ép állapotban.

II.

Kiásatott 1849. Rákos-Palotán, Pest megyében, 1. és 3. sz. a. feliratokkal és egy sarcophág hét darab töredékével, most Fóthon gróf Károlyi István angol parkjában felállítva egy kies dombon a 3. sz. a. felirattal és a már említett sarcophág töredékeivel. Fogadmányi oltár 2′ 1″ magas — 1′ 2″ széles.

IVNONI. REG
ET. GENIO. GE
NIAE (1) A III. ET
GENIO. COM
MER (2) CI M. A (VR)
SEVERIN
BEF. (3) COS L (EG II)
ADI. VS (LM)

(1) AE. öszszefonva. (2) ME. öszszefonva. (3) BE. öszszefonva. Leírtam 1855. junius 17. Varsány János mérnökkel, Szvorényi József és Császár Ferencz társaságában; a felirat igen rongált állapotban, söt maga az emlék is megcsonkítva.

III.

Kiásatott 1849. Rákos-Palotán, Pest megyében, az 1. és 2. sz. a. feliratokkal és egy sarcophág hét darab töredékével, most Fóthon gróf Károlyi István angol parkjában felállítva egy kies dombon a 2. sz. a. felirattal és a már említett sarcophág töredékével. Fogadmányi oltár 1′ 3″ magas — 1′ 1″ 6‴ széles.

(I) O (M)
IVNONI RE
GINAE PRO SAL (1)
. . . . . . N . . . . . .
IN (2) VICTOR (?) EIVS IS
E (?) P (?) MAXIMINV

(1) IN. öszszefonva. (2) IN. öszszefonva. A negyedik sor szántszándékkal úgy kivakarva, hogy csak az N. betű maradt épségben; a hatodik sorban pedig a betűk hegyei látszanak

csak úgy, hogy az E. és P. betük kétesek. Az ismert felajánlási szólamból I. O. M. = Iovi Optimo Maximo, az I. és M. letörött, úgy, hogy csak közepén látható még az O. betü. A kivakarás, úgy látszik, irigységből történt, de mindenesetre akarattal, mert győzelem említtetik az emléken, melynek lemásolása sok fáradsággal járt, minthogy a kö igen meg van viselve az idő által.

IV.

Budán a várban volt Almásy-, most Görcz-féle házban az elsö emeletben befalazva.

D M
LVPO VIXIT
ANNIS
III ALE
XANDE(1)R. B. M.

(1) XANDE. öszszefonva.

V.

Ugyanott.

D M
BIBIVS
VALENS
ANN LX H. S. E
IVLIA CASTA
CON. PIEN.
ET. SIBI. VIVA.
T. M. P.

VI.

Budán a várban a Görcz-féle, azelött gróf Almásy házban. Az elsö emeletben befalazva.

I. O. M.
Q. HOSTI
VS. FORTV

NAT V S
B. PROC.
V. S. L. M

VII.

Budán a Rochus-útczában Piringer-, ezelött gróf Almásy-kertben. Befalazva keletnek, más már kiadott feliratokkal.

HERCVLI . . . . , ...
PRO SALVTE . . . .

BIVS CELERI . . . . .
ATOB — — MT . . .
NTA — — A . . . .

VIII.

Budáról a Neustifti-kaputól Kis-Czell felé vezető úton álló kápolna elött pörsellkönek használva, egy fogadalmanyi oltár.

I . . . . . . PI FA
VG CLA
CLAVDIA
NVS. 7 LEG
II AD (1) PFS
. . . . . L . . . VS
LM AGR
ICOL. COS.

A betük fekete olajfestékkel jámbor készséggel elég ügyetlenül bemázolvák, miért a hivatlan conservatornak senki sem fog hálát szavazni.

IX.

Ó-Budán, Tél-útcza (Wintergasse) 40. számú ház udvarában.

MVL □ IIOTR I
CLILIANN (1) LXX. ET

AEL CATVLLIINUS
ANN (2) XVIII HS AEL
CATTA CON. PIEN
FE

(1) AN öszszefűzve. (2) AN öszszefűzve. Az emlék gödrös lukacsos felületü kőnemből sokat szenvedett, most is elhanyagoltan hever a konyhaajtóban, hol fát hasogatnak rajta a pékkemencze számára

X.

Ó-Budán, Florián-útcza 420. sz a. házban délnek befalazva. Kiásatott 1849. a pinczeépitésnél.

THERMAE. MAIORES.
LEG II ADI. CLAVDIANAE
MAGNO. TEMPORE. IN
(TER) MISSAS. ET DESTITVTAS
(AN) FRACTATIS PORTICIBVS
ADITIBVS . . . . . S REFECI
EXHIBER. INI . . . . E . . ISSE
MILI . . . .
PRAE . . . . ESIL V
ET CVRANT. FRONTINI. PRA
EF. LEG EIVSDEM. PATER
NO II ET MARINIANO COS

Kétségkivül Ó-Budának legnevezetesebb kőirata, felfedezése Varsány János mérnöknek köszönhető. Nincs kétség, hogy ezen emlékirat ama fürdőre vonatkozik, mely jelenleg is fenáll a Florián-téren és melyet Schönvisner leírt ily czimü munkában : De ruderibus Laconici caldariique romani in solo budensi repertis Auctore Stephano Schönvisner. Budae, 1778. fol.

XI.

Találtatott Ó-Budán Goldberger festőgyárában 1855. az alapfalak rakásánál 2 nagyterhü sarcophággal, jelenleg főtiszt. Haas Mihály prépost és kerületi conservator gondoskodásából a m. n. muzeumban.

HIC. QV (1) ESCVNT DVAS. MATRES. DVAS. FILIAS.
NVMERO TRES FAC(1)vNT. ET ADVENAS. II. PARVoLAS QVI
SVSCITAVIT CvIVS. CoNDICIO EST. IVL. HERCvLANVS
F C. I N R E S

(1) I. betű kimaradt. Maga a kőnem lukacsos, úgy hogy a símább helyeket kellett kikeresnie a kőfaragónak, hová betűit illeszthesse, e körülmény és az öszszefont sok betű nem tesznek kellemes benyomást a szemlélőre; talán nem hibázunk, ha a keresztény kornak tulajdonítjuk. Hogy itt a nevező- és vádeset egymással felcseréltetik, talán arra engedne következtetni, hogy a nevező csakugyan hasonló volt régenten a vádesethez, miről példánk volna még az olasz nyelvben, ott találjuk a nevezőt: Cerere Cere helyett, tehát egyformán képezve, mint a vádesetet, holott a latínban a nevező Ceres, de a vádeset mégis Cererem. Et advenas duas parvolas ismét az 1. helyett a 4. eset; különben az advenae itt annyi, mint nem a családhoz tartozó, talán fogadott gyermekek. Gyönyörű eszméje a feltámadásnak: „Qui suscita Vit" (suscita Bit helyett) cujus conditio (potestas) est. „Qui" suscitabit a *quos* helyett ismét 1. eset 4. helyett.

XII.

Ó-Budán a plebánia földjén kiásatott 1855-ben egy hypocaustum romjaiból Varsány János mérnök és saját jelenlétemben. Fogadmányi oltár 2′ magas — 1′ széles.

SILVANO DO
MESTIC SAC
L. SERAN. SFROT
(IN)VS IIIII VIR. ADIL
DEC COI(1)AQ
V S : L M

(1) I. itt hibából L. helyett áll, az emlék igen sérült. — A m. n. muzeumnak ajándékoztatott az ásatást általunk eszközlő néhány műbarát által.

XIII.

Találtatott ugyanazon helyen, ugyanazok által 1857-ben egy csatorna-téglatöredék, melyen a bélyegnyomat kiemelkedő betűkkel ilyen :

FIG. SAB

Olvasnók : Figlina Sabini.

XIV.

Budán a Margit szigeten a templomromokban felborítva, úgy látszik eredetileg bele építve, 1' 1" magas — 5'' széles.

O
AB EXPED
SVRIAT. REV(E)
RSVS. V. S. L. (M)

Az első sorban fennmaradt O betűről bizonyosan állíthatom : hogy az nem az ismert I. O. M. középső betűje, hanem más kiveszett szó alkatrésze. SVRIAT. szóban az V Y helyett áll és érdekes a melléknév, mely nem „syriaca", hanem „syriatica", mint Asia-ból asiatica.

XV.

Budán a Margit szigeten a templomromok közt kettétörve a földön hever, a vakolat maradványairól itélve, úgy látszik, építészi anyagúl szolgált a sz. Mária templománál. 4' magas — 1' 5" széles.

D
T. TOR . . . .
ELLIAN (1) . . . . .
DAMI . . . .
LEG II A . . . . . .
AE. GEM . . . . . .
TRIEIV . . . .
SEREN . . . .
TORIA . . . .

FIL. HERF (2) . . .
PRoT. AN (3) . . . .

(1) AN. öszszefűzve. (2) HE. öszszefűzve. (3) AN. öszszefűzve.

XVI.

Pesten állott a várostér egyik háza kertjében, hová hihetőleg Budáról került, most a m. n. muzeumban. Fogadmányi oltár 3′ magas — 1′ 4″ széles.

I. O. M.
DIS. DEABVSQ.
OMNIBVS. GAI.
ATIL. POLIANV(S)
DEC. AE (1) DILIC. T
POLIO. AVG. CO(L)
AQ. V. S. L. M.

(1) AE. öszszefonva, az emlék oldalain egyfelől ibrik, másfelől patera; különben diszítmény nélkül van.

XVII.

Pesten, a Diana-fürdőben a kapu alatt felállítva. Kőlap, 2′ magas — 2′ 2″ széles.

LIE. VIXIT.
VFNE (1) FILIAE. (2) VIX. AN (3) I
MAN (4) SVETE. CONIVG.
E SATVRNIN FILIAE (5)
VIS. FECERVNT

(1) NE. öszszefonva. (2) AE. öszszefonva. (3) AN. öszszefonva. (4) MAN. öszszefonva. (5) AE. öszszefonva.

XVIII.

Pesten, a Diana-fürdőben a kapu alatt felállítva. Fogadmányi oltár 2′ magas — 10″ széles.

LIBEREI
AVG CI

SINE. CASTE (1)
XVIR. CoL AQ
PRO SE EI (2) SV
IS. V. S L. M

(1) TE. öszszefonva. (2) EI. áll ET. helyett.

XIX.

Tétény, Pest megyében, Proveznicsek József kőműves, kőből rakott (nem épített) kerítésében.

TERSO PRECIO
NIS. F SCORDISC
EQVES ALAE PRO
TVR LOBASINIA
RCVS. AN. X......
XVI............

A felirat csak töredéke egy diszítményezett sírkőnek, melynek felső része szinte azon kerítésben, és ezen, két oszlop közt egy lovas katona, hátra tartott dárdával, a ló lépésben előadva és igen jól körvonalozva. Ez emlék ott a hol van, veszendőben van.

XX.

Törökbálint, Pest megye, diszítményezett sírkő 5′ 9″ magas — 2′ 5″ széles. Most gróf Festetics udvartelkén a faragó-fészerben.

VERONDACVS
VERVICI. FILVS
A N O R V M
CVADRACINT
A ET VERBACI
VS VERONDA
CI FILIVS AN
ORVM TRIVM

Leírtam Varsány Jánossal az eredetiről 1850-ben. Az irás nagyon elüt a régiségtől, de magok a személynevek is barbár hangzatúak, a diszítmény azonban még hibátlan római

jobbkori szellemre mutat, különösen a homlokzatban öklelődző két szárnyas kecskebak, ez alatt a négyszögü mezőben koszorú és közepén rosette.

XXI.

Törökbálint, Pest megye, lelhely Spiegelberg nevü szőlő, most özvegy Kühner Erzsébet háza külső falában. Diszítményezett sírkő 5′ 2″ magas — 2′ 3″ széles.

A T R E S S A
VINDONIS FILIA
ANN XXX ET
PROCVLVS BVSI
ANN III H SE.
BVSIO L M I

A homlokzat csucsában rosette, alatta négyszögü mezőben feloldott koszorú (festone). Leírtam 1850-ben.

XXII.

Találtatott Szombathelyen 1845-ben Varsány János mérnök által a sz. Mártoni kolostor felé dülő földeken néhány római korú keresztény sírok felásatásánál. Kőlap ős mészből, 1′ 1″ magas — 3′ 2″ széles.

F L D A L M A T I V S V P E X P R O . . . . .
QVI VIXIT. AN. XL. ET AVR. IVLIA CON PL LC.
QVI VIXIT. AN. XXXVI DEOQVE HVNC TITVLVM
SCRIPSERVNT QVISQVIS HE. POST. ME DM. LARIS HVIVS
ETORTI VICINAS MIHI CARE ROSAS MIHI LILIA PONE
. . . . DEDASQ. VIRIDIS DABIT ORTVLVS ISTA BEATV . . .
. . . . VOLVSIVS ET SABATIA LIB POSVERVNT

Ezen emlék, mely Varsány gazdag gyüjteményét ékesíti, az által gerjeszt figyelmet, hogy szövegének első sora fekmentes vonallal alá van húzva; Borghesi ily vonalozást csak újabb, vagy épen csak a római keresztény korban akar divatozónak elismerni. Mi egy ilyent kimutattunk már egy Kovácsiban talált feliraton, Új M. Muzeum 1855. IV. V. 218 l., és mi sem vagyunk hajlandók akár ezen, akár a Kovácsi fel-

iratnak classicai régiséget tulajdonítani; de dr. Mommsen Theodorral tartunk: hogy bár újabb a felirat, úgy mégis maga a három hexameter egy jobb, egy régibb korból vétethetett át, bár némileg a kőfaragó keze alatt átváltozva.

XXIII.

Találtatott Szombathelyen 1852-ben. Kőlap újabbkorú irásalak, mi különösen az L betűnél tűnik fel.

BONE MEMORIAE
INDEO VIVATIS
AVRELAINIES LEONIS
COLACTANEI FIDELES ET
INNOCENTES AVRELANIAN
NVS ET NEMESIVS PAR MO
FEC

Másolta és beküldötte Szombathelyről februar 27. 1852. Sally Czeczilia kisasszony, a lelkes honleány, barátném és a classicai régiségek barátnéja.

XXIV.

Gyimóthfalva (Holzschlag) Vas megyében, az uradalmi Todtenhaupt nevü réten, mely a határ legmagasabb hegycsúcsa, most gróf Batthyányi Jurmanstorfi kertjében. Igen szépen diszítményezett sírkő, a homlokcsúcsban kipányvázott sas, jobbra-balra delphin, alatta két ellenkező irányban futó nyúl, a kettő közt sebesen futó agár, a felirat két oszlop között.

SIMILIS
QVARTIS
XXXXI....
V.........

Olvasnók: Similis, Quarti S(ervus).

XXV.

Sopron városában, az Orsa-apáczák klastromában a kert falában befalazva.

NEMESI
AVG. SAC.
C. VAL. VE LE —
NOM. SVO. ET CO
V. S. L. M

Hozzáférhetlenség miatt egy nő által lemásolva, a harmadik sorban hihetőleg : VET. LEG. veteranus legionis.

IV.

MÁTYÁS KIRÁLY EGYKORÚ SZOBRA

BUDISZINBAN.

WENZEL GUSZTÁVTÓL.

Budiszin (Bautzen), Felső Luzsiczának városa, a tartomány azon részében, mely jelenleg a szász királysághoz tartozik, Corvinus Mátyás magyar király szobrában oly műemléket bír, mely hazai történetünk és a renaissance-kori müvészet szempontjából egyaránt nevezetes.

Tudva van, hogy Matyás király azon hosszadalmas háborút, melyet már 1468-tól kezdve előbb Podjebrád Györgygyel, utóbb pedig Jagelló Ulászlóval a cseh korona és trón végett viselt, s melyben Morvaországot, Sléziát és a két Luzsiczát, söt Csehországnak is néhány részét elfoglalván, azt végre 1479-ben az Ulászlóval kötött olmüczi béke által úgy fejezte be, hogy ez neki örökségül, a magyar koronának pedig 400,000 arany forintnyi zálogképen Morvaországot, Sléziát és a két Luzsiczát átengedte [1]). Ezt felvilágosítják az olmüczi békeokmány határozatai, és azon intézkedések, melyek később ezeknek érvényesítése végett történtek; t. i.

1) Az 1479-ki olmüczi békekötés (datum in civitate Olomucensi 21. die mensis Julii). „Item conclusum est, quod praefatus dominus Mathias Rex durante vita sua provincias et patrias Moraviae, utriusque Silesiae, Lusatiae et sex civitatum cum omnibus pertinentiis, libere, pacifice et quiete absque omni impedimento et contradictione nostra Regis Wladislai et Regni Bohemiae ac subditorum Coronae nostrae te-

[1]) Gf. Teleki József, Hunyadiak kora Magyarországon, V. köt. 102 sk. l.

... possideat et utatur *tanquam eorum Rex et dominus he-* ... *rius;*" stb. „*Item* pro majori pacis et concordiae securi- ... stb." meghatároztatik, hogy Mátyás halála után Csehor- ... és a cseh király az emlitett tartományokat csak bizo- ... feltételek mellett nyerhesse vissza; névszerint: „*Prima* ... *ditio*: Quod quandocunque post obitum praefati Regis nos vel nostri successores seu Regnum Bohemiae volumus dictas ... et provincias ad Bohemiam reunire, retribuere ante ... Regi Ungariae pro tempore existenti vel ipsi Regno Ungariae pro huiusmodi iuris cessione quadringenta millia ducatorum seu florenorum Ungaricalium bonorum, dare et solvere debebimus et tenebimur. *Secunda conditio:* (Bizo- nyos elzálogosított és elidegenített jószágok visszaváltására, s ez iránti felszámításra vonatkozik). *Tertia conditio:* Quod dictae patriae et provinciae Moraviae, utriusque Silesiae, Lu- satiae et sex civitatum integre et cum omnibus pertinentiis post mortem praefati Regis Mathiae remanebunt subjectae heredibus et successoribus ejus Regibus vel Regno Hunga- riae, et sub ejus et illorum obedientia tanquam sub veris do- minis suis; ipsique heredes vel successores sui Reges vel Regnum Hungariae plenum in eis, utile et directum dominium habere debebit et debebunt tamdiu, donec dictae summae tam capitales, videlicet quadringentorum millium florenorum, quam redemptorum et, prout dictum est, acquisitorum bonorum in- tegre persolventur, et supra dictis articulis et conditionibus satisfactum fuerit cum effectu" stb. (Katona, Historia Crit. Regni Hung. XVI. köt. 200 sk. l.)

2) Mátyás király 1479. julius 25-kai (geben zu Olo- muncz an sand Jacobs des heiligen zwelfpoten tag) okmánya, mely által a neki átengedett tartományoknak, névszerint Sléziának és a két Luzsiczának jogait, privilegiumait és sza- badságait megerősíti. „Die hernachgeschriben, mond a ki- rály, der Hochwirdig vnnd die Hochgeboren vnnser Ohem Fursten, Fursten vnnd lieben getrewen; herr Rudolf Bischoue zcu Breslaw, Fridrich zcu Lignicz vnnd Goltperg, Kazymir zcu Teschin vnnd Grossenglogaw, Johanns vnd Niclas gebru- der zcu Oppoln vnnd Obern Glogaw, Victorin zcu Münster- bergh vnnd Troppau, Johanns zcu Troppau vnnd Ratibor,

Johanns zcu Oswetin vnnd Gluwicz, Przunko zcu Auswicz vnd Tost, all Herczogen in Slesii; vnd der Hochgebornen Fursten Conrad des Weissen zcu Olssen, Wolaw vnd Wartenberg, Johanns vom Sagan, zcu der Freienstat vnd Grossen Glogaw, vnd Johanns zcu Troppau vnd Lubschicz auch in Slesii Herczogen etc. sanndbottn; desgleichen auch der Furstenthumeren Breslaw, Sweidnicz vnd Jawer, vnnd der lande vnd stete darein gehorinden; vnd auch der sechs lannde vnd stete des Marggrafftumbs Ober- vnd Nider Lusicz sendbottn mit volkomener macht gesandt," az olmüczi békekötést elfogadván; kérték a királyt, hogy „solliche verwilligung den obgenanten Fursten, lannden vnd steten sol Inen an Iren privilegien, gerechtikaiten, gut altherkomen vnd gewanheit, die sie von vns, vnd auch von alders von vnsern voruodern kunigen zcu Behem vnd andern Fursten vnd herren erlangt vnd gehabt haben, gancz vnschedlich sein." Miért is, folytatja a király, „wir obgenanter kunig Mathias den obgenanten Bischoff, Fursten, lannden vnd steten solhe Ire privilegia, gerechtickait vnnd altherkomen, wie hieuor berurt ist, bestetigen vnd befestigen in krafft des brieffs stb." (Boroszló város 1480-ki vidimusából, melyet Görlicz város levéltárában láttam.)

3) II. Ulászló ünnepélyes okmánya, kelt 1491. „in castris exercitus nostri prope villam Farkashida sabbato ante festum ad vincula sancti Petri," mely által a királylyá választatásával összekötött feltételeket elfogadja. „Item promittimus, quod Moraviam, nec non Silesiam et Lutatiam utrasque a Corona et Regno Hungariae non alienabimus; sed infra tempus redemptionis juxta inscriptiones et obligationes alias in Olomucensi conventu factas ad ipsam Coronam Hungariae semper tenebimus. Et si forte Nos absque herede legitimo decedere contingeret, ita providebimus in vita, quod etiam post obitum nostrum ab eadem Corona et Regno infra tempus redemptionis sub aliquo colore vel via non alienentur" stb. (Corpus Juris Hungarici 1844-ki kiadás, I, köt. 245. l.).

4) Az 1492: 4. törvényczikk, melynek tartalma az 1491-ki okmány épen felhozott intézkedését szóról szóra ismétli.

5) Az 1504: 21, tcz., mely azt határozza: „Super articulo XXIV. de juramento feudi a Moravis et Silesitis, nec non Lusatia exacto nondum ipsi Regnicolae certificari potuerunt, utrum Sua Majestas juramentum fidelitatis accepit ab eisdem *tanquam Rex Hungariae;* et non *tanquam Rex Boemiae,* nec tanquam a subditis Regni Boemiae, sed tanquam a *feudatariis hujus Regni* nec ne? Idcirco cupiunt superinde a Sua Majestate certificari per suas litteras. *Quia nequaquam volunt ab inscriptione olim huic Regno facta quouis modo discedere.*“ Nem tudatik, minő választ adott erre a király.

6) Istvánffi Miklós történetének IV. könyvében olvassuk, hogy II. Uászló 1511. januárban Boroszlóban tartózkodván „cum postremo a Tissinensi, Brigensi, Lignicii et Munsterbergi ceterisque Principibus et nobilitate Silesiae convocatis clientelae ac beneficiarii juris nomine juramenta exigere vellet; Episcopi et potiores e Pannonia viri ac magistratus, qui in ejus comitatu erant, intercessere, et ut illud Regni Hungariae nomine exigeret, magna vi et contentione petivere; propterea quod Mathias Rex eam provinciam certis conditionibus Regno Hungariae acquisivisset, quibus nondum satisfactum esset. Contra Bohemi ct Moravi, Silesiam semper Bohemici juris provinciam fuisse, neque id in dubium vocari debere; si Mathiae Regi aut Pannoniae Regibus quippiam juris in ea constare possit, quum hoc tempore utrumque Regnum uni Regi pareat, per idoneos magni nominis arbitros, aut Juris Divini humnique peritos controversiam ex aequo dirimi posse, si quae successu temporis oriretur. Sed quum utriusque gentis studia et contentiones acrius invalescerent, nec altera cedere alteri vellet, Principesque et ipsa civitas Vratislaviensis in ancipiti haererent, res tota in aliud tempus delata est, ita ut Rex et Ludovicus . . . rebus infectis discederent domumque redire cogerentur.“ (Nicolai Istvánffi, Regni Hungarici historia, Coloniae Agrippinae 1724. 37. l.).

Azonban a magyarországi rendek ebben meg nem nyugodtak, és a magyar korona jogainak elismerését tovább is sürgették Ulászló királynál, s még ugyan 1511-ben (kelt Budae in festo Inventionis Sanctae Crucis) az olmüczi békekötésnek Morvaországra s a két Sléziára és Luzsiczára vo-

uatkozó intézkedéseinek új megerősítését ki is nyerték. „Recogniscimus, mond a király, quod quia nos superioribus annis Divina dispositione ad fastigium et culmen hujus Incliti Regni nostri Hungariae per universos dominos Praelatos et Barones ac nobiles et proceres hujus ipsius Regni vocati ac libera et spontanea eorum electione in Regem et dominum ipsorum electi fuissemus, priusquam primos limites et terminos ejusdem Regni attigissemus, inter alias conditiones nobis decentes et honestissimas huicque Regno profuturas, quibus gubernamen hoc auspicatissimum Divino munere suscepimus, promisimus Marchionatum Moraviae ac Ducatum Utriusque Silesiae et Lusatiae, quae alias tempore videlicet Serenissimi Principis condam domini Matthiae Regis praedecessoris nostri immediati felicis reminiscentiae per nos ipsos protunc tanquam Regem Bohemiae et universos proceres et omnes Status ejusdem Regni Bohemiae juxta tractatus et articulos pacis et concordiae inter nos et eundem dominum Mathiam Regem de consensu atque libera voluntate totius Regni Bohemiae, sed et praefatorum Ducum, nobilium et civitatum universorumque Statuum praedictarum provinciarum Moraviae et Silesiae firmissimo juramento conclusi, sigillisque nostris et eorundem firmitate eidem condam domino Mathiae Regi tanquam Hungariae Regi, ejusque heredibus et successoribus Regibus huicque ipsi Regno Hungariae et ejus Sacrae Coronae inscripta et impignorata existunt, sub eadem inscriptione penes ipsam Sacram Coronam et Regnum hoc Hungariae conservare et manutencre, nec ullo pacto ab eodem Regno nostro Hungariae velle alienare aut per alios alienare permittere. Quia vero post obitum praefati domini Mathiae Regis varia bella et discordiae in hoc Regno ortae, domusque Regia Thavernicalis, in qua litterae et litteralia instrumenta hujus Regni servantur, per nonnullos violata et potioribus litteris atque privilegiis hujus Regni nostri spoliata et expilata atque in direptionem redacta fuerat, certae litterae similiter praemissam impignorationem tangentes in hujusmodi direptione, id quod nobis optime constat, abstractae et sublatae extiterunt; . . . . ut omnibus tam Deo quam hominibus pateat, praefatum Regnum nostrum Hungariae ad praedictas

provincias Moraviae et Utriusque Silesiae, nec non sex civitatum et Lusatiae plenum jus inscriptionis habere" stb. megerősíti a szóról szóra beiktatott 1479-ki olmüczi békekötést tárgyazó, s általa és a csehországi rendek által kiadott okmányt, elismervén „easdem provincias pleno jure impignoratitio ad hoc Regnum Hungariae et Sacram Coronam pertinere, et in nulla parte adhuc a praedicto Regno nostro Hungariae liberatas aut redemptas esse; revocantes et incassum ac nullius vigoris esse censentes omnia juramenta et homagia, si qua per quoscunque ex dictis provinciis Moraviae, et Slesiae, sex civitatum et Lusatiae contra dicta jura hujus Regni Hungariae ac articulos pacis praedictae non sufficientes facta aut per nos suscepta et acceptata sunt, omnesque alias actiones, si forte aliquae contra tenorem eorundem articulorum per haec tempora facta fuissent" stb. Ezen okmányt Ulászló király önkezüleg ekkép írta alá: „Ista omnia supradicta fatemur ita facta esse et conclusa fuisse, et secundum illa hoc Regnum Hungariae plenum jus ad dictas provincias Moraviam et Slesiam ac sex civitates et Lusatiam habere. Wladislaus Rex manupropria scripsit." (Az okmány eredetie a bécsi császári titkos levéltárban.)

7) A mohácsi ütközet után I. Ferdinánd a csehországi rendektől királynak választatván, 1727. február 24-kén megkoronáztatott. Ez alkalommal a Luzsiczák képviselői is jelen voltak és hódoltak Ferdinándnak, ki azonban privilegiumaikat akkor meg nem erősítette [1]). Másrészről Zápolyai János, ki sem Károly münsterbergi herczegben Felső-Luzsicza, sem Tunkel Henrikben Alsó-Luzsicza kormányzóiban (Landvogt) nem bízott, szintén intézkedett a két Luzsiczáról. Gróf Kemény József érdekes közleményeiből tudjuk, mi módon igyekezett ő a magyar korona jogait Morvaországra érvényesíteni (Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens, II. köt. 1--84. ll.). Luzsiczában Minckwitz Miklóst nevezte ki főkapitányának 1527-ki augustus 7. Budán kelt okmányában t. i. hivatkozván arra „Marchionatum Lusatiae huic Regno

---

[1]) Käuffer Ker. G., Abriss der Oberlausitzischen Geschichte, III. köt. (1804.) 165. l.

nostro (Hungariae) jure pignoratitio devinctum esse" . . . „fidelem nostrum magnificum Nicolaum Minckwitz in dominio Sonnewald in supremum Capitaneum et Praefectum istius Marchionatus nostri Lusatiae praefecimus atque creavimus" (Destinata literaria et fragmenta Lusatica, I. köt. Lübben 1738. 69. l.). Tudjuk, hogy Minckwitz Miklós 1532-ig János király szolgálatában annak érdekeit Luzsiczában, bár általán véve nem igen kedvező sikerrel, fentartani minden módon igyekezett. Úgy látszik, hogy ezen év óta Ferdinánd uralkodási joga senki által nem volt többé kétségbe vonva. Az 1538-ki nagyváradi békekötésben Morvaországról, Sléziáról és a két Luzsiczáról említés sem történik. I. Ferdinánd 1538. május 26. megerősíté ugyan Alsó-Luzsicza privilegiumait, de mint látszik, már semmi tekintettel a magyar korona jogaira [1])

Ezen adatokat csak a végett állítottuk egybe, hogy a tényálladékot megállapítsuk, mely alkalmat adott arra, miszerint Budiszinban Matyás király szobra készíttetett. E tekintetben azok által be van bizonyítva: 1) hogy Mátyás király az említett országoknak valóságos ura és fejedelme volt, és 2) hogy a magyar korona is a fenebbi békeszerződés által az ott közelebb meghatározott jogokat megszerezte, melyeknek fentartásáról Mátyás király halála után is történtek intézkedések.

S most csak Felső-Luzsiczára vagyis az ottani hat szövetséges városra (Budiszin, Görlicz, Lauban, Zittau, Löbau és Kamencz); névszerint pedig Budiszinra fordítjuk figyelmünket.

Büszke örömmel emlékszik a magyar vissza történetének azon szakára, melyet Corvinus Mátyás uralkodása jellemez. Europa történetében a nagy népvándorlás óta legnevezetesebb fordulat akkor állt be. A XV. század második felében annak nem csak politikai és társadalmi, hanem mívelődési állapota is tökéletesen átalakúlt, s az emberiség újabb miveltségének kezdete ezen időbe esik. Mátyás király pedig

[1]) Worbs J. G., Inventarium diplomaticum Lusatiae inferioris, Lübben 1834. 360. l.

korának minden nagyszerü mozgalmaiban élénk részt vett. Ő nem csak mint hadivezér és uralkodó, mint státusférfi és törvényhozó volt nagy; hanem valamint egyrészről az európai státusviszonyok újjáalakításában befolyása túlnyomónak mutatkozott, úgy másrészről az új mívelődés is lelkes és hatalmas pártfogóra talált benne; s ez annál nevezetesebb, minthogy Olaszországon kivül akkor még nem igen volt Europában fejedelem vagy kormány, mely az emberiség mívelődésének ezen átmeneti stádiumát különös gondoskodásában részesítette volna; Mátyás törekedéseit pedig csaknem folytonos külső háborúi és az országnak néhányszor igen veszedelmes belső villongásai nagyon nehezítették. Még is, a hova a magyarok fegyvere hatott; a hol a magyar hatalom megállapodott, azonnal egyszersmind a szellemi életnek is látjuk emelkedését, a tudományok és müvészeteknek új felvirágzását. Mátyás híres fekete serege nem csak a nagy király győzelmeit vívta ki; hanem Europa újabb míveltségének hajnalánál is őrt állt.

Így tehát Mátyás kormányzati rendszerének általános menete hozta magával, hogy mihelyt Felsö-Luzsicza ünnepélyes békekötésnek folytán őtet urának és fejedelmének tisztelte, gondjai egyik elseje az volt, hogy a hosszadalmas háború sebeit begyógyítsa, s a tartományt rendezett kormány alatt ismét a béke áldásaibsn és uralkodási intézeteinek jótéteményeiben részesitse. Míg a háború tartott, katonai kormányt találunk, melynek élén Sléziában és a két Luzsiczában Zápolyai István szepesi gróf mint főkapitány (Landeshauptmann) állt. De azonnal az olmüczi békesség után János nagyváradi püspök és Stein György (Georgius a Lapide) királyi biztosokúl (volmechtige sendpoten vnd anwalden des allerdurchleuchtigsten fursten vnd herren Mathias zu Hungern, Beheim etc. kunig) küldettek oda, kik még 1479. october 6. (mitwochen nach sant Franciscen tag) Slézia és a két Luzsicza számára Boroszlóban tartományi gyülést tartván, általános békességet (Landfrieden) hirdettek ki, minek folytán a polgári rendes kormány müködése elkezdődött. Mátyás első kormányzója volt *János nagyváradi püspök;* de miután ez e részbeni hivatalát letette volna, 1481. october 29. (Ge-

ben zu Ofen am montage nach sant Simonis vnd Judas tag) *Stein György* neveztetett ki utódjának.

Ha el nem fogúlt szempontból végig tekintjük azon kilencz évet, melyek az óta Mátyás király haláláig lefolytak, mind Sléziában, mind a két Luzsiczában a köz jóllétnek és a lakosok szellemi életének oly kedvező lendületét találjuk, milyet az előbbi történet felmutatni nem igen képes. A kormányzati rendszer a tartományok szükségeinek megfelelt; üdvös provinciális törvények, leginkább az 1482. octoberben Boroszlóban tartott tartományi gyülésen, hozattak, s ezek, valamint Mátyásnak számos privilegiumai és egyes városok helyhatósági statutumai, szép jövőt látszottak ezen vidékeknek biztositani. Klose Samu Benjamin szorgalmatos kútfői nyomozások alapján készített munkája : Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526 (Boroszló 1847) Boroszlóra nézve e tekintetben a legvilágosabb bizonyítványt nyújtja. S valamint itt, úgy Slézia és a két Luzsicza egyéb részeiben is ugyanazt lehetne feltüntetni, ha másutt már közel 400 éves kedvezőtlen események a levéltárakat annyira nem pusztitották, s azon kor maradványait nagyobb részt meg nem semmisítették volna. Egyébiránt más számos helyen szintén találunk sokat még ma is, mi a nagy magyar király uralkodására emlékeztet; s azt se felejtsük el, hogy soknak, mi csak később jött létre, akkor volt letéve alapja. Névszerint áll ez a tudományok és müvészetek iránti lelkesedésről, tudományos és iskolai ügyeknek gondos kezeléséről, s általában a tudományos és müvészeti szellem emelkedéséről. A müvészetek, különösen az épitészet és szobrászat szép virágzást mutat. S ezt kettős irányban találjuk. Mert valamint Magyarországon e tekintetben a királyon kivül részint egyes előkelő maecenások, részint a nevezetesebb községek tüntették ki magokat; úgy hasonlót találunk Sléziában és Luzsiczában is, ámbár itt a maecenások száma sokkal kisebb volt, mint a tulajdonképi Magyarországon. Egyébiránt reménylem, hogy a sléziai és luzsiczai nagyobb városokra nézve más alkalommal még több példát fogok közölhetni. E helyen csak *Budiszin* városra és *Mátyás királynak ottani szobrára* szorítkozom.

Budiszin, midön Mátyás hatalma ide terjedt, a felsölu-zsiczai hat város közt első helyet foglalt el. Ez a királynak különös kegyelmében részesült, mit annak több privilegiumai bizonyítanak. Miután 1469. Mátyásnak hódolt vala [1], még ugyanazon esztendőben (kelt Boroszlóban szerdán in vigilia Beatorum Petri et Pauli) nyerte a pénzverési jogot és a vörös pecsét használatát [2]; 1470. megerősítette Mátyás Budiszinnak régi privilegiumait; 1471. (kelt Brünnben husvét utáni kedden) municipalis statutumainak szabadságát [3]; és 1474. (kelt Boroszlóban karácson elötti csötörtökön) a szabad bormérést és városi pinczejogot [4]; úgy szinte 1481. (kelt Budán a virágvasárnap elötti napon) biztositotta a király jószágait és jövedelmeit [5].

A város egykoru feljegyzéseiből tudjuk, hogy ezen időben az épitészet nem csekély lendületet nyert ott. Köz költségen történt épitkezéseknek következő példáit mutathatom fel. A sz. Mihály temploma közelébon 1470. a városi bástya épült fel különös diszszel. A városi vásárház (Gewandhaus) 1472-től 1482-ig épittetett fel, melyben 1476. már bort mértek, és 1482. augustus 1. (Petri vincula napján) a nagy vásár alkalmával a kézmüvesek már árulták készitményeiket. Egy addig üres helyt a város 1478. 11 házzal épittetett be, melyeket azután magánosoknak engedett által. A Spree folyón 1479. készült egy hid, melynek nagy híre volt akkor. A városi főtemplom (sz. Péter temploma) tornya 1480-tól 1483-ig lett különös müvészettel díszesítve, s egyersmind a templom ablakai nagyobbitva. A városház tornyát 1489. kezdték épiteni, mely 1493. elkészült. De mindezeknél sokkal nevezetesebb volt a budiszini Ortenburg nevü várnak új felépitése, melyet 1483. Mátyás király parancsából annak kormányzója Stein György kezdett, s mely három év alatt fejeztetett be.

---

[1]) *Grossern Samu*, Lausitzische Merkwürdigkeiten, Lipcse és Budiszin 1714. I. köt. 142. l.; *Wilke Károly*, Chronik der Stadt Budissin, Budiszin 1843. 89. l.

[2]) *Wilke*, Chronik der Stadt Budissin. 89. l.

[3]) U. o. 92. l.

[4]) U. o. 94. l.

[5]) U. o. 98. l.

Ezen vár tornyát, melyben a főkapu van, ékesíti Mátyás király azon szobra, mely közleményünk tárgya.

Sokan azt tartják, hogy Budiszinban már I. Ottó császár 953. körül épittetett várat, mely Dorottyavár nevet nyert (Dorotheenburg; honnan a várnak későbbi „Ortenburg" nevét származtatják). Azonban czéljának a vár már meg nem felelvén, Venczel császár azt tökéletesen át épitette 1407. De ezen vár is később égés által elpusztúlt; s minthogy Mátyás a helyiségnek nagy fontosságát átlátta, a várnak újra építtetését rendelte el, mely ennek folytán nem csak nevezetes erősség lett, hanem müvészeti tekintetben is azon kor ízlését díszesen tükrözi vissza. Mátyás várából mindazonáltal csak a fenemlített torony áll már; többi részei a XVI. század viharai és a városnak többszöri tüzvészei közt romlásnak indúltak. A mai vár belseje 1605. óta épült, ma azonban nincs többé hadi czélokra felszerelve, hanem az ottani hatóságoknak szolgál székhelyül. Innen van, hogy a vár régi falai is már nagyobbrészt eltüntek, s Mátyás tornyát most szinte nem bástyák és árkok, hanem kertek veszik körül.

Ezen toronynak (lásd a II. táblát) magassága $74\frac{1}{4}$ szász lábat tesz (a szász láb a nálunk szokásosnál valamivel rövidebb; körülbelül egyenlő tíz nálunk szokásos ujjal). A benne lévő kapu most is még a várnak fő kapujáúl szolgal, bent pedig az eredetileg készitett kápolna is látható, mely azonban jelenleg isteni tiszteletre már nem használtatik. Fő dísze a toronynak *Mátyás király szobra,* melyet a vár építője Stein György a király tiszteletére a kapu felé úgy helyeztetett el, hogy minden érkezőnek először ötlött szemébe. A szobor most már csak megrongált állapotban létezik, s minthogy sem a szász kormány, sem a városi község annak fentartásáról nem gondoskodik, évről évre inkább romladozik.

A jelen sorok irója két ízben volt Budiszinben, 1851-ben és 1853-ben. Ezen alkalommal Mátyás király szobrára különös figyelmet fordítván, azonnal látta, hogy annak azon két rajza, melyeket eddig a tudományos közönség Groszern Samu [1]) és

[1]) Lausitzische Merkwürdigkeiten Lipcse és Budiszin 1714, I. rész a 152. lap mellett.

Hoffmann Keresztély Gotfrid [1]) közleményei után, bír, oly kevessé felel meg még a legmérsékeltebb müvészeti és tudományos kivánalmaknak is, s hogy azoknak csak annyiban lehet hasznát venni, a mennyiben 160 esztendővel ez előtt készülvén, készítőik a szobrot a mainál még sokkal tökéletesebb állapotban látták és le is ábrázolhatták. Ez iudított arra, hogy a szobornak daguerreképét vétetném [2]) (photographot Budiszinban nem találván), s ez után készült azon rajz, mely e kötet homlokat ékesíti.

A szobor kemény homokköből oly mesterleg van kifaragva, hogy e tekintetben méltán jeles müemléknek nevezhetjük. Az egész Mátyás királyt tünteti elénkbe, trónján ülve, s hatalmának és királyi méltóságának jelképeivel körülvéve. Lábai egy oroszlánon nyugszanak, ki fejét a király jobb lába alá hajtja. Jobb kezében egyenes kardot tartott; baljában az ország almáját. Egyébiránt a jobb kéz a kar előrészével és a karddal együtt már régen lehullt; s a múlt század kezdetén hiányzott már, miként ezt a Groszern és Hoffmann által közlött rajzokon látjuk. A kardnak csak hegye látható már a trónt ékesítő függönyök jobb oldalán. A király feje felett két angyal koronát tartott; de ezen korona is eltünt már. A múlt század kezdetén még meg volt ez, s a Groszern- s Hoffmann-féle rajzokon látjuk, hogy királyi nyílt korona volt. A király alakja felett emelkedik a szobor azon része, mely a trón müvészeti főfelékesítését képezi. Különösen figyelmeztetek a felírásra: MATHIAS REX; s a király neve felett Magyarország és Csehország egy korona alatt egyesített czímereire.

[1]) Scriptores rerum Lusaticarum, Lipcse és Budiszin 1719. I. köt. 1. r. 494. l.

[2]) Kivánságom az volt, hogy a szobrot ügyes rajzoló által a hely színén a daguerrotyp képekénél lehetőleg nagyobb mervben híven lerajzoltathassom. Azonban G. úrban, a budiszini gymnasium akkori rajztanárában, ki nekem e végett ajánlva volt, s ki elutazásom előtt ezen rajz készítését magára vállalta, nagyon csalatkoztam. Főkép a király alakjának és arczájának nagyobb rajzát kívántam. Mindazonáltal G. úr, ki munkáját 16 pengő forinttal fizettette meg, jónak látta csak a Groszern által közölt, egészen elhibázott képnek silány másolatát küldeni meg, mely tehát semmi becscsel nem bír, és egyáltalán véve haszonvehetetlen.

Ezen korona szintén leesett már, azonban a Groszern- és Hoffmannféle rajzokon látjuk, hogy ez is királyi nyílt korona volt, azonos avval, melyet eredetileg a két angyal Mátyás feje felett tartott. Az egésznek többi felékesitése már nem többé a gót, hanem a renaissance-korszak szellemét és ízlését mutatja. A király alakjának két oldala most már csak üres tábla gyanánt tűnik fel előttünk; eredetileg itt a Mátyás király Budiszinban létező szobránák megfelelő czímerek voltak láthatók, névszerint a jobb oldalon három, a balon négy czímer. Régi ittlétök nyomai azonban még megvannak; egyébiránt a múlt század kezdetén is megvoltak még, s Groszern és Hoffmann rajzaik szerint azokat a szobor mellett azon rendben közöljük, mint eredetileg magán a szobron láthatók voltak. Alant a szobor felállitásának évé találtatik; t. i. ANNO MCCCCXXXVI SALV (tis).

Mátyás király ezen szobrának bővebb megismertetésére még a következő megjegyzések szolgáljanak:

1) Az egész szobor a budiszini vár azon tornyába van beeresztve, melyben a főkapu létezik; és pedig épen ezen kapu felett; miként a toronynak rajza, melyet szintén közlünk, mutatja. Azonban nem a toronynak része, hanem magában álló müemlék az; miért is nem pusztán csak a torony ékesítésének, hanem valóságos szobornak kell azt tekintenünk.

2) Az egész emlék magassága 23$^1/_3$ szász láb; miből a király alakjára 5 láb, vagy az oroszlánnal együtt 5$^3/_4$ láb jő.

3) Legfontosabb része a szobornak Mátyás király arcza; sőt ez annál nagyobb figyelmet érdemel, minthogy a budiszini annálisok tudósitása szerint Stein György különösen gondoskodott arról, hogy a szobor a királyhoz tökéletesen hasonlítson. Ennek okáért, már befalaztatása után háromszor volt ismét levéve, s végre Budára is küldve, hogy a müvész Mátyás arczvonásait híven eltalálja [1]). Csak miután e tekintetben a mü czéljának teljesen megfelelt, történt a végképi felállítás. S épen e része a szobornak az, mely legjobban van

[1]) Groszern, Lausitzische Merkwürdigkeiten I. rész 151. l.; Hoffmann scriptores rerum Lusaticarum I. köt. 894. l.

fentartva. Mivel pedig a daguerreotyp-képek tárgyaikkal egészen azonosak, a mi daguerreotypképünk is Mátyás király budiszini szobrát minden legkisebb hiba vagy eltérés nélkül tünteti elénkbe, tehát, valamint ez, 1486-ra nézve a királyhoz tökéletesen hasonlít; s e tekintetben Mátyás királynak azon két gyönyörü arczképe mellett foglal helyet, melyeket gf. Teleki József a Hunyadiak történetéről írt munkájának IV. és V. kötetei előtt közölt. Kár hogy a daguerreotyp-képek csak kis alakban ábrázolhatják finomabb tárgyakat, mi azoknak további hü másolását nagyon nehezíti. Ámbár tehát a Rohn úr által számunkra készült és általunk itt közölt rajz általánosb rendeltetésének tökéletesen eleget tesz, szükséges még is, hogy azok, kik netalán magasabb müvészeti czélra Mátyás budiszini szobrának hasznát venni akarnák, annak közvetlenül a helyszínén nagyobb photographiai mását vagy rajzát szerezzék meg magoknak. Müvészeti vagy tudományos ügybarátaimmal daguerreotyp rajzomot közölni kész vagyok.

4) A szobor fegyverzetét és ruházatát bövebben fejtegetni nem szükséges. A haj viselete megfelel annak, melyet Podjebrad György cseh királynak gf. Teleki József emlitett munkája IV. kötetében található arczképén látunk. Végre.

5) A czímereket illetőleg, a magyarországiban a magyar pólyákat és a dalmát párducz fejeket, a csehországiban a cseh oroszlánt és a morvai sast látjuk. A többi czímerek közöl, melyek eredetileg a szobor két oldalát díszesítették, jobbról az első a moesiai két koronát, mely Mátyás czímerei közt többször előfordúl (p. o. Turóczi Krónikája 1483-ki kiadásában is), s Magyarország déli tartományainak, névszerint Szerbia, Boszna és Bolgárországnak a magyar koronával egyesülésére vonatkozik (Ritter Pál Stemmatographiaja 29. lapján az alsó korona már meg van fordítva, mivel ezen tartományok török hatalom alatt álltak); a második a Hunyadi család hollóját; a harmadik a luxemburgi oroszlánt foglalta magában. Bal oldalon az első czimer a cseh korona igényeire vonatkozó éjszaki szlavóniai két lábú sárkányt tartalmazta (Rupp Jakab, Magyarország pénzeiről írt munkájának II. kötetében a XII. táblán 333. szám alatt

is közli Venczel magyar királynak egy pénzét, melyen a két lábú sárkány látható); a második az ausztriai; a harmadik a sléziai, és a negyedik a luzsiczai czímer volt. Ezen czímerek tehát túlnyomólag diplomatiai jelentőséggel bírtak, s Mátyás királynak europai magas politikai hatalmát fejezték ki.

PÓTLÉK

A CSALLÓKÖZI MŰEMLÉKEKHEZ.

31. l. 12. sor. Csallóközben az ellenreformatio már Szelepcsényi előtt Lippai által vétetett sajátlag foganatba, mint Pethő Magy. Krónikájának folytatója Spangár (Kassa, 1734) tudósít (14. l.): „Lippai György, — úgymond — az esztergomi érsek azon vagyon, hogy Csalóközből az eretnekséget kigyomlállya; arra a végre tizenkét P. P. Jesuitákat rendel oda, kik is ebben a dologban jól előmennek."

84. l. 8. sor. Az Egyház-Gellyei votivkép rejtelmes felirata köyetkezőleg kiegészítendő : *Pöe in Hungaria Anno 1692 die 4. Novembris. In Transsylvania Claudiopoli Anno 1699 die 6. Februarii.* Alul: *Dum spectant oculi laesor. laeduntur et ipsi.* E feliratok között még néhány kimagyarázhatlan írásjel és *M O I V* betűk láthatók.

85. l. az első sorban : *A.* helyett *Regiaeque.*

U. ott 3. sor : „*ac*" után olvasandó *D. D.*

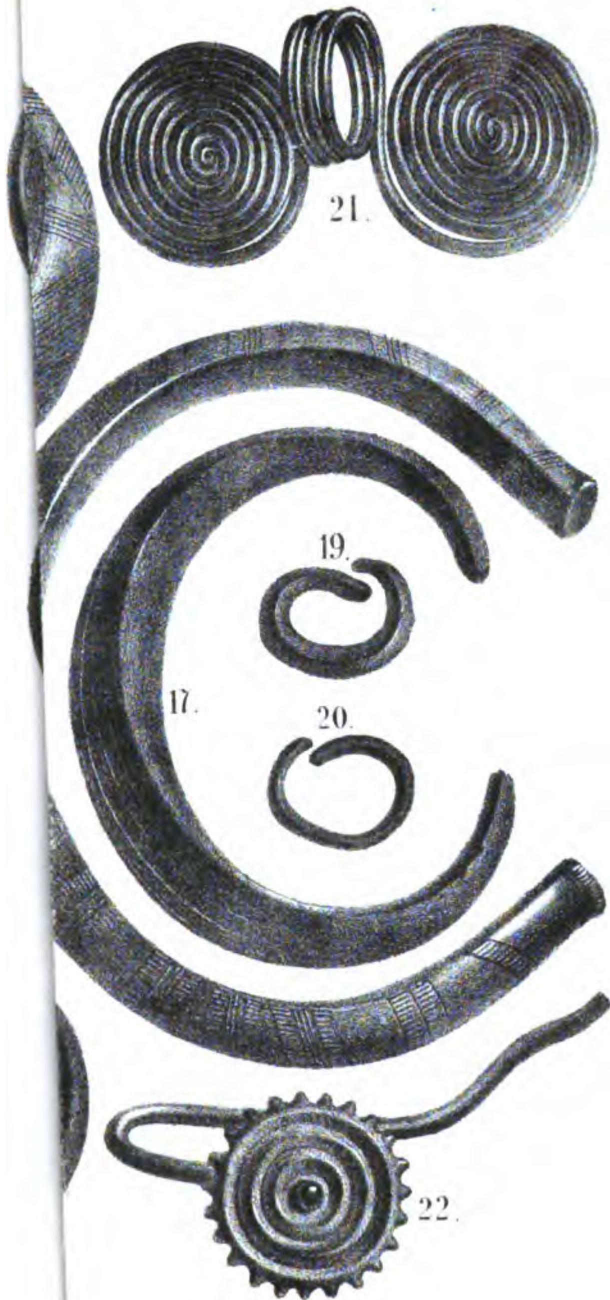
89. l. a jegyzet 16. soránál hozzá adandó a tárgyalt *Dóczy-féle* családczímerekhez azon czímer leirása, melyet Wagner Analecta Scepusii II. 344. l. a kézsmárki egyház egyik sírkövéről ad: Insignia Generosae ac Magnificae Dominae Susannae Dóczy de Nagy Luche.

Sunt Leo, stella, globus proavita insignia gentis
Quae sub Docziadum nomine clara viget.
Stella micans, Leo magnanimus, perfecta figura,
Magnificum decorant, quam bene juncta genus.

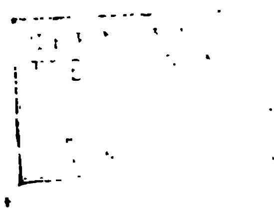
E szerint tehát a czímer harmadik tárgya szinte teke volna.

TARTALOM.

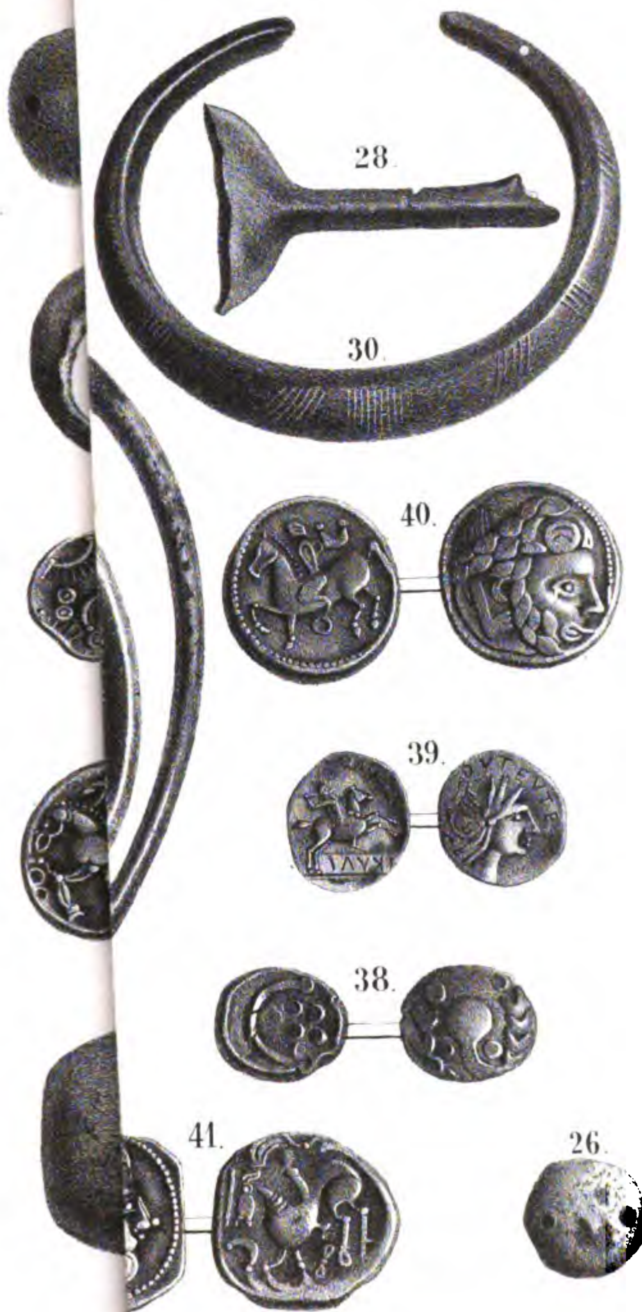
T. I.

Ny. Rohn A. Pest. 1859.

T. II.

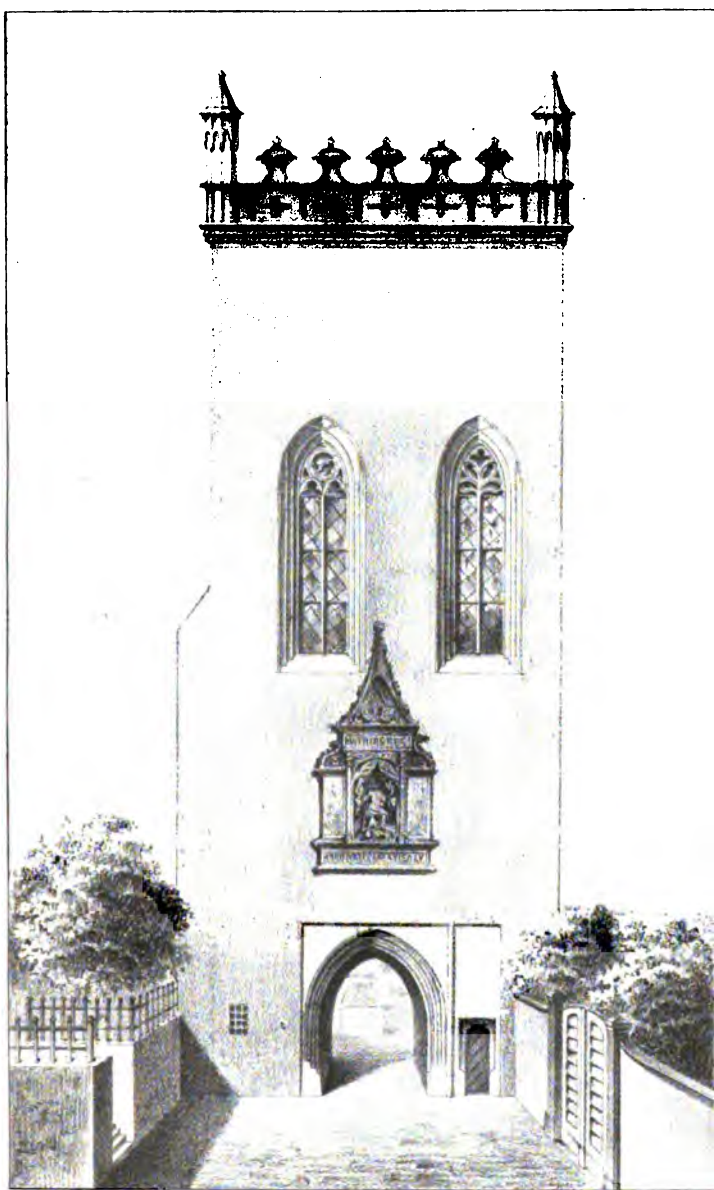
Ny. Rohn A. Pest, 1859

49.

Ny Rohn A Pest 1859

A Budiszini vár toronya Mátyás szobrával.

ARCHAEOLOGIAI

KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK

ELŐMOZDÍTÁSÁRA

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA.

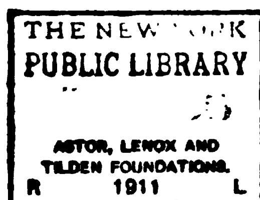
MÁSODIK KÖTET.

NAGY NEGYEDRÉTŰ KÉPATLASZSZAL.

PESTEN,

EGGENBERGER FERDINÁND AKADEMIAI, ÚGY GEIBEL, HARTLEBEN, KILIÁN EGYETEMI, LAMPEL, LAUFER ÉS STOLP, OSTERLAMM, PFEIFER PESTI, HAAS BÉCSI KÖNYVÁRUSOKNÁL.

M. DCCC. LXI.

Pest, 1862 Emich Gusztáv. akademiai nyomdája

A M. TUD. AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTMÁNYA.

KUBÍNYI ÁGOSTON, bizottm. elnök.
Gr. ANDRÁSSY MANÓ.
ÉRDY JÁNOS.
HENSZLMANN IMRE.
IPOLYI-STUMMER ARNOLD, bizottmányi titkár, az Archaeologiai Közlemények szerkesztője.
KUBÍNYI FERENCZ.
MÁTRAY GÁBOR.
PAÚR IVÁN.
RÓMER FLÓRIS.
SZALAY LÁSZLÓ.
TOLDY FERENCZ.
WENZEL GUSZTÁV.

ELŐSZÓ.

Az Archaeologiai Közlemények I. kötete előszavából ismeri az olvasó közönség a Magy. T. Akademiának a hazai régészet ügyében tett eddigi intézkedéseit, s ennek nyomán körében egy külön Archaeologiai Bizottmánynak felállítását, valamint ezen Bizottmány munkálkodásának eddigi körét. Újabban az Akademia az Archaeologiai Bizottmányt sükeresebb eljárás végett a nélkülözhetlen költséggel ellátván, a Bizottmány munkálkodására nézve következő ügyrendet alapított meg:

„A Bizottmány figyelmének tárgyai a hazában létező és feltalálható, minden ó és középkori, régiségtani becsü, műmaradványok, legyenek azok magyar vagy nem magyar eredetüek, — tehát régi épületek, vagy olyanoknak maradványai; régi kőfaragványok, akár önállók, akár mint régi épületek részei fenmaradtak, u. m. szentek állóképei s egyéb szoborfélék, kőkoporsók vagy sírfedelek, dombor művek vagy régi feliratok, faragott czimerképek, keresztelő-medenczék, oltárok, fafaragványok, szobrászati öntvények, ide értve a régi harangokat is; ősi földalkotmányok, sírhalmok, régi festések templomok és házak falain, vagy önállón; metszések nyomatai vagy táblái, rézben vagy fában; régi fegyverek, bútorok, eszközök, edények, érmek, pecsétnyomók és pecsétek, czimerek, feliratok.

I. A Bizottmány igyekszik ilynemü régiségek létezéséről tudomást szerezni, azoknak föllelhetése és fentarthatása módjáról tanácskozik, s ez iránt az Akademia előtt indítványokat tesz; azoknak vagy rajzaiknak gyüjtéséről gondoskodik; és mindezek nyomán az említett régiségek ismeretét s azoknak a tudomány, névszerint az archaeologia, epigraphika, numismatika, sphragistika, heraldika sat. érdekében felhasználását és lehető hasznosítását eszközli és elősegíti.

II. Az Archaeologiai Bizottmány szakértő és szakkedvelő Akademiai tagokból áll; de az Akademián kivül levő oly férfiak segítségével és hozzájárulásával is élhet, kik vagy szaktudományuk-, vagy birtokuk- és lakhelyöknél fogva, s a régiségtudomány iránti szeretetből a Bizottmány működését elősegíteni képesek és hajlandók.

III. Kivánatos levén a hazai s nemzeti régiségeknek rendszeres megismertetése s leirása, ugy szintén a mű- és történeti emlékek teljes megőrzése és fentartása, a Bizottmány köre nevezetesen a következő munkálkodásra terjeszkedik:

1) Egy hazai régészeti repertorium készítésére, melyben A) mindazon nemzeti régiségeink kimeritő és lehetőleg rendszeres összeirása és sorozata adassék, melyek eddig egyes leirások által, többé vagy kevésbbé közismeretre jutottak, a tárgyaknak lehetőleg összes és minden egyes leirásaira, söt rajzaira is utaló pontos idézetekkel, s a menynyire lehet a tárgyaknak, valamint a leirásoknak és rajzaiknak rövid jellemzésével söt birálatával. B) Folyó feljegyzésére minden újabb felfedezéseknek és leleteknek, melyek akár egyenes bejelentés, akár egyéb magántudósítás, vagy a napi sajtó útján a Bizottmány és tagjai tudomására jutottak.

2) A hol szükségesnek mutatkozik, egyes nevezetesebb régiségi tárgyaknak a hely szinén történendő megvizsgáltatására, tagjai vagy más szakavatottak által teendő ásatásokra, az ország régiségekben s különösen épitészeti müemlékekben dúsabb egyes vidékeinek beutaztatására, s az érdekesebb

és nevezetesebb tárgyaknak avatott egyének által fölvételére és lerajzoltatására.

3) Megkeresi a kormányt és hatóságokat az iránt, hogy az alattok levő organumoknak a felmerülő régiségi találmányokról és fölfedezésekről minden egyes esetben teendő jelentést hagyja meg; valamint ezen jelentéseknek a Bizottmánynyal leendő haladéktalan közlésére is felkéri.

4) Minden adandó alkalommal viszonyba lép mindazon világi és egyházi hatóságokkal, községekkel, egyházi védnökségekkel, vagy egyes birtokosokkal, a kiknek felügyelése alatt vagy birtokukban nevezetesebb mű vagy csak történeti, különösen pedig építészeti emlékek vannak, hogy igy a hazai régiségek s történeti emlékek kellő fentartására hasson: meggátolja azok lerombolását, s befolyjon a netalán előveendő újításokra és változtatásokra. Ezen irányban is kikéri a kormánynak és hatóságoknak fő felügyeletét, melyeknek közbevetése által is igényt tart rá, hogy minden egyes felmerülő esetben az ily emlékek fentartását, azoknak változtatását vagy épen megsemmisítését illetőleg eleve értesíttessék; tudta és közbenjárása nélkül semmi ily emlékeket érdeklő nevezetesebb határozatok, munkálatok, változtatások foganatba ne vétessenek; sőt igyekezni fog kieszközölni, hogy a hol ezen emlékek hasonló eljárás által veszélyeztetve volnának, az ily munkálatok a bővebb tárgyalásig felfüggesztessenek: az újítások- és változtatásoknál minden befolyást oda intézvén, hogy azok a műemléknek lehető legnagyobb kiméletével s mindenkor csupán eredeti stiljének megfelelő idomban történjenek.

5) Feladata egy rövid közérthetőségű utasítás kidolgozása és mennél több példányban közzétevése, mely a romladozásnak leginkább kitett mű- és történeti építészeti emlékeknek, mint: régi romváraknak, egyházaknak sat. a lehető legegyszerűbb módon és legcsekélyebb költséggel való fentartását vagy csak azoknak a további fenyegető enyészettől megóvását, amint mindenki által könnyen eszközölhető, előadja és tanítsa. Ügyelni fog egyszersmind arra, hogy lehetőleg

népszerűn készült iratok által a mű- és építészeti stilusokat a nagy közönséggel megismertesse; s az által nem csak a műismereteket és műirányt terjessze, de különösen oda is igyekezni fog hatni, hogy műépítészeti emlékek újításánál és javításánál azok eredeti idoma és ízlése tekintetbe vétessék, mind pedig a közönséget a régiségek és műemlékek iránt általa teendő jelentéseiben és leírásaiban azok műbecse megismerésére s kellő megnevezésére és meghatározására tanítsa.

6) Oly kitünőbb becsű vagy nemzeti érdekű emlékeknél, melyeknek fentartása veszélyeztetve van, mindent el fog követni a felügyeléssel megbizott hatóságoknál s különösen azon községeknél és egyeseknél is, kiknek azok birtokukban vannak, hogy azokat az ily műemlékek kellő fentartására bírja. Hol ez irányban siker nem kiséri lépteit, igyekezni fog az ily emlékeket az illetők birtokából számára kinyerni, azokat tehetsége szerint helyreállítani, javítni, vagy csak fentartani, s a mennyire ez tehetségében nem állana, a nemzet segélyéhez is folyamodni fog, s azokat köz nemzeti birtok és adakozás tárgyává igyekszik tenni.

7) Munkálkodásáról időnként kiadandó Archaeologiai Közleményeiben jelentést teend a befolyása és közremunkálása által fentartott, az enyészettől megmentett s kijavított műemlékekről, vagy egyéb régiségekről, valamint e nemű szerzeményeiről, melyeket a Nemzeti Muzeumban teszen le. Rendesen vezeti a hazai régiségek összeírását és leletek feljegyzését. Másrészt az archaeologia összes szakaiból a hazai régiségeket minden irányban ismertető leírásokat, tudományos értekezéseket és monographiákat hoz, valamint egyes kisebb figyelmeztetéseket és jelentéseket Ily figyelem-ébresztésül egyes régiségi tárgyakat érdeklő kérdéseket tesz fel s megfelel a mások által tett kérdésekre, felvilágosításokat ad az ügybarátoknak s a közönségnek. Söt, tekintettel mindig a hazai régiségtanra, figyelemmel kiséri az általános régiségtani búvárlatokat és felfedezéseket is, az újabb e nembeni ismereteket, valamint minden körébe vágó szakmunkákat megismertet.

8) A nemzeti régiségek bejelentése iránt már előbb az

Akademia által 1848-ban, újabban pedig 1859-ben, közzé tett felhivásainak igyekszik a lapokban és azokon kivül is minél nagyobb nyilványosságot eszközölni. E végre különösen az Archaeologia minden szakából kérdés-sorozatokat fog tagjai által kidolgoztatni s összeállíttatni, melyek minden egyes tárgynál a kevésbbé avatott ügybarátokat is a fig; elemre méltóbb mozzanatokra, részletekre s eltérésekre figyelmeztessék, s így mintegy utasitásul szolgálhatnak a régiségtan tárgyainak felismerésében.

IV. E czélok létesithetésére a Bizottmány egyik tagja mint Bizottmányi titkár fog működni. — Ez a) a bizottmányi ülésekben előadói tisztet visel, b) ezek határozatait jegyzésbe veszi és végrehajtja; e szerint c) a Bizottmány rendeltetése érdekében szükséges felszólításokat, megkereséseket, figyelmeztetéseket, tudakolásokat, jelentéseket írja; szóval az összes levelezést a Bizottmány nevében viszi; d) utazásokat teszen; e) az Archaeologiai Közleményeket szerkeszti.

V. Mindezek eszközölhetésére a Bizottmánynak az akademiai pénztárnok kezelése alatt egy külön pénztár szolgál, melynek bevételi forrásai : a) az Igazgató Tanács által e végre kirendelt évi alap; b) a Gróf Andrássy Manó bizottmányi tag és társai által nyomtatásokra fejánlott kétezer ft. c) A Bizottmány által kiadott nyomtatványokból befolyó pénzek; d) a tudomány barátjai által, Bizottmányi felszólításra beküldendő tíz forintos adalékok, melyekért azoknak a Bizottmány álta kiadott nyomtatványok járnak ki. — Sürgetős esetekben ezen felül, bizottmányi határozat nyomán, a Bizomttányi Elnök is tehet utalványozásokat."

Ezen ügyrend szerint intézte már is nagyobbára a lefolyt évben az Archaeologiai Bizottmány munkálkodását, mint havonként tartott ülései jegyzőkönyvei tanusítják. Eljárásának és munkálkodásának a közönséget érdeklő részletei e kötet munkálataiban, s nevezetesen a Magy. régészeti krónika rovatában olvashatók.

Ez alkalommal pedig mindazon hazafiak, kik akár tüzetesen foglalkoznak a régészettel, akár pedig a hazai régiségeket s emlékeket gyüjtik, vagy ilyenek felől csak tudomással birnak, valamint különösen ujabban felfedezett emlékekről és leletekről értesültek, ismételve felkéretnek értesítések, ismertetések és leírások szíves beküldésére, akár egyenesen a Magy. Tud. Akademia Archaeologiai Bizottmányához Pestre, akár pedig az alulírthoz. Csak a közrészvét által gyámolítva leszen a Bizottmány képes az elébe szabott úton sikerrel eljárni.

1861. december utólján.

IPOLYI ARNOLD
bizottmányi titkár és szerkesztő.

TARTALOM.

I.

MARGITSZIGET MŰEMLÉKEI.

ÍRTA

IFJABB KUBÍNYI FERENCZ.

MARGITSZIGET MŰEMLÉKEI

írta

IFJABB KUBÍNYI FERENCZ.

Margitsziget gyönyörü sétányaival és izletes ültetvényeivel Budapest lakosainak egyik kedvencz mulatóhelyét képezvén, általában annyira ismeretes, mikép kevés lehet azoknak száma a fővárosban, de a vidéken is, kik életökben legalább egyszer benne meg ne fordúltak volna. Ez a kis földi paradicsom jelenlegi pompás park kinézése mellett nem is sejtetné a közeledővel, hogy kanyarodó utai s árnyas ligetei mily nevezetes romokat fednek el, melyek részint füvel és bokrokkal sürün benőtt kő és téglahalmok, részint pedig ligetek közepein több ölnyire magasló kopár falak képében vonják magukra a figyelmet. Ezen romok közt legérdekesebbek az úgynevezett *kolostor romok*, melyeket a közvélemény átlalánosan az egykori *domonkos rendü apácza kolostor* maradványainak tart, s melyekben még, tekintve a többi romokat, legnagyobb számmal találtatnak becsesb müemlékek és épitészeti részletek. S valóban csodálatos, hogy a sziget ily átlalános ismertsége s Pesthez, a magyar tudományosság központjához oly közel volta mellett is, mind eddig senki sem találkozott, ki ezen nevezetes müemlékeket összegyüjtve a tudományos világgal ismertette volna.[1]) Pedig jelen kis közleményem által korán sincsenek Margitsziget müemlékei végkép ki zsákmá-

---

[1]) A margitszigeti romokat részesítette ugyan némi bővebb leírásban Radványi „Margitsziget története“ czimü munkájában, azonban elnézve attól, mikép nevezett munkában a képzelődésnek nagyon tág tér van hagyva, a leírás sokkal általánosabb, s kevésbé bocsátkozik egyes részletekbe, semhogy tudományos szempontból kielégítő lehetne.

nyolva, söt több mint valószinü, hogy a magyar régészet még nagybecsü tárgyakat fog e szigetről nyerni, ha jövőben netalán tudományos ásatások találnának eszközöltetni. Említett kolostorromokon kívül bír még némi csekélyebb érdekkel két épületmaradvány is, egyik az általánosan a premontrei szerzet egykori kolostorának hitt rom, a másik pedig valószinüleg a hajdani sz. Ferencz minorita monostor düledéke. Fordítsuk azonban figyelmünket először is az apáczák zárdatemplomának maradványaira, mint a melyek a margitszigeti romok közt mindenesetre az első helyet érdemlik meg.

I. A domonkos szerzetbeli apáczák zárdatemplomának maradványai.

Mielött ezen érdekes romokat részletesb vizsgálódásunk tárgyává tennénk, szükséges tájékozás végett történeti multjokra egy futó pillantást vetnünk. Nem szándékom ez alkalommal történeti fejtegetésekbe ereszkedni, s kik Margitsziget történeti multjával bővebben akarnának megösmerkedni, azokat dr. Érdy János, eredeti oklevelekre alapított jeles értekezésére (Szerelmey „Magyar hajdan és jelen" czímü albumában) és Radványi Imre nagyrészt ennek nyomán írott „Margitsziget történetére" (kiadva a sz. István-társulat által Pesten 1858-ban) utalom, s jelenleg is egyik első rangú történészünk Margitsziget kimerítő történetének összeállításával foglalkozik. Csupán szorosan a domokos apáczák zárdájának történetét röviden és kivonatképen a következőkben foglalom össze:

Építtetésének ideje a XIII. század közepébe, közvetlenül a tatárjárás utáni évekbe esik, mely korszak hazánkban, mint az ország újjászülésének korszaka — különösen gazdag volt új építmények keletkezésében. Történetkönyveinkből eléggé ismeretesek a tatárjárás gyászos eseményei, s miként kényteleníttetett IV. Béla király családjával 1242-ik évben a tatárok feltartózhatlan vad tömegei elől az országból ki és Dalmatia felé menekülni, mely siettetett utazásában két kis leányát Margitot és Katalint a kérlelhetlen halál kiragadván az élők sorából, az ezen nehéz sorscsapások által lesújtott,

üldözött szerencsétlen király fogadást tett, hogy születendő leányát az Isten szolgálatára szentelendi, s 1242-ben csakugyan leánya születvén, azt *Margit*nak kereszteltető, és fogadásának teljesítéséül megkezdé a következő években leánya számára építtetni a margitszigeti domokos rendű apácza kolostort és boldogasszony templomát. Hogy mikor lett befejezve az építés és felszentelve a templom, arról biztos adatoknak hiányában vagyunk, csupán sz. Margit életirójában azt olvassuk, miszerint Margit kilenczedik évében, tehát 1251-ben hozatott a szigetre, a mikor már a kolostornak és templomnak készen és felszentelve kellett lenniök. S ha tekintetbe veszszük, mily tetemes adományokkal halmozák el az ujonnan alapított kolostort IV. Béla, V. István és IV. László királyok, valamint egyes országnagyok is, úgy jogosan lehet következtetnünk, hogy a kolostor épületek is nagyobbszerüek és terjedelmesek valának, valamint, hogy belső feldiszítésök is megfelelt a királyi bőkezüség által lehetővé tett fénynek és pompának, s valóban a maiglan fenmaradt messzire terjedő porlasz halmok s egyes részletek igazolni látszanak ezt a következtetést. S hogy nagy tekintélyben és jó hírnévben állott mindjárt létezésének első s majdan is fénykorában a kolostor — mi az alapítási körülményekből is könnyen magyarázható — kitűnik abból is, hogy azonnal 70 magyar hölgy sietett a kis királyleány számára emelt kolostort megnépesíteni.

Margit 1262-ik évben, tehát épen 20 éves korában lőn fényes szertartások között apáczának felavatva, azonban elvont életét csak kilencz évig folytathatá, 1271-ben, 29 éves korában kiszóllítá őt a halál ez életből, s életirójának tanúskodása szerint boldogasszony egyházában a fő oltár előtt, előlegesen erősen vasalt keményfa, utóbb veres márvány koporsóba lett eltemetve. Halála után a kolostor fénykorszaka lassanként letünni kezdett, mert mig azelőtt az apáczák sorában V. István király leányát *Erzsébetet* s kívüle még IV. Béla király három nőunokáját találjuk — Margit halálának idejében már csak 40 élő apáczát számlált a kolostor. 1272-ben V. István király Budán rögtön kimulván, saját kívánatára a margitszigeti boldogasszony egyházában lőn eltemetve, az evangeliomi oldalon, veres márvány koporsóban.

Harmadfél századdal később, a szerencsétlen mohácsi ütközet hírére a megrémült apáczák odahagyák a szigetet, de a következő évben ismét visszatérének. 1529-ben Szulejman török császár Buda várát védencze Zápolya János részére erőszakosan elfoglalván, az apáczák másodszor hagyák el a szigetet. 1541-ben azonban, midőn Szulejman ismét Buda felé közelgett, a folytonos rémülésben tartott margitszigeti apáczák harmadszor és utolszor hagyták el kolostorukat, elébb N.-Váradra, később 1567-ben N.-Szombatba, utóbb 1615-ben pedig Pozsonyba, az ottlevő ó-budai Klára apáczák közé költözvén, s itt halt meg az utolsó margitszigeti domonkos rendű apácza 1637-ben. Az üresen hagyott kolostor pedig valószinüleg még 1541-ben lett a törökök által feldúlva és szétrombolva, s romjai, omladékok és falporlaszok alatt eltemetve, ismeretlenül hevertek egész 1838-ik évig, mikor t. i. a sziget kiegyengetése alkalmával véletlenül felfedeztettek s kiásattak, mely ásatások részletesb leírását lásd alább.

Ezen előzmények után nézzük közelebbről a kolostor romokat, úgy a mint azok jelenleg láthatók. Az egykori kolostor fő és melléképületeinek alapjai még mindég omladékok és falporlaszok alatt feküsznek eltemetve, csupán *boldogasszony egyházának* alapfalai vannak belülről egészen kiásva és megtisztítva, kivülről pedig nagyobbrészt fák és bokrokkal sürün benőtt düledékek által befoglalva. A falak 3—4 lábtól itt-ott egészen 3—4 ölnyi magasságig állanak fen, az idő romboló ereje azonban lassanként mindég többet és többet töredez le belőlök.

Ha az egyház alaprajzát tekintjük, (l. IV. tábl. 34-ik sz.) úgy mindenekelőtt szemünkbe tűnik annak minden arány nélküli keskeny hosszú volta, mi majdnem azt sejtetné a szemlélővel, hogy az egyház némely részei, a jelenleg kiásott alapfalakon kívül, még omladékok alatt eltemetve ismeretlenül hevernek, nem igen lehetvén elgondolnunk azt, hogy tágasb építkezésre elegendő hely ne lett volna. Mert mig legnagyobb belső szélessége csak 37·5 láb[1]), egész belső hossza 183·9 lá-

[1]) Az általam használt mértékegység 1 bécsi láb = 10 dec. hüvely = 100 dec. vonal.

bat tesz, mely hosszasságból a karra a szentélylyel együtt, 24 láb szélesség mellett: 88·7 láb, a hajóra pedig 37·5 láb összes szélesség mellett: 95·2 láb esik.[1]) Feltűnik még az alaprajzon a kereszthajó hiánya is, mi különben a magyar egyházi építményeknél, eltérve a külföldi épitkezési modortól, rendesen hibázni szokott. Látjuk szinte, hogy a főbejárás nem a nyugati homlokfalba, de a kar hosszabbításában az éjszaki oldalba volt alkalmazva, helyét a nyugati homlokfalon kivülről tömör négyszeg torony foglalván el.

Az egyház építési vonala, a templomépítési szabályoknak megfelelőleg, nyugattól keletfelé van irányozva, keleti végén az oltárházzal vagyis szentélylyel, mely a karból folytatólag a nyolczszög három oldalával záródik, úgy azonban, hogy az egyház tengelye az egyik oldal közepébe esik. Egy-egy oldal hossza 10 láb. Mindegyik sarokban, mintegy két lábnyi magasságban a föld színe felett, kemény kőből művészileg faragott, s a falból elöszökő sokoldalú talapzatokon kis gömbölyű háromnegyed oszlopcsák emelkednek ívtartókúl, külső alakjokat és alaprajzukat elötüntetik az I. tábla 1. és 2. számú ábrái. Ily sokoldalú talapzatról emelkedő kerek oszlopok, a hozzájok símúló háromnegyed oszlopocskákkal hevedertartókúl, már a kora gót idomban is kezdvén divatozni, leginkább a kifejlett csúcsív idomban voltak szokásban[2].) Ily mű még kettő létezik két-két sarokban s köztök a falak szinte két lábnyi magasságban a föld színe felett faragott négyszeg kövekből álló réteget mutatnak, míg azon alúl csupaszon hagyvák. A szentély északkeleti szögletében egy négyszeg kőben sajátságos jeleket találunk bevésve, (l. I. tábl, 5. sz.) melyek az avult s mohhal benőtt kövön alig vehetők ki tisztán, s alkalmasint mint *kőfaragó jelek* (Steinmetzzeichen) az egyház építésénél működött kőfaragók magány jegyei, milyenek a

[1]) Radványi is mérte idézett munkájában e romokat, de miféle mértékekkel, azt el nem képzelhetem, miután adatjai a valósággal sehogysem egyeznek. Például szerinte a kar (ő hajónak nevezi) szélessége 2 öl, valóságban pedig 24′ = 4 öl; a hajó szélességét 5 ölre teszi, valóságban pedig ez 37·5 láb = 6 öl és 1.5 láb. Egész hossza nála 20 öl, valóságban a toronynyal együtt 204′ 8″ = 34 öl és 8 hüvely sat.

[2]) L. Otte, Hdbuch der kirchl. Kunst. Archäol. 118 l.

XIII. század elején már szokásban lévén, Némethoni régibb egyházak egyes régibb részein gyakran előfordúlnak[1]). Az egyik jegyben egy XIII—XIV. századbeli *E* betüt ismervén fel, ez valószínüleg a művész kezdőbetüjét jelenti, míg a másik két jegy képzelődés müve. A főoltár helyét a földszinén téglák, ezek felett pedig félkörbe felhalmozott boltívhevederek jelölik, melyek vájt horonyok közepén kidülő gömbölyü henger alakítást (profil) mutatnak (l. II. tábl. 24. sz.)

A szentélyt a kartól 2·3 láb széles s a föld szinén látható alapfal választja el; ettől 10 lábnyira tovább nyugatnak, egy másik alapfal mutatkozik, mely ismét az egykori diadalív alatt vonulván el, a tulajdonképeni kart a templom többi részétől elválasztá, s ez a szentélylyel együtt jelenleg is mintegy 3—4 lépcsőnyire magasabban fekszik a hajónál.

A karnak oldalfalai nagyobbrészt még 3—4 ölnyi magasságban fenállván, az északi falon 8·5 lábnyi közökben négy féloszlop maradványt veszünk észre, melyeknek megfelelőleg, a déli falon szintén annyi oszlopnak kellett lennie, még pedig oly formán hogy mindkét oldalon az első és negyedik oszlop párosan állott, onnét vélem következtethetni, mikép mind két oldalon az 1-ső és 4-ik oszlop alatt 5—2 láb hosszú és 1—5 láb széles faragott kőlap terül el, úgy azonban, hogy a fenálló oszlop nem közepére, de, mintegy helyet hagyva egy másik oszlopnak, egyik végére jut állni; továbbá, mivel a fenálló falon két bolthajtásnak nyoma kivehető, melyek közül az egyik a fenálló oszlop irányában, de a másik épen mellette, a hibázó oszlop irányában mutatja súlypontját; végtére pedig, mivel az első oszloppárnak — mely egyszersmind a diadalivet is hordozá — megfelelőleg kivülről faltám maradványokat találunk, a meglévő féloszlop pedig nem áll a faltám közepének irányában, — minek szükségkép úgy kellene lenni, ha csák magános oszlop lett volna szánva a bóltozat hordására, — de a faltám szélének irányában, — mindezen körülmények valószinüvé teszik a fennebbi következtetést. Ezen féloszlopok nagyobbrészt nagyon rongált állapotban lévén, csupán kettő bir még félig meddig kivehető alakzattal, s közülök az egyik

[1]) L. Otte, Hdb. der kirchl. K. Arch. 168. l.

(l. I. tábla. 3—4 sz.) háromoldalú, élén leszelt 1·5 láb magas kő talapzaton, 3·5 hüvely átmérőjü kerek háromnegyed oszlop képében emelkedik, két oldalán pedig külön kis talapzatokon, hevedertartók gyanánt két kisebb, 1·8 hüvely átmérőjü féloszlop látható, az egyiknek talapzata csavaralakú, a másiké pedig buzogány féle hegyekkel idomitva lévén. A második féloszlop (l. I. tábl. 6. sz.) az előbbivel fő alkatban egészen megegyez, egyedül a hevedertartók talapzatai vizirányosan egymásra fektetett hengerekből állanak.

A második és harmadik oszlop közt a déli oldalfalban 5·7 láb széles és 1·5 lábnyira a falba mélyedő fülkében köülések látszanak, minden faragvány, felirat vagy czimer nélkül, s ennek irányában, az északi falon, mintegy 2 ölnyi magasságban egy ablak faragott kő párkányzatának maradványai szemlélhetők. Ugyanez oldalon az utolsó oszloppár megett közvetlenül volt a fő bejárás, belső szélessége 6·8 láb, s belőle jelenleg 4 lépcső visz kifelé, melyek közül azonban csak a legalsó eredeti, a többi három a romok tisztitásakor tétetvén mostani helyzetébe.[1]) Ennek irányában a déli falban egy kisebb, 3· 2 láb széles ajtó[2]) két oldalhajlékba vezet, az egyik függőlegesen a templom tengelyére 26· 8 lábnyira terjed 5· 5· láb szélességben, a másik pedig ezzel derékszögben, s a templom oldalfalához simúlva, 15· 5 lábnyira vonúl nyugat felé, 4· 8 lábnyi szélességben. Mindkettőben oltárféle tégla padok találtatván, ezek valószinüleg mellék kápolnák, (oratoriumok) voltak, minőket sz. Margit életirója világosan emleget; nem lehetetlen azonban, hogy a délfelé eső talán egy keresztfolyosónak kezdetét képezé, milyenek zárdaépitményeknél szokásosak lévén, bizonyos tért, gyakran temetőnek hasz-

---

[1]) Tosst József volt nádori főkertész kimondása szerint.

[2]) Ezen ajtónak keleti oldalán véli Radványi az egykori szószéket állottnak, sőt mi több, a falban hat lépcsőnek nyomát gondolá láthatni, azonban a legszorgosabb vizsgálat után sem vehettem ki akár hat lépcsőnek, akár szószéknek legkisebb nyomát is, de igen is, a falban látszó függőleges mélyedés a már említett negyedik oszloppár helyét jelöli, mit világosan bizonyít a fölötte látható két boltív nyom e pontrai ereszkedése.

nált udvart zártak körül, s részint ajtatos menetekre, részint sétálásra lettek a zárdabeliek által felhasználva. [1])

Ezen ajtónyilástól a külső kar még 17.5 lábnyira terjed tovább nyugatnak, s ott mindkét oldalon két támtő által választatik el a hajótól, mely belső hosszasságban 95'2 lábat számlál, e hosszasságban azonban darabonként 3'8 láb széles támok által félbeszakítva, mintegy négy főbb részre vagyis ívholdra oszlik mindenütt egyenlő szélességet tartván; mely legnagyobb belső szélességben 37·5 lábat, a támok közt pedig, egyenlőn a kar szélességével, 23·5—24 lábat tesz. Hogy a mértékek mindenütt nem egyeznek, annak oka részint abban rejlik, hogy a templom építtetésének idejében a mértékek sem voltak egészen tökéletesek, s az építők sem túlszigorúk a mérésben,[2]) részint pedig abban is, hogy jelenleg a föld egyenetlen s helyenként magos fűvel benőtt volta, az egészen pontos mérést majdan lehetetlenné teszi.

A hajóban mint már említém, 21 lábnyi közökben, 2 oszlop és 6 tám elrendezése által, négy egyenlő szakasz vagy ívhold támad. Az első ívholdat mindkétoldalon egy-egy erős fél oszlop képezi, el nem téveszthető román idomzattal (l. II. tábl. 15, 16. sz.) t. i. a nyolczszögü, 2 láb, $1^1/_2$ hüvely átméröjü oszlopszál, minden gömbölyded formák szigorú elkerülésével, egyszerü rézsútos tagozat mellett, szintén nyolczszögü talapzaton (Pfühl, Base) nyugszik, mely talapzat és a négyszegü, 2·8 láb széles talp (Plinthus) közt közvetitőkül a szögleteken háromszögü sarkkövek hagyattak meg a faragás alkalmával, mi a román idom kifejlődésének korára utal. Egészen hasonló alkatú az átellenben lévő oszlop is; megfelelő fejezeteik nincsenek már meg a romok közt, azonban kisebb mérvü ép ily ízlésü fejezetek után azok szorosan hasonlók voltak a talapzatokhoz.

A második ívhold két, négyszeg kövekből épült, 3·8 láb vastag faltám által képeztetik, melyekhez derékszögben majd egyenlő vastagságú támok lévén építve, ezek s az egyház oldalfala által négy kis elrekesztett szöglet támadt, melyek

[1]) L. Grundzüge der kirhcl. Kunst Arch. 22. l.
[2]) L. Otte, Hdbuch d. k. K. Arch. 9. l.

közzül a két nyugatfelé esőben mindegyikben, egy egy magános háromnegyed oszlop áll, feltünőn egyszerü, majdan nyers müvezettel (l. II. tábla 22, 23 sz.), t. i. 9·5 hüvely átmérőjü kerek oszlopszálat a koczka talppal minden közvetités vagy tagozat nélküli gömbölyü talapzat (Base) köti össze. Ezen magánosan álló oszlopoknak egykori rendeltetésök nem igen világos, tán síremlékek vagy mellék oltár félék lehettek mellettök. Ezeken kívül emlitett szögletekben még két heverő boltozat darab vonja magára figyelmünket, (l. II. tábla 20 sz.) melyeknek mindegyike egy közép oszlopról nyolcz felé ágazó boltívezetnek legalsó, vagy is közvetlenül az oszlopon nyugvó darabját képezvén, jelenlétökből alaposan következtethetni, hogy a hajók bensejében valahol, két középoszlop állott, melyekről nyolcz felé ágaztak szét a boltívezetek. Alakitásuk (profil) egészen hasonlónak mutatkozik a szentélyben létező hevederekével.

A harmadik ívholdat ismét két faltám képezi, melyek keresztfal által összekötve lévén, a templom ezen részét a többitől egészen elrekesztik, csupán kis ajtónyilást hagyva benne. Ez ajtónyilás 4 láb széles, s a romok kiásatása alkalmával be volt falazva; kő oszlopának egy töredékét mutatja az I. tábla 7-ik számú ábrája. A keresztfaltól három oszloptalpazat nyúlik elöre, (l. a II. tábla 18, 19 sz.), kettő a támok közelében, a harmadik pedig az egyház tengelyének vonalában; a hozzájok tartozó oszlopszálak és fejezetek elszórva hevernek, s az elébb leírt oszlopokéval majd egyenlő alakzattal bírnak (l. II. tábla 17 sz.). A fejezet eredeti koczka alakja, lefelé a nyolczszögbe átmenvén, közvetítőkül a sarkokon ismét háromszögü kövek hagyattak, mi által a fejezetek különösen eredeti és kellemes kinézést nyernek; a talapzatok pedig minden részletben s mértékken is azokkal tökéletesen megegyeznek. A nyolczoldalú oszlopszálak átmérője 1·1 láb, egyegy oldal szélessége pedig 4 hüvely. Ezen három oszloptól 9 lábnyira a templom belseje felé, hasonló három oszlop állott a kiásatáskor, jelenleg azonban már semmi nyomuk. A középső oszlop mellett egy kis római sírkövet találunk felforditott állásban

[1]) L. Otte, Hdb. d. k. K. Arch. 61. l.

befalazva a keresztfalba, (l. III. tábla 30 sz.), leirását lásd alább. Az éjszaki faltámban ablakszerü nyilást találunk, melynek innensö oldala kö párkánynyal szegélyezve lévén, ebben némi rácsozatnak nyomai láthatók, a túlsó oldalon pedig a nyilás mindinkább ki tágul, s ezt Radványi gyóntatószéknek tartja, azonban meglehet, hogy valami falszekrény lehetett. Az átelleni, vagyis délfelé esö faltám által képezett sarokban, egy vállkö vonja magára figyelmünket (l. I. tábla 9 sz.), mely azonban alaprajzában sehogy sem vihetö vissza szabályos alakra, s valószinüleg csak a körzöveli találgatás vagy szemmérték szerint lett faragva. E részében az egyháznak, nehány bolt ív darab is hever elszórva a föld szinén, melyeken az elébbi alakzattal vegyesen már a kifejlett gót stylü körte alak is elöfordul (l. II. tábla 25 sz.). Itt lesz helyén felemlitenem, mikép a romok kiásásakor, a templom belsejében még két oszlopfejezet létezett, melyek azonban a romokból elvitetvén, jelenleg Toszt József, volt nádori fökertész lakásán, Ó Budán láthatók. Ezek, a korínthi fejezetnek az átmeneti styl szerinti átalakitását képezvén, kellemes ellentétben állottak az egyház többi, s inkább koczka alakú fejezeteivel (l. V tábla 35 sz.). A kehely alakú fejezethez két sorban, hosszúra felnyúló, s elöre lehajló széles Akanthus levelek simulnak, utánozva a levelek természetes növését, egészen hasonlón a Zsámbéki romegyházban, s különösen az elöcsarnokban találtató nehány oszlopfejezetekhez. [1]) A felsö kerek lap átméröje 9·5 hüvely, s erre van fektetve a tulajdonképeni felsö négyszeg kö lap, melyre nehezült volt a bolt ív. A megfelelö oszlopszálak gömbölyük voltak, s mint a fejezetek alsó átmetszéséböl kitünik 4·8 hüvely átmérövel, ezeknek azonban, valamint a hozzájuk tartozó talapzatoknak is a romok közt most már semmi nyomát sem lelém.

A negyedik és utolsó ívhold végtére az elébb emlitett keresztfal és a nyugati homlokfal által van képezve, s ezen elrekesztett külön hajlék alig lehetett egyébb, az apáczák számára feltartott külön imahelynél (oratorium). Benne figyel-

[1]) L. Mittheilungnn der k. k. Centr. Comission II. April, 107—8 l. (fig. 7.).

münket magára vonja először is egy fenálló bolt ív maradvány, mely az északi két faltám közt emelkedett volt, s a támláról minden tagozat nélkül indulván ki, mint a fenálló maradványból kivehető, körívü volt; továbbá a délkeleti szögletben, mintegy 7 lábnyi magasságban befalazott kő, dombormű nyomokkal (l. II. tábla 21 sz.) mely alighanem szinte római vagy pogány maradvány, (leirását lásd alább); végtére a keresztfal egyik és másik végén a fal mellett két, 5·5 láb hosszú, s mintegy 2 láb széles tégla pad, melyek tán mellékoltárok lehettek.

Ezen elrekesztett helyből két ajtó vezet kifelé; egyik a déli oldalfalon keresztül egy kis oldalhajlékba nyílik, melynek hossza 21·8 láb, szélessége pedig 15 láb, s melyből a nyugati oldalfalon egy, csak 3·7 lábnyi széles ajtó vezetett ki, valószinüleg a kolostor többi részeibe. A másik ajtó pedig a nyugati, 4·5 láb széles falon keresztül, épen az egyház tengelyének vonalában, az egykori toronyba nyílik, s kő párkányzatát egy, közepén ketté tört római sírkő két fele része képezé (l. III. tábla 29 sz.), olyformán, hogy mindenik fél rész megforditott állásban, s az irással fal felé lett befalazva, másik oldalukon pedig az ajtó oszlopok lőnek kifaragva; (lásd leirásukat alább). Ezen ajtó mindkét oldalától 3·8 láb hosszu, 1·6 láb széles, magános fal nyúlik előre, óriási négyszeg kövekkel végződvén, rajtok alighanem valami oszlopok állhattak; köztök és a faltámok közt pedig, mindkét oldalon ablaknyilásokat veszünk észre, rézsutosan és keskenyülve kifelé.

Végre, a torony, 4·5 láb vastagságú falakkal, 11 lábnyi négyszeg tért foglal el [1]), s benne, keletdéli és északnyugoti szögleteiben még két vállkő meglehetősen kivehető (l. I. tábla 11, 12 és 13, 14 sz.); közülök (13, 14 sz.) egészen sima és nyulánk alakzatot mutatva, feltünőn hasonlit a zágrábi székes egyház északi kápolnájában lévő oszlopfejezetekhez, melyeket ama székes egyház ismertetője az átmeneti időszakból valóknak lenni vél. [2]). A torony északi falában, mintegy 8 lábnyi magasságban, ablaknyilás nyomai láthatók, nyugatészaki sar-

---

[1]) Radványi a torony bensejét egy négyszeg ölre becsülte.

[2]) Mittheilungen der k. k. Central Comis. IV. octob. (fig. 25.), 263 lap.

kához azonban kivülről, egy kerek, mintegy 9—10 lábnyi átmérőjü épitmény van ragasztva, melyhez sem a torony belsejéből, sem kivülről nyilás nem vezetvén, az, vagy az egykori torony támasztására szolgált, vagy pedig a torony belsejével csak a felsőbb emeleteken lévén összeköttetésben, egykor csigalépcsőt rejtett magában.

Ezekután a templomromok bensejét elhagyva, a falak külsejéből nem sokat láthatunk, miután azok, kivülről nagyobbrészt bokrok és fák által sürün boritott föld és porlaszhalmok által befoglalva lévén, csupán a karban emlitett, nehány öl magas falak állnak egészen szabadon, s a nyugati zárfalon túl, az egyház északi oldalfala még nehány ölnyire látszik tovább húzódni, mig a sürü bokrok közt elvész. A toronytól nyugatnak, bokrok között, 4 darab párkányzatmü (Friesgesims) van egymásmellé felállitva (l. I. tábla 8 sz.), melyek a torony külsejét diszitették, s 17 hüvely széles, 18.7 hüvely magas, s mintegy fél láb vastag, négyszegkövekből faragva, folytonos ívezetet állitottak elő.

Ha a templomromokat az eddigi előadottak után, müépitészeti szempontból, általános észletnek alá vetjük, úgy először is találni fogjuk, miként az egykori zárdatemplom különbözött a külföldi egykori épitményektől, mivel kereszthajóval nem bírt, mi, úgy látszik, hazai építészeink által szántszándékosan és következetesen el lett hagyva. De különbözött a XIII. század első felében felmerült, román csoportozatbeli, magyarországi egyházaktól is, a mennyiben alaprajzában már inkább a gotika elveihez hajolván, nélkülözé a mellékhajók szentélyeit, s a nyugati, majdán szabályszerü tömör két tornyot. S tekintve, egyrészről a templom hajójának némely részletein és ékitményein felmerülő román és átmeneti nyomokat; más részről pedig figyelembe véve, a kar és szentély egyes részleteinek kifejlett gót, söt részben késő gót stylben történt kidolgozását, valamint alaprajzábani hajlását a csúcs ív idom elveihez, mi különösen keskeny hosszú alakjában, továbbá a szentélynek sokoldalú záródásában s a karrali egybe olvadásában, végre, az alapfalaknak nem felette való vastagságában nyilatkozik, — azon meggyőződésre kell jönnünk, miként ezen templomromok nem a IV. Béla király által

épitett egyház közvetlen maradványait képezik, hanem, az eredeti egyház, nemsokára felépittetése után, valószinüleg tűzvész, vagy egyébb esemény által nagyon megsérülvén, s javitásokat szükségelvén, egy részt, az elébbi román és átmeneti részletek megtartásával, csupán megújittatott, más részt pedig egészen új épitmény — a kar és szentély — hozzáragasztása által megbövittetett; mely javitásnak ugyan semmi nyomát se leljük a történetben, csupán a meglevő épitészeti maradványok minősége által feltételeztetvén, szükségkép a csúcsívidom kifejlődésének korában — tekintettel hazánkbani későbbeni alkalmazására — kellett megtörténnie. Az első eredeti egyház épitőire nézve pedig egy tudósunk,[1]) támaszkodva sz. Margit életirójának azon előadására, miszerint Margit halála alkalmával, koporsóját két Lombardiából hozott, Albert és Péter nevezetü kőmüves faragta ki veres márványból,[2]) — akkép vélekedik, mikép ezen Lombardiai kőmüvesek vagy épitészek még IV. Béla király által lettek behíva a margitszigeti monostorok felépitése végett, — s ha nem is lehetetlen, sőt az ország akkori elpusztult állapotának következtében valószinü is, hogy a margitszigeti monostorokat idegen, s meglehet Lombardiai épitészek épitették, de a legenda szavaiból nem következik még az, hogy Margit halálakor, 1271-ben Magyarhonban volt olasz kőfaragók, 26—7 évvel előtte, azaz 1244—5-ben, az apáczakolostor épittetésekor, már szinte ide bent lettek volna.

Az alapfalak Toszt állítása szerint, ki, mint már említém, nádori főkertészi minőségében az ásatásokat vezérlé, alig terjednek 1—15 lábnyira a földszine alá, mi különben nem ritka példája azon kor gondatlanságának, melyben az alapfalak mélységére nézve úgy is igen különböző nézetüek voltak az épitészek. Mert mig például, a Hildesheimi sz. Gothard templom alapfalai agyag által összetartott, kis töredék kövekből állanak, ezzel ellentétben a Kölni székes egyház kartámjainak alapja 50 láb mélyen, kavics rétegre van fek-

[1]). Pray I. Vita Elisabethae Viduae. nec non B. Marg. Virginis, Tyrnav- p. 307—8.

[2]). Jerney János keleti utazásában 269 l.

tetve. [1]) Az épitési anyag nagyobb részt többé kevésbé kemény mészkő, kevés homokkő, s helyenként tégla. A falak a templom pusztulásának korában meszelve voltak, de hol a meszelés le húllt, helyenként régibb festésnek nyomai észrevehetők, mely sötét alapszinen fehér vonalak által előtüntetett faragott kötáblákat — hasonlón a támok természetes négyszeg köveihez — ábrázolt.

A templom falaiba beépitett két római sírkő közül a nagyobbik (l. III. tábl. 29 sz.) 4 láb magas, 3 láb széles, s mintegy 7—8 hüvely vastag, igen kemény mészkőből van faragva. Közepén tán az egyház építtetésekor szántszándékosan ketté töretvén, két fele része, mint már feljebbb emlitém, megforditott állásban s a felirattal fal felé befalazva, a torony ajtó oszlopaira lett felhasználva. Egyik félrésze helyéből már elébb kidőlvén, a rajta lévő feliratot Paur Iván olvasta [2]) ; másik fele részét pedig f. é. majus hóban én vétetém ki helyéből, s a két fél részt összeillesztvén, az egész felirat szorgos vizsgálat után, igy hangzik :

D . . . M
T♡TOR . . GEM
EL·LJAN[1]) . . VON
DAM . . . C·FABR
LEGIIA . . [2]) ETTORJ
AEGE . . NE♡MA
TRJEJV . . [3]) AVREL♡
SEREN . . ONJET [4])
TORJA . . [5]) MELLJNA
FJL· [6]) HERE . . VJVJFEC
ER♡F·AN - . [7])

[1]) AN összefüzve, [2]) ET összefüzve, [3]) AV, [4]) ET, [5]) ME, [6]) HE, [7]) AN. A felirat felett dombormüben emberi alakok vehetők ki oltárféle emelvény körül, egyik oldalon női alak, kezében edényt emelve az oltárra, másik oldalon férfi alak, szintén valamit emelve jobbjában. Jobbról, balról a szé-

---

[1]). L, Otte, Gdzüge d. k. k. Arch. 9 l. Zeitschr. für Bauwesen, 1852, 333 l.

[2]). L. Archaeol. közlemények, I. 223 l.

leken egy-egy pásztoralak botjára támaszkodik. Az egész sirkövet pedig két szélén levél müvezet szegi be.

A másik kisebbik sirkövet (l. III tábl. 30 sz.) Paur Iván szintén olvasta, de közlésében nehány betüt a sirkőétől eltérve találván, olvasásom szerént a felirat igy hangzik :

OITI
MBEXPED
SVRIAT•REV
RSVS•V•S•L•A

Anyagja szintén kemény mészkő, mag. 10·7 hüvely, szélessége 9 hüv. A harmadik befalazott kő 1 láb magas, 6·7 hüv. széles, s a rajta látható dombormü alakzatokat a II tábl. 21-ik számú ábrája tünteti elénkbe ; a lap mértéke szerént még egyszer oly nagyra véve. S ez is alighanem valami római vagy egyébb pogány épület diszitményének töredéke.

Ezen három kő jelenlétéből szükségkép következik, mikép̈ a templom helyén római temetőnek kellett léteznie, s hogy az egyház építői—követve az ó keresztények előszeretetét, mely szerint imaházaikat leginkább volt pogány szertartásos helyekre szerették épiteni, az ott elétalált pogány emlékeket u. m. szobrokat, sírköveket, feliratokat, söt edényeket is megfordított állásban, mintegy a kereszténység diadalának jeléül, az egyház falaiba be épitvén — ezen római temető fölé emelték Mária templomát, s az elétalált sírköveket s egyébb maradványokat, mint használható épitési anyagot, az épitésnél felhasználták. [1])

[1]) Érdekes találmányt közöl Jerney keleti utazásában, 269 l., egy közönséges nagyságu tégla képében, melyen dombormüben lóhátas persa vagy parthus alak hátra felé nyilazva látható, s melyet Dr. Érdy fedezett volt fel a margitszigeti érseki vár romjai között, s Jerney alaposan vélekedik róla midőn mondja, hogy az már meszes részek nélküli voltánál fogva is nem épületi tégla, hanem ékesség gyanánt valamely homlokfalazatba alkalmazva volt. De nem lehetek véle egy véleményben, midőn utóbb 270 l. ismét állítja, miként ama téglát a sz. Margit temettetésekor itt időző olasz kőfaragók készítették, s a rajta lévő lovas, magyar harczost jelentene. Söt ellenkezőleg a modor, mely az egész lóhátas alak rajzolatában felismerhető, sokkal inkább hasonlít régi római dombormü ábrák kiviteléněl követett modorhoz, semhogy azt római téglának elismerni ne kéntetnénk ; s mint ilyen valami nagyobb dombormüképnek része lévén, valószinüleg

Az egyház egykori kinézéséröli fogalmunknak kiegészítésére felette érdekesek azon mellékkörülmények, melyek közt a templomromok kiásattak, s melyekre nézve Toszt József, volt nádori főkertész, hitelt érdemlő emlékezete s elbeszéllése nyomán, a következőkről értesültem:

Az 1838-ik év előtt a templomromokat nagy porlaszhalmok fedték, s különösen a torony fölött egy nagy domb emelkedett, melynek teteje a sziget legmagasabb pontját képezvén, rajta a kilátás élvezhetése végett kis mulatóház állott. Azonban a sziget felületének kiegyengetése alkalmával sok föld szükségeltetvén a gödrök betöltésére s az utak felemelésére, Toszt e czélra ezen porlasztömegeket kezdé elhordatni, nem is gyanítván, mily érdekes romok feküsznek alúl eltemetve. Fent, a dombok felső rétegeiben, két csontvázra akadtak, melyek közül az egyik feltünt szép alabastrom fehérsége által, s rendetlen fekvésök gyaníttatá, mikép azok valami rendkívüli módon, tán az egykori egyház rögtöni bedőlése következtében, lelték ott sírjukat. A mint mélyebbre hatottak az ásók, lassanként felmerülének Mária egyházának romjai. Téves azon állítás, mintha a falporlaszok közt számtalan csontvázat s néhány fegyverdarabot találtak volna. [1]) A szentély falai még néhány lábbal magasabban állottak mint jelenleg, de azokat Toszt hordatá le mostani magasságukig, fenyő ültetményei végett. A szentély leirásában feljebb említett négyszegkő réteg alatt, tehát mintegy 2 lábnyira a föld színe felett, köröskörül a falakon élénk színezetü festésnek nyomai tüntek fel, dúsan aranyozott arabeszk forma alakzatok képében, felülről szintén gazdagon aranyozott vízszintes vonalak által elmetszve lévén; az aranyozás azonban nem sokára eltűnt, s a festés is a vakolattal együtt lassanként lehúllván, belőle most már misem látható. A szentély kövezete mintegy $1\frac{1}{2}$—2 lábnyira a falak mellett négyszeg kőlapokból állott, közepefelé pedig négyszeg téglákkal volt kirakva, melyek

---

egykori római épület homlokfalazatát vagy valami nagyobbszerű síremléket díszíte, s később, az érseki vár építtetésekor, a többi maradványokkal együtt építési anyagúl fel lett használva.

[1]) Radványi állítása, l. Mgsziget tört. 95. l.

közül nehány jelenleg is az oltárhelyét jelölö boltív hevederek s egyébb kődarabok közt szemlélhető.

Festés nyomokat találtak a karban valamint az egész templomban is, bár minden aranyozás nélkül, néhol élénk téglavörös, néhol nyers kék és szürke alapszínekkel, mit akként magyarázott meg Toszt, hogy elébb sötét alapszínen négyszeg kövek voltak kifestve, s úgy az egész tégla vörös színnel áthúzva, melyen keresztül az elébbi festés is átlátszott. A kar szinte ki volt kövezve, mozaikszerűn összeillesztett kisebb négyszeg téglákkal, de ezen kövezet nagyon töredékeny lévén, hogy végkép össze ne morzsolódjon, Toszt nehány hüvelyknyire földdel betakartatá. A hajóknak kövezete még épen állott, s ez hosszukás téglák szabályszerü fektetése által szintén egy nemét a mozaiknak állítá elé (l. V. tábl. 36. sz.). Itt a hajókban, mint már említém, két korinthi oszlopfejezetet is leltek, melyeket feltünö alakzatuk következtében Toszt budai lakására vitt, hol jelenleg is láthatók.

A keresztfal ajtónyilása be volt falazva, s innét 9 lábnyira keletnek, a templom belsejében három nyolczszögletü oszlop állott még fen, az alaprajzban előtüntetett állásban; fejezeteik hibáztak ugyan, de talapzataik egészben megegyeztek a falmellettiekkel; ezeken kívül akadtak két tám közt az egyház tengelyében még egy oszloptalapzatra, mely jelenleg is kijelölt helyén látható. A torony fölötti halomnak lehordása alkalmával pedig, mintegy 5—6 lábnyira a föld szine fölött, felolvadt érczdarabokat hoztak napfényre az ásók, melyek majdan ezüst fehérségüek, s valószínüleg harangok maradványai lévén, e kis négyszeg építmény egykori torony voltának bizonyitására szolgálnak. Kívül a templomromokon, nyugatfelé, jól meglehetett különböztetni a kolostor egyes hajlékainak alapfalait; most mindezekből, sürü bokrokkal s magas füvel benött állapotuknál fogva, nem sokat vehettünk észre.

Az 1838-iki árvíz után igen megsérült állapotban hagyott partok és töltések kijavítására ismét sok porlasz és föld szükségeltetvén, Toszt embereit földszedése végett ujjolag a romok tájára küldte, kik is a templom belsejében ásván, véletlenül felfedezték amaz érdekes sírt, mely némelyek által V. István

királynak, mások által ismét sz. Margitnak tulajdoníttatván, azon időben nagy figyelmet gerjesztett Budapesten. Minthogy ezen sír minőségéről is téves tudósítások láttak napfényt, [1]) ennek következtében, támaszkodva Toszt tanúskodására, azok a következők által igazítandók helyre: a sír a karban, a harmadik féloszlop irányában, valamivel közelebb a déli oldalfalhoz, feküdt párhuzamosan a templom falaival; alját, oldalait és tetejét három-három nagy négyszeg kölap képezé, s nem volt márvány lappal fedve. Az aranynyal hímzett öltönydarabokon kívül bent talált ékszerek csupán egy koronából, gyürüből és nehány pénzdarabból állottak, melyek a nemzeti muzeumban szemlélhetők, — gyöngyök nem voltak a sírban.

Ezen véletlen felfedezés által kiváncsivá téve, Toszt a templom belsejének egészbeni felásatását foganatba véve, s ásatásainak nagy eredménye lett, mert csupán a karban több mint húsz sírt talált. Ezek mind 1·5—2 lábnyi mélyen feküdtek a kövezet alatt, s közülük mintegy tíz, téglákkal volt kirakva, s itt-ott vörös márvány, nagyobbrészt közönséges kölapokkal fedve, a többiek pedig valószínüleg fakoporsókból állottak volt, miután bennök gazdagon aranyzott vas szögletpántokat, melyek alkalmasint a koporsók sarkait tarták össze, s erős lánczokon óriás lakatokat találtak, melyekkel tán a koporsók voltak lecsukva. Ezenfelül mindenféle nagyságu tőket, továbbá női ékszereket, úgymint dúsan aranyozott bronzféle hajcsatokat s több ilyféléket leltek a sírokban, de semminemü fegyverdarabokat nem, s ezen találmányok nem igen látszanak keresztény sírokra utalni. A hajóban nemkülönben érdekes sírt fedeztek fel, mely az északi oldalon, a román oszloptalapzat alatt, délnyugati irányban, egészen eltérve az egyház irányától, mintegy 1½ lábnyi mélységben terült el, s fejvégével épen az oszloptalapzata és a templom alapfala alatt feküdt, mi, valamint a bent talált fegyverdarab, sarkantyú és pénzdarabok világosan bizonyitják, miszerént ez egy görög harczos sírja volt, mely már itt létezett a templom építtetése előtt, különben nem jutott volna feküdni a keresztény egyház alapfalai alá; azt pedig már elébb említém, hogy Toszt állítása

[1]) L. Radványi, mgszigetTört. 96—7 ll.

szerint a templom alapfalai alig terjednek 1—1½ lábnál mélyebbre a földbe.[1]) A fegyverdarab és sarkantyú a nemzeti muzeumba lőnek beküldve. Ezenkívül ugyancsak a hajókban, szinte mintegy 1½ lábnyira a kövezet alatt, több százra menő csontvázra akadtak, melyek nem külön sírokban, de egymás mellé voltak sűrün fektetve. Némelyek egészen csonka tagokkal, összevagdalt koponyákkal, de szinte minden fegyverdarabok nélkül, némely csontváz alatt 30—40 összetapadt kis pénz, mely pénzdarabok legjobban tájékozhattak volna a sírok meghatárzásában, de fájdalom, azok mind veszendőbe mentek.

Ekkép a templom bensejében a föld egészen fel lévén turkálva és kizsákmányolva, tudományos ásatások itt már eredmény nélküliek lennének, kivéve, ha talán az oltár alatt szükségkép létezett alapkövet elkerülte volna az ásó. Különben mi V. István király itteni sírját illeti, az krónikásaink által is határozottan meg lévén jelölve, sokkal általánosabban volt ismerve, semhogy elképzelhetnők, mikép az apáczák első vagy későbbi megfutamlása alkalmával, s egy szóval, az egyház szétromboltatásának idejében, kincsszomjas latrok által meg ne lett volna fosztva minden különböztető jeleitől s királyi ékszereitől; s hogy még a templom összeomlása előtt csakugyan bolygatták az ismertebb fekvésü sírokat, az kiviláglik azon Toszt által említett körülményből is, mikép a romok kiásatásakor a kar kövezetében négy helyütt hosszúdad tojás alakú nyilások találtattak, melyek nyilván csupán rablási czélból lettek a kövezetbe vágva. De ha tekintetbe vesszük, miként a templom belsejében talált sírok közül nehányról alaposan gyaníthatjuk, hogy pogány sírok voltak, s ezekkel kapcsolatba hozzuk a templom falaiban beépítve talált római sírköveket, lehetlen fel nem merülnie azon gyanításnak, mikép itt nemcsak a templom helyén, de még a templomon kívül is egy nagy római temető létezett, s a keresztény egyház építői, az ó keresztények említett előszeretetét

---

[1]) A sírban talált pénzdarabok Dr. Érdy János bizonysága szerint Komnen János keleti császár idejéből valók lévén, említett görög lovag korát is felvilágosítják.

követve, ép ezen pogány szertartásos helyre építék Mária egyházát, s az alapfalak csekély mélysége mellett a földben rejlett pogány sírokra nem is akadván, azok bántatlanul maradtak az egyház kövezete alatt. Hogy a templom egész környéke azelőtt pogány temetkezési hely lehetett, erősíti még azon körülmény is, miszerint Toszt egészen véletlenül, a templomromoktól mintegy tiz ölnyire északnak, mindjárt a sürüség végén, egy kis gyermekkoponyát talált, melyre egyik halantékától a másikig aranyozott sodronyra füzött gyöngysor volt megerősítve; e helytől pedig egy ölnyire szintén véletlenül ásván, egy megnött emberi csontvázra akadt, melynek nyakát több sorban nagy hosszukás szemü gyöngyökből álló füzér vevé körül, mely gyöngyöknek egy része elveszvén, mintegy 24 szemet belőlök, mint különös ritkaságot, felvitt Toszt Budára a főherczegasszony számára.

Ha tehát a templom belsejében kizsákmányolt állapotánál fogva netaláni ásatások már eredmény nélkül maradnának is, arról mindenütt meglehetünk győződve, mikép a templomromokon kívül, hová még ásó nem nyúlt, érdekes találmányok jutalmaznák a tudományos ásatások netaláni eszközlőit. A templomban talált csontvázak eltakarítására boldogult József nádor külön kis kápolnát szándékozott építtetni, de ez abba maradván, a koponyák közül számra mintegy 40, sokáig közszemlére ki volt téve a templomromok közt, a csontokat pedig Toszt egy közös nagy sírba temetteté.

Ezek után vegyünk búcsut ezen érdekes templomromoktól, azon kivánattól áthatva, vajha azok ne volnának annyira romboló elemeknek, valamint kiváncsi sétálók rongálásainak kitéve, mert jelenlegi romladozásuknak szükségkép az lesz a következménye, hogy pár év mulva a régiségek kedvelője alig fog már belőlök valamit is találhatni.

II. A sz. Ferencz minorita szerzet egyházának és a premontreiek Mihály egyházának maradványai.

Mint eléggé ismeretes, az apáczák zárdáján kivül létezett a Margitszigeten, vagy mint régi időkben nevezték, a nyulak szigetén még ötféle külön építmény, névszerint az

érseki vár a sziget északi csúcsán, továbbá az apáczák szomszédságában egy oldalról a minoriták monostora, más oldalról a domokosiak háza, azután a premontreiek monostora, végtére a keresztesek vára. Ezek már nagyobbrészt végkép szétrombolt állapotban lévén, csupán a minoriták és a premontreiek monostorainak romjai bírnak még némi csekély építészeti maradványokkal, miért is a többieket hallgatással mellőzve, nézzük még közelebbről a két utóbbit. A templomromoktól éjszaknak, nem nagy távolságban, némi épület maradványokat találunk sürü bokrok közt elrejtve; a köztök heverő boltívhevederek párkányzatfélék, s egyébb építészeti részletek velünk e helyen egykori templomépítménynek szükségképeni létezését gyaníttatván, ezen véleményt ha elfogadjuk, úgy ama csekély omladékokban

a Ferencz minorita szerzet egykori monostor-egyházának maradványait kell felismernünk [1]), mely állítólag IV. Béla király által lett építve, de melyről okmányilag bizonyos, miként 1278-ik évben már fenállott, s az apáczák kolostorával szomszédos volt. Ezen egyház a monostorral együtt szintén 1541-ben dőlt romokba s belőle jelenleg már csak egy magános, több ölnyi magas fal áll fen, sürü röpkénynyel borítva; a mellette találtató boltív hevederek nagyobb részt hasonlítanak a Mária egyházában látottakhoz, némelyek azonban már egész körte alakítást (profil) tüntetnek elő (l. III. tábl., 33. sz.), mi a kifejlett csúcsív idomra, nehány párkányzatmű pedig (l. III. t., 32. sz.) mély vájjúdásokat — támadva a horonynak a hengerbe való átviteléből egy folytonos félbe nem szakasztott vonal által — mutatván, az átmeneti stylre utal. Egyébb említésre méltót e helyütt nem találván, fordítsuk elvégre figyelmünket

a premontrei szerzet egykori Mihály egyházának omladékaira, melyeknek nagyobb része a főherczegi nyárilak építtetése alkalmával építési anyagúl felhasználtatván, jelenleg már

[1]) Radványi ez épületmaradványokat a Domokosiak egykori lakházának tulajdonítja, l. 114. l., azonban az itt elszórva heverő építészeti részletek, mint már említém, templom-építményt feltételeznek s a Domokosiak egyszerü lakházának nem lehetnek maradványai,

csupán a templom nyugoti homlokfala áll fen 7—9 ölnyi magasságban (l. III. tábl., 26. sz). Sz. Mihály egyházának és monostorának multjáról egyebet nem tudunk, minthogy 1225-ben már létezett, midőn II. Endre király a premontrei szerzetnek különféle jószágokat ajándékozott. Elpusztulásának ideje pedig összeesik a többi margitszigeti épületek szétromboltatásával.

Említett homlokfalnak szélessége 48 láb', magassága szemmérték szerint mintegy 7—9 ölnyi lehet, s benne egy befalazott ajtónyilás nyomai láthatók, mely mintegy 7 láb széles és 8.5 láb magas lévén, csúcsív alakkal bírt. Természetesen ezen magasság a templom fenállásának idejében nagyobb lehetett, miután a föld felülete jelenleg omladékok által jóval feljebb van töltve, s tekintve a templom építési rendes szabályt, ezen ajtónyilás valószínüleg a főbejárást képezé. A befalazásra használt kövek közt nehány fehér márványdarab is látható. Ezen főbejárás előtt toronyféle épület maradványokat veszünk észre, melyek még pár ölnyi magasságban fenálló s 10·5 láb széles és 12·5 láb hosszú négyszeg tért befoglaló vastag falakból állanak; a déli oldalfal ugyan már ledölt, de nyomai a homlokfalon jól kivehetők, s így a bejárás először a toronyba vezetett s innét aztán a templom belsejébe. Falainak 5·5 lábnyi vastagságából egykori jelentékeny magasságát kell következtetnünk. Keresztboltivezetének némi csekély maradványai a homlokfalon karcsu csúcsívet mutatnak, s a boltgerinczeknek megfelelő hevederek, minden horony és henger alakítás mellőzésével, több oldalu lapos alakban emelkednek fel egyszerü vállkövekről. A boltozat felett csupasz négyszeg ablaknyilás látszik, mely valószínüleg fent a toronyból nyilt be a templom belsejébe.

Közvetlenül a torony mellett, magasan a homlokfalban, keskeny hosszú csúcsablakot veszünk észre, melyet magas volta miatt megmérnünk lehetlen lévén, Radványi adatait kell elfogadnunk, ki földtöli magasságát 5 ölre, az ablak magasságát 4 ölre, belső szélességét pedig 1 lábra teszi. Díszmüvezetének müvészibb része valószínüleg kitöredezett, egy része azonban az ablak befalazott állapotának daczára még kivehető (l. III, tábl., 27. sz.) két egymásfölé helyezett s csúcsívbe végződő háromfélkör alakjában.

Toszt állítása szerint a kastély keleti végének helyén e század első évtizedében még egy kis kápolna állott, melyben Mária oltárképe fel lévén állítva, ehez a nép sok időn keresztül búcsut járt, később azonban a kápolna elpusztulása után a kép is eltünt, — mondják, hogy jelenleg a Neu-Stifti kápolnában őríztetik.

A kastélytól keletfelé elterülő szőllőben, mely még a hajdani premontrei szerzet telkéhez tartozott, f. é. május hóban kapálás közben kis ezüst pénzt leltek (l. III. t., 28. sz.), egyik oldalán nyilt koronát tüntetvén fel, mely körül olvassuk: MARJA..HVNGAR.JE†, másik oldalán pedig kettős kereszt látszik s körötte: MONETA MA:RJE·RE†, s melyben Mária királyné kevésbbé ismert pénznemének egyik példányával ismerkedünk meg.

Ezekután befejezem közléseimet egy római emlékkő töredékével, melyet Toszt a sziget északi csúcsán az egykori érseki várnak a Duna habjai alatt elterülő alapfalaiból húzott ki (l. III. tábl., 31. sz.), magassága 1·9 láb, szélessége 1·3 láb, s rajta egyetlen soron e felirat olvasható:

ODIA • V • S • L • M

S azon óhajtással hagyom oda a regényes Margitszigetet, vajha a magyar régiségbuvárok több figyelemre méltatnák ezt a kis édent, — s tudományos ásatásokat eszközöltetvén, hoznák napfényre a benne kétségkívül még nagy számmal eltemetve rejlő magyar — és tán nagyobb számmal létező római és pogány régiségeket [1]).

---

[1]) Az értekezéshez mellékelt táblák ábrái alatt a metsző figyelmetlensége által elmaradván a rajzoló neve, megjegyezzük, hogy ezen rajzok a műavatott szerző által késztültek. Szerk.

II.

KELENFÖLDI POGÁNY SÍROK.

KÖZLI

ÉRDY JÁNOS,

M. AKAD. R. T.

KELENFÖLDI POGÁNY SIROK.

Buda város területén a sz. Gellért hegyen alúl messze elnyuló termékeny síkság tünik föl, melynek keletről a Duna, innen éjnyugatról a budai hegyek változatos fordulatai vetnek határt. Nyugati szélein azon szőlőhegyek emelkednek, melyeken a híres sashegyi borok teremnek. A fehérvári országútról mellékút fordul be nyugat felé Hausner pesti kereskedőnek terjedelmes dombot elfoglaló emeletes épületéhez, melyre távolról a Sashegy sziklaormai néznek a kopasz magasságról merően alá. Innen kelet-délnek oldalút yezet Schleisz és Unger keserü gyógyforrásához és fürdőihöz, ezeknek tőszomszédságában feküsznek éjszak felé Hausner kereskedőnek az I alatt ide kapcsolt helyrajzon látható azon telkei, melyeken az 1854-ki nyár végével ő is keserü kutat kezdett építtetni s ahhoz vezető utat hányatni. Ez útnak déli árkában a munkások nehány összezúzott serépedényre akadtak, melyekben hamu között megégetett csontok találtattak.

Minthogy e pogány temetőhelynek vizsgálata kötelességemül tétetett: a helyszin tulajdonosával illett először is szólanom; azért rándultam ki 1854. sept. 17-kén délután Dr. Szabó János és Kliegl mérnök társaságában, Hausner vendégszerető nyári lakához, melynek nyilt udvarában sürü fák alatt, mivel épen vasárnap volt, számos uri vendég mulatott. A pogány temetők helyszinére maga Hausner vezetett el előző szívességgel bennünket, hol a keserü forrást látogatók és sarjugyüjtők már akkor is sokféle mondákat regéltek a kiásott cserepekről és az azokból kikapart csontokról és e mondák a hirlapi irodákban is csakhamar megfordultak.[1])

[1]) Pesti napló 1854. sept. 23.

Sept. 21-kén korán indultam ki Dr. Szabó barátommal a helyszinre, hol ránk már azelőtt oda rendelt három munkás várakozott. Az utnak déli árkában, hol a száraz és kemény föld a furónak inkább engedett, mint egyebütt, a földszintől egy lábnyi mélységből ásattunk ki :

I. összezúzott nagy cserépedényt, mely kavicscsal összegyúrt sárga agyagra volt letéve, kövekkel és kövecscsel körülrakva s lapos kövekkel befödve, melyben megégetett csontok, kevés hamu s kis bögre fordultak elö. A

II. sírhely ennek közelében feküdt, ez eldöntött és összezúzott nagy cserépedényből állott, melyben megégetett tetemek, hamvak, réztekercs töredékek és réz gombostű voltak letéve. A

III. nagy cserépedény gyúrt sárga agyagra volt állítva, de ezt összetörve s belőle a köveket, csontokat és hamvakat már az út szélére találtuk kikaparva. Ettől távolabb, de még az útnak déli árkában volt a

IV. sírhely; a kövekkel és kövecscsel körülkerített és sárga agyagra fektetett nagy füles cserépedény egészen össze volt zúzva, fenekén megégetett csontoknál és földdel vegyült kevés hamunál más nem jött elö.

Minthogy az útnak éjszaki árkában sírhelynek nyoma sem találtatott, földfúrónk pedig már a déli útárok hosszában sem talált többé cserépedényt borító köveket, azért dél felé fordultunk, hol :

V. egy lábnyi gyepföld alatt nagyobb kisebb kövek között összezúzott és agyagra helyezett nagy cserépedényben megégetett csontokat és földdel vegyített hamvakat találtunk.

Hogy e pogány temetőben a kövekkel befödött és körültömött cserépedények mind behorpadoztak és összezúzattak : az oda mutat, hogy e terjedelmes lapály, mely most magasabb mint hajdan lehetett, a hatalmas Duna gyakori áradásainak és iszapoló apadásainak volt egykor kitéve.

Az ásatások eddigi eredménye után átláttuk, hogy egészen, vagy csak félig ép akár nagyobb hamvederre, akár abban előfordulni szokott kisebb edényre szert már aligha tehetünk, azért a VI., VII. és VIII. sírhelyeket úgy ásattuk körül nagy vigyázattal, hogy a kavicsos agyagra letett ham-

vedrek tisztán legyenek minden oldalról láthatók. Igy állott az utóbb II. alatt lerajzolt három hamveder, nem nagy távolságban egymástól; mikor nem is gyanítva, Tandler József, Peitler Antal és Haas Mihály urak többek társaságában szemlélték meg ásatásaink eredményét. És mivel késő este volt, haza is kellett sietnünk; a három hamveder mellé éjőrt állítottam.

Másnap sept. 22-kén jókor indultam ki Dr. Szabó Jánossal a helyszinre, hova Kiss Bálint is kijött utánunk, és amint a három hamvedret lerajzolta, azokat legott felbontottuk: a

VI. hamvederben megégetett csontok kevés hamu, réztekercs, és négy darab kifúrt tengeri csiga (Columbella) fordúlt elö, melynek kerteje a III alatt ide mellékelt rajzon látható. A

VII. hamvederben füles csésze töredéket, sok megégetett csontot és kevés hamut találtunk. A

VIII. cserépedénybe a tetejét borító kövek, annak nyakával együtt beszakadoztak, fenekére megégetett csontok, hamu, fekete bögre, rézgombostű s réztekercs töredékek voltak letéve. A

IX. sírhely összezúzott nagy cserépedényből állott, melyben füles bögre, meg más kisebb cserepedény összetörve, réztekercs töredék, tölcsérded rézlemezek, megégetett csontok és hamvak hevertek. Itt a nagy edényben füles bögre s még más kisebb edény találtatott; csakhogy nem tudni: e kisebb edény a nagyból fordult e ki, vagy mellette volt e letéve? A

X. hamvederben sok megégetett csontot és kevés hamut találtunk. A

XI. összezúzott és gyúrt agyagra fektetett cserepedényben más kisebb edény, megégetett csontok és kevés hamu tüntek elö. A

XII. sirhely nagy füles edényből állott, melyben vékony füles bögrét sok csontot és földdel vegyített hamut találtunk.

I. E fölásatott XII pogány sír eredménye.

Az itt hajdan eltemetett pogányokat mind föl kellene sírjaikból támasztanunk és az egyes sírok különböző egymás-

hoz közelitő, vagy egészen hasonló alkotását igy kitalálnunk, hogy az azokban eltemetett pogány népnek temetkezési szertartását meghatározhassuk; de mivel napdij nélkül oly mérsékelt s csak utólag megtéritendő költségre voltam szoritva, melyen már úgyis túlterjeszkedtem, azért e XII sirnak fölásatása után, a többinek kikutatását kedvezőbb időre voltam kénytelen elhalasztani.

A fölásatott XII sírhely azon eredményre vezet bennünket, hogy azon pogány nép, mely e sirokat alkotá, halottait máglyán égette meg, a fönmaradott csontokat és hamvakat nagy cserépedénybe szedte össze, mely a máglya helyén, vagy ahhoz közel, kavicscsal összegyúrt agyagra tétetvén, nem mély gödörbe alá, ott az edényt mint hamvedret, kövekkel és kavicscsal rakta körül, az abba szedett csontokra s hamvakra rézműdarabokat, természetes ékszereket (csigát), melyeket a megholt életében viselt; és kisebb edénybe ételt rakott le, hogy a halott túlvilági hosszú útjában meg ne éhezzék; a nagy cserépedényt lapos kövekkel takarta le, s az így letett hamveder fölé halmot hányt.

II. E temetőhelyek a rézkori sírhalmok osztályába tartoznak.

A halmok itt már mind eltünedeztek ugyan; de hogy e temetőhelyek eredetileg sírhalmok voltak, a mellett szól azon tapasztalás, hogy e temetőhely tisztán rézkori sírokból áll, a rézkori sírok pedig mindig és mindenütt úgy fordúlnak elő, mint sírhalmok. (Tumuli.)

Azon számtalan sírhalmok, akárhol fordúljanak is azok elő a világon, melyekben ezüst és vasműdarabok, mint későbbiek még nem találtatnak; hanem bennök réz, néha arany edények és ékszerek vannak a holtak mellé téve: rézkori sírhalmoknak neveztetnek; az azokban előfordúlni szokott fémműdarabok pedig rézkori régiségeknek hivatnak. E sírhalmokban majd megégetett, majd meg nem égetett holtak vannak eltemetve s a tapasztalás bizonyítja, hogy a megégetett holtak mellett igen kevés és töredezett műdarab találtatik: a megégetés nélkül, kivált paripástól eltakarított holtak mellett ellenben, sok és ép műdarab szokott előfordulni.

A rézkori régiségek nem egyedül sírhalmokban jönek elő, hanem a vizmosások, partomlások, mély utak oldalaiban is találtatnak, néha nagy számmal és sokféle változatban vannak együtt és egy tömegben vagy halmazban a föld mélyében elrejtve, néha egyes darabokban hevernek a föld szinén vagy az alatt nem nagy mélységben.

A rézkori régiségeket sajátszerüleg majd egyszerü vagy összesződtt kettős tekercsek, majd karikák vagy hullámzott ékesítések jellemzik, mely régiségeknek mint hazaiaknak több europai muzeumban van külön osztálya. A magyar nemzeti muzeumunk termei is gazdagon vannak különféle rézkori arany és rézmüdarabokkal ékesítve, s ez emlékek nálunk azért nagybecsüek, mivel jobbadán Pannonia, Barbaricum és Dacia térein találtattak, melyekben a szakértő idegen látogatók mindig érdekes, gyakran meglepő, néha kellemes élvezetet is lelnek.

III. A rézkori sírhalmok vagy tisztán rézkoriak, vagy átmeneti korszakúak.

A tisztán rézkori sírhalmok különböznek azon átmeneti korszak sírhalmaitól, melyekben réz és kevés vasmüdarabok találtatnak; ilyenek Fehérmegyében az *érdi* (hamzsabégi) és *batai* kunhalmok, melyekről máskor szólottunk, azokhoz ide IV alatt még hármat kapcsoltunk; ezek számát, melylyel jelöltetnek a már kiadott helyrajzon, nem nehéz megtalálni.

Sept. 20-kán (1847) korán reggel indultam ismét ki Dr. Szabó János és Tasner Antal barátimmal az utóbb emlitett halmok közé, hová Varsány János egy nappal előbb rándult ki munkásokat fogadni, kikkel nehéz volt alkura lépni; mivel Batán épen akkor állott a bucsú s a nép mind oda gyülekezett.

A 122. számmal jelelt két ölnyi magas halomnak éjszakdéli irányban kétfelé metszéséhez tizenhárom napszámost rendeltünk, ezek kifizetését Tasner Antal vállalta magára. E halom tetején, melyről már azelőtt sok föld hordatott el, a

hányt föld feldúlt rétegei közt, az előfordulni szokott három jelkő, szarvas szarvu töredékek, őszibaraczk magvak és kenyérhéj voltak venyige hamu között rendetlenül elszórva; miből nem az következik, hogy e halmot őszi napokban hányták, hanem az igen, hogy e halom tetejét őszszel bolygatták. Nem is nehéz kimagyarázni, hogy e halmon vagy szüretelők tanyáztak egykor, vagy a mi még inkább valószinű, szőlőpásztor ásott magának putrit és kunyhót készitett, hogy kipihenjen. A babonás félelem és rémületes balitélet nem zavarták csendes hajléka nyugalmát, mert szűk körén, messze túl esett azon sejtelem, hogy alatta hosszú évek óta elhamvadt hős kunok nyugosznak.

A halom déli oldalában, jó mélyen két apró madárfej és más irányban, inkább kelet felé, több maroknyi teljes épségű zab jött elő. Nem is kétkedénk, hogy ez ürgének rakhelye volt, melyet zabbal töltött meg; de a szegény állat valahol életét veszté.

Munkásaink csak másnap értek egész a nyers földig alá, hova mi is lementünk. A halom közepe egymásra halmozott nagy kövekkel volt a földszinétől fölfelé, nem épen szabálytalanul megrakva, s valamint e sokféle nagyságú kövek, úgy az azokat boritó hányt föld is nagy tüzet állottak ki; mert a kelő nap fényéhez hasonló lángpiros színben tüntek föl előttünk.

A kövek közötti égésfekvetekben nagy széndarabok és sok hamu között, megégetett tetemek, apró réz és vas töredékek jöttek elő, kevés verhenyős, de nagy mennyiségű barna cserépdarabok mindenütt, szarvascsontok pedig csak itt-ott szétszórva voltak láthatók. Az égés fekvetekben félig lángot vetett, félig elporhadt nagy fadarabok hevertek, ezeket többen tölgyfadaraboknak mondották; de a szakértők hársfának ismerték.

A 41. számú egy ölnyi s négy lábnyi magas halomnak teteje nagy rombolást szenvedhetett; mert itt egy jelkőre sem akadtunk. Bensejében nagy kövek voltak egymásra halmozva úgy, mint a rajzon láthatni. A kövek közötti égésfekvetekben nagy széndarabok és hamu között: megégetett tetemek, réz

és vastöredékek, sok rendetlenül elszórt barna cserép és famaradványok tüntek elő.

A 28. számú egy ölnyi és három lábnyi magas halomnak teteje egészen beomlott, a hánytföld fenső rétegei közt egyetlenegy jelkő sem tünt elő, itt ép és megégetett embercsontokra akadtunk. Alúl az égésfekvetek öt lábnyi hosszú s mintegy félannyi széles kővel voltak lebortíva, mint azt a rajz híven mutatja. Ez égésfekvetekben nagy széndarabok és hamu között: megégetett tetemek, réz és vas töredékek, vastag barna cserepek, csigahéj vagy kagyló és barna cserépcsésze darabok jöttek elő.

IV. A tisztán vaskorszaki sírok, nem halmok, hanem sírgödrök.

A tisztán vaskorszaki sírok különböznek mind a rézkori, mind az átmeneti korszak sírjaitól. Az V. alatt rajzban idé kapcsolt nevezetes sírgödör tisztán vaskorszaki, ezt Szob helység területén az Ipoly partján földfuró segedelmével akkor fedeztük fel, mikor 1847. sept. 27-kén Kubínyi Ferencz és Varsány János társaságában a vasúti munkálatoknál talált régiségek után jártunk. E sírgödör fenekén csontváz volt letéve; de az Ipoly hullámai nyílást mostak a sírgödör fenekén, és a csontváz majd végkép elenyészett. A csontvázra fekete cserépedények voltak rakva, ezek nem hamvedrek, mert a holt tetem nem volt megégetve, hanem oly edények, melyekbe étel szokott tétetni, hogy a halott túlvilági hosszú útjában meg ne éhezzék. A vasműdarabok a sírgödör közép mélységében voltak díszes csomóba kötve, melyek VI alatt külön és egyenként láthatók, mint következik: 1) Kard, mely 2) hüvelyébe volt rejtve, 3) Dárdacsúcs, 4) Fél karperecz, 5) Lánczfonadék, 6) Üres karika, 7) Szegfej, 8) 9) 10) Három csat, 11) Üres vasszál.

Ne fogjunk e tisztán vaskorszaki, nagy ritkaságu sír további fejtegetéséhez; úgyis azt kell közelebb meghatároznunk, miféle népnek tulajdoníthatók a tisztán rézkori sírhalmok és régiségek általában és különösen a Hausner telkén

fölásatott kelenföldi rézkori sírhelyek? E kérdésre egyedül a történetvizsgálat hosszú útján nyerhetünk megnyugtató feleletet. Ámde hol kezdjük e vizsgálatot? Mi ad kezünkbe vezérfonalat annyi népek özönében és események tömkelegében?

V. A kelenföldi síkságon hajdan czelták laktak.

Brunner Antal budai polgárnak munkásai 1847-ben a sz. Gellért hegynek déli oldalát borító szőlőkben három sírkövet ástak ki. Brunner mind a hármat a hídépitésnek pesti udvarába hozatá, honnan azokat Tasner Antal lelkes tagtársunk a m. n. Muzeumba viteté, melyek az 1847. Magyar Akademiai Érteesítőben (IV. sz. 83—86. l.) nemcsak leirva olvashatók, hanem kőnyomatban is láthatók.

E három sírkő elsőjének föliratát az Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen (Wien, 1854. 8. XIII. Bd. 125.) is közli Knabl Richard gréczi lelkész tudósítása után, ki 1851. Pesten sokáig tartózkodott és ki e sírkőnek lelhelyét tévedésből Duna - Pentelére az egykori Intercisa nevű római nyughelynek, vagy szálldának (Mansio Intercisa) düledékei között keresi s találtatása idejét alaptalanul 1851. évre teszi, mely sírkő, mint az annak megmentésére kiküldött m. akademiai bizottmánynak jelentéséből tudjuk, 1847-ben a sz. Gellért hegynek déli oldalában a Hausner telkén fölásatott pogány temetőhelyek közelében találtatott, a mi azért nevezetes, mert e sírkőnek föliratára ugyanazon Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen ezeket jegyzi meg: „Érdekesek e föliraton a valódi czelta nevek. Brogimara némely stajerországi kőiraton is fordul elé [1]) és az ebersdorfi kőiraton Brogimalius névre találunk. [2]) Glück, több a Brogimarius és Brogimara nevekhez hasonló czelta nevet gyűjtött össze [3]).

---

[1]) Muchars Geschichte des Herzogthums Steiermark. 1. S. 397.

[2]) Gruter. DCLXXIII. 6.

[3]) Glück. Die bei C. J. Caesar vorkommenden Namen. München 1857, 8, 78.

E szerint Buda város területén a sz. Gellért hegyen alúl elnyúló síkságon hajdan czelták, vagy görögösen kelták laktak és az 1847-ben Brunner Antal szőlejében elrombolt sírok, valamint a Hausner telkén fölásatott sírhelyek, czelta temetők, nemcsak azért, mivel közel esnek egymáshoz, nem is egyedül azért, mert a VI. sírban kifúrt tengeri csigák fordultak elő, melyek kétségkívül oly nyakfűzérül szolgáltak, milyen nyakkötőt a sírkövön látható Brogimara és Jantuna nevű leánya viselnek: hanem leginkább azért, mivel a fölásatott temetőhely tisztán rézkori sírokból áll, milyenek egyedül a czelták-nak tulajdoníthatók.

De miként mondhatjuk Brogimara sírkövét czelta emléknek, mikor fölirata latin? Nem tesz-e az irás nemzeti nyelvről czáfolhatlan bizonyságot? Épen nem. Mert abból, hogy e vagy ama nemzet vagy nép akár görög, akár latin nyelvet használt emlékein, korántsem következik, hogy az ilyen nemzetnek vagy népnek nemzeti nyelve is görög vagy latin volt. Vellejus Paterculus Pannonia sokféle népeiről irja: „Omnibus Pannoniis linguae quoque Romanae notitia est; — plerisque etiam literarum latinarum usus." [1]) Egyik nemzet vagy nép a görög vagy latin müveltség iránti vak tiszteletből, másik kénytelenségből és mellőzhetlen kötelességből, vagy divateszmék után indulva, majd hízelgesből, majd gondatlanságból használta a görög vagy latin nyelvet emlékein, és eszeágába sem ötlött, hogy nemzeti nyelve élteti és őrzi fönmaradását.

Brogimara latin föliratú sírköve azért sem római, mivel mind magának, mind leányának, mind atyjának és férjének csak egy-egy nevet tulajdonít; holott minden előkelő rómainak több, rendesen három neve volt: előneve (praenomen), neve (nomen) és vezetékneve (cognomen). Muchar Albert, ki kútforrások vezérfonalán irta munkáját, számos latin kőiratot sorol el, melyeken a személynevek nem római, hanem valódi czelta eredetűek. [2])

---

[1]) Vellej. Paterc. L. II. cap. 110.

[2]) A. Albert Muchar. Das römische Noricum. Grätz 1825, 8. I. Theil.

VI. A rézkori egyes műdarabokat nehéz meghatározni.

A régiségvizsgálók már régóta foglalkodnak a rézkori egyes műdarabok magyarázatával. A kardokat, nyaklánczokat, kartekercseket és más rézkori ékszereket a történeti kútforrások segedelmével nem volt oly nehéz meghatározni, mint nehány különös réztekercsnek, főkép azon számnélküli ékféle rézvésű műdaraboknak használatát kitanulni, melyekről Schreiber Henrik külön monographiát írt.[1]) Ebben a sokféle változatban és különféle nagyságban nálunk is minduntalan előforduló rézvésüket, mint monographiája czimén is olvashatni, harcz vagy fegyverékeknek tartja. Véleményétől azok sem igen térnek el, kik e rézvésüket majd hajtóbaltáknak (secures missiles), majd paizshasító fegyvereknek mondják; ellenben az e véleménytől egészen eltérők, e rézvésüket nem fegyvereknek, hanem majd áldozati, majd földmivelési, majd házi eszközöknek állítják. Itt tehát ismét elágaznak a vélemények; és e fegyverékből nyuzóeszköz, kapa, vésű s gyalu keletkeznek.

Figyelmet érdemel Schreiber Henrik vizsgálatainak azon eredménye, mely szerint az, akár sírhalmokban, akár azokon kívül találtatott rézvésük és más rézkori régiségek: a) nem rómaiak, b) nem germán műdarabok, hanem egyedül a czeltáknak tulajdonítható műeszközök és ékszerek. Ehhez hasonló eredmény tűnt ki Gaisberger József[2]) és több más régiségkutatók vizsgálataiból is. Annyi bizonyos, hogy:

VII. A rézkori műdarabok nem rómaiak.

A réz és czín műdarabok: barnaréznek (Bronçe) neveztetnek, a réz és horgany (Zink) ötvegyből álló fémművek pedig: sárgaréz (Aurichalcum, Orichalcum aes montanum,

---

[1]) Dr. Heinrich Schreiber. Die ehernen Streitkeile. Freiburg, 1842. 4.

[2]) Die Gräber bei Halstadt. Linz 1848. 8.

Messing) nevet viselnek. A görögök és rómaiak hajdan nem ismerték a horganyt, mely mint külön fém (Metallum) még akkor is ismeretlen volt a rómaiaknál, mikor azt, mint olvasztatlan horganyrögöt (Cadmia) már régóta használták. Festus írja: „Cadmea terra, quae in aes conjicitur, ut fiat orichalcum." [1])

Göbel vegytani kísérletek után megmutatta, hogy a római fémműdarabok: réz, horgany, néha több vagy kevesebb ólom és czin ötvegyből állanak; [2]) és így a rézkori darabokkal épen ellenkező ötvűek, mert ezek egyedűl réz és czín ötvegyből vannak öntve, mint Klaproth, Hünefeld, Berzelius, Fromherz és mások kisérletei bizonyitják. Ezekre kell hivatkoznunk, mivel nálunk efféle vegytani bontások ekkoráig még nem igen tétettek.

A római régiségeket tisztelve bámulók a rézkori műdarabokat is azoknak tulajdonítják, mely fémművek, úgy hiszik, háborúk és kereskedés által jutottak a barbár népek birtokába. Igen, de viseltek-e a rómaiak háborút a rézkori sírhalmokban és régiségekben gazdag éjszaki népekkel már azon őskorban, mikor a horganyt, mint érczrögöt még nem használták?

Julius Caesárt gyilkosai 44. évben Kr. el. fosztották meg életétől, ki mikor a Rajnán átkelt, akkor a rómaiaknál a rézkorszak már eltűnt, mert azt a vaskorszak kitolta használatából. Vasfegyvere volt idösb Drusus hadseregének, mikor az Elbe partjainál táborozott, honnan a nélkül hogy az Elbén átkelt volna, a Rajnához fordult ismét vissza, hol 9. évben Kr. el. meg is szűnt élni; pedig ő volt első, ki e hadjáratért Germanicus nevet nyert; azért irja Ovidius: „Et mortem et nomen Druso Germania fecit." [3])

Herculanum düledékei közt is találtak ugyan Caylus szerint rézvésüket; de ezek már akkor elavult óságok voltak, mikor Herculanum és Pompeji két campaniai várost Titus

---

[1]) Kruse. Necrolivonica. Dorpat. 1842. 4. Beilage F.

[2]) Göbel. Über den Einfluss der Chemie auf die Ermittlung der Völker der Vorzeit. Erlangen, 1842.

[3]) Ovid. Fast. I. 597.

császársága alatt 79. évben Kr. ut. a Vesuv kirontása eltemette és e két városnak düledékeiből vasműdarabok is ásattak ki.

A rézkori müdarabok, ezek szerint, a rómaiaktól háborúk által nem kerültek a barbar népek birtokába, nem is kerülhettek, mert oly tartományokban is találtatnak, melyekben a rómaiak pusztító fegyvere s hódító hatalma soha el nem jutott.

A rézkori müvek kereskedési úton sem jutottak a barbár népek birtokába; mert a rézkorszaki müdarabok között előfordulni szokott számos bányászcsákány azt tanusítja, hogy a rézkorszaki népek bányászattal is foglalkodtak; az öntőkohok, ötvegyrögök és öntöminták pedig arra mutatnak, hogy fémmüveiket magok készítették és azokhoz kereskedési úton nem jutottak, mivel a kereskedö nem bányász, nem is fémmüves egyszersmind. Ámde maradtak-e fenn ezek megbizonyítására hiteles adatok? Ezt nemcsak a hiteles történeti adatok, hanem az azon hajdankorból a földmélyében korunkig fenmaradt látható emlékek is kézzelfoghatólag bizonyitják. Lássuk miként?

Hogy a kétségbe nem vonható rézkori müvekkel számos bányászcsákány is szokott előfordulni, azt a közintézetekben úgy, mint magánygyűjteményekben mindenki láthatja; erről tehát nem kell hosszasan szólanunk, hanem egyedül arról, mire a régiségvizsgálók kevés figyelmet fordítottak, hogy a rézkori barbár népek müveiket saját kohóikban magok készítették.

VIII. A rézkorszaki népek bányászok voltak és fémmüveiket magok készítették.

Britanniában, Francziaországban, Schweiczban úgy, mint Magyarországban és Erdélyben nemcsak rézkori sírhalmok és régiségek, hanem ezeknek öntőmintái, söt egész öntőkohok azaz öntőhelyek is találtattak. Kubinyi Ferencz Nógrádvármegyében Kis-Terenne helység területén az úgy nevezett Hársas máskép Aranybérczneк éjszaki oldalában 1824—1842 és más ezek közé esett években nagy számú különféle rézkori müdarabokon kívül egész öntőkohot és az

ottani kőből vésett rézvésűk öntésére szolgált öntőmintát ásatott ki. Gazdag gyűjteményeit Losonczon egykor magam is láttam; de e várost 1849 az oroszok fölégették, mely vészes esemény e gyűjteményeket is a házromok alá temette s azoknak e düledékekből kiásott maradványai 1850 kerültek a m. n. muzeumba, de az öntő minta a tűzben porlott el. [1])

Mátra vidékén Heves, valamint Csongrád vármegyékben, rézvésűk és más rézkori régiségek, öntőhelyek, ötvegydarabok, a mostani sonkoly pogácsához hasonló ötvegy-pogácsok és öntött, de nem sikerült rézműeszközök töredékei fedeztettek föl, melyeknek némely része dr. Szabó János gyűjteményébe jutott.

Azon rézkori műdarabok között, melyeket Vécsey Miklós báró Zemplénvármegyéből 1852 küldött a m. n. muzeumnak, ötvegy darab és nem szokott üreges, hanem tömör nyakú rézvésű is találtatik.

Felső-Ausztriában Freistadt város vidékén szántás közben oly beboltozott üregre akadtak, melyben ötvennél több még nem használt újdonúj sarlóféle rézkés penge s nagy darab ötvegyrög volt elrejtve.

A Bodentó vidékén fekszik és Homberg községhez tartozik az úgynevezett Ackenbach mezei magánylak, ettől mintegy ötven lépésnyire 1821-ben Jägler Mátyás ekéje nagy köbe akadt meg. Jägler szántóbéres mindenkép azon volt, hogy e boszontó követ a barázdából valahogy eltakarítsa. Alig árkolta körül a követ, mellőle legott egy lábnyi mélységből ötvegy darabbal befödött jókora bütykös cserépedényt ásott ki. Azt vélte, hogy nagy kincset kerített birtokába, de a mint szívfájdalommal látta, hogy az edényben rézműdarabok: dárdacsúcsok, vésűk, sarlóféle kések, tekercsek és más rézapróságok vannak elrejtve: haragjában a cserépedényt összezúzta; a rézműveket is elkobozták tőle, melyeknek nagyobb része Fürstenberg herczeg hüfingeni antiquariumába jutottak.

Bajorországban Högelbergen Landshut város mellett, hol egykor magam is jártam 1823-ban, sörpincze ásás közben két sírhalmot hánytak szét. E két sírhalom az Isár partján

---

[1]) Lásd Arch. közlem. ezen kötete V. értekezését. Szerk.

emelkedő hegy lejtőjén állott; de a hullámok játéka leomlasztá a partot és ezzel a két sirhalom is alább süppedezett. Ezekben ember és lócsontok mellett, késpenge, nyilak, dárdacsúcsok, két rézvésű, hajtűk, tekercsek, mind rézből vörös cserépedényekkel találtattak és a mi figyelemre méltó, itt három öntő mintát is ástak ki cserépből. Az első egészen ép, melyből egyszeri öntésre két gerelycsúcs került ki, a második sarlóféle ismeretes rézkés öntésére szolgált; a harmadik cserépminta úgy látszik üveggyöngy, mint nyakékszer készítésére használtatott. A széthányt két halom tehát oly rézkori sírhalom, melyekben meg nem égetett holtak paripástól voltak eltemetve. E hegynek lejtőjén több sirhalom nem találtatik; de innen félórányi távolságra, az e vidéknek legmagasabb helyén, mely Huth nevet visel, a sirhalmok már csoportosan tűnnek föl.

Az angol, franczia s német számos régiségtani társulatok emlékirataiból és más irók külön megjelent archaeologiai munkáiból nem volna ugyan nehéz még több öntőkoh, ötvegy és öntőminta leldét kifürkészni: de a mondottak is, melyek az egymástól nagy távolságban fekvő tartományokban fedeztettek föl, fenn hangon hirdetik, hogy az ezen egymástól távol elvált tartományokban hajdan tartózkodott pogány nép, mint bányász és fémműves rézfegyvereit, eszközeit és ékszereit saját öntőkohóiban maga készitette, következőleg azokat más idegen nemzettől kereskedési úton nem szerezte.

A rézkori műdarabok tehát, melyeket a rómaiak egyébként is barbár műveknek tartottak, azoktól sem háborúk, sem kereskedés által nem jutottak a barbár népek birtokába; nem is juthattak, mert oly kétségtelen rézkori műdarabok is fordulnak elő, milyeneket a rómaiak nem ismertek; ilyenek a kengyel rézkarikák, melyeknek még latin nevök sincs; mert a stapeda, stapes, stapia, bistapia (kengyelvas) nem római, hanem idegen utóbbi nevezetek. Az éltes, vagy nehéz fegyverzetű római, lépcső segedelmével ült, az akkori szokás szerint, nyergeletlen lóra, s a lovas szobrokon és érmeken a fölkantározott csótáros ló mindig kengyeltelen. [1])

---

[1]) Pitisci. Lexicon antiquitatum Romanarum Leovardiae 1713. fol. II. 889.

IX. A rézkori régiségek nem német műdarabok.

Schrötter, Lisch, Klemm és más régiségvizsgálók a rézkorszaki sírhalmokat és műdarabokat a germán azaz német népnek tulajdonítják, mire nézve Tacitusra hivatkoznak, ki nézetük szerint, a rézvésüket germán fegyvereknek tartja s azokat Framea néven nevezi a germánokról irván: „Kardot vagy nagyobb lándsát kevesen használnak, dárdákat vagy az ő nyelvökön frameákat keskeny és rövid vasuakat viselnek, de oly éles és czélszerüeket, hogy ugyanazon fegyverrel, mint a körülmény kivánja, majd közelről, majd távolról vinak; a lovag ugyan paizszsal és dárdával beéri; a gyalogok vető gerelyt is szórnak stb. [1])

De ezekből már az is erőszakos következtetés, hogy a rézvésük germán fegyverek, az pedig még inkább, hogy a rézkorszaki eszközök és ékszerek mind német művek; mert mintegy 97 évben Kr. ut. meghalt Tacitus idejében a rézkor már megszünt és vaskorszak volt keletben. Frameája, mint maga állítja vasdárda s így a rézvésükkel nem volt ugyanaz. [2])

És nem tesz-e épen Tacitus világos tanúságot arról, hogy a germán népek nem voltak bányászok? Azt ugyan nem meri állítani, hogy Germániának fémere nincsen, mégis így kiált föl kérdezőleg: valljon kutatta-e valaki? A germánok bizonyosan nem, miután azt mondja róluk, hogy az ezüstnek és aranynak birtoka nem érdekli őket. Még főbb embereik is az idegenektől ajándokul nyert ezüst edényeket szintoly kevés becsben tartják, mint az agyagból valókat. A gothinokról állítja ugyan, hogy azok vasat is ásnak, de hozzá veti: „nagyobb szégyenökre" megjegyezvén róluk: A gothinokról galliai (czelta) nyelvök tanusítja, hogy nem germánok." [3]).

---

[1]) German. Cap. 6.
[2]) Kruse. Necrolivonica. Dorpat. 1842. 4. 23. l.
[3]) Germ. cap. V. XLIII.

Hogy a gothin, góth, geta és dák azon egy népnek nevei, mely nem tartozott a germán népek közé, azt ha Tacitus nem mondaná is, nálunk nem nehéz megtanulni, [1]) és azt e népek galliai (czelta) nyelvök is tanusítja.

És ha a germán népek épen Tacitus szerint a munkát és fáradságot nem türték, ha még arra is nehéz volt őket birni, hogy földet szántsanak és az új termést betakarítsák, ha a bányászatot szégyennek tartották és fémekkel épen nem gondoltak, úgy bányászok és fémmüvesek sem voltak, mint silány fegyvereik neméből is kitünik; nem mellvasa, hanem mellbőre is kevésnek volt; paizsaikat füzvesszőből fonták, vagy beszínezett deszkából készitették, de azért mégis tunya s ügyetlen módnak tartották izzadva keresni azt, a mi harczczal és pusztítással munka nélkül is megszerezhető. [2])

A német népek rézkorszakáról, részmíveltségéről tehát keveset mondhatni. Azt már említettük, hogy Julius Caesar és Tacitus idejében a rézkor megszünt és a vaskorszak volt keletben; azt kellene még kitanulnunk, mit tudnak a német irók Julius Caesar és Tacitus előtti korszakból a német népekről? A mit a jelesebb német irók a német népek őstörténetéből nem annyira tudnak, mint tudni látszanak, az mind vagy bizonyítatlan csekélység, vagy világos tévedés; mivel nem kútforrásból, hanem történeti hitelesség nélküli névmagyarázatokból van merítve s azon balitéletnek, vagy inkább fonák okoskodásnak eredménye, hogy azon népek mind németeredetüek voltak, melyeket Tacitus és más irók a mostani német tartományokba helyeznek.

X. Hol találtattak nálunk czelta érmek?

Legtöbb czelta érem találtatik Eckhel szerint Pannonia, Dacia, Moesia, Thracia és Macedonia térein. A mennyire tudjuk, ily érmeket találtak: Vasban Meszlén területén (1809 évben), Marmarosban (1826), Hontmegyében, Ipoly-Damasdon

[1]) Tud. gyüjt. 1834. IV. 103—121. V. 84. 127.

[2]) „Pauidos adversis, inter secunda non divini, non humani iuris memores." Tacit. Annal. L. II. cap. 14.

(1826) nagy mennyiségben. Pestvármegyében, Bia helység határában. Aradmegyei Dézna területén. A Varasd városi hegyfokon (1845), Tolnamegyei Kánya helységben (1852). Legujabban Mosonvármegyében a parndorfi legelőn (1856) nagy mennyiségben és sokféle változatban, a mi azért nevezetes, mert e legelő hajdan a Deserta Bojorum nevü pusztasághoz tartozott, mely a középkorban Lerveldt (Leer-Feld) nevet viselt, hol egykor bójok, bójoták, máskép czelták laktak.

Ezen adatok tanusítják, hogy a kelenföldi, valamint a hazánkban előjövő más rézkori sírokat a czeltáknak kell tulajdonítanunk.

III.

KIADATLAN
MAGYAR ÉRMEK ÉS PECSÉTGYŰRŰK.

SAJÁT GYŰJTEMÉNYÉBŐL

KÖZLI

GRÓF ANDRÁSSY MANÓ,

M. AKAD. L. TAG.

KIADATLAN

MAGYAR ÉRMEK ÉS PECSÉTGYŰRŰK.

SAJÁT GYŰJTEMÉNYÉBŐL

KÖZLI

GR. ANDRASSY MANÓ,

M. AKAD. L. TAG.

A régiségek ismerete s a régiségtan hazánkban igen el van hanyagolva. Gyűjtőink száma csekély, minek következése, hogy nemcsak a művészi értékkel, de történelmi becscsel bíró legszebb régiségeink is külországokba vándorolnak, jólehet néha értékök tizedrésze sem adatik meg. Erdélyország — mely joggal a régiség bölcsőjének neveztethetik — ékeitől, úgy lehet mondani, már majd nem egészen meg van fosztva; Magyarországban is már csak nehány műkedvelő s egyes családok magán-gyüjteményei elég gazdagok arra, hogy a kutatásnak hálás mezeje nyiljék, a becses történelmi és műértékü régiségekkel s új találmányokkal megismerkedni, melyek mindekkoráig — fájdalom — egyeseknél még elzárva ismeretlenül hevernek, nem csak a tudományok roppant kárára, de mint történelmi bizonyítékok is, melyeknek ismertetése honunk múltját annyira érdekesíthetné. Ne engedjük tehát műkincseinktől megfosztatni a magyar hazát, hogy azok, mielőtt még történelmi becsüket megismertük s felhasználtuk volna, idegen országokba vitessenek, vagy oly avatlanok kezei közé jussanak, kik előtt nem a művészi tökély, vagy a történelmi érdek, hanem a fém súlya lévén a tényező; még a beolvasztástól sem rettennek vissza, csak hogy nyereségvágyukat kielégíthessék.

Minden müvelt országnak vannak régiségtani egyletei

s társulatai, melyek részvényék útján törekszenek a szép s régi iránt érdeket gerjeszteni, s a tudományt gazdagítani.

Hazánknak akademiai régiségtan-osztálya az, melynek hivatása ősemlékeink ismertetése s fentartása.

S így talán, ha teljes munkálkodását kifejtheti jövőre, nem leszünk azon szomorú helyzetben, hogy minden szebb találmányaink Bécsbe vitessenek, miről mindazok, kik Bécsben a régiségek tárlatában megfordultak, — fájdalom azonnal meggyőződhettek. Csak az 5-ik szekrény tartalmát kivánom bizonyításul itt felhozni, a melyben 260 darab között 211 magyar találmány. Ezen szekrény teszi a gyűjtemény legérdekesebb részét; tartalma mind arany, s míg muzeumunk legszebb római arany-darabjai alig haladnak meg egynehány aranyat, Bécsben láthatjuk: 30. sz. alatt *grösstes bekanntes Goldgefäss*, 614 Dukaten schwer; 32. sz. a. *Basrelief-Gefäss*, 198 Duk. Siebenbürgen; 1. sz. a. *grosse Kette*, 203 Duk. Siebenbürgen; egyszóval Europa legszebb római arany-gyűjteménye a bécsi osztályban, mind magyar s erdélyországi találmány; s a mennyiben a bécsi muzeum is legfeljebb csak az arany értékét adja meg pénz hiánya miatt, hogy ezek nálunk legalább honunk archaeologicus osztályában be nem mutattatnak, e körülmény azt látszik tanúsítani, hogy hazánk nem csekély részének nincs elegendő tudomása az akademia régiségtani osztályának létéléről. Ezen állításunk valószínűségét bizonyítja még az utolsó hónapokban történt eset is, hogy t. i. hazánk egyik megyéje nemzeti muzeumunkat nála talált római ékekkel akarván gazdagítani, azt előbb Bécsbe küldé tudományos meghatározás végett.

Magam is azok közé tartozván, kik a régiségekben gyönyörködnek, 15 év óta foglalkozom azok gyűjtésével s tanulmányozásával; azért is mai előadásom tárgyaul gyűjteményem egy részének ismertetését tűztem ki. Áll pedig általában e gyűjtemény a következőkből:

Az I. osztály magában foglalja a pénzgyűjteményt, melyet Andrássy Leopold nagy-bátyám kezdvén meg, ebből Veszerle többeket kiadott, s mintegy 92 nevezetesb darab rajzai leirás nélkül a muzeumban tartatnak. E gyűjtemény súlya — vegyes korbeli s az ausztriai ház alatt kijött pénzek —

1700 arany; árpádi, vegyes korbeli és habsburgi ezüst-pénzek egy mázsát fölülmulnak; ehez járul még I. Napoleon érmeinek tökéletes gyüjteménye. Végre három darab — egy Ulászló, két Mátyás korbeli — pénzverő-minta.

II. osztálya gyüjteményemnek volna egy gyürü-gyüjtemény, mely 20 darab történelmi, mintegy 150 darab XVI. s XVII. századbeli különféle ékü, s vagy 30 darab válogatott római gyürüből áll. Ezen osztályban méltó helyet foglal el 87 darab érdekes római camea (gemmák és sculpturák).

III. osztályát gyüjteményemnek képezik régi magyar fegyverek, melyek közt 9 különféle rajzu ezüst buzogány; 7 tökéletes ló- és nyeregszerszám; Bebek sisakja, Zapolya, Maximilian és Bebek — talán honunk legrégibb — ágyui; eredeti tárogatók, legrégibb koru kardok, különösen egy Kun-László király idejéből zsidó felirással, mint az akkori pénzverde kezelőitől származott kard.

IV. osztályát teszik a serlegek, tálak, kanalak, edények; nagy része magyar és erdélyi herczegi felirással s eredettel, 38 darab.

V. osztálya áll 41 darab vert ezüst műből — a XVI. század művei; — ehez hasonló ily ágazatu terjedelmes gyüjteményt nem ismerek.

VI. osztályát képeznék a római régiségek, melyek között kitünők a Bachus tiszteletére emelt templom oltár-eszközei, Bachus istennek jelvényeivel, domboru ezüst műben kiállítva; továbbá harmadfél száz aranyat nyomó, 1848-ban Erdélyben talált római csákány, római gyürük, karpereczek, lószerszámok sat.

A VIII. osztályt tenné az Indiából magammal hozott némely kitünő állatok gyüjteménye.

Jelen akademiai székfoglaló beszédem alkalmával szabad legyen tehát legelől is pénzgyüjteményem még ki nem adott részének, s magyar történelmi gyürüimnek leiratát és rajzát azon kéréssel előadnom, hogy azt a t. akademia mint csekély tehetségem s e nemzeti intézet iránt tartozó polgári kötelességem parányi zálogát elfogadni szíveskedjék.

I. ÉRMEK.

Elölapján: **BELA.** E név szélesebb végű kereszt karjai közt van fölosztva, mely kereszten koszorú függ, a kereszt szögletében négy gömböcs látható.

Hátlapján: Körbe foglalt liliom, a körirat helyét holdkák és gömböcsök egymást váltva foglalják el.

Ez érmet IV. Béla (1235—1270) királynak kell tulajdonítanunk, mert hasonló kereszt, melyre koszorú van függesztve, ennek érmein szokott elötűnni, neve is a kereszt karjai közt fölosztva ennek érmein fordúl elő.

Azok véleménye el nem fogadható, kik a liliomok első használatát nálunk Robert Károlynak tulajdonítják; mert a liliomok nem mindig Anjou liliomok, hanem azok a középkorban általános ékesítésül használtattak.

II.

Buda városnak, az Anjou nemzetségi magyar királyok alatt vert többféle érme ismeretes. I. Károly (1208—1342) királynak tulajdonítják a „Libertas Budensium“ különös tölíratú érmet, és a Libertás szóértelmét vizsgálják azért, mert a többi érme: Moneta Budensium vagy Budensis fölíratú. Hasonló fölirat olvasható I. Lajos (1342) király alatt vert Buda város érmein.

Az itt következő példány ekkoráig tudtomra kiadatlan.

Elölapi köríraia: **MONETA.** Koszorúba foglalt csillag.

Hátlapi köriruta: — — **DENSIS.** Koszorúba foglalt kettős kereszt, alsó belszögletében holdka.

Ez érmet Buda város I. Károly alatt veretė; mert azon példányokon, melyeket e város I. Lajos alatt veretett, nem kettős kereszt, hanem vagy L. betű (Ludovicus) vagy szarvas látható.

III.

Ez Kún László (1272—1290) érme, nem kiadatlan ugyan, de hátlapja kopott példányból így iratik le: „Négylábú

állat, hátán nem tudni mit visz, megrakott elefánthoz hasonlít leginkább.“ E leirást meg kell igazítanunk; mert példányunkban jobbra lépdelő elefánt hátán korona tisztán látható.

IV.

Zsigmond (1387—1437) királytól, országlásának hosszú idejéhez képest kevés érmet ismerünk: azért vélem ez iratlan és ki nem adott példányt kiadandónak, mely veretre nézve hasonlít azon ismeretes érmeihez, melyeken neve olvasható.

Elölapján: A körirat helyét virágcsák és karikák foglalják el egymást váltva; közepén magyar paizs áll.

Hátlapján: Csillagok és karikák váltják föl egymást; közepén kettős kereszt látható, melynek karjai között két karika tűnik föl.

Vastagsága e réznek is feltünő, majdnem egy negyed hüvelyk réz.

V.

Elölapján: FERDINAND : III . D . G . RO . I . S. AUG. GER : HU : BOH . REX. (Ferdinandus III. Dei Gratia Romanorum Imperator Semper Augustus, Germaniae, Hungariae, Bohemiae Rex) nyilt szárnyú két fénykörös fejű koronázott sas, kardot és kormánypálczát tart, mellén aranygyapjúba foglalt koronás paizs, szivében Austria s Burgundia czímere, körötte Magyar- és Csehország czímerei váltják föl egymást. A téren: K. B. (Körmöcz Bánya.)

Hátlapján: * I * K * E * M * 16 * 55 * (azaz: Joannes Keviczky Elisabetha Madarász).

E betűket sokféleképp magyarázták; de azok jelentését megfejteni nem tudták, míg Érdy János hivatalos levelet nem talált Kapprínai kéziratai közt (B. Tom. XXIX. 101. l.) az egyetem kézirattárában, mellyben Battai Mosdósy Imre, a szepesi kamarának administratora ezeket írja 1655. Jan. 18. a pozsonyi magyar kamarának: „D. Secretarius, alias etiam

Fiscalis noster, personaliter exurgens nostri in praesentiam, depositaque sua querela et solenni protestatione, praesentavit nobis quandam pecuniam in forma Tallerorum cusam, parte ex una insignia Suae Mattis Sacr. gerentem, ex altera vero literas alphabeticas, nimirum: I. et K. id est Joannes Keviczky, et E. M. hoc est Elisabetha Madarász, exponens nobis, quod ipsa Domina Relicta quondam Joannis Keviczky magna in quantitate curaverit similem pecuniam Tallerorum integros, medios et quartales cudi, quibus circa exequias defuncti dicti sui mariti ministrantes praedicantes, et singulos alios contentavit, et ab iis eadem pecunia in usum venalem conversa sit, petendo nos dictus Dnus Fiscalis, quatenus medio hominum nostrorum sciscitaremur a dicta Domina relicta, qua authoritate id facere praesumpsisset; quae renunciavit nobis: id aliis etiam licere, et si illicite factum esset, tunc non ipsa, sed ipsi cusores causari debeant. Pro lucidiori documento penes praesentes unum quartale, Generosis Dominationibus Vestris transmisimus; dignentur alto suo consilio pensitare, sub privato nomine, sine indultu Suae Majestatis pecuniam in usum forensem cudi facere quanta praesumtio, et auctoritatis Suae Maj. illusio sit facta, sique adversus eandem debitam animadversionem instituere statuerint, nos certiores reddere velint."

Ez a Keviczky János kassai bíró volt, ki az egri káptalan 1652. kelt jelentésében „Iudex primarius Cassoviensis."

VI.

II. Ferdinand (1618—1637) magyar királynak vallásos buzgalmára vonatkozó emléke.

Előlapján: FERDINAND . D . G . R . I . S . A . G . H . B : REX. (Ferdinandus Dei Gratia Romanorum Imperator Semper Augustus, Germaniae, Hungariae, Bohemiae Rex.) Balra fordult szakállas és bajuszos mellképe, babér koszorús fejjel; nyakát spanyol gallér, palástos mellét aranygyapjú ékesíti.

Hátlapján: SALVATOR . MUNDI . 1634. Héber betűkkel (Aleph Isáj) azaz Jézus, kinek képét tünteti elő. Jobbról: H. G. (Ez a bélyegvéső neve.)

A gyermektelen II. Mátyás azon volt, hogy koronáit nemzetségének Stájer ágából II. Ferdinand örökölje, ki 1618. évben koronáztatott meg magyar királyúl. Midőn II. Mátyás 1619. évben megszünt élni s II. Ferdinand vette át a kormányt, már akkor folyt Csehországban a harminczéves vallási háború. Az egyesült Cseh, Morva s Ausztriai protestansok a védetlen Bécs külvárosaiban táboroztak, a királyi palotára rohantak, hol II. Ferdinand imába mélyedve az üdvözítő keresztje előtt térdelt és csak az égtől várt segedelmet. Ismeretes a Ferdinande non te deseram vigasztaló mondat; de ez emlék nem erre vonatkozik, hanem Ferdinandnak vallásos buzgalmát általában tünteti elő.

VII.

Kiadatlan féltallér II. Mátyás (1608—1619) királytól.

Előlapján: MATTHIAS . D . G . RO . I . S . AU . GE . HUN . BO . R. (Matthias Dei Gratia Romanorum Imperator Semper Augustus, Germaniae, Hungariae, Bohemiae Rex.) Balra fordúlt szakállas és bajuszos mellképe, babérkoszorús fejjel; nyakát spanyolgallér, palástos mellét aranygyapjú ékesíti.

Hátlapján: AR . AU . DUX . BUR . MAR . MO . CO . TY. 1617. (Archidux Austriae, Dux Burgundiae, Marchio Moraviae, Comes Tyrolis.) Korona alatt két térre szelt paizs, melynek külkarimája faragott mű, jobbról magyar országi csíkolat, balról koronázott hármas halmon kettős kereszt. A téren: N. B. (Nagy-Bánya.)

Kinem adatásának oka talán abban keresendő, hogy e pénz verője hamar eltörött.

VIII.

Győrt, Rudolf (1576—1608) király alatt Pálffy és Schwartzenberg hadvezérek foglalák vissza a töröktől, és ez 1598. évi márt. 29-kén történt elfoglalásra többféle emlék ismeretes; de ezektől példányaim lényegesen különböznek, az

I. Elölapján: Koronás R. (Rudolphus) két virágcsa között látható, s ez alatt olvasható: IAVRINVM ERIPITVR VIVIT VIRTVTE RVDOLPHI. (1598.) 29. M. (artii.)

Hátlapján: Krisztus keresztes zászlót tart tanítványai között, ki az előtte térdelő hitetlen Tamásnak oldalsebét mutatja. Alúl: PAX V. (obis.)

II. Elölapján: Koronás R. (Rudolphus) látható két virágcsa között; ez alatt olvastatik: IM. 1598 IST DIE FESTUNG. RAB. AUS. SCHICKUNG. GOTTES WIDER. MIT. STREITBARER. HANT ' EROBERT. WORDEN. Tíz sorra osztott fölirat.

Hátlapján: Az elöbbihez hasonló.

Mind a kettö csegely. (Klippe.)

IX.

Magyarországban azt, milyen érmek veressenek, az országgyülés határozta meg; az éremveretés körül könnyen történhetö rendetlenség eltávoztatására, nálunk az esztergomi érsek és tárnok mester, amaz az ország ez a király részéről, nem személye szerint, hanem meghatalmazott küldöttje által ügyelt az éremveretésre. Róbert Károly királyunk a körmöczi éremveretést haszonbérbe adván, nyilván rendeli, hogy az esztergomi érsek és tárnok küldöttjeikre bízzák a kamarai munkálatok elintézését (1342 : 55), kik az ezüst olvasztásnál személyesen megjelenni s a vert érmekből mielött folyamatba tétetnének hetenkínt 40 darabnak tartalmát olvasztás által megvizsgálni tartozzanak (1342:41); megrendeli azt is, hogy az éremveretés igazgatója, mint haszonbérlö, az éremverö házban két szekrényt legyen köteles tartani, melynek egyikében a vasmintákat (ferramenta formalia) az érsek és tárnok pecséte alatt, másikban a törvényes vegyítékű ezüstrudakat az előbbiek és a kamara igazgató, következöleg mind a háromnak kulcsa s pecséte alatt őriztetni parancsolá. (1342: 39.) Ezek szerint az esztergomi érsek éremveretés körüli ellenőrködéséhez az éremverö vasminták és törvényes vegyítékű ezüstrudak őrizete tartozott, és ez őrizethez kap-

csolt fizetés neveztetett pondus, vagy pisctum, nehezék néven; innen volt az esztergomi érsekség piscetuma.

Ilyen három vasminta mutatható elő gyüjteményemből. Az

I. Mátyás.

II. Méhben hagyott László. (1452—1457.) MONETA LADISLAI. Kettős kereszt; jegyei L. I.

III. Hunyadi Mátyás. (1458—1490.) † REGIS UNGARIE — —

X.

Erdélyt Castaldo vezér I. Ferdinand részére 1551. évben elfoglalta, s azt 1556-ig bírta. Castaldo, Ferdinand hadseregének fővezére, a szebeni kamara igazgatását Váczy Pálra bízta, ez verette Szebenben e következő érmeket:

I. F. R. U. (Ferdinandus Rex Ungariae.) Nyilt szárnyú egyfejű sas, mellén Magyarország és Ausztria czímere. Alúl döntött keresztbe helyezett két kard, és (15)52.

II. Hasonló kisebb, melynek hátlapjára birtokosa saját nevét vésette, így: *CHRISTOPPERUS * SCHMIDT*.

III. Hasonló még kisebb.

Mind a három gyüjteményemben találtatik; ezek nagy ritkaságúak.

Egy van kiadva, Du Val, Catalogue des Monnaies en Argent. A Vienne 1769, p. 150. Hasonlót láthatni réznyomatban és leírva: Köhler's Münz-Belustigung. Nürnberg, 1733. H. V. 409, munkájában. Ez mind egy lapra vert tábori *csegely;* mert a három, négy vagy több szögletű, jobbára sürgetős körülmények között vert érmeket *csegely* néven nevezzük, melyek a német műnyelven Klippe néven hivatnak.

XI.

II. (Szapolyai) János Zsigmond Izabella (Erzsébet) anyjával 1542—1560 jő elő.

Isabella arany emlékérme Seivert és Lochner munkáiból ismeretes; de az én példányom ezüst és ez arany példányától különböző.

Elölapján: YSABELLA ⁑ D ⁑ G ⁑ R ⁑ HUNG ⁑ DALMA ⁑ CROVA* - ETC ⁑ (Isabella Dei Gratia Regina Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.) Négy térre szelt koronás paizs: az 1. téren farkas, kettős kereszt, magyar csíkolat és egyszarvú; 2. lengyel sas; 3. milanói boa; 4. Dalmátországi fejek fordúlnak elő.

Hátlapján: 1 . 5 . 5 . 7. ⁑ SI ⁑ DEUS ⁑ NOBI ⁑ SCVM ⁑ QVIS ⁑ CONTRA ⁑ NOS ⁑ Fej két csillag között.

XII.

Rákóczy György ezen 10 aranyos pénze általában ritka, példányom azonban egyetlen s ki nem adott, elölapján mellképe, süveg nélkül; Georgius Rákóczy Princeps Transylvaniae etc. följrással; régi betűkkel, hátlapján egy négyszögben: *non est currentis neque volentis sed miserentis Dei* felirattal és *Soli Deo gloria. Anno Domini 1631* köriratal.

Ezen pénznek a másik kiadottóli különbsége az, hogy góthizált felirása a kiadott példánytól különbözik, a mint ez a rajzon látható, s hogy az arczkép föveg nélkül van.

XIII.

Betlen Gábor (1613—1629) kiadatlan aranya.

Elölapján: GABRIEL . D . G . ELEC . HUN . DAL. (Gabriel Dei Gratia electus Hungariae, Dalmatiae.) Balra fordúlt mellképe, bajuszos, szakállas és barkós arczczal, fejét bogláros forgóval és tolltarajjal ékes kalpag födi, vértezett mellét bogláros palást takarja. A téren: A. I. (Alba Júlia.)

Hátlapján az elölapi köriratnak folytatása: CRO . SCL . Q. REX . TRAN . PRIN . S . C. (Croatiae Sclavoniae que Rex, Transilvaniae Princeps, Siculorum Comes.) Korona alatt két térre szelt paizs szívében, nyakon nyíllal átszegett két vadlúd, mint Betlen czímere látható; jobbról Magyarország czímere, balról: nap és hold a székelyek, nyilt szárnyú sas

a magyarok, és hét vár a szászok czímerei foglaltatnak.

XIV.

I. Rákóczy György ezen aranya Duvalban le van ugyan rajzolva, de semmi magyar munkában kiadva nincsen.

XV.

Ugyan ez is I. Rákóczy György pénze, Duvalban le van rajzolva, de magyar munkában kiadva nincsen.

XVI.

Báthori István garasa, mint| csegely (Klippe) kiadva nincsen.

XVII.

Bethlen Gábor tojásalaku tallérja, nincs kiadva.

XVIII.

Ezen JohannesKemén Veszerle tábláiban nincsen, Duvalnál s a bécsi Kabinetben található, egy arany súlyu példány, az enyim dupla, kettős arany lévén, kiadandó.

XIX.

Ismert rajz és esztendőszám hosszukás nyomásban; kiadva nincs.

XX.

Emericus Tökölire 1683. vert gúnypénz, egyik felén Tököli arczképét, ezen fölirattal: EMERI TOCKOL. HUNGAROR. REBELL. CAPUT. Túlfelén naphoz haladó Ikarus

tengerbe esése RETRO CADIT AUDAX föliratttal, alul MDCCXXXVIII.

Ezüst, Stur gyüjteményében ólomban létezik.

XXI.

Elölapján: 1 . 5 . 26 . ETATIS SVE 30 (így 20 helyett). II. Lajosnak jobbra fordúlt mellképe, széles karimájú kalapban, palástjának hölgyszörme (Hermelin) gallérját aranygyapju ékesíti.

Hátlapján: *DE*GALLIS (Picardia capta?) ez nem olvasható. Király ellen nő harczol, és e csata jelvekben állíttatik elö.

Mária, Fülöp ausztriai főherczegnek és Kasztalia királyának arragoniai Jankával (Johanna) nemzett leánya, született Brüsselben 1503. évben, II. Lajos (1516—1526) magyar királylyal 1521-ben kelt egybe, ki öt Mohácsnál özvegyen hagyá. Testvér bátyja V. Károly Máriát nevezte ki Németalföldön (le pais bass, Niederland) helytartójáúl, hol háboru ütvén ki, II. Henrik franczia király ellen Mária vezeté hadseregét, mint egykor férje Mohácsnál; és míg Henrik Metz várnak elfoglalására fordítá 1552 erejét: azalatt Mária hadserege élén Pikardiába sietett, mely csakhamar birtokába kerűlt.

Ez emlék Máriának II. Henrik ellen viselt háborújára vonatkozik, melyen néhai férjének emlékezete is megújíttatik.

II. PECSÉTGYŰRŰK.

1-ső sz. a. Stephanus de Bathor Regni Hungariae Palatinus et Judex Comanorum recognoscimus: per praesentes, quod Egregius Martinus Horváth de Mlathovyth Annulare sigillum serenissimi quondam Domini Ludovici Regis, pro quo ipsum serenissima Domina Maria Regina ad quosdam colonos, qui ipsius quondam Domini Ludovici Regis exuvias ex campo Mohath retulerant, diebus superioribus miserat, sub sigillo Magistri Nicolai Canonici Quinqueecclesiensis Reginali majestati coram nobis fideliter reddidit, quod sua majestas coram suis

consilariis discindi fecit, super quo ipsum sua majestas quittum etiam reddidit et expeditum. Nosquoque post suam majestatem modis omnibus absolutum conmisimus, harum nostrarum testimonio mediante. Datum Posony, in festo nativitatis Beati Joannis Baptistae. Anno Domini Millessimo Quingentesimo vicessimo Septimo.

1527. jun. 24. papiron kelt nyugta. Eredetie Mérey Sándor levéltárában. Báthory István nádor pecséte viaszra tett négyszögű papírra van nyomva; a sarkányba foglalt Báthory czímer fölött S. B. P. (Stephanus Báthory Palatinus) betűk láthatók.

A történetből tehát s előhozott adataimból azt lehetne kihozni, hogy ezen általam most rajzban bemutatott Lajos király gyűrűje nem lévén átfűrészelve, nem való, utánozott; mig a régiségbuvár a gyűrűt megtekintvén, első pillanatra kénytelen benne megismérni a XV. század classikus művét, az email mostani korban utánozhatlan valóját. Magyarország koronázott czímere S. Regis Ludovici körirattal, ezen aranyban metszés kétségtelen jeleit bírja a régiségnek. Főbizonyítékul szolgálhat azonban az, hogy több avatott bécsi buvárnak e gyűrűt bemutatván, ennek valóságát kétségbe egyik sem hozá; de nem műértők sem jöttek azon gondolatra, hogy annak valósága fölött kételkedjenek. E gyűrű Belgiumból került vissza. Mások meg azt állitják, hogy Jankovich ezen gyürüt egy Munkács vidékén lakó orosz paptól vette légyen, s hogy ezen gyürü Munkács vidékén találtatott volna; lehet ugyan, hogy Lajos királyunk gyürüjét elveszitette, és a mostani korban megtaláltatott, azután lehet az is, hogy felesége, mint későbbi niederlandi kormányzóné, a királynak talán második gyürüjét magával kivivén, a mostani korban Jankovich kezére juthatott. Egy régiségáros azonban, ki Jankovicscsal régen összeköttetésben volt, azt állitja, hogy bizonyosan tudja, miszerint e gyűrű Magyarországban találtatott, s e gyürü Jankovicsnak még külföldre utazása előtt már birtokában volt. A gyűrű egészen arany, hátfelén s belső oldalán kék mázzal (email), abban arany csillagokkal. Két fő tartja a felső lapot, melybe a királyi czimer aranyba metszve van; mi a mellékelt rajzból világosabban látható.

Arany.

2-ik sz. a. Lodomér esztergami érsek gyürüje ezen fölirással:

LODOMЄ · AЄPS

A gyürü közepét egy nagy mintegy 18 karátos saphir teszi, mind e kő, mind pedig a gyürü foglalása azon kor mívelődését mutatja; hacsak nem római maradék találmány, melyre Lodomér később nevét. metszette; minthogy azon korban egyátalában római gyürük és görög találmányok használtattak díszgyürükül, mit a következendő 3-ik sz. a. általam bemutatandó *Alexander* Episcopus Varadinensis gyürüje is eléggé bizonyít.

Arany.

3-ik sz. a. *Alexander* Episcopus Varadinensis gyürüje: A gyürü közepén 12 karatos gyönyörü kék saphirba a görög Helena mellképe van bemetszve; ez a képzelhető legszebb metszés a görög müveltség legmagasabb fokából. Az ezen követ befoglaló aranyon ezen körirat olvasható:

ALEXANDRI. WARADIN. EPCI †.

Ezen gyürü pecsétnyomóúl használtatott, s a mint látszik s más régibb gyürüinkből is kivehető, általános volt ezen korban a régi római és görög intajo-metszetek használata és a befoglaló aranyon a tulajdonos neve vala olvasható; igy ezen gyürük pecsétnyomó gyanánt szoktak volt használtatni.

Ezen 11-ik váradi püspök története a váradi püspökök leirásában bövebben olvasható.

Arany.

4-ik sz. a. Cseley János fiának gyürüje. Aranyba metszett scorpio-czímerrel s a következő körirattal:

IOh. FILII ChELE † S.

Valószinüleg ugyanazon Cseley Jánosnak fia, ki Magyarország nádora is volt; e család czímerét mindeddig kipuhatolnom nem sikerült.

Arany.

5-ik sz. a. Ezen gyürü az átmenetet képezi, midőn a római intajo használása mint pecsétnyomó, vésett czímerekkel

cseréltetett fel. Egyik felén egy lapis lazuliba metszett római Ceres látható, másik felén pedig egy kar, mely kardot tart; jobbról csillag, balról hold, a közepében egy I betü, vagy talán csak nem kivánván mindig a pecsétgyürüt használni, római Camea adatott hozzája, a gyürü azonban mindenesetre magyar, s ezen kettős használhatása által még érdekesebb.

Arany.

6-ik sz. a. Fehérvári sírbolti találmány, aranyba metszett anjoui liliommal női pecsétgyürü. Ugyanazon sírban találtattak egy magyar ruhának aranylemezei — 13 pár. — Nevezetes azért, mert az eddig találtatott királyok emlékei mind ezüstből valának s csak Károly Robert kezde arany pénzeket s ékeket használni. Nevezetes ez aranylemezeknél még, hogy azok inkább préselteknek látszanak, mintsem vert aranynak. Ennek egy példánya 6. sz. alatt látható. Ezen gyürü Robert Károly leányáé lehetett.

Arany.

7-ik sz. a. Forgách pecsétgyürüje ezen felirással: Petrus Forgách.

A történelemből ismert Forgách Péter gyürüjén a Forgáchok mostani családi czíméréhez hasonló metszvény van: egy meztelen nő, 2 holddal és feje fölött virágbokréta e körirattal: *Comes Petrus Forgách*, mint a rajzon látható.

Arany.

8-ik sz. a. Fél csillag és hold, a középen czímer egy paizsban; fenn keresztecske ezen körirattal: *Comitis Ludovici Appon*. Valjon ezen Appon azon család-e, melyből az Apponyiak származtatni kivánnak, vagy valami német comes Appon, bővebben megvizsgálandó. Érdy, a régiségtani osztály őre, németnek tartja, azonban a rajta látható csillag és hold közönségesen használt magyar czímer, söt a comes név is meglehet nem grófi rangot, hanem Magyarországban már akkor használt hivatali elnevezést fejezett ki.

Arany.

9. sz. a. Tököly forradalmi gyürüje. Saphir alatt ezen az összeesküdtek által használt ismeretes forradalmi fölirás: *Vivat Petrus* Anno 1678 látható.

Arany.

10-ik sz. a. II. Rákóczy Ferencz gyürüje ennek arczképével aranyban.

Arany.

11-ik sz. a. Rákóczy Ferencz arczképével, a rajz szerint régibb izlésü gyürünek látszik. Andrássy család által tartatott fenn.

Arany.

12-ik sz. a. Gusztáv Adolf és neje aranyba foglalt arczképeivel ellátott gyürü. E gyürü az eperjesi protestáns véres jelenetek alkalmával szerepet játszottnak állíttatik, miután ezen gyürü egyik protestánsnál megtaláltatván, erre azért itéletileg halál mondatott.

Arany.

13., 14., 15. stb. sz. a. Mind magyar gyürük s találmányok, de ezek csak kezdő betükkel lévén többnyire ellátva, csak hosszas buvárkodás s esetleges történelmi felfedezés után, lehetend egyenkint meghatározni.

Bebek gyürüje, mely családom tulajdona ugyan, de kezeim közt nem lévén, annak leirását későbben adandom, úgy mint azon számos gyürükét is, melyek gyüjtésével foglalkozom.

Arany.

IV.

NYITRA-IVÁNKA TERÜLETÉN

1860. ÉS 1861. ÉVBEN

KISZÁNTOTT

BYZANTI ZOMÁNCZOK

A XI. SZÁZADBÓL.

KÖZLI

ÉRDY JÁNOS,

M. AKAD. R. TAG.

NYITRA-IVÁNKA TERÜLETÉN
1860. és 1861. évben kiszántott
BYZANTI ZOMÁNCZOK, A XI. SZÁZADBÓL.

Közli
ÉRDY JÁNOS,
M. Akad. r. tag.

Konstantinápolyról kell szólanunk és röviden elmondanunk: mi történt ott a császári palotában a XI. század első felében, mint amaz erkölcsi elhanyatlás korában, mellyben az elhatalmazott feslettség, és minden saját nevén meg nem nevezhető bűn, jó eleve hirdeték a keleti birodalom végpusztúlását.

A császári palota ragyogó belsejében, a kéjmámorban nyavalygó császárok, másoktól segítve mozogtak akaratlanúl, kiktől a hazaárulás, nyílt pártütés és minden bűn jutalmat követelt, és ha elvétve oly férfi lőn császárrá, ki kész és képes volt az alászállott császári tekintélyt emelni s a birodalom kínszenvedéseit enyhíteni, annak élete azért forgott veszélyben; mivel jobb volt a többinél; mert ennek kormánya alatt az igazgatás élén álló udvaronczok titkos bűn, a tartományok főnökei nyilvános zsarolás után meg nem gazdagodhattak.

A császári palotában 1028. évi nov. 9. szokatlan mozgalom támadt, mint mikor rosszúl áll a világ. E palota belsejében a kéjvadászó s hatalomra vágyó nők lépdelének a szőnyeges padolaton egyik teremből a másikba; a főpapok titkos ajtón gyülekezének, a nyájasan hajlongó udvaronczok, terveket koholva, hol jövének, hol távozának.

Mindezek azért történtek; mert a 70 éves császár XI. Konstantin beteg volt, és udvari tanácsot tartottak arról: kire szálljon kimúltával a császári korona?

II. Basilius és öcscse XI. Konstantin, II. Román fiai kezdetben együtt ültek a császári trónon; II. Basilius halálával, mivel nem volt örököse, XI. Konstantin 1025—1028. egyedül lőn császárrá, kinek nem volt férfi utóda. Három leánya közül Eudocia apáczák közé iratá magát; és így Zoe és Theodora számítottak a főhatalomra. III. Román, ki Argyrus melléknevet viselt, mint a beteg császárnak rokona, köztiszteletben állott.

Románt a beteg császár magához hivatá azt adván neki értésül: űzze el nejét, adja egyik leányának kezét, kivel foglalja el a császári trónt. Román ez ajánlatot el nem fogadá; mert szeretett Ilonájától elválni nem akart. Mire a császár kijelenté: Rád bízom, válaszsz leányom és vakítás között. Román hallgatott. Most látta, hogy veszély örvényébe jutott; most tűnt fel előtte, mi volt az udvari tanács határozata, melynek végrehajtása a beteg császárra bizaték.

Román készebb volt vakságot tűrni, mint nejétől megválni. E gondolatban távozni akarván, az udvaronczok körébe jutott, kik majd arról értesíték, hogy neje apáczazárdába vonúlt, majd sürgetve az elrendelt egybekelést, így vigasztalák: ne aggódjál, eddig rokona, barátja voltál a császárnak, most légy veje, jöszte, Zoe jegyesed vár. Román nem tudván mi történik vele, alig jöhetett eszméletre; karján vezetve vitték félaléltan egyik teremből a másikba, a hol megállapodának, ott két ajtószárny nyílt meg előttök, mire nagy csend lőn; Zoe és Román előtt a patriarcha állott egyházi díszöltözetben, és rájok adá áldását. Harmadnap múlva meghalt a császár XI. Konstantin 1028. és az udvari nászvigalmat mély gyász váltotta föl.

III. Román 1028—1034. császárnak fő gondja nem a közigazgatás, hanem az volt, hogy üres kincstárát jobb karba állítsa, melynek gyorsabb megtöltésére elviselhetlen adóval terhelé s ezzel maga ellen zúdítá az úgy is kizsarolt birodalmat; innen majd titkos összeesküvés, majd nyílt pártütés

fenyegeté, melynek lángjait Theodóra szítá föl; mire Zoe pártoskodó húgát Theodorát apáczazárdába utasítá.

A kéjvadászó s gyönyörökben telhetetlen Zoe, paphlagóniai Mihály, alacsony származatú; de kedves arczvonású fiatal udvaroncz karjaiba vetette magát, és méreggel tört férjének élete ellen. Románnak, a neki nyújtott nem elég erős méreg kinos fájdalmat okozott, melynek enyhítésére fürdőt használt a palotában, hol vízbe fulasztották.

Alig hültek meg Román tetemei, Zoe legott magához hivatá Elek patriarchát, ki megdöbbent a tudtára esett császár halálán; Zoe azon kivánsága pedig bámulatra ragadta, hogy adja őt azonnal össze paphlagóniai Mihály udvaronczczal. Elek patriarcha jobbnak vélte az egybekelést elhalasztani; mert nászünnepet és temetést azonegy időre, nyilvános botrány nélkül, nem rendelhet. Zoe nem hagyott föl szándokával, nagy arany halmazra mutatván, így szóla hozzá: jutalmad itt áll készen. Mire a patriarcha elpártolt az erénytől, megváltoztatá határozatát és rájok adá áldását.

IV. Mihály, ki hazájától paphlagóniai melléknevet viselt, 1034—1041. császár, az egybekelési szertartás után, legott kihirdeté Román kimúltát és azt, hogy az özvegy császárné Zoe a birodalom javára neki nyújtá kezét, mihez kétségtelen joga volt.

A paphlagóniai testvérek ezek voltak: János, Mihály, Niketas, Konstantin és György. János, Konstantin és György heréltek és kóbor kuruzsolók (charlatán) voltak; Niketas és a császárrá lett Mihály mint pénzváltók, álpénzt gyártottak.

János régóta szolgált Román házánál, ki megszokott inasát a császári palotában is megtartá szolgálatában, hol behízelgé magát a szerelmi kalandokba merült Zoe bizalmába, többi testvéreinek is szerzett az udvarnál hivatalt és fényes alkalmazást. E ravasz János titoktudással a császárnét hatalmába kerítvén, addig űzte cselszövényeit, míg Románnak, régi urának kivégeztével öcscsének Mihálynak meg nem szerezte a császárságot.

A császári árnyékhoz hasonló Mihály nehéz kórba esett, vagy az akkori hit szerint ördöngőssé lett; azon gyötrelmes érzet is kínozta, hogy Román ellen vétkezett: monostorokat

és kórházakat építtetett, imádságnak, bűnbánatnak és vezeklésnek szentelé életét, hogy bűnbocsánatot, lelki s testi nyugalmat nyerjen; de azért nem mondott le a császárságról, hanem azt rokoninak akarván biztosítani, nővérének Máriának és István patriciusnak fiát Calaphates Mihályt caesarnak nevezte ki, ezt a magtalan Zoe fiává fogadta, hogy ő legyen a császárságban örököse.

IV. Mihály a birodalom kormányzását bátyjára a herélt Jánosra bízta, ki azokat, kik Román alatt hivatalt viseltek, mind eltávolította. Öcscsét Niketást syriai kormányzóvá nevezte ki, a császári palotát új heréltekkel és hölgyekkel népesítette meg; a ki szót mert emelni akár ellene, akár öcscse Mihály ellen, azt vagy számüzte, vagy bezáratta. Az utóbb császárrá lett Monomachus melléknevü Konstantint, erős várban őrízteté. A császárnét vigyázó szemmel tartván, rajta zsarnokúl hatalmaskodott úgy, hogy a büszke Zoe elhatározta tömlöcztartóját, mert így nevezé, méreggel öletni el; de a császárné terve elárúltatván, János még nagyobb szigorral bánt vele.

E közben a császár Mihály elerőtlenedett, az általa épített monostorba vonúlt, hol betegsége s kínjai napról napra növekedtek, melyek 1041. évben véget vetettek sanyarú életének.

IV. Mihály kimúltával Calaphates melléknevü V. Mihály, Zoe fogadott fia és caesar, foglalta el a császárságot, ki a herélt Jánost, anyjának bátyját, kitől a császárné is szabadúlni akart, legott számüzte, és hogy függetlenül gyakorolhassa zsarnoki hatalmát, Zoet, hívei tanácsára, leginkább Konstantin anyja bátyjának rábeszélésére, a császári palotából apáczazárdába üzte.

E hálátlanság hírére Konstantinápoly fölzendült, a lázongó nép Zoet és Theodórát kivánta egyhangúlag és hozta legott az apáczazárdából vissza, hogy foglalják el az őket örökségileg illető császári trónt. A felbőszült népcsapatok a császári palotára rohantak, hol ellenállásra találtak; mert a palotát fegyveres őrcsapatok védték, ezeket heves harcz és öldöklés után szétszórták, a palotát elfoglalták, hogy Mihályt megfoszthassák a császárságtól, melyről önként lemondani

nem akart. Mihály és Konstantin rettegve látták, hogy a népnél engesztelhetlen gyülölségbe estek, még jókor hagyták oda a palotát és monostorban kerestek menedéket. Keresztelő szent János templomában, szerzetes köntösben imádkoztak, mikor őket a bosszúra feltüzelt népcsoportok megrohanták, a templomból bőszülten kihurczolák, és előbb Konstantint, utána Mihályt megvakíták, 1042.

Zoe és Theodóra a nép bizalmából és akaratjából foglalták vissza a császári trónt, mint örökségöket. A 60 éves Zoe, azt adván színül a tanácsban elő, hogy gyönge karjai nem bírják a birodalmat ellenségeitől védelmezni, s így férjhez kell mennie, ezt kivánja a közhangulat. A fiatal és szép Katepano Konstantin volt az élemedett Zoe választottja, ki iránt régóta símulékony hajlammal viseltetett. Nem sokára hírül adják Konstantin nejének, hogy szeretett férjétől el akarják választani, féltés zúdúlt föl keblében és férjét, hogy másé ne legyen, méreggel ölte el. Zoe e váratlan baj után, számüzött fényes származatú Monomachus melléknevü Konstantint hivatta udvarába, kinek kezét és trónját ajánlá föl 1042. évi junius 11-kén, ki más nap meg is koronáztaték.

E Monomachus mellékneyü XII. Konstantin 1042—1054. császár, Zoe és Theodóra iránt nagy tiszteletet mutatott ugyan; de Zoet nem kedvelte, kivel azért kelt egybe, hogy a császárságot megszerezze. Az államügyek vezetését másokra bízta; mert Sclerena nevü ritka szépségü kedvesével szerelmi kalandokba merült, kinek Konstantinápolyban fejedelmi palotát építtetett, melyben fajtalan vigságban tölté minden idejét, és Sclerenáját, szíve mindenét, kincsekkel halmozá el.

XII. Konstantin császár, részint a közjövedelmek fecsérlései, részint botrányos kicsapongásai miatt, a kizsarolt nép gyölöletét vonta magára; de ő a nép hangulatára nem sokat hallgatva, ünnepélyes diadalmenetet rendelt, melyre tömérdek sokaság gyült össze, hol ezeket hirdeté ki: tartsák tiszteletben Sclerenát és nevezzék őt Augusta czímen. E hirdetést altalános kiáltozás szakítá félbe: „Nem kell Sclerena!“ és az egész néptömeg fölzendült. Zoe és Theodóra engesztelő szót emeltek a felbőszült néphez, mire minden elcsendesült.

Rövid idő múlva megszünt élni Zoe 1050. évben, 70 éves korában.

XII. Konstantint lábköszvény kezdé kinozni, fájdalmai között kolostorba vágyakodék, hol elgyengülve, ámbár Theodóra iránt nagy tiszteletet színlett: mégis hadvezérét Nicephorost nevezé ki utódául; de Theodóra Konstantin halálát közelgetni tudván, már annak 1054. történt kimúlta előtt foglalta el a császári trónt.

Theodóra 1054—1056. császárné, XII. Konstantin hült tetemeinek eltakarítása után, legott börtönbe záratá azokat, kiknek tanácsából Nicephorus emelteték császárrá. Nicephorust, hogy mint trón követelő zavart ne támaszthasson, kolostorba csukatá. Theodóra nem sokára, az agg kor lankadtsága miatt betegségbe esék, és az udvari heréltek tanácsát követve, az élemedett harczos, Stratioticus melléknevü VI. Mihályt választá utódául és elhagyá a világot 1056. évben.

Az eddig szóban volt császárok, és császárnék összeállítva ezek:

XI. Konstantin.
1025—1028.

Eudocia.
Zoe.
Férjei :
a) III. Román.
1028—1034.
b) IV. Mihály.
1034—1041.
c) **XII. Konstantin.** (Monomachus.)
1042—1054.
Theodóra.
1054—1056.

Ezek aranyérmeit Saulcy vizsgálja, ki XI. Konstantin, III. Román, XII. Konstantin és Theodóra aranyait ismerteti meg és rajzban állítja elö, melyeket az akkori byzanti jelmez (costume) végett is méltó megtekinteni. [1])

Most szólhatunk azon Nyitra-Ivánka területén 1860. és 1861. szántás közben talált aranylapokról, melyek Marko-

[1]) Essai de Classification des suites monétaires Byzantines. Par F. de Saulcy. Metz, 1836. 8. p. 257—278. Planches. 4. Planche XXIII. XXIV.

vich Tivadar közbenjártával, vétel útján jutottak a m. n. Muzeumba, Huszár János nyitra-ivánkai közbirtokostól, és melyek az ide csatolt hív rajzban láthatók. Az

I. aranylapnak fölirata ez: 3ωHOIЄV CAIBAIC. ΓÁTH ÁVΓϒCTA.

Zoe talap fölött áll fénykörös és koronás fejjel, jobbját melléhez hajtva, baljában kormánypálczát tart, byzanti köntöse aranydíszszel mozaikképpen kirakott zománcz, oldalain lombozat között hat sólyom látható. Találtatott 1861.

II. aranylapnak görög fölirata így olvasandó: „*Constantinos autocrator Romeon* (*Ρωμαιων*) *Monomachos.*" XII. Konstantin talap fölött áll koronás és fénykörös fejjel, jobbjában császári zászlót (Labarum) tart, hosszú byzanti köntöse aranydísszel mozaikképpen kirakott zománcz, oldalain lombozat között hat sólyom látható. Találtatott 1860.

III. aranylap görög fölirata ez: „*Theodora Neosebastate Augusta.*" Theodóra császárné talapon áll koronás és fénykörös fejjel, jobbjában kormánypálczát tart, hosszú byzanti ruhája oly ékesítésű, mint az előbbiek, oldalain hasonló lombozat között hat sólyom tűnik elő. Találtatott 1860.

IV. aranylapnak fölirata imez: „ἡ Ἀλήθεια; (he Aletheia), a mi annyi, mint Igazság, valóság (Veritas). Ez áll fiatal nő alakban, fénykörös fejjel két pálmafa között. Találtatott 1860.

V. Iratlan aranylapon, tánczosnő (mások angyalnak mondják), ábrázoltatik, fénykörös és homlokszorítóval, ékes feje fölött két kezével szalagot vonva; felső öltözéke zöld, az alsó kék, jobbról négy sólyom látható. Ez szinte az előbbiekhez hasonló zománcz. Találtatott 1860.

VI. Hasonló tánczosnő; de felső öltözéke fehér, alsó kék, körötte lombozat között négy sólyom. Találtatott 1861.[1])

A művészileg kiállított ezen aranylapoknak öszhangzó díszítése s azonegy modorú kivitele, ugyanazon művészi öt-

[1]) A fénykör; nimbus értelmeit és használatát Pitiscus adja elő. Lexicon antiquitatum Romanar. Leovardiae, 1713. fol. Tom. II. 267. 268. Cf. Rich, Dictionaire des antiquités Romaines et Grecques. Paris, 1859. 8. 427. 428.

vös kézre mutatnak, és kivált a három utolsó lapnak ábrázolatai XII. Konstantin vagy nászörömeire, vagy azon vigalmaira emlékeztetnek, melyeket az, Sclerenája palotájában töltött.

Az agyagműre, üvegre, vagy fémre forrasztott, fémsavítással színezett áttetsző üvegfolyadék, zománcz (Encaustum, Email) néven hivatik.

A régi görög és római zománcz művészet (*Ἐγκαυστική*, Encaustica) feledékenységbe ment, nem is erről, hanem egyedül a fémre forrasztott byzanti, keleti (arab) és nyugati zománczról akarunk röviden szólani, mely háromféle:

1. Borított zománcz (Encaustum incrustatum), mikor a fémlapon kijelölt rajzvázolatnak emeltebb hézagai mozaikképpen húzatnak be. A régi időkben, vagy a VI. század első felében és középkorban, úgy látszik, ez volt a zománcz előállításának egyetlen módja, egész a XIII. század bezártáig.

2. Domború zománcz (Relief Email), hol a fémlapra vázolt emelkedő ábrázolatok és ékesítések áttetsző zománczczal vannak kiszinezve. Ezt az olasz kisebbszerű művészek találták föl a XIII. század végével.

3. Zománcz festvény, mikor a fémlapra tervezett ábrázolatok és ékesítések zománcz színezése, más festési mód szerint ecsettel történik. Ez a francziaországi Limoges városban keletkezett a XV. század második felében.

Az első nemű vagy borított zománcz kivitele vagy előállítási módja kétféle:

a) Az előállítandó képek rajzait fémvonások képezik, melyek a fémlapra erősítetnek meg és a hézagok zománczczal töltetnek be. Ez a befoglalt (cloisonné) zománcz, melyhez aranylapjaink tartoznak, ezeken a rajz vázlatának árnyéklatait, és mintegy mozaikképen elhintve csipkézett apró ékesítéseit aranyszálak képezik; mert a XI. század végével és XII. század elején csak ritkán fordúl elő rézlapra forrasztott zománcz. A befoglalt zománcz, a zománcz nemek között legritkább és legnagyobb becsű.

b) A fémlapon zománczczal betöltendő völgyeletek vésetnek; de a rajzok vázlatai emeltebben hagyatnak. Ezt emelt terű (champlevé) zománcznak nevezik, melyhez tartoznak azon bécsi sz. István első vértanú templomának rézlapjai,

melyeket Dr. Heider Gusztáv ismertetett meg [1]. Az emelt-terü zománcz épen nem ritka, sőt gyakori s közönséges a zománcz nemek között.

A befoglalt és emelt terü, a kivitelben egymástól különböző zománcz müveket, nem kell a niello müvekkel összezavarnunk, melyekről máskor szólottunk. [2] A niello müvek fémlapjai nincsenek zománczczal beborítva, mint az akár befoglalt, akár emelt terü zománcz fémlapjai. Ezeket maga az idő különbözteti meg a niello müvektől; mert a zománcz bura idővel fölpattog és hámlik, mint a boglárfa (platán) kérge; ez a niello müveknél, hol zománcz bura hiányzik, meg nem történhetik.

A befoglalt zománcz régi keleti müvekhez tartozik, vagy annak utánzása: az emelt terü zománczok nyugati müvek. Konstantinápolyban már a VI. században készítgettek zománcz müveket; ha igaz, hogy azon ékszerek között, melyeket I. Justinus (518—527.) császár Hormisdas (514—523) pápának küldött ajándokúl, zománczos egyházi lámpa is említtetik. Justinus utóda I. Justinian († 565.) kora volt a byzanti zománcz müvészet fejlődésének és haladásának időszaka. Justinian és neje Theodóra, a Zsófia egyház oltárait zománczos aranymüvekkel ékesítették föl.

A tudományt és müvészetet pártoló Porphyrogenitus mellék nevü X. Konstantin, VI. bölcs Leo fia (945—959.) császársága alatt, a zománczot nem csak ékesítésekre használták a byzanti müvész ötvösök, hanem azt már arczképek előállítására is alkalmazták, és apróbb zománcz készítményeikkel a nyugati tartományokban kereskedést üztek, melyekkel a nyugati ötvösök saját müveiket ékesítették.

Olaszországban a zománcz müvészet a X. században kezdett fejledezni. A monte-casinoi sz. Benedek szerzetének monostora egykor nagy hirben állott, melynek apátja a X. században az egyház oltárát zománczos aranymüvekkel akarván földiszíteni, kénytelen volt nehány szerzetest Konstanti-

[1] Mittheilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1858. III. Jahrgang. November. December.

[2] Magyar academiai Értesítő. 1850. III. sz. 168. l.

nápolyba küldeni, hogy a kivánt zománcz müveket ott vásárolják meg. Ugyanez a casinoi apát byzanti mestereket hivatott monostorába, hol a szép müvészet majd minden ágának tanodát alapított, itt volt a latin zománcz müvészetnek is első iskolája vagy műhelye (officina monasterii), melyből a müvészet Olaszországban annyira elterjedett, hogy a XII. században a keleti zománcz kereskedést majd egészen megszünteté; mert a toskánai zománcz müvészek már akkor nagy hirben állottak, kik a byzanti befoglalt zománcz előképeihez ragaszkodtak egész a XIII. századig; ennek végével az olasz müvészek, eltérve a byzanti modortól, saját domború zománczot kezdtek előállítani, mint föntebb mondatott.

A XIV. század első felében a zománcz ékesítések azon kivitelét és előállítási módját fogadták el, mely Francziaországban már a XIII. század óta volt gyakorlatban; ez abból állott, hogy a lapra forrasztott kék zománcz térre ezüst vésőzetü (ciselirung) ékesítéseket alkalmaztak; ámbár a zománcz müvészek nagyobb része megmaradt a XIII. századi gyakorlat mellett, és a domború véseményeket áttetsző zománczba foglalta; mert ez előállítás érte el a zománcz müvészet legmagasb fokát.

Csakhogy a zománcz müvészet kezdetét, fejlődését és haladását léptenként, és mintegy nyomról nyomra követni nem tartozik czélunkhoz; ezt, mint nálunk még most nehéz munkát másnak engedjük át azon megjegyzéssel, hogy a zománcz és más régiségtani müvek leirása rajzok nélkül úgy, mint magok a költséges rajzok leirás nélkül nehezen érthető félmunka.

Azt már fönnebb olvastuk, hogy a X. században a casinoi monostorban volt a latin zománcz müvészetnek első iskolája, a mi azért figyelmünkre méltó; mivel leghihetőbb, hogy azon zárt koronát, melylyel sz. István koronáztaték meg ezeredik évben első magyar királyul, a monte-casinoi zománcz iskolában készitették. Annyi bizonyos, hogy e korona a X. század második felének müve, melynek latin föliratai mutatják, hogy azt nem byzanti mester, hanem latin müvész alkotá; latin zománcz müvészetnek pedig azon korban, egyedül a casinoi monostorban volt iskolája. Ide járúl az is, hogy e korona készitőjének kezdő müvésznek kellett lennie; mert az azon

korú byzanti zománczot nem birta egész tisztaságában előállítani. Az is kétségtelen, hogy sz. István összeköttetésben állott a casinoi monostorral; mert a pannonhegyi szerzetnek, 1001. évben kelt adománylevelében, oly szabadságot adott, milyennel bírt a casinohegyi monostor, melynek sz. István utóbb aranykeresztet ajándékozott oly kéréssel: küldene hozzá nehány szerzetest, az általa ujdon alapított monostor szervezésére. [1])

A magyar koronának alsó görög része byzanti mű a XI. század második feléből, ezt, mint tudjuk, Dukasz Mihály (1071—1078) byzanti császár küldé I. Gyéza (1074—1077.) magyar királynak háladatosságból, hogy hadi foglyait váltságdíj nélkül szabadon bocsátá. E görög nyílt koronának fölirata megnevezi mind az ajándékozó byzanti császárt, mind az azt elfogadó magyar királyt. Innen van, hogy e byzanti nyílt koronát részletesen szokták leírni [2]); de a latin korona eredetét még senki sem derítette föl.

Arról nem igen szólnak az írók, hogy a latin és görög két főrészből álló magyar királyi koronának két példánya létezik. Erzsébet Albert (1437—1439) király özvegye, mint tudjuk, fiát a kisded Lászlót 1440. évben III. Fridrik (1439 —1493) császár gyámságára bizta, kinél a magyar királyi koronát is letette. És így Fridriknél nem a magyar királyi korona, hanem Erzsébet házi koronája volt elzálogítva.

Hunyadi Mátyás (1458—1490) király és III. Fridrik császár 1463. évben béke szerződésre léptek, melyben ki volt kötve, hogy Fridrik császár az Erzsébet királyné által nála letett magyar királyi koronát és Sopron várost köteles visszaadni. A békekötés végrehajtására kinevezett követek megindultak Bécs-Ujhelyre (Neostadium), hova 3000. lovast vittek magokkal, hogy a koronát ünnepileg és bizton haza hozhassák; de Fridrik csak a váradi püspököt Vitéz Jánost, utóbb esztergami érseket bocsátá a várba 200. lovassal, a többiek kénytelenek voltak Sopronba menni s ott várni be a korona átadását. Vitéz a magyar királyi korona átvételéhez akart

---

[1]) Pertz, Script. VII. Chron. Mont. Casinensis. pag. 674.

[2]) Mittheilungen der k. k. Central-Comission. August. 1857. II. Jahrgang. Nro. 8. 201—211.

fogni, mely majd 24. évig volt Fridrik birtokában; de Fridrik más a valósághoz hasonló koronát készíttetett miként állítá azért, hogy ha az egyiket el találnák lopni, maradjon meg a másik. Vitéz a valóságos koronát nem ismerte s az egymáshoz hasonló két korona között választani nem mert, hanem, hogy Fridrik meg ne csalja, az öreg Palóczy Lászlót hivatá el Sopronból, az átveendő korona megvizsgálására, ki mivel gyakran volt alkalma a koronát látni bátyjánál György esztergami érseknél, azt a hátúlsó részén befoglalt zafir, alig észrevehető repedéséről ismerte föl. Tehát nincs okunk kétségbe vonni, hogy a magyar királyi korona két példányban létezik.

A magyar királyi koronától különbözött a magyar királynék koronája. Már sz. István nejének Gizelának volt drága kövekkel ékes arany koronája, melyet II. Endre király akkor vett el a veszprémi templomból, hol őrízteték, mikor keresztHadjáratra készült.

Koronát vagy koronkát a magyar nemes hölgyek is viseltek. Erzsébet Robert Károly (1309—1342) király özvegye, I. Lajos anyja, 1343. évben érkezett Rómába, honnan harmadnap múlva Nápolyba indúlt el fiához Endre királyhoz. Nápolyba menetelét egy névtelen szemtanú így beszéli el: A királyné (Erzsébet) négy lovas hintón jött Nápolyba, ötven arany sarkantyús lovas kiséretében, a hintón nyolcz grófnő ült vele szemközt, utána más hintóban nemes nők ültek, magyar fátyollal és szín arany koronkákkal (coronette) ékesítve. A királyné jobbján négy úja félig le volt vágva. [1])

Pótlék.

1861. jun. 20. Markovics hozott Nyitra-Ivánkán talált 2. aranylapot:

1. Álló nő ábrázoltatik mellén keresztbe tett kezekkel, oldalain két zöld fa, következő fölirattal: *HTΔΠI—NOCII.*

2. Gömbölyű, fölirata ez:

(A) *ANΔPEΔC.*

Mutató, közép és kis ujj emelésével, görög áldás.

[1]) Muratorii, Antiquitates Italicae medii aevi. Mediolani, 1740. fol. Tom. III. col. 316—318.

V.

MAGYARORSZÁGBAN TALÁLT

KŐ- és BRONZKORI

RÉGISÉGEK.

KÖZLI

Id. KUBÍNYI FERENCZ,

M. AKAD. T. TAG.

mely keverék bronznak neveztetett, a vassal sokkal későbbben ismerkedtek meg az emberek, melynek egyik oka onnan magyarázható, hogy a réz a természetben oly állapotban fordúl elő t. i. termék állapotban, melyre mint érczre könnyen ismerhettek, holott a vas termék állapotban nem találtatik, kivévén a meteor vasat, melyet a régiek szinte nem ismertek; másik oka, hogy a réz könnyebben olvasztható mint a vas, melynek olvasztásához nagyobb fokú meleg kivántatik, melyet előteremteni nem tudtak. Ezen korszakba sorozandók a kőhalommal betakart sírok; ez volt szoros értelemben a holt tetemek megégetésének korszaka is, midőn az összeégetett testek hamvvedrekbe vagy kőládákba tétettek. Az efféle hamvvedrekben gyakran bronzból készült tők vagy kis kések találtatnak; ezen korszakhoz tartoznak az oly gyakran előforduló celtek vagy is bronz vésők, aranyból és electrumból készült tárgyak is fordúlnak elő, de még nem volt eset, hogy ezüstből készült tárgy találtatott volna; valamint arra sincsen eset, hogy valamely tárgyon, mely a bronz korszakhoz tartozik, írás fedeztetett volna fel.

3. A harmadik és a pogány régiségekre nézve az utólsó a *vas korszak*, midőn t. i. a rézből és bronzból készült tárgyak helyébe a vasból készültek léptek. Ide tartoznak különféle fegyverek és más eszközök. Ezen korszakban a bronzból készült tárgyak is használtattak, mindazonáltal más alakban, ilyenek voltak a bronz ékszerek, markolatok, kanalak stb., de más czifraságokkal ellátva. — Némely régiségek egy átmeneti korszakra mutatnak, midőn a vas becsesebb volt a réznél, így p. o. a szekercze rézből készült, az éle azonban vasból, így szinte a rézből készült gyilok élei vasból valának abba illesztve. — A sírkamarákban és sírhalmokban ezen korszakban már fa is fordúl elő. A holt testeket olykor megégették, olykor a nélkül, hogy azokat megégették volna, eltemették; gyakran székbe helyezve, vagy lovastól egy sírba temetve. Ekkor már az ezüstöt és az üveg edényeket használták.

Egyes régiségek és azoknak korszakai meghatározására nézve útmutatásúl szolgálnak még az egyes régiségeken előforduló vonások és czifrák.

A kő korszakból levő régiségeken csekély czifrák többnyire egyes vonások, a sírkamarákon vagy sziklákon egyes bevésések fordúlnak elő, melyek egyedül durva körrajzoknak tekinthetők, ezek sokban hasonlítanak a vad népek képbetűihez. (Hieroglyph).

A bronz korszakban a czifrák kifejlődtebbek és tökéletesebbek. A hullám, a gyűrű vagy karika, egyszerű csiga és kettős csiga alakúak. Az egyszerű csiga alakúak alkalmasint a gyűrű vagy karika idomú czifrákból származtak, a kettős csiga alakúak pedig az átmenetet képezik.

Az utolsó vagy is vas korszakban a kígyó és sárkány alakú czifrák fordúlnak elő. — Számos run kövek (Runensteine) kígyókkal ékesítvék, melyekben gyakran írás is foglaltatik. A kígyó és sárkány alakú czifrák, arany, ezüst és más érczekből készült ékszereken is fordúlnak elő, melyek ezen korszakba sorozandók. A legutólsó pogány és az első keresztény korszakban a kígyók többnyire sárkányokkal és más ábrándos állatokkal váltattak fel, és legrégibb épületeink ilyetén czifrákkal ékesítvék, melyek Európának nagy részén használatban voltak, mígnem azokat a nemesebb góth izlés ki nem szorította.

A korszakoknak ekkénti felállítása azonban nem tökéletes, igen bajos levén a korszakok közti végvonalt bizton kijelelni. A régiségbúvárok magok is átlátják, hogy ezek még sok tékintetben igen tökéletlenek, és hogy nem mindenütt alkalmazhatók, csak tájékozásúl szolgálhatnak, kivált hazánkban. A két első korszakhoz tartozó régiségek hazánkban eddigi tapasztalatok nyomán, más körülmények között fordúlnak elő. Alkalmasint a nálunk talált régiségek meghatározására nézve más rend és kulcs lesz kijelelendő. De ettől még távol vagyunk adatok hiánya miatt; az adatok oly csekélyek, hogy új rend felállításáról jelenleg szó nem lehet. Hogy e tekintetben czélt érhessünk, egyes lelhelyek, egyes régiségek nem elegendők, mentől több lelhelyek kikeresendők, a legnagyobb pontossággal felásandók, összeállítandók és leírandók. Vajha többen követnék igen tisztelt tagtársunk Érdy János úr példáját, őt illeti a dicsőség, mert ő volt az első, ki a haj-

dankori régiségeknek ásatását tudományosan kezdette meg, és számos ásatásokat be is fejezett.

1821-dik év óta a Magyarországban talált hajdankori régiségek gyüjtésével foglalkozván, e tekintetben jeles gyüjteményt állítottam össze, erre leginkább a kis-terennei Hársas-hegy szolgáltatott alkalmat. Nem csak a Hársason, de más helyeken is számos ásatásokat tétettem. Egykori bronz gyüjteményemnek romjai a M. N. Muzeum régiséggyüjteményében láthatók, azok között a Hársas-hegyen felfedezett régiségeknek is egy csekély része.

Az általam részint régibb időben, részint az utóbbi két évben, és a m. é. (1860) jun. havában végrehajtott kutatások és ásatások eredményéről lesz szerencsém értekezni. Három lelhelyre bátorkodom a tisztelt Akademia figyelmét felkérni: a kis-terennei Hársas vagyis Arany-, a lapujtói Póka és a gombai Várhegyre.

A mi a *kis-terennei Hársas-hegy* és az ott általam felfedezett régiségeket illeti.

Kis-Terenne helység a palóczok egyik nevezetes lakhelye, Nógrád megyében fekszik a Pásztó felé vezető országúttól keleti irányban a Zagyva és Tarján kártékony patakok mentében. A falun végig menve dorogi puszta felé keleti irányban, az úttól balra emelkedik a Hársas, mely egy külön álló, jelenleg kivált éjszaki oldalán elárkosodott hegy. A Hársast kelet felől félholdként hegyek övedzik körül, melyeket egy keskeny völgy választ el. A Hársas éjszaki oldala felől tágas völgy terül el, melyen az azon keresztül kígyódzó Kazár pataka szemünk láttára időről időre homokos iszapot tesz le és iszapolásai által egy új árvízi képződményt idéz elő.

Földtani tekintetben véve a Hársas a geológra nézve igen nevezetes pont. Felső területén régibb alluvialis iszapos agyag találtatik, melyben édes vízi kagylókat már 1833-dik évben fedeztem fel, és alkalmat nyújtottam egy földtani adat felfedezésére, melyről igen tisztelt tagtársunk Szabó József úr közelebb múlt september hóban, a hely színére velem kimenvén, minekutána maga is a Hársas hegy területén édes vízi kagylókat, úgynevezett uniokat, talált, tökéletesen meggyőződött, mely adatot a mint tudva van, a közelebb múlt nagy

gyülésen tartott jeles értekezésében fel is használta. A Hársas az alluvialis iszapos agyag alatt puha homok követ tartalmaz, melyben szilárdabb minéműségű homokkő vékonyabb vastagabb, olykor több láb vastagságú vízirányos erekben vonúl keresztűl, az egész hegy az azt környező hegyekkel együtt ilyetén homokkőből áll. Az efféle homokkövet a palóczok Apoka-kőnek nevezték el. Az Apoka Nógrád és Gömör megyékben a palócz földön több □ mértföldre terjedő hatalmas képletet képez. A Hársas-hegy ezen sajátságos képletnek egyik végfoka, melyen az érintett kagylókon kivül osztrigák is előfordúlnak nagy mennyiségben; szerencsés voltam Szabó József úr társaságában egy balanust is találni. Minthogy az Apoka a palóczok lakta területen fordúl elő, szabadjon azt a palóczok emlékezetére palócz képletnek neveznem. A kagylók nem csak a Hársas felső területén, hanem a régiségek között is előfordúlnak. Hasonló kagylók (unio) a régiségek között más helyeken is találtatnak. Ezekhez hasonló kagylókat a szobi vaspálya mentiben, attól jobbra az ottani dombok oldalaiban levő sírgödrökben is igen tisztelt tagtársunk Érdy János úr társaságában találtam, találtunk ilyeneket Kovács Gyula úrral a hegyaljai egyik földtani kirándulásunk alkalmával Alsó-Dobszán a Hernád partján Abauj megyében az ottani régiségek között.

A Hársason mintegy 50 év előtt, a helybeli lakosok előadása szerint lábas erdő díszlett, minthogy pedig rajta számos hársfa találtatott, Hársasnak; későbben az ott előfordúló arany eszközökről, kivált arany sodronyokról, aranyhegynek neveztetett el, e két név mostanáig is fennáll. Sokszori és több évi fáradozásaim és nyomozásaim után sem jöhettem arra, hogy a helybeli lakosok mi módon és mikor jöttek legyen az ott található arany és egyéb régiségek nyomába? Annyi bizonyos, hogy első években, midőn a helybeli lakosok a hegy felsíkját, és némely helyen annak oldalait szántóföldeknek kezdették használni, régiségekre nem akadtak, csupán későbben, mintegy 41 év előtt jöttek némelyeknek nyomába; eleinte az arany sodronyt a helybeli palócz legények kalapjaikra tekergették, de az éles szemű Izrael népnek házaló fiai, a kalap mellett csillámló sodronyt csak

hamar aranynak ismervén fel, az illető tulajdonosokat eleinte egy pár itcze borral, későbben nehány forinttal kielégítették, de ezen nyerészkedés megakadályoztatott legalább egy időre az által, hogy a helybeli földes uraság és annak gazdatisztjei, az aranynak belértéke szerint elégítették ki olykor az illetőket, én pedig gyakran túlságos áron csak azért vettem meg az arany ékszereket, bronzokat, agyag edényeket, olykor érdektelen töredékeket, hogy ösztönt gerjeszszek a további keresésre, és azokat megmentsem a tudomány számára, a mint hogy sok tárgyakat meg is mentettem. Az első bronz boglárt, mely birtokomba került 39 év előtt, egy palócz legény szűrén vettem észre, mely időtől több arany és réz boglárok, fegyverek, edények, réz gyűrűk jutottak birtokomba, melyekből néhai tagtársunk Jankovich Miklós úrnak több példányokkal kedveskedvén, azok a híres Jankovichféle gyűjteménynyel a M. N. Múzeumba kerültek, melyekről a Tudományos Gyüjtemény 1828. évi első kötetében egy értekezést bocsátott közre. Az általam összegyüjtött leginkább a Hársason, Nógrádnak és több megyéknek területein talált régiségek 1832-dik évben a híres régiségbúvár és valódi szakértő néhai Fehérváry Gábor barátomnak figyelmét annyira magokra vonták, hogy ugyanazon évben társaságomban a Hársast megvizsgálván, érdemesnek tartotta velem egy társaságba és egyesületre lépni, és az általam megkezdett és több ízben folytatott régiségek kikeresését és kiásatását nagyobb költséggel és figyelemmel vinni. Fehérváryval kezet fogva, költséget és fáradságot nem kímélve, még azon évben u. m. 1832-ben nagyobb mértékben fogtam hozzá az ásatásokhoz mindenkor tulajdon felügyeletem alatt, minekutánna pedig tulajdon tapasztalataim nyomán, a régiségek csupán a televény földben, vagy az esőviz által a vízmosások mélységeibe levitt iszapban a hegynek éjszaki és déli oldalaiban szanaszét elszórva, vagy a víz által az érintett helyekre lehordva, legfeljebb három láb mélységnyire (kivévén az iszapos helyeket, a hol gyakran két sőt háromannyi mélységnyire is kénytelen voltam ásatni) a szerint nem bizonyos nem is eredeti helyen, hanem több helyeken fordúltak elő, mélyebben pedig t. i. az anyahomok földben vagyis eleven földben azoknak nyomára soha se jöt-

tem: ezeknél fogva a Hársas éjszaki oldalának nagy részét alúlról felfelé, folytatván a munkát, 3 lábnyi mélységre felásattam nevezetes eredménynyel, több száz bronz és edény kerülvén napfényre, a bronzoknak egy részét Fehérváry átvette, melyek itt Pesten egykori híres gyüjteményében felállítva is voltak.

Ásatásaim eredményéről a Sas czímü folyóiratnak 1833-dik évi XIV. kötetében egy értekezést bocsátottam közre 6 táblázattal, melyeken a régiségek hü ábrái láthatók.

Az általam gyüjtött és kiásatott régiségeket XXIV. táblázatra rajzoltam le, a tárgyakat a természet után hűn igyekeztem lerajzolni és színezni, van szerencsém azokat ez úttal bemutatni.

Az egyes régiségek leírásának felolvasásával nem kivánom a tisztelt Akademiát terhelni.

Értekezésemnek csupán azon részét olvasom fel, mely a lelhelyek leírására és a főbb tárgyakra vonatkozik, végtére értekezésemet a talált régiségek feletti nézeteim és véleményem előadásával fejezendem be.

Kis-Terennén a Hársashegy éjszaknyugoti oldalában és más helyeken felfedezett régiségek leírása:

I. Táblázat.

1. Tekercs, rézből, a rajta levő rézbura (patina) fekete színü, behajtott végü, a tekercsek szegletesek, pontokkal és parallel vonalokkal ékesítvék, a tekercs vége gömbölyü, a tekercsek egy közép pontból sürüen egymást érve laposan terjednek el, az egész eszközt a középpontból kifelé álló kúp alakú gomb ékesiti; átmérője 6 hüvelyk 4‴, a tüzpróbát tökéletesen kiállván, előbbeni ruganyosságát megtartotta, az efféle tekercsek többnyire párosan fordúlnak elő, alkalmasint vértekről valók, vagy pedig párosan találtatván a mell oltalmáúl használtattak. Lelhelye Kis-Terenne Hársashegy.

II. Táblázat.

2. Még eddig ösmeretlen, rézből készült körkörös ékesség párhuzamos, kissé domború vonalokkal ékesítve, középett egymás mellett fekvő négy küllös kerék látszik, ezen ékessé-

gek párosan találtatnak; a kör körátmérője 6 hüvelyk hosszú, öntvény. Lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

3. Domborúan kifelé nyúló párhuzamos vonalokkal ékesített körkörös ékesség, közepe táján a párhuzamos vonalok egy kifelé álló kúp alakú csúcsba végződnek, átmérője 5 hüvelyk és 4''' hosszú, tűz által igen megrongáltatott, eme eszköz szinte párosan találtatott; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

III. Táblázat.

4. Az előbbenihez hasonló réz öntvény, közepe táján tekervényes, az egész domború alakú, a rajta levő párhúzamos vonalok és pontok kiállók, felső részén egy négy küllős kerék látható; ezen eszköz patinája fekete, átmérője 5 hüvelyk és 4''' hosszú; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

5. Réz véső a tűzben sokat szenvedett, felső része egészen hibázik, 3 hüvelyk hosszú.

6. Hasonló az 1 szám alattihoz, de nagyságára nézve sokkal kisebb tekercs —9 hajlással —átmérője 3 hüvelyk és 4''' hosszú, középett egy csúcs alaku gomb ékesíti, a tűzben sokat szenvedett, előbbeni zöld patinája feketévé változott; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

7. Kő szekercze félig kilyukasztva, a lyuk közepén egy kúp alakú csúcs látható, lelhelye Szenna, Nógrád megyebeli helység, trachyt-féle kőből.

8. Taréj nélküli régi sarkantyúhoz hasonló két ágától hegyesre elnyúló réz eszköz; lelhelye Szenna, Nógrád megyebeli Helység.

9. Tőcsér alakú réz eszköz keresztül lyukasztva; találtatott K.-Terennén Hársashegy oldalában.

IV. Táblázat.

10. Markolatával 2 láb hosszú réz kard, közepe két felül domború, hegye törött, a markolat párhúzamos vonalokkal ékesítve, a markolat vége kivölgyelt, közepén köröskörül gomb látható, mely körül vagy össze szőtt hármas tekercsek, karikák, vagy hullámzott ékesitések szemlélhetők; a kard, ha markolatjára állíttatik, egyenesen megáll; a markolattól a kar-

don két felül majdnem végig közepe felé elnyúló párhuzamos vonalok látszanak. Találtatott Herencsényben, Nógrád megyében.

11. Különös nagyságú és szépségű csat rézből, előbbeni zöld patináját meglehetősen tartotta meg, 11 hüvelyk hosszaságú, egy nagy és 6 kisebb tekercscsel ellátott, a nagy tekercs 15 hajlatú, átmérője 4 hüvelyk 3‴ hosszú, a kisebb tekercsek 7 hajlatúak; ezek a nagy tekercsen alúl hármasával jobbra balra terjednek el, átmérőjök 1 hüvely 5‴, a két középső tekercs 1 hüvelyk és 6‴ kiterjedésű, a nagy tekercs hajlatai domborúan felfelé állanak, a csat derekán egy peczek nyúlik el, mely a csat végén egy öt hajlatú tekercset képez, annak vége, mely a csat alsó részét tartotta, hibázik. Lelhelye K.-Terenne, Hársashegy.

12. Két láb egy hüvelyk és 1‴ hosszú réz lándzsa — közepe domború, vastagabb részén, melybe a nyíl illesztetett 6 vonallal ékesített. Találtatott K.-Terennén Hársashegy oldalában.

V. Táblázat.

13. Réz fokos, szegletes és domborúan kiálló párhuzamos vonalokkal ellátva; foka fél kört képez, hossza 9 hüvelyk. Lelhelye Solt, Pest megyében.

14. Rézből készült fűző tő 2 hüvelyk és 4‴ hosszú, hegye eltörött.

15. Rézből készült kezek, domború sima, közepett kúpalakú gombbal ellátott boglár; átmérője 4 hüvelyk, belül a gomb irányában egy fül szemlélhető.

16. Szinte rézből készült boglár, mindenben az előbbenihez hasonló; átmérője 3 hüvelyk 2‴.

17. Görbe kés alakú, rézből készült eszköz, végéből egy darab hibázik.

18. Szinte görbe kés formájú, az előbbeninél nagyobb, rézből készült éles eszköz.

19. Szinte görbe kés alakú, rézbül készült, vastagabb végén kiálló csúcscsal és szegletre kiálló párhuzamos vonallal ellátott éles eszköz.

20. Réz gyilok markolat nélkül, 7 hüvelyk hosszú. —

A 14, 15, 16, 17, 18, 19 és 20-ik szám alatti régiségek K.-Terennén találtattak a Hárssashegy éjszak-nyugoti oldalában.

VI. Táblázat.

21. Huszonöt hajlatú réz tekercs, a tekercsek belül símák, kívül szegletesek, a tekercs mind a két végén befelé álló 6 hajlatú, egy hüvelyk 5‴ átméréjü tekercsből áll; hossza az egész esszköznek egy láb. Madacskán Nógrád megyében találtatott.

22. Négy szalag alakú hajlatból álló 9 hüvelyk 1‴ hosszú tekercs, a két végső pántlika vékonyan nyúlik kifelé, és 2 gömbölyü 6 hajlatú tekercsbe végződik, — a pántlikák belül símák, kivülről közepett szegletes alakúak, a tekercs dereka 4 hüvelyk 1‴ hosszú, a két végső tekercs átmérője $1^1/_2$ hüvelyknyi; találtatott egy ehez hasonló tekercscsel (mely általam Fehérváry Gábornak ajándékoztatott) egy nagy cserép edényben a Duna partján Szent-Endrén több réz régiségekkel.

23. Három hüvelyk és 6‴ hosszú vékony réz sodronyból készült tekercs, mind a két végén kiálló 3 hajlatú tekercs látható. Ilyenek nagy számmal találtattak, hasonlítanak az efféle tekercsek mind formájukra, mind a sodrony vastagságára nézve, a Hárssas vagy is arany-hegy éjszaki oldalában gyakran előfordúló arany sodronyhoz; lelhelye K.-Terenne Hárssashegy.

24. Huszonkét hajlatú, egy láb hosszú réz tekercs, a tekercsek átmérője 3 hüvelyk 3‴ kiterjedésü, a tekercsek belül símák, külsőképen szegletesek, két végén levők pettyekkel és vonalokkal ékesítvék, az egyik vége gömbölyü ki völgyelt vastag sodrony alakú; találtatott Madacska helység határában Nógrád megyében.

VII. Táblázat.

25. Réz csat, szélesebb vége 16 hajlatú tekercsből áll, melyek domborúan felfelé emelkednek, 5 hüvelyk hosszú; lelhelye Madacska, Nógrád megyebeli helység.

26. Réz gyilok, 8 hüvelyk hosszú, markolat nélkül, ez a tüz által sokat szenvedett, színét egészen megváltoztatta. — Lelhelye K.-Terenne Hárssashegy.

27. Borsó nagyságú fejjel ellátott hegyes tö 4 hüvelyk 6‴ hosszú rézből. Lelhelye szinte K.-Terenne Hársashegy.

28 a) Négy hüvelyk 6‴ hosszú

28 b) vasból készült, közepén egy gömbölyü gombbal, és ettöl jobbra és balra elágaló keresztül lyukasztott, lapos medenczével ellátott peczek nélküli csat, — K.-Terennén az úgynevezett Rákóczyhegy oldalában találtatott. Ezen régiség nem tartozik a bronz korszakhoz.

29. Párhuzamos vonásokkal ékesített, felül domború, belül kivölgyelt réz karika, két vége derekánál sokkal vékonyabb, egymásfelé hajlik, de egymástól $^1/_2$ hüvelyk távolságra esik. Találtatott K.-Terennén, Hársashegy oldalában.

30. Két helyen átlyukasztott, vékony lemezü, rézből készült domború boglár; ilyenek nagy számmal találtatnak ruha vagy lószerszám ékességül szolgálhattak, átmérője egy hüvelyk; lelhelye K.-Terenne, Hársashegy.

31. Rézből készült, lapos, négy szegletü nyellel ellátott, végén félhold formára kivésett eszköz. Találtatott Pilínben, Nógrád megyében.

32. Két oldalán domború, közepén átlyukasztott kerek karika, agyagból, barna színü; találtatott Pilin helység határában fekvő várhegy tetején, Nógrád megyében.

33. Két hüvelyk átméröjü, alúl síma, felül párhuzamos vonalokkal ellátott lapos karika agyagból, sötét hamu-szinü, egyik vége fekete; illyenek nagy mennyiségben találtatnak K.-Terennén a Hársashegyen.

VIII. Táblázat.

34 a) Rézből készült orsó formájú eszköz, 11 hüvelyk és 6‴ hosszú, találtatott egy cserép edényben több régiségekkel Sz. Endrén, Pest megyében a Duna partján.

35 a) Szinte rézből készült orsó alakú eszköz, alúl egy domború 3 hüvelyknyi és 4‴ átmérejü boglárral ellátva, melyből egy hegyesen végződő nyel nyúlik felfelé, ennek a hajlásig terjedő magassága 11 hüvelyk 4‴, az efféle eszközök többnyire párosan találtatnak; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

26. Rézlemezből készült, gömbölyü alakú, a tüz által

igen megsértett csésze, átmérője 5 hüvelyk; találtatott Madacskán, Nógrád megyében.

37. Alúl majd 3, felül $1^1/_2$ hüvelyk széles, alúlról felfelé keskenyedő négyszegletü csúcsán kivölgyelt, ezen alúl egy hüvelyk és 1 vonal távolságnyira átlyukasztott csonka kúp, előbbeni színe, mely fekete volt, megváltozott; jelenleg sárga barna színü, magassága 4 hüvelyk 4''', lelhelye K.-Terenne a Hársashegy.

IX. Táblázat.

38. Réz véső, a most használatban levő vas vésőhöz hasonlít, 3 hüvelyk és 4''' hosszú; lelhelye K.-Terenne, Hársashegy.

39. Lándzsa-csúcs 4 hüvelyk 4''' hosszú, rézből; találtatott K.-Terennén a Hársashegy oldalán.

40. Réz fokos, görbén befelé terjedő része lófejet ábrázol, a sárvízi csatorna ásása alkalmával találtatott Fehér megyében.

41. Réz véső, a 38-ik szám alattihoz hasonló, kivévén hogy az éle szélesebb kiterjedésü, felső végéből egy darab hiányzik, hossza 3 hüvelyk és 4''', lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

42. Harczvéső egészen réz, fül nélkül, egyik nyílása körkörös, másik vége laposan elterjedő élü, hossza 3 hüvelyk és 6''', találtatott a Hársashegyen.

43. Réz véső, felső része hiányzik, egykor az azon volt nyel reá volt illesztve, hossza 4. hüvelyk és 4''', lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

44. Harczvéső rézből, füllel ellátva, 3 hüvelyk hosszú; lelhelye Felső-Kubín Árva megyében.

X. Táblázat.

45. Alúl öblös cserép edény, a nagy tüzben színe megváltozott, azelőtt fekete volt, jelenleg tégla-veres színü, magassága 2 hüvelyk; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

46. Alól három csúcscsal ellátott kiálló fülü, elől felső részén igen megrongált fekete szín ü 2 hüvelyk magas agyag edény; találtatott K.-Terennén Hársashegyen.

47. Véső alakú réz eszköz, vastagabb vége egyenesre vágva, 2 hüvelyk és 1‴ hosszú, lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

48. Alúl öblös, szája felé keskenyebb egy fülü $1^1/_2$ hüvelyk magas, szép fényü setétbarna szinü agyagból készült edényke, begréhez hasonló; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

49· Réz eszköz, két ágú, egyik ágából nagy darab hibázik, dereka átlyukasztott.

50. Szinte két ágú réz eszköz, szinte átlyukasztva; mind a kettő u. m. a 49-ik. és 50-ik. szám alatti régiség Andrásfalván Liptó megyében találtatott.

XI. Táblázat.

51. Felső és alsó részből álló edény, külső alakjára nézve hamvvederhez hasonló; fekete szinü, alúlról felfelé szélesbülő kerek gömbölyü szélü, alsó részének átmérője $5^1/_2$ hüvelyk hosszú dereka lefelé terjedő párhuzamos vonalokkal felső szélén, alól pedig egy szalaggal ellátott; felső része, mely 2 hüvelyk magas födő gyanánt szolgált, tálhoz hasonló, alúl egy hüvelyk szélességnyire kivölgyelt felfelé keskenyebb, felül által lyukasztott, az egész edény a rajta fekvő fedővel együtt, kevés hiával 6 hüvelyk magos; lelhelye Iklad Pest megyebeli helység.

52. Fenekén tojás kerekségü, felfelé szélesbülő és kiálló oldalú egy fülü, a füllel szembe kiálló csúcsú, a két végén szegletbe végződő $^1/_2$ hüvelyk vastag agyagból készült tál, — barnás veres tégla szinü, egyik vége hibázik; lelhelye Hársashegy.

53. Alúl keskeny, derekán öblös, felül legszélesebb kiterjedésü, felső szélein egyes csúcsokkal ellátott kerek, legfelül 5 hüvelyk hosszú átmérőjü egy fülü sima barna téglaveres szinü agyag edény; lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

XII. Táblázat.

54. Alúl idomtalan öblösségü, felül keskenyebb, derékban fül helyet által lyukasztott, agyagból készült setétbarna szinü edény $2^1/_2$ hüvelyk magassága.

55. Alúl öblös, felül keskenyebb, szembetünőleg kifelé

álló füllel ellátott 2 hüvelyk magasságú világos téglaveres színű edény.

56. Alúl keskeny, felűl öblös, legfelöl behajtott szélű 3 hüvelyk magas barna fekete színű agyag edény.

57. Dereka táján öblös, lefelé nyúló, kivölgyelt szalagokkal ellátott, szája felé keskenyebb, fül nélküli, világos téglaveres színű agyag edény.

58. Alúl öblös, három kiálló csúcscsal ellátott, derekán keskenyebb, fül nélküli, felűl egy helyen kicsorbított fekete színű, szinte agyagból készült edény, magassága 3 hüvelyk.

59. Alúl öblös, egy kissé kivölgyelt, lefelé terjedő szalagokkal ellátott setétbarna színű agyag edény, 2' ₂ hüvelyk magas, felső széle hibázik.

Az 54, 55, 56, 57, 58 és 59-ik szám alatti edények lelhelye K.-Terenne Hársashegy.

XIII. Táblázat.

60. Agyagból készült, alúl öblös, fül nélküli, alsó részén három csúcscsal ellátott, felűl több helyeken kicsorbított és két helyen elrepedt, derekán petytyekkel ékesített 4 hüvelyk magas, fekete színű edény.

61. Az előbbenihez hasonló, alúl öblös síma, fül nélküli, derekán bevölgyelt, petytyekkel több helyen ellátott, fekete agyag edény, magassága kevés hiával 4 hüvelyk, felűl kicsorbított.

62. Négy hüvelyk magas, fül nélküli öblös derekú, magas talpazatú, derekán lefelé nyúló párhuzamos vonalokkal és csúcsokkal ellátott fekete színű agyagból készült, füle végétől felfelé keskenyebb alakú edény.

63. Világos barna színű, fül nélküli, alúl öblös, középen keskenyebb, majd 4 hüvelyk magas agyag edény.

64. Négy hüvelyk magas, setét téglaveres és fekete színű, fül nélküli, derekán szalag alakú lefelé nyúló, kivölgyelésekkel körül ékesitett agyag edény.

65. Alúl öblös, felfelé keskenyebb, felső részén igen megcsonkított setét barna színű agyag edény, magassága 3 hüvelyk 4'''.

A 60, 61, 62, 63 és 65-ik szám alatti edények K.-Terennén a Hársashegy oldalában találtatott.

XIV. Táblázat.

66. Alúl keskeny, derekán öblös, felül legszélesebb kiterjedésü, felső részein csúcsokkal ellátott egy fülü agyag begre, természeti nagyságban.

67. Nyúlánk alakú, szájánál keskeny nyakú, egy fülü, római amphorához hasonló agyag edény, szinte természeti nagyságban.

XV. Táblázat.

68. Réz boglár széles végén két hold alakú lyukkal ellátva.

69. Szinte réz boglár, széles végén két vége befelé hajlított.

70. Nyíl, rézből.

71. Valamivel keskenyebb az előbbeninél, szinte rézből.

72. Síma kissé domború réz boglár.

73. Nagy fejü réz szög.

74. Sokkal kisebb fejü szinte réz szög.

75. Mind a két végén hegyesre készített, közepén kissé domború réz eszköz.

76. Szög alakú réz eszköz.

77. Csúcs alakú gombbal és felette két ággal ellátott réz eszköz.

78. Síma réz boglár, ily félék nagy számmal fordúlnak elő.

79. Ember csontok között talált arany boglár.

80. Csiga alakú réz boglár.

81. Harczvéső, úgy nevezett framea.

82. Két lyukkal ellátott réz boglár, síma egy kissé domború, ezek nagy számmal találtatnak, alkalmasint vagy ruhára vagy pedig ló szerszámra használtattak.

83. Alkalmasint fűző tő.

84. Szinte olyan; e két fűző tőn a patina szépen teljes épségében maradván meg, kékes zöld színbe játszott.

85. Két élü gyilok vagy talán lándzsa, közepett egy kissé domború.

86. Réz szög, egyik végén behajtott.

87. Réz eszköz, egyik része négy szögletü, másik része pedig kerek.

88. Szarvas szarvnak keresztül lyukasztott vastagabb része, melybe egy másik vékonyabb szarvas szarvdarab által tüsve találtatik.

89. Szarvas szarv, vastagabb része, vékonyabb része hegyesre van faragva.

90. Hegyesre faragott csont.

91. Szinte.

92. Símára faragott szegletes csont.

93. Szinte símára faragott gömbölyü, görbe, egy gombbal ellátott csont.

94. a) Símára faragott alkalmasint szarvas csont, a vas-
94. b) tagabb részén egy helyen, egy azzal keresztben pedig két helyen átlyukasztva van.

95. Agyagból készült csésze.

96. Törökmogyoró nagyságú egy igen piczi füllel ellátott különös alakú fekete agyagból készült edényke.

97. Cserép edényke, párhuzamos vonalú csúcsokkal

98. Fél hüvelyknyi vastagságú, agyagból készült, keresztül lyukasztott karika, ilyenek a Hársason mindenütt nagy számmal találtatnak; némelyek símák, mások domború középüek, nagyobb kissebb formájuak, olykor veres homokkőből készültek is, melyek gyakran majd egy hüvelyknyi vastagságúak, némelyeknek általmérője $2^1/_2$ hüvelyknyit tesz.

99. Fekete agyagból készült edényke.

100. Különös alakú, négy lyukkal ellátott, domború, agyagból készült eszköz.

101. Egy, közepén domború, keresztül lyukasztott agyag karika.

102. Ugyanaz oldalárúl tekintve.

103. Arany boglár, mely más réz boglárra ragasztva volt.

Ezen táblázaton lerajzolt tárgyak, kivévén a 88. 89. szám alattiakat, mind természeti nagyságuak; valamennyi a

kis-terennei Hársashegy éjszaknyugoti oldalában általam fedeztetett fel.

XVI. Táblázat.

104. Különös alakú, nagy füllel ellátott, alúl öblös, több rendbeli csúcsokkal és párhuzamos vonalokkal ékesített fekete agyagból készült begre, természeti nagyságban.

105. Két kis füllel ellátott, felül szegletes, különös alakú, 5 hüvelyknyi magasságú 3 $^{1}/_{4}$ hüvelyknyi szélességü cserép edénytöredék.

106. Közepe táján öblös, egy füllel ellátott, felül keskenyebb és szegletes szép idomú cseréptöredék.

107. Felül lapos síma, elöl domború tojás alakú trahit kő, mely vagy fegyverek, kések s egyéb eszközök köszörülésére, kifényesítésére, vagy talán gabonanemüek őrlésére használtatott, hossza 9 hüvelyk, szélessége 5, vastagsága pedig két hüvelyk kiterjedésü.

108. Külsőleg szögletes, belsőleg tojás kerekségü, fekete színü agyagból készült, természeti nagyságában előadott edénytöredék, mely hajóorrhoz hasonlít.

109. Szép idomú tálacska, derékon párhuzamos vonalokkal ellátva, mely mintegy 3 hüvelyknyi szélességü.

Ezen táblázat alatti régiségek K.-Terennén a Hársashegy éjszaknyugoti oldalában fedeztettek fel.

XVII. Táblázat.

110. Cserép begre, egy nagy s vékony füllel ellátva, fekete színü, közepe táján öblös alakú, csúcsokkal, derekán pedig párhuzamos koczkákkal ékesítve.

111. Csiga alakú halaványveres agyagból készült cserép edény 3$^{1}/_{2}$ hüvelyknyi magas, majd 5 hüvelyknyi széles.

112. Alúl öblös, gömbölyü pontokkal és csúcsos levelekkel diszített, fekete színü cserép edény.

113. Két kis füllel ellátott szép alakú agyag edény.

114. Fekete színü agyagból készült négy csúcscsal ellátott lapos tálacska.

115. Szinte fekete agyagból készült kanáltöredék.

Az ezen táblán előszámlált régiségek természeti nagy-

ságúak és a k.-terennei Hársashegy éjszaknyugoti oldalában általam ásattak ki.

XVIII. Táblázat.

116. Réz csákány azúr színbe játszó fekete patinával bevonva, egyes vonalokkal és pontokkal ékesítve, foka félhold alakú, a római csákányhoz hasonló.

117. Körkörös ékesség, setét vaskovany színű, az efféle régiségek többnyire párosan találtatnak.

118. Három részből álló tekercs zöld patinával bevonva; az efférék számosan fordúlnak elő.

XIX. Tábla.

119. Tőcsér alakú eszköz, czín színű, ezek nagy számmal találtattak, nagyságukra nézve különbözők, felül igen öblös.

120. Szinte olyan, de kisebb, igen szép setét-zöld és különös fényességű patinával bevonva, oldalán keresztül lyukasztva.

121. Fejes szög, világos kékeszöld patinával bevonva.

122. Kúp alakú boglár, alkalmasint övrész, rézből; efférék nagy számmal találtattak egy cserép edényben Szent-Endrén a Duna partján.

123. Arany lemezzel bevont domború boglár; ezzel egy helyen két kisebb boglár fedeztetett fel, ezek gyüjteményemben találtattak, de a losonczi muszka pusztításkor elvesztek.

124. a) Szinte boglár, rézből.

124. b) Lapos, fényes, felül a patina setétzöld azúr színbe játszik, alúl füllel ellátva.

125. Gyűrű alakú tekercs, egyik vége keskenyebb, zöld fekete patinával bevont rézből.

Az itt elősorolt régiségek u. m. 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124 a), 124 b) és 125-ik szám alattiak általam ásattak ki Nógrád megyében helyheztetett K.-Terenne helység határában fekvő arany máskép Hársashegy éjszaki oldalán, Fehérváry Gábor gyüjteményében találtattak, valamint 122-dik szám alatti régiség is, jelenleg Pulszky Ferencz bronz gyüjteményében Loudonban.

Ezen táblán foglalt régiségek valódi nagyságukban rajzoltattak le.

XX. Tábla.

126. Lándzsa csúcs, közepén táján domború.

127. Szinte lándzsa csúcs, közepén domború párhuzamos vonalokkal ellátva.

128. Ritka nagyságú tőr, derékban ketté törve.

Ezen három régiség természeti nagyságú.

129. Szinte bronz tőrcsúcs, szélesebb végén három lyukkal ellátva, szinte természeti nagyságban lerajzolva.

130. Bronz eszköz, mely ha kiegyenesíttetnék, egy nagy tőrhöz hasonlítana.

XXI. Táblázat.

131. Tőcsér alakú bronzból készült eszköz, által lyukasztva.

132. Boglár töredék.

133. Sodrony tekercs, szinte rézből.

134. Ujjra vagy övre való tekercs.

135. Szinte olyan.

136. Szinte olyan.

Különböző vastagságuak.

137. Orsó alakú réz eszköz meg görbült alakban.

138. Szög alakú réz eszköz a vastagabb végén behajtva.

139. Majd nem egészen lapos réz boglár a végső szélein pontokkal ellátva.

140. Csúcs alakú felül laposra elvágott bronz boglár.

141. Három részből álló bronz tekercs.

142. Fekete agyagból készült eszköz, két végén bevésett, valljon mire használtatott?

143. Tojás alakú, agyagból készült karika.

Mind ezek természeti nagyságban rajzoltattak le, találtattak pedig K.-Terennén a Hársashegy éjszaknyugoti oldalában.

XXII. Táblázat.

144. Harcz véső (Framea).

145. Párhuzamos vonalokkal ellátott, belül ki völgyelt réz karika.

146. Gömbölyű, végei felé vékonyodó, szinte réz karika.

147. Belül szegletes, kivül gömbölyű, majdnem egészen összeeső, végei felé vékonyodó réz karika.

148. Réz szög, melynek feje hiányzik.

149. Különös olló alakú réz eszköz, mind a két széle igen éles.

150. Nagy véső, rézből.

151. Vastag réz szög, felső végén behajtott.

152. Fél hold alakú, középen általlyukasztott, alkalmasint csat derék, melynek peczke hiányzik.

153. Hasonló alakú, hanem sokkal nagyobb.

154. Tőcsér, végig lyukasztva.

155. Rendkivüli csúcsú boglár.

156. Általlyukasztott réz eszköz.

157. Réz eszköz, melynek gombja szépen van idomítva, alkalmasint valaha hajtűnek használtatott.

158. Borsó nagyságú általlyukasztott gömbölyű réz golyó.

159. Réz eszköz.

160. Lencse alakú réz, általlyukasztva.

161. Réz boglár, keskeny végén keresztül fúrva.

162. Kissé domború réz boglár, két kis lyukkal ellátva.

163. Beretva alakú, közepe táján behajlott kés, vastagabb végén csúcscsal ellátva.

164. Görbe kés, vékony végén hegyes, vastagabb végén szinte csúcscsal ellátva.

165. Sarló alakú, szinte görbe kés, hasonló az előbbenihez.

166. Kis tőcsér, általlyukasztva.

Ezen itt elő számlált bronz régiségeknek lelhelye K.-Terenne a Hársashegy oldala, valamennyi természet nagyságú.

XXIII. Táblázat.

167. Alúl keskeny, felül széles, derekán csúcsokkal ellátott kis cserép edény.

168. Egy füllel ellátott, alúl öblös, idomtalan kis begre.

169. Alúl öblös, párhuzamos benyomásokkal ellátott edénytöredék.

170. Alúl idomtalan alakú cserép edény.

171. Közepe táján öblös edénytöredék.

172. Szép alakú, majdnem egészen ép, nagy fülü, öblös oldalán párhuzamos csúcsokkal ellátott begre.

173. Alúl öblös, felfelé keskeny begretöredék.

174. Felül öblös, párhuzamos vonalokkal ellátott, általlyukasztott, agyagból készült tőcsér.

175. Alúl öblös, felfelé keskenyebb alakú cserép edénytöredék.

Valamennyi K.-Terennén találtatott; az ábrák természeti nagyságuak.

XXIV. Táblázat.

176. Agyagból készült, közepett csúcsos, két lyukkal ellátott, alkalmasint begre födő.

177. Szinte agyag karika, általlyukasztott, melynek közepe két felül csúcsba végződik.

178. Mintegy $^1/_2$ hüvelyk vastagságú karika, közepe táján általlyukasztva.

179. Szinte karika.

180. Egy kőkeménységű, tüz által kiégetett idomtalan golyóbis alakú gyúrott agyagtömeg, melynek átmérője 5 hüvelyknyi; illyeneket többeket találtam, melyeket szétzúzván, azokban semmit sem találtam. Alkalmasint elöre valának gyúrva, melyekből az itt felfedezett edények készültek; hanem tüzbe kerülvén, abban megkeményedtek.

181. Laposdad alakú általlyukasztott golyóbis.

182. Mintegy fél hüvely vastagságú karika, téglaveres szinü fövenykőből.

183. Vékonyabb az előbbeninél, agyagból készült karika.

184. Szinte lapos agyag karika.

Ezen lapos karikák alkalmasint begrfedőknek használtattak.

Ezen régiségek a Hársashegy éjszaknyugoti oldalában fordúltak elö, valamennyien természeti nagyságukban rajzoltattak le.

A Lapujtói Pókahegyi régiségek Nógrád megyében.

A Karancs, mely zöld porfirból áll, nevezetes kiterjedésű hegylánczot képez. Felső területén többnyire cser, tölgy- és mocsár-fákból álló erdő díszlik. Előbérczei többnyire kopárok, sok helyen elárkosodottak. Ezek között régiségtani tekintetben legnevezetessebb az úgynevezett Pókahegy és Kerekdomb. I. szám alatti képünkön hátúl a Karancsnak egy része, előtte a Pókahegy látható. A pókahegy déltől nyugotnak nyúlik el, képünk a Pókahegynek délnyugoti oldalát ábrázolja, nyugoti oldalán fekszik Lapujtó helysége. A pókahegy délnyugoti részének felső területén agyagos homok, déli ormain homokkő, úgynevezett Apoka fordúl elő; éjszaki részének felső területe $1\frac{1}{2}$ söt 2 láb vastagságú gyepföldből áll, szántóföldnek használtatik; itt találtatnak a kérdésben levő régiségek u. m. begrék, nagy mennyiségben különféle agyag edénytöredékek, őrlökövek, disznó agyarak, szarvas szarvágak, arany sodronyok, agyag koczkák, Szontag Ferencz helybeli közbirtokos állítása szerint bronz lándzsák. Mindezen tárgyak elszórva fordúlnak elő, bizonyos lelhelyről szó sem lehet, az eddig talált tárgyakat leginkább szántás közt az eke hányta ki, vagy pedig nagy záporok alkalmával az esővíz mosta ki. — Jelen ábrákon látható tárgyaknak egy részét Szontag Ferencz úr mentette meg a tudomány számára, olly ajánlatot tevén előttem, hogy ezentúl mindent elkövetend, hogy az időről időre előfordúlandó tárgyakat megmenthesse a M. Muzeum számára.

Lássuk már az egyes régiségek leírását a lapujtói és pókahegyi II. Táblán.

1. Arany ékszer, természeti nagyságban oldalról nézve.
a) Annak felső területe
b) szinte az oldalról tekintve
c) az ékszer alsó részét ábrázolja.

Ezen ékszer egy darabból áll, gyürü alakú, alsó része

azonban oly szük, hogy a legvékonyabb ujjra sem illeszthető, egyes lánczszemnek tekinthető, hasonló egyes szemekből vagy is tagokból álló arany láncz látható a M. Muzeum régiség gyüjteményében; ezen egyes lánczszem mind nagyságra mind alakra nézve, megegyez az érintett arany láncz egyes tagjaival vagyis karikáival.

2. Kerekded síma, közepett domború arany lencse természeti nagyságban.

3. Kö szekercze csiszolt, oldalról véve természeti nagyságban; zöld porfirból, mely kövezet a Karancshegy oldalaiban és víz mosásaiban nagy mennyiségben fordúl elő, és a Karancshegy fő képletét képezi.

a) Ugyanaz felülről véve.

4. Nagyjában inkább faragott mint csiszolt véső alakú lapos kö félnagyságban.

5. Másfél hüvelyk magasságú, kerek, tál alakú, alúl egy kissé domború, párhuzamos benyomásokkal ellátott, fekete agyagból készült edény; felsö nyílásának átmérője 3 hüvelyk, egyes füllel volt ellátva, mely azonban hiányzik, félnagyságban.

6. Alúl öblös, négy csúcscsal, egy füllel ellátott, 3 hüvelyk magasságú begre fekete agyagból, félnagyságban.

7. Közepett domború, átlyukasztott, orsófejhez hasonló, agyagból készült karika, term. nagyságban.

8. Fekete mázzal bevont lapos karika, felnagyságban.

9. Három hüvelyk magas, durva agyagból, melyben számos kavicsdarabok láthatók, készült idomtalan edény, melyen a tüznek nyomai kivehetök; felső területének átméröje 4 hüvelyk kiterjedésü, félnagyságban.

10. Cseréptöredék számos benyomásokkal ellátva.

11. Szinte cseréptöredék, belsö része fekete mázzal, alkalmasint graphittal ellátva.

12. Szürö edénytöredék.

13. Közepe táján domború, egy lyukkal ellátott tojásdad alakú, orsófejhez hasonló karika, agyagból.

14. Lapos, közepett egy kissé domború agyag karikának mintegy fele része, közepe táján keresztüllyukasztott.

A Gombai várhegy és az ott felfedezett régiségek.

1858-ik évi october 18-án vettem vizsgálat alá a gombai úgynevezett várhegyet Pest megyében, melyen mintegy 40. évvel ezelőtt lábas tölgyfaerdő díszlett, melyet annak akkori tulajdonosa kiirtatván, azt szöllő vesszőkkel ültette ki. A várhegyet két részről vétettem le. A III-ik szám alatti tábla a várhegynek délkeleti; a IV-ik szám alatti tábla pedig annak éjszaknyugoti oldalát ábrázolja.

A III. szám alatti képnek közepe táján egy borház látható, ettől keletnek a hegy körületén egy $^1/_2$ öl magasságú és $1^1/_2$ öl szélességű párkányzat, mely gyeppel volt benöve vonúlt körül. A párkányzaton belül a borháztól mintegy 14. ölnyire ásatott ki a VI szám alatti táblán 5-ik szám alatt látható rendkivüli nagyságú edénytöredék. A párkányzat körül út vitt a falu felöli oldalon, vagyis a várhegynek éjszaknyugoti oldalán is, melynek egy része mintegy 20. ölnyire tökéletesen kivehető, a mint ezt a IV-ik szám alatti képen kijelelt fekete vonal mutatja.

A *két kép összehasonlításából* kiviláglik, hogy a várhegyi földvár a kérdéses hegyháton délkelettől éjszaknyugotnak vonúlván, egy az egész felső területnél valamennyire magasabb csúcsba végződik, mely csúcs a földvár végső pontját képezi. Hajdan az egész földvár összeköttetésben volt a kérdéses csúcscsal, jelenleg egy nem rég felhányott bojtorjánnal kiültetett sáncz képez válaszfalat a földvár és annak végső csúcsa között. Ezen csúcs előtt déli irányban két sáncz látható, ezen gyeppel benőtt sánczok a vár védelmére szolgáltak, és a vár elősánczainak tekinthetők. A földvárhoz a falu felől a várhegynek éjszakfelöli oldalába vezetett hajdan egy út, melynek nyomai több helyen tökéletesen kivehetők.

Földtani tekintetben a várhegy területén alluvialis vagyis iszapos agyag, alatta homokos agyag, úgynevezett Löss fordúl elő. Valamint a várhegy, úgy az egész gombai dombhát a nagy kiterjedésű cserháti Löss képlethez számitandó. Neve-

zetessé teszi földtani tekintetben a várhegyet azon kürülmény, hogy felső, vagyis alluvialis területén édes vízi kagylókat, úgynevezett úniókat fedeztem fel; igazolja ezen felfedezésemet tisztelt tagtársunk Szabó József úr a nagy gyűlésen tett kijelentése, ki az akademiai nagy ülés előtti napokban Gombán a várhegyen megfordúlván, annak területén szinte kagylókat, úgynevezett uniokat talált, s azokat már meg is határozta.

A mi már a várhegyen felfedezett régiségeket és azoknak lelhelyeit illeti, a várhegy területén majd minden irányban nagy mennyiségben egyes cserép- és kőtöredékek fordúlnak elő, melyek leginkább szöllő-kapáláskor, kivált döntéskor kerültek a föld színére, olykor kisebb idomú, egész agyag begrék, így került ki az általam talált kő csákánytöredék is, és egy másik, melyet a helybeli vinczellér fedezett fel, melyek a IX-ik szám alatti táblán láthatók, a 72. és 74-ik sz. alatt.

Szemlét tartván az elszórt töredékek felett, midőn a borháztól nyugotfelé az III. szám alatti képen kijelelt, a szöllő hátgerinczén végig mentem, nem kerülhették el figyelmemet az ott nagy mennyiségben előfordúló cserép, kő és kivált állat csonttöredékek; részint ezeket, részint és leginkább a hátgerinczen majdnem szakadatlanúl azon vonalban, kelettől nyugotnak mintegy 100 lépésnyire elvonúló, a föld területén kivehető 1^4_2 hüvelyk vastagságú veres vonalt tűztem ki kutatásaim és ásatásaim irányfonaláúl.

A kérdéses vonalban több rendbeli ásatásokat hajtottam végre, melyeknek eredménye volt, két tüzpadnak, igazabban mondva két áldozóhelynek és számos edényeknek, állat csontmaradványoknak, és a várhegy második sánczán kivül egy 3-ik tüzpadnak vagyis áldozóhelynek, felfedezése.

A tüzpadok az V-ik táblán az 1, 2 és 3-ik szám alatti ábrákon láthatók.

Az 1-ső sz. alatti tüzpad a várhegy délnek elvonuló második sánczán kivül a sánczpadnak legmagasabb részén találtatott, mely az III. sz. alatti képen szemlélhető. Az ábrán látható átmetszetből annak rétegei voltaképen kivehetők; felülről véve a televényföld vastagsága 2 láb, ezután következik homokos agyag, vastagsága szinte 2 láb; ezen rétegben

találtatott egy nagy alakú edénytöredék egy nagy füllel ellátva; ezután van mintegy egy láb vastagságú sima tüzpad, ez alatt 4 hüvelyk vastagságú fekete vonal, mely telve volt faszénnel és hamuval, ezen vonalból került ki egy szarvas szarvtöredék, melyen a tüz nyomai láthatók.

A 2-ik szám alatti tüzpad mélysége 1 öl 4 láb, felsö szélessége 1 öl 2 láb, hossza 2 öl. Az átmetszet szerint abban a rétegek felülröl véve következendö sorral fordúlnak elö: 1-ör fekete föld cseréptöredékkel, hamuval összekeverve, vastagsága egy láb. 2-or világos szinü homokos agyagkeverék, szinte 1 láb vastag. 3-or mintegy fél lábnyira terjedö tüzpad; 4-er ez alatt faszénböl, csontokból, hamuból álló fekete színü földkeverék, melyben a szén vékony 1 és 1$^{1}/_{2}$ hüvelyknyi vastagságú rétegekben fordúl elö, ezen rétegnek vastagsága mintegy 3 láb. 5-ör ezután következik mintegy $^{1}/_{2}$ láb vastagságú tüzpad; végtére 6-or eleven föld, mely homokos agyagból áll.

A 3-dik szám alatti tüzpad mélysége 5 láb. Az 1-sö réteg állatcsontok, cserép- és kötöredékböl kevert fekete szinü földet képezett 2 láb vastagságnyira. 2-or következett világos szinü homokos agyag 1 láb vastagságú. 3-or a harmadik réteget képezte egy domború, mintegy fél lábnyi vastagságú veres vonal, vagyis tüzpad. 4-er a tüzpadon alól sárgásbarna agyagos föld terült el ebben, és alatta valamint a tüzpad környékén elszórva találtattak VI szám alatti táb. lerajzolt kúpok, edények közöl több példányok.

Pest megyében helyheztetett Gomba helység határában fekvö várhegyen általam 1858-ik évben kiásatott és a M. N. Muzeumnak ajánlott régiségek jegyzéke.

VI. Tábla.

1. Egy füllel ellátott, alúl öblös, agyagból készült begre, magassága 4$^{1}/_{2}$ hüvelyk, felsö részének átméröje 4 hüvelyk.

2. Szinte egy füllel ellátott, alúl öblös fekete fényes agyag begre; magassága 3½ hüvelyk, felső részének átmérője 3 hüvelyk.

3. Egy fülü agyag begre, alúl szinte öblös, magassága 3½ hüvelyk, felső részének átmérője 3 hüvelyk.

4. Az előbbeninél nyúlánkabb, alúl szinte öblös, egy füllel ellátott begre, az előbbinél egy pár vonallal magasabb.

5. Egy nagyszerű, alúl egy füllel ellátott agyag edénynek felső része, magassága 7 hüvelyk, felső részének átmérője 1 láb 4 hüvelyk, alsó részének átmérője pedik 6 hüvelyk, Fáy János gombai közbirtokos 1853-ik évben ásatta ki a várhegy déli oldalában 2 láb mélységből, előadása szerint, alsó része öblös volt; ezen töredékkel kedveskedik a M. N. Muzeumnak.

6. Egy fülü 2½ hüvelyk magas egy kissé öblös begre, felső nyílásnak átmérője 2 h.

7. Fül nélküli, közepe táján összeszorított, 3 hüvelyknél valamivel magasabb begre, nyílásának átmérője 3 h., fenekének átmérője pedig 2½ h.

8. Egy füllel ellátott, majdnem egészen ép begre, alúl öblös, nyílása felé keskenyebb, magassága 3 h.

9. Fül nélküli felül csonkított, alúl szinte öblös 4 h. magasságú begre.

10. Alúl egy kissé öblös alakú, nyílása felé keskenyebb edénytöredék.

11. Szinte edénytöredék, melynek meglevő oldalának alsó része sokkal küljebb áll.

12. Fül nélküli 2½ hüvelyk magasságú begre.

13. Egy fülü, alúl öblös begre, magassága majdnem 3 hüvelyk.

14. Idomtalan alakú, alúl szinte egy kissé öblös, 2½ h. magasságú begre, füle le van törve.

15. Alúl kiálló, felfelé keskenyedő begretöredék, magassága 2½ h. fekete mázzal ellátva.

VII. Tábla.

16. Oldalán számos lyukkal ellátott szürö begretöredék.

17. Fekete mázzal bevont, oldalán két helyen három vonallal ékesített tálacskatöredék.

18. Tőcsér alakú, agyagból készült töredék.

19. Tojásdad alakú táltöredék; milyenek Terennén a Hársashegyen is fordúlnak elő.

20. Középen lyukkal ellátott, egy hüvelyk vastagságú fedőtöredék agyagból.

21. Szarvas szarvág, vastagabb végén keresztül lyukasztva.

22. Szinte szarvas szarvág, melynek hegye fényesített.

23. Oldalbordatöredék, melynek laposabb része szinte fényesített.

24. Hegyesre faragott csonttöredék.

25. Egy lyukkal ellátott disznó agyar.

26. Veres agyagból készült gombtöredék.

27. Tőcsér alakú, közepett átlyukasztott, agyagból készült töredék.

28. Belső oldalán fekete mázzal ellátott agyag karika, $^3/_4$ hüvelyk.

29. Szinte agyag karika, belső oldala sima, külseje párhuzamos vonalakkal ellátott, átmérője 2 h.

30. Közepett domború, egy benyomással ellátott kerek fedőtöredék.

31. Fedőtöredék párhuzamos benyomásokkal ellátva szinte agyagból.

32. Két benyomással ellátott dugó, agyagból.

33. Szinte dugótöredék agyagból, felül domború, három benyomással ellátva, felső részének átmérője 3 h.

34. Kerekded, hosszasan elnyúló, lapos részén simított fövényködtöredék.

35. Négy oldalú kúp, felül kerekded benyomással ellátva, felső csúcsától $1^1/_2$ hüvelyk távolságra gömbölyü lyuk látható, magassága 5 h.

36. Szinte négy oldalú idomtalan kúp, az által ellenben levő lapok kiterjedésre egymáshoz megfelelők, ketteje keskenyebb, ketteje pedig szélesebb, felső része csonkított agyagból.

VIII. Tábla.

37. 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50,

51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59 és 60-ik számok alatt különféle edénytöredékek fordúlnak elő, melyek más edényekkeli összehasonlítás után idővel felvilágosítást nyújthatnak a régiségek korára, alakjára nézve.

IX. Tábla.

61. a) 61. b) Altallyukasztott agyagból készült korona alakú ékesség.

62. Domború művü agyagtöredék, igen hasonlít a régi kályharészekhez, melyekből a kályhák a 15 és 16-ik században idomítva voltak; az előbbeni u. m. 61 és jelen 62-ik szám alatti régiségek egymásmellett fordúltak elő.

63. Párhuzamos benyomatokkal és két lyukkal ellátott agyagtöredék, melynek belső része síma.

64. Az előbbenihez hasonló agyagtöredék, a párhuzamos benyomatok azonban sokkal szélesebbek.

65. Egy különös nagyságú agyag edénynek vagyis inkább katlannak felső karimája.

66. Agyag tömeg.

67. Agyagtöredék, melylyel az áldozó helyek valának kitapasztva.

68. Nagyjából faragott fövénykő.

69. Fekete agyagból készült mázos cseréptöredék.

70. Veres mázzal ellátott cseréptöredék.

71. Őrlökő, alkalmasint felső, mely kézbe fogva az alsó őrlőkőhöz illesztetett, és azzal az alsó kőre szórt gabona öszszezúzatott, fövénykő.

72. Kő szekercze vagy kalapácstöredék, serpentinből.

73. Kanál, egy kis csúcscsal ellátva, agyagból.

74. Nyolcz szegletü kő szekercze vagy kalapácstöredék, serpentinből.

Az itt előszámlált régiségek a gombai várhegy déli és keleti oldalaiban legnagyobb számmal azonban a várhegy ormán fordúltak elő, leginkább az ott felfedezett áldozó helyek körül, a hol szarvas, ló, marha, disznócsontok is nagy mennyiségben találtatnak.

A mi már az általam ez úttal leírt és hű ábrákkal támogatott és felvilágosított régiségeknek korszakonkénti elhelye-

zését és egyes régiségeknek meghatározását illeti; három lelhelyre nézve adandom ez úttal elő nézeteimet és véleményemet. A kis-terennei Hársas vagyis arany, a lapujtói Póka és és a gombai várhegyre nézve.

A kis-terennei Hársas vagyis aranyhegyen egykoron lábas erdő volt, a fák kiirtása és a földnek gyakori felszántása által az ott találtató régiségek eredeti helyökből vagy kimozdíttattak, vagy kisebb-nagyobb mértékben megsértettek, sőt szét is zúzattak; a hegy éjszaki oldala igen meredek levén, az eke és záporok által a föld területére került régiségek a számos vízmosásokba és árkokba, iszapos földbe sodortattak és temettettek el. E szerint az egész hegy területét véve, egy ponton kivül, melyen az alább leírt tüzpad találtatott, a régiségek eredeti fekhelyéről vagy bizonyos rendről szó nem lehet. Egyes embercsontokra, czomb- és lábszárakra, koponyákra, nagy számú ló csontokra, szarvasmarha, juh, szarvas szarvtöredékekre és disznó agyarakra akadtam ugyan, de nem egész csontvázakra, sírokra vagy áldozó helyekre, vagy bizonyos sza bályszerinti összeállított nagyobb-kisebb hamvvedrek, és edényekből álló csoportozatra, mely edényekben hamu és égetett embercsontok lettek volna. Az itt előszámlált tárgyak után ítélve hihető, hogy mindezek léteztek. Sokkal biztosabb eredményre vezetnek az arany sodronyok, tekercsek, arany lemezzel bevont bronz boglárok, csigás czifrákkal ellátott, többnyire párosan előfordúló ékszerek, számos celtek, vagyis füles és fülnélküli vésők. Mindezen következőleg a várhegyen általam felfedezett régiségek a pogány régiségek 2-ik vagyis bronzkorszakába sorozandók. Ellenben találtatnak csontból, leginkább szarvas szarvakból készített eszközök, melyek a kőkorszakra mutatnak.

Nevezetesek a párosan előfordúló bronztekercsek, melyek alkalmasint vért gyanánt használtattak.

Szembetűnők a különböző nagyságú, agyagból készült, felül átlyukasztott kúpok, melyek nyomatékúl szolgáltak, vagy mások szerint halászatokon a háló alsó részére alkalmaztattak.

Legnevezetesebb a Hársashegy éjszaki oldalának majdnem közepe táján a hegycsúcs szélén általam felfedezett több ölnyi kiterjedésű, s mintegy $1^1/_2$ ölnyi szélességű tüzpad. A

tűzpadról a televényföldet férre takarítván, itt akadtam a fent érintett agyag kúpokra, számos bronzokra, celtekre s a mi legnevezetesebb mintákra vagyis formákra, melyek a talált régiségekkel megegyeztek, melyekbe azok egykoron öntettek, zúzó vagy is őrlő kövekre, melyek a Mátrában előfordúló trachyt kőből készültek, vagy a gabona neműek őrlésére, vagy talán egyes bronczok fényesítésére és élesítésére használtattak. Találtam még a tűzpadon rézdarabokat, melyek a Recski termékrézhez hasonlítottak; apró edényeket, melyek alkalmasint az aranyolvasztáshoz alkalmaztattak, gyúrott agyag tömegeket, melyekből az edények készültek. Mind ezek után azt hiszem, nem tévedek, midőn azt állítom, hogy az imént leírt ponton gyár létezett, melyből a Hársason nagy mennyiségben előfordúló bronz régiségek, arany ékszerek, agyag edények kerültek ki; ezen állításomat támogatja az akkoron általam annak környékén felfedezett faszénnel kevert nagy mennyiségű hamu.

A mi a hársashegyi bronzoknak tartalmát illeti, igen tisztelt tagtársunk Szabó Jósef úr 1850-ik évi junius 20-án a következendő minőleges vegybontást készített: „sarlókép görbített vályús lemez, lúdtoll vastagságú rudacs, egy lándzsának hegye, mindnyájan ugyan azon testekből állanak t. i. rézből, melyhez nehány pct. ón van adva, anyaguk tehát némileg bronz volt. Szerinte a réznek kevés ón (Stannum) nagyobb keménységet kölcsönöz, szinét valamennyire megsárgítja, törése apró szemű lesz a nélkül, hogy összeállása gyengülne. Az arány, melyben e fémek vétettek nem volt határozott, táj s a mester jónak látása szerint különbözően. Mi egy pár mennyileges analysisből kitűnik:

1. Celta fegyverek, edények és lándzsák (Clarke szerint) állnak 100 részben	12 ón	88 Rézből.
2. Egy egyptomi sírból vett nyílhegy (Göbel szerint áll)	22.2 „	77.8 „
3. Öntött koporsó Altairól China határában (Göbel szerint) áll . . .	19.7 „	80.3 „
4. Egy más koporsó (Göbel szerint) áll	26.8 „	73.2 „

A Pókahegyen részint Szontag Ferencz, részint általam

felfedezett régiségek és tárgyak közöl a korszak meghatározására nézve irányúl szolgálhatnának leginkább a kő kalapács és a véső alakú lapos kő, ezek hasonlítanak ugyan az éjszakon több helyeken talált kőből készült tárgyakhoz; a vas és üveg nem léte is a kő korszak mellett szól, de egyes példányokról egész korszakra következést húzni nem lehet; mert ilyetén kő kalapácsok, vésők és szekerczék a bronzkorszakban is előfordúlnak. Mindenesetre a Póka hegy érdekes lelhely és érdemes további ásatások folytatására. — Feltett szándékom vizsgálataimat és ásatásaimat folytatni; az eredményről annak idejében a tisztelt Akademiát tudósítani szerencsém leend. Ezen időre tartom fel végső véleményem kimondását.

A mi már végtére a gombai Várhegy régiségeit illeti. A talált tárgyak között vasnak és üvegnek nyomára nem akadtam, bronzok sem fordúlnak elő, az edények többnyire símák a bronzkori agyag edényeken előfordúló czifrák a gombai várhegyi edények töredékein gyéren fordúlnak elő, a nagy számú agyagból készült idomtalan kúpok, a hársashegyi kúpokhoz hasonlítanak, csak hogy azoknál sokkal nagyobbak, végtére a zúzó- vagyis őrlőkövek, mind ezek, kivált nagy számmal előfordúló bronzok és arany eszközök a bronz korszakhoz számítandók.

A gombai várhegyet nevezetessé teszik az áldozó helyek, ezeknek leleplezése hazánkban a legújabb felfedezések közé számítandó, mely mindenesetre figyelemre méltó. — A szarvas és lócsontok arra mutatnak, hogy itt az ős hajdankorban szarvasokat és lovakat áldoztak: az áldozó hely környékén előfordúló edények pedig mind meg annyi oklevelek arra nézve, hogy az akkori őslakosok áldomást is ittak. Mind ezek akarva, nem akarva, azon kegyeletnél fogva, melylyel eldődeink iránt viseltetünk, azoknak szokásaira emlékeztetnek. Hogy a bronzkori régiségek a celtek müvei, erre nézve az archaelogok tisztában vannak, arra nézve azonban tökéletes megállapodás nincsen, ha valljon a celtek, kunok, avarok, hunnok, magyarok egy népfajhoz tartoznak-e? ha az így volna, akkoron a gombai várhegyi régiségek és áldozóhelyek ősapaink maradványinak tekintendők. Ezen kérdésnek eldöntése a történelmi írók teendői közé tartozik. Feladatom régiségtani

tekintetben a föld gyomrába elrejtett régiségeket napfényre hozni, azokat összeállítani, leírni, és a tudomány oltárára további használat végett letenni. Az ez úttal bemutatott adatoknak legnagyobb része már rég a külföldön napfényre jöhetett volna, azonban azon tiszteletnél fogva, melylyel mindenkor a tisztelt Akademia iránt viseltettem, egy boldogabb időre halasztottam azoknak bemutatását. A várva várt percz megérkezett, a tisztelt Akademiának erélyes fellépése, mely szerint a régiségtant az eddiginél nagyobb mérvben felkarolta, és nagyobbszerű munkák kiállítására alkalmat nyújtott, arra int, hogy az általam gyűjtött régiségtani adatokat a tisztelt Akademiának benyujtsam. Fogadja a tisztelt Akademia ezen nem csekély fáradsággal és költséggel összeállított adatokat, és az azokat felvilágosító hű ábrákat kegyeletem és hála érzetem jeléül, melyet ezentúl is tettleg bebizonyítani egyik fő törekvésemnek és kötelességemnek tartandom.

VI.

ADALÉKOK

A MAGYAR IKONOGRAPHIÁHOZ.

I. MÁTYÁS KIRÁLY EGYKORU ARCZKÉPEI.

IRTA

Dr. HENSZLMANN IMRE,

M. Akad. l. Tag.

ADALÉKOK

A MAGYAR IKONOGRAPHIÁHOZ [1]).

I. MÁTYÁS KIRÁLY EGYKORÚ ARCZKÉPEI.

Irta

Dr. HENSZLMANN IMRE,

M. Akad. l. tag.

A valódi arczképezés Magyarországban csak a XV-ik század közepe táján kezdődik; és nehéz lenne ezen korszak előtti valódi hiteles arczképet nálunk felmutatni.

Az első királyi arczkép, mely magyar pénzen előfordul, V-ik Lászlóé. Ezen emlékpénz másolatát Rupp Jakab adja „Numi Hungariae hactenus cogniti" czimü, Budán 1846-ban megjelent munkájának XIX-ik tábláján.

Mátyás királyunknak több arczképes emlék-pénzei ismeretesek. Az emlékpénzek általában, de kivált oly korban, mint a Mátyásé volt, melyben a pénzverési művészet fejlődésének igen magas pontját érte el, a leghitelesebb kútforrások az arczképek kritikájában; miért is az emlékpénzek fejeinek első helyet kell engednünk, midőn Mátyás ránk jutott arczképeit ama leirásokkal összvehasonlítjuk, miket e király nak arczáról és alakjáról két kortársa és mindennapi kisérője Bonfin t. i. és Galeotus ránk hagyott.

A leirás találtatik:

---

[1]) E czím alatt adandunk régi magyar arczképeket, a mint azok eredeti példányait e ezélra meg fogjuk szerezhetni. A hitelesség és hűség itt inkább leend vezérfonalunk, mint a teljesség; azért p. o. jelenleg sem adjuk Mátyás királyunk minden ismert arczképeit; mert többnek, mint a mennyit idézünk, jelenleg nem vagyunk birtokában.
Szerk.

Bonfinnél dec. IV. libr. 8. pag.	*Galeotusnál de dictis et factis.*
675 Forma eximia.	XXIII. fej. Martiali potius, quam Venerea pulchritudine decoratus.
Statura aliquantulo majuscula, quam mediocris.	XIV. f. Mediocris statura et mediocribus viribus, cum equitat rex, videtur palmo major, quam cum ambulat. XXIII. f. Rex mediocrium virium.
Caput addecens : quippe quod nec parvum, nec magnum videri poterat.	
Frons parum spatians.	
Venustate obducta supercilia, vegeti et sub nigricantes oculi.	XXIII. f. Oculis viridis et ardentibus.
Sine menda nasus.	
Os aliquantulo latius.	
Mento et collo pronis.	
Rubens facies	XXIII. f. Colore genarum rubicundo.
Coma flava	XXIII. f. Capillo non plene rutilo, subcrispo, denso atque promisso.
Consentiebant inter se membra spatiosa latis humeris, patente pectore, brachio terete, oblonga manu.	XXIII. f. Longis manuum digitis, quorum minimos non plane extendit.

E két irónak melyike hitelesebb ott, hol egymástól eltér? Azt hiszem Galeotus, mert kevésbé hizeleg. XXIII-ik fejezetében elbeszéli, hogy az olmüczi táborban Mátyás előtt valami hizelgő verselő megjelenvén, a királynak tetteit és testalkotát szerfelett kidicsérte ; Mátyás az utóbbiért neheztelt leginkább „cum rex rerum gestarum laudem non recusat : Fictas vero cum adulatione abhorret.“ Ez alkalommal Galeotus mondja : „Rex est virium mediocrium, pulchritudinisque virilis“, ellen-

tétben a verselő „fortitudo gigantea et pulchritudo Venerea-jával.“

Hasonlóképen vagyunk a király magasabb testalkatására nézve is, mi iránt Bonfin a lóháton ülő királyt inkább, mint a gyalog járót veszi leirása mintájául: mert Galeotus XIV-ik fejezetében, hol Mátyásnak párbaja Holubar lovaggal leiratik, a következők olvashatók. „Et, ut verum fateamus, ego quoque, qui utrumque noram, admiratus sum talem pugnae finem, cum Holubar grandi corpore, viribus pro corpore aequalibus; et rex Mathias, sit mediocri statura, mediocribusque viribus. Sed in rege Mathia omnes admirantur, et ego quoque, qui cum eo longam habui consvetudinem, deceptus fuerim (sic). Nam cum equitat rex, videtur palmo major, quam cum ambulat; si ambulantis et equitantis longitudinem perpendat. Nam cum essemus in itinere, et in maximo exercitu, rex obvoluto capite, et operta facie equitans, ita enim de more est illius regionis, sive ob rigorem frigoris, ardoremve solis, fugiendos; sive quia sub hoc habitu, etiam in calore educati, pondus, aestumque, galeae cum opus fuerit, non perhorrescant, faciem fasciis circum volutis ita abscondunt, ut vix pupillae oculi appareant: Rex igitur hoc habitu celatus, diu locutus, fecit me ambiguum; vox enim sonabat regem, corporis autem longitudo, solito major, alium esse insinuabat. Videbatur enim rege procerior, locutusque sum cum eo, tamquam cum milite privato. Sed ut omnes fatentur, in equo rex Mathias aptissime sedet, itaque inhaeret: ut pares, aut similes, aetas nostra viderit paucos“ s a t.

Hasonlítsuk most össze — ezen leirásokkal a táblánkon másolt legjobb és leghitelesebb arczképeket; az első, Mátyásunk egyik emlékpénzéről, (1. sz. alatt), a második (3. szám alatt) az ambrassi gyüjtemény egyik dombor kőfaragványáról van véve.

Rupp Jakab emlékpénzünket atlasa 548-ik sz. alatt következőleg írja le: „Ezüstből, nagys. 34. súlya $3^{43}/_{64}$ szemer. Ritkas. $^{6}/_{4}$. (Fölirata) Mathias Rex Hungariae Bohemiae Dalmat. Balra (jobbra) fordult király mellképe babéros fővel.“ (A hátlapon) „Marti Fantori. Egy csapat lovasság, a fej alatt 1469. évjegy.“

Ezekhez hozzá kell adnom, hogy a lovas csapat egy oszlopot veszen körül, melyen egy, alkalmasint Marsot képző szobor áll, és hogy, mint Rupp ezt a következő pénzpéldány leirásánál megjegyzi, mindketteje „azon diadalok emlékét hirdeti, melyeket Mátyás Podjebrád ellen nyert, s melyekre 1469-ik évben Mátyásnak a cseh trónra lett emeltetése következett.“

Táblánk 3-ik száma Mátyás királynak balra fordított fejét mutatja, koszorúzva tölgy levéllel, mi közt fél és egész mak találtatik. Hosszu és fürtös haja még nincsen levágva, mint ezt a XVI-ik század kezdetének divata későbben kivánta. Nyakát gazdag, gyöngyökkel kirakott láncz veszi körül, melyen három nagy csúcs-íves stylü medaillon díszlik. Ruhája bő prémes galléros köntös (tunika), mely alatt hímzett apró redőü ing látható. Valamint a köntös, úgy az ing sem magyar, hanem olasz szabásu. A dombormüvön nem találtatik ugyan semmi év feljegyezve; azonban hihető, hogy ez alig készült az 1477-ik év, vagy is Bécs bevétele előtt.

Táblánknak idézett mindkét feje felfogásban és előadásban távol áll az akkori német iskolák felfogásától és előadásától, ellenkezőleg a nem szegletes, hanem kikerekített mintázása és idomai az olasz cinque cento styljére utalnak: mind a két fej valódi mester müve, és mindkettején első pillanatra látható, hogy ugyanazon egyént ábrázolja.

Ha ezekhez hozzá veszszük a két mű feliratát, nem lehet e két arczképet kritikailag tökéletesen hitelesítettnek el nem ismernünk.

Általános észrevételem ez: mind két arczkép jó mester müve és hü arczkép levén, tanulmányozása után bizton elmondhatjuk: hogy Mátyás királyunknak nem volt magyar arczvonása, és hogy az mit mai nap szép férfiunak neveznek sem volt. Legfeljebb ha Galeotusnak megengedhetjük, mikép a király szépsége inkább férfias, mint női, de azt nem engedhetjük, hogy martialis volt; mert ha Mátyás neve ott nem áll, e fejben hadvezérre senki nem ismerend.

Homlokára nézve Bonfinnek van igaza, ha azt alacsonynak „frons parum spatians“ mondja. Egyébiránt Winkelmann az alacsony homlokot a görög szépségek közé számítja.

Szemének eleven kifejezése („oculi vegeti“ Bonfinnél, és „oculi viridi et ardentes“ Galeotusnál) inkább az emlékpénz mint a dombormű fején látható.

Orra leginkább elüt a magyar orrtól, alakja ugyan nem hibás (annyiban Bonfinnek mondata „nasus sine menda“ áll), de egyenes háta, vastag gömbölded vége és felhúzott szárnyai miatt az ugynevezett szép orrok sorába sem tartozó.

Száját Bonfin nagyocskának mondja „Os aliquantulo latius.“ Ez inkább a domborművön észrevehető, mint az emlékpénzen, az előbbin még a száj vége is inkább le van húzva, és alsó ajka mintegy lefügg.

Álla az arcznak legjobban és legszabályosabban kifejlett része (Bonfinnél csak „prono mento“), ez kerekded és teljes, kivált az emlékpénzen. Winkelmann igaz megjegyzése szerint a jól kifejlődött áll az, mivel az ember legkitünőbben különbözik a hozzá leghasonlóbb állatoktól, miért is a régi görög istenei állait nagyoknak és teljeseknek szokta képezni. Korunkban első Napoleonnak és Byronnak kitünő nagy és gömbölü ála volt.

Mátyás testének felső részére nézve Bonfin ezeket jegyzi meg: „consentiebant inter se membra spatiosa latis humeris, patente pectore, brachio terete.“ Mindkét arczképünkön látható a domborodó mell és a széles váll.

A különböző kort illetőleg, az emlékpénz 1469-ik esztendőbeli felirata szerint Mátyás ott 28 éves koru; holott, ha az ambrassi domborművet Bécs bevétele után készültnek hiszszük, a király azon legalább 36-ik éves korában ábrázoltatott. Hogy ezen nyolcz évi különbségről igazságosan ítélhessünk, szükséges elvonnunk azon nagyobb szigortól vagy keménységtől, mely kényszerüleg az ércz mívelésével jár. Ha attól elvonunk, az emlékpénz fejét, valamint szeme, úgy szája kifejezése után frisebbnek és derültebbnek kell elismernünk, mint a minő a dombormü feje, melynek kivált leeresztett alsó ajka némi fonnyadt jellemet ád.

Táblánk 2-ik számu fejét a brüsselli museumban levő Mátyás Missalejából vesszük. A codex első két lapján gazdag miniatur festést látunk. A bal felöli lap közepén porphyr osz-

lopos oltár ábrázoltatik. Az oszlop közt két hosszú szőke haju, florentini ruhába öltözött ifju egy táblát támaszt, melyen a könyv czíme következőleg van adva: „Incipit ordo missalis secundum consvetudinem Romanae curiae dominica prima de adventu: statio ad s. Mariam majorem introitus.“ E tábla fölött az atyaisten ábrázoltatik seraphinek koszorújában. A görbe vonalu oltár homlokzatának tympanumában két genius magyar ország czímerét tartja, minek közepén Mátyás gyürüs hollóját látni külön paizson. Az oltár régi római idomú és mythologiai képekkel diszített sarkophagon emelkedik. A sarkophag alatt ezeket olvassuk: „Actavantes ab Actavantibus a Florentia hoc opus illuminavit A. D. MCCCCLXXXV.“ Az egész oltárt két keret szegélyzi körül, a belső keskeny és egyszerü, a külső széles és díszes; az utóbbi a képnek csak három oldalát veszi körül, a felső szélén hiányzik. A külső ráma bal és alsó része sokkal szélesebb, mint a jobb kéz fölötti, a bal oldali rámán öt medaillon látható, három nagyobb szines csúcs díszítménybe van foglalva, mig a két középső egy szinü régi cameot ábrázol. A nagyobb színes közép medaillonban Mátyás király fejével, és szemközt azzal a baloldali keskenyebb keret közepén Beatrix, második nejének arczképével találkozunk. Mátyás feje itt színes volta miatt érdekes; mert itt látjuk a szőke hajat, Bonfinnél „coma flava“ és Galeotusnál „capillo non plene rutulo, sed crispo, denso atque promisso“ és itt látjuk Bonfinnél említett „rubens facies“ és Galeotusnál „genarum colorem rubicundumot.“ A brüsseli missale arcza táblánk 1-ső és 3-ik számu arczaira igen jól hasonlít; csak hogy, mivel 1485-ben már a miniatur festésnek kora lejárt volt, a kidolgozás, minden kicsinyed pontossága és a díszesítés minden gazdagsága mellett is, távol van azon jellemzetes előadástól, melyet az emlékpénz és a dombormü müvein látunk. Szembetünő, hogy a miniatur feje nem közvetlen Mátyás élő arcza után másoltatott. A festész igyekezett fejét, nézete szerint, a valódinál szebbre festeni, azért is az orr és a szem itt szabályosabb, mint akár az emlékpénzen, akár a dombormüvön; ellenkezőleg a száj szélesebb az utóbbiakénál. A fején tölgylevél koszorút látunk, nyakán aranyos, gyöngyös és drága köves lánczot, a köntös vörös szinü és prémgalléros, alatta arany

pánczél, és az alatt a fehér ing gallérja látható; a ruha szabása itt szinte olasz divatu.

Az elősorolt három arczkép hiteles és valódi arczkép, és a két első egyszersmind művészi becsü levén, világos, hogy mind azon Mátyásénak állított arczkép, mely ezekre nem hasonlít, mint arczkép vagy hamisnak vagy legalább nem az eredetire hasonlónak, nem sikerültnek, nem arczképnek mondható. Mind a mellett a felsoroltakon kivül a királynak még két soi disant arczképét adjuk, az egyiket azért: mert az tartatott eddig általánosan Mátyás valódi arczképének, a másikat azért; mert nevezetes mester müve, ki királyunkat legalább munkája készítése előtt látott arczképei után ábrázolni igyekvék.

Ugyan is táblánk 4-ik száma alatt azon Mátyásénak nevezett arczképet látjuk, melyet gyermek korunktól fogva igaznak tekinteni szoktattunk. Honnan eredt ezen hamis arczkép? — Három esztendővel ez előtt Pesten Gaal Ede urnál egy régi olaj festményt láttam, melynek oldalán Pencz György jegye és az 1530-ik év vala feljegyezve, e festmény az ismert hamis Mátyás arczképekre tökéletesen hasonlított. A kép Pencz ecsetére méltó nem volt, mégis monogrammjának jeleuléte azt sejteti velem, hogy e kép Pencz 1530-ban készült eredeti képének régi másolata; Penczféle előminta tehát az, mely előmintául szolgált amaz egész alaknak is, mit az 1664-ben Nürnbergben kijött „Mausoleum . . . regum et primorum Ungariae ducum“ czimü könyvben, Mátyás nevére kereszteltnek találunk. A „Mausoleum“ képei minden kritika nélkül összehalmozvák; mert látjuk ott Attilának és még Attila előtt is élt vezérek hü (?) másait. Szerzője előtt már maga Pencz neve oly súlylyal birt, hogy az utóbbinak festményét tétovázás nélkül könyvébe metszette. A „Mausoleum“ az akkori kritikátlan közönség közt nagyon elterjedvén, a Mátyás arczképe iránti hiba is elterjedt és mai napig életben maradt. Azonban Penczről nem tudjuk, hogy valaha Magyarországon időzött volna, ellenkezőleg tudjuk, hogy Dürernek ezen tanítványa csak 1500-ban született Nürnbergben, későbben Olaszországban tartózkodott és 1550-ben halt meg Boroszlóban. Ő tehát Mátyást, ki 10 évvel Pencz születése előtt halt meg, életben

nem láthatta, s így festményét alkalmasint, csak a király valódi arczképéről roszul emlékezve, készítette.

Hasonló arczképről valamivel jobban emlékezve készült Wohlgemuth Mihálynak a kassai főoltár képei egyikén látható Mátyása. Wohlgemuth Mihály szinte nürnbergi festész, még pedig Penczénél sokkal régibb, mert ő Pencz mesterének mestere, és királyunknak kortársa volt, de mind a mellett e festészről sem tudjuk, hogy valaha Magyarországba jött volna.

A kassai fő oltár legfelsőbb bal oldali képén sz. Erzsébetnek születése ábrázoltatik. Anyja, Gertrud királyné, II. András felesége, gyermekágyban fekszik, körüle két némber cseléd, és négy férfiu, a cselédnek egyike az ujonnan született és a szentségi fénykörrel ellátott gyermeket tartja karján. Az ágynak tulsó oldalán állnak II. András, fején a korona, de nem a magyar, melyhez a jobbján álló alak (táblánk 5-ik sz. alatt) fején levő korona inkább hasonlít. Az ágy lábrészén még két férfi alak látható, kiknek egyike köpenyege alatt magyar köntöst, fején pedig magyar sapkát visel. Ugyanez alak egyszersmind bajuszos; bajuszt pedig ez alakon kivül az oltárképek a száz számot meghaladó férfiain többé nem találunk. Valamint ezen egyetlen egyszer előfordult magyar ruha, úgy a bajusz sajátságos idoma, joggal következtetik velünk, hogy a festész ezen alakjában magyart akart festeni, még pedig magyar egyént; mert az arcz valódi arczkép; tulajdonosát a jóltevőnek vagy donatornak tarthatjuk, ki a kassai főoltárt saját költségén készítetni szándékozván Nürnbergbe, az akkori időben híres mester Wohlgemuthhoz útazott, ott az akkori szokás szerint nemzeti ruhájában az ajándékozott képek egyikébe saját személyét festetendő. A donator ugyanazon egy képbe Mátyás, az akkor uralkodó király arczképét is felveendőnek vélte, részint a király iránti személyes tiszteletéből, részint azon tekintetnél fogva, miszerint a kassai templom későbbi építetési korában nagyobb jóltevőt nem ismert, mint épen Mátyást, ki a kassai polgároknak a szokásos királyi strenat 10 esztendőre átengedte templomuk építésének további folytatására. Ily körülmények közt természetes, hogy a magyaréhoz hasonló koronával díszesített arcz alatt oly arczot sejtünk, melyet Wohlgemuth Mátyás arczképe gyanánt

elismertetni szándékozott és azért is festett képére két királyt egymás mellett, és azért adta Andrásnak az idegen, másik királyának pedig a Magyarországéhoz hasonlóbb koronát, végre azért igyekvék egyik királyának arczában oly vonásokat festeni, mikre, mint Mátyásunk valami arczképén látottakra emlékezett.

Utóbbi szándéka Wohlgemuthnak annyira sikerült is, hogy nemcsak magam, hanem többek közt Alexy szobrászunk is, ki szinte Mátyás szoborkáját készíté, s így kénytelen volt az ismert Mátyásféle régi arczképeket tanulmányozni, Wohlgemuthnak érintett igyekezetére első pillanatra ráismertünk. E képen a szájnak túl szélesre kinyujtása (Bonfinnél „os aliquantulo latius") legtöbbet vesz el a hasonlatosságból, melylyel a fej különben megközelítené az 1-ső és 3-ik sz. alatti fejeket. A száj az arcznak azon része, mely, mint azt a brüsseli codexben is látjuk, legkönnyebben torzíthatott el Mátyás arczképében. Wohlgemuth képén a szem inkább hasonlít a dombormünek, mint az emlékpénznek szemére; az orr és az áll legjobban felel meg e két mü hasonnemü részeinek. A haj hosszu ugyan de nem fürtös.

Mihelyest Mátyás többi régi arczképe, nevezetesen pedig az emlékpénzein előforduló arczképei lenyomatainak birtokába jutandunk, czikkünket folytatni fogjuk.

VII.

MAGYAR
TÉGLAÉPÍTÉSZETI MŰEMLÉKEK.

IRTA

IPOLYI ARNOLD

M. Akad. l. Tag.

MAGYAR

TÉGLAÉPÍTÉSZETI MŰEMLÉKEK.

IRTA

IPOLYI ARNOLD

M. Akad. l. Tag.

A középkori monumentalis-, vagy is műépítészet, kiválólag *nyersépítészet* (Rohbau), azaz külső vakolat nélküli építészet volt.

Nem volt tehát, mint jelenleg, az építészre nézve közönyös, vajjon az épület kő vagy tégla anyagból épül-e; és ha kőből, vajjon törött, faragott vagy terméskőből-e, granitból-e, vagy sienitből, trachytból vagy basaltból, márvány-, homok- vagy darázskőből-e; valamint ha téglából épített, nagy különbség volt a közt is, vajjon egyszinű közönséges, vagy pedig szines és fénymázas, söt mintázatokkal préselt tégla áll-e rendelkezésére.

Mig ellenben jelenleg az épitési anyag rendesen majdnem közönyös dolog, legalább alaki tekintetben mindenesetre az; még pedig monumentalis építészetünkben, egyházainknál és palotáinknál épen úgy, mint lak- és bérházainknál. Legfelebb is anyagi tekintetből az jöhet kérdésbe, hogy melyik anyag szilárdabb vagy gyengébb, drágább vagy olcsóbb; s e szerint azután, melyik előnyösebb vagy pedig jutányosabb a körülményekhez képest. Kő legyen-e vagy tégla? és milyen tégla vagy milyen kő? az az épületnek sajátlagi szervezetére, alakjára és ízlésére nézve nálunk tökéletesen mindegy lehet; miután a téglát, csakúgy mint a követ, rendesen, egyiránt vastag mész- és homok-vakolat rétegekbe burkoljuk, mész- és festék-kéreggel elborítjuk. Söt szemlátomásunkra vakolatból vagy legfelebb főszből, gipszből készülnek az alaki rész-

letek is, izlést s idomot hazudó ékítvények és párkányzatok, lisenek és rustikák, vonalok és rovátkok.

De nem így ám a középkorban, midőn az építés nem annyira anyagragasztás, hanem szorosan véve szerkesztés, construalás volt. Az építész anyaga azért lényegesen befolyt alakítására, az izlésre és idomra. Holott ma látjuk, hogy ugyan azon türelmes faltömegre, bár mily izlés alakzatának ékítményei rávakolhatók, vagy ráragaszthatók. De valóban csak is vakolhatók és ragaszthatók! A műépítészeti idomok szerint való építés, a helyes stilszerü constructio ugyan is nagyobbára az építési anyag által feltételeztetik. — A középkori műépítészet azért egészen eltérő alakítást követ példáúl egyiránt művészi faépítményeiben, valamint mást a kő- és téglaépítészetben; máskép használja ezen anyagokat a román, máskép a gót ízlésben; de söt, mint említém, még a kőnemek és téglaminőség szerint is lényeges különbséget fejt ki az alakításban. A granitból s más keményebb kőnemekből alkotott építmények, az anyag természeténél fogva sokkal tömörebb, egyszerűbb alakítást igényelnek, mintsem példáúl a finomabb tagozásra és vésésre alkalmasabb, márvány-, mész-, homok- és darázskőből szerkesztett épületek.

Még nevezetesebb eltéréseket igényel és mutat, a műépítészetnek e tekintetben mintegy különváló ágát képező *téglaépítészet.*

Mely miképp gyakoroltatott légyen hazánk középkori műépítészete által, jelen értekezésemnek már sajátlagi tárgya. Ennek kellő megértésére azonban előre bocsájtom a középkori monumentalis téglaépítészetnek rövid ismertetését, anynyira legalább, a mennyire tárgyunk felvilágosítására szolgálhat.

Már az egész őskor, a meddig csak emlékeink s adataink érnek, gyakorolta a téglaépítészetet, de kitünőleg Róma az ujabbkor szülője, melynek a tégla, mondhatnók, rendes építészeti anyaga volt. A merre csak győzelmes legiói jártak keletnek és nyugotnak, maig még utjokat mindenütt tégla töredékek jelelik. A jól égetett, szilárd nagy négyszögü vörhenyes téglákről, a legiók számával és nevével ismerünk táborhelyeikre. Mellettök ott találjuk még rendesen a gyar-

matnak vagy municipiumnak többnyire kevésbbé szép és szilárd téglatöredékeit is, a magánygyártók jegyével vagy nevével, s köztök a számos finom terra sigillata cserepet. Kétségtelen, hogy a romaiak az agyagégetéshez értettek, a ceramikának általában nagy mesterei voltak! Mind a mellett jellemző müvészi téglaépítészetre még sem emelkedtek. A világ hódítói, kiknek rendelkezésére állott a legjelesebb márványanyag, úgy látszik átallották inkább az égetett agyagból készült építészeti pótanyogot monumentalis alkotmányaiknál, mintsem hogy azt müvészileg kifejtették volna. Jellemző erre nézve Augustus dicsekvő mondata, hogy Rómát, melyet uralkodása kezdetén téglából épültnek talált, uralkodása végén, mint márvány várost hagyja hátra.

A classicus ízlés müidomaira, az antik oszloprendszer alakítására valóban a tégla nem volt alkalmas anyag, miután ezen eredetileg a faépítészetből eredt ízlésben, már a kő is pótanyag volt; de a kő monolíthok könnyebben pótolhatták még a gerendát, mintsem a darabos tégla; mely azért nagyobbára csak is faltömegre használtatott, a nélkül, hogy müvészibb constructióra vagy ékitményi formákra alkalmaztatott volna — ha talán a terracottából képzett egy és más ékítményt és a téglarakmü (Ziegelmosaik) szép talajzatokat kiveszszük. — Az ily faltömegek azután bevakolva, az erős római kőragasz által még erősebbé, a befestés által pedig ízletessé is képeztettek; a mi ott a kedvező éghajlat alatt az idő befolyásával is daczolhatott. Vagy hogy síma márvány lapok födék a palota darabos téglafalát, melyek az építészet müalakzatai kivitelére alkalmassabbak voltak,

A középkor annyi új forma alkotója a polgári s egyházi társadalomban s ezzel együtt a müvészetben is, volt az, mely új építészeti idomok kifejtésével a téglaépítészetnek is külön, megfelelő újabb müirányt s alakot adott.

De mint a legtöbb esetben, úgy itt is, az élet legnagyobb mestere a szükség volt az, úgy látszik, mely a monumentalis téglaépítészet kifejlesztésére a legtöbbet tett.

Mert ámbár a téglamüépítészet alkotmányai szórványosan Olaszországban épen úgy, mint Angol- Franczia- és Németországban előjönnek; söt például Pisaban, Sienaban, Bo-

lognaban s a t., márványpaloták tőszomszédságában is teljes jelentékenységökben találhatók. Mind a mellett még is Európának azon vidékei, melyek használható körétegek szükében vannak, képezik a téglamüépítészetnek sajátlagi hazáját; hol, különösen éjszaki Németországban s a szomszéd tartományokban, a XIII-dik s következő századokban teljes kifejlődését és virágzását elérte. Midőn kezdve mintegy Dánia éjszaki csúcsától egész Krakóig, s Altmark nyugoti határaitól fogva Poroszország éjszakkeleti részein túl, a köszegény vidékeken sajátságos s nagy mübecsü monumentalis téglaépitészet keletkezett; minő Németországnak még más részeiben is p. o. Alsó-Szászországban s az Elbe folyam nyugoti oldalán legalább szórványosan előjön. [1])

Egyébiránt valamint minden müfejlődés, úgy a téglaépítészet is csak fokonként emelkedett müjelentékenységre. A románépitészet korában például a köépitéstől még nem igen különbözött. A román idom tömör falalkotásának ugyan is a téglaépítészet csak úgy megfelelhet, mint a köépitészet. Ámbár már a román idom egyes ornamentatioi alakzatai, mint például a az úgynevezett szikszak-, a fürész- vagy fogalakú ékitményi minták, ha nem téglaépítészetből származtak át a köépitészetbe, úgy mindenesetre a téglából, melynek némileg alakzatával birnak, még könnyebben képezhetők, mint köböl.

---

[1]) Jellemző erre nézve, mily mükellék volt a tégla, s mily gond fordíttatott rá, az is, hogy a középkori nagyobbszerü- egyház és monostoralapításoknál megemlíttetik mindjárt a téglavető is, melyļaz építési házhelylyel együtt egyelőre mintegy az építészeti műnek feltétele. adományoztatott. Így a berlini Klosterféle, mütéglákból épült egyháznak Kuglernél (Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte I. 103) közlött egyik feliratában találom : Anno millesimo ducentesimo LXXI. Illustris. principes et domini, dominus Otto et dominus Albertus, marchiones brandenburguci, erga ordinem speciali devotione permoti, aream ubi praesens monasterium est constructum, fratribus contulerunt gratiose, perpetue possidendam. Post hoc, anno domini MCCXC, strenuus miles, dominus Jacobus, dominus de Nebede, donavit fratribus hujus loci *lattericidinam* (téglaégető ház), sitam inter Tempelhoven et Berolinum. Sicque dictus miles et principes praefati, exstiterunt istius claustri fundatores. Hasonló nyomok nálunk is figyelmet érdemelnek.

De még az úgynevezett transennalstilben is vagy is az átmeneti izlésben, t. i. a románból a gótba, csak kevéssé észlelhető a téglaépítészet művészi kifejlődése; melyet csak a következő építészeti korszak, a gót idom fejlesztett ki teljesen. A gótrendszernek lényegénél, a támrendszernél és csúcsívképzésnél fogva ugyan is a boltozat súlya könnyebbedvén, a tömörfalak, sőt általában az oldalfalak feleslegesekké lőnek. Helyettök csak egyes szilárdabb támpontok kivántattak, melyekre a boltfészek s bolthelyezés összes súlya irányoztatott. Ennek következtében a tömörfalak vékonyodtak, s az oldalfalak többé vagy kevésbbé, söt a rendszer teljes kiképzésében, majd nem egészen elenyésztek. A falak támpontjait erősebbben előszökő oldaltámok (Strebepfeiler), valamint nagyobb mérvű alkotmányoknál támívek vagy szökívek (Strebebogen) alkalmaztattak. Az így már feleslegessé vált csupasz falazat sürü és hosszú ablakzatnak adott helyet, s az egész épületet csupán mintegy a támrendszer alkotván, sajátlag egy rendszeresen tagozott épületváz állott elő, melyhez képest ismét a támoknak összhangzó tagozása s felfelé vékonyodása vagy is ifjúdása által, bizonyos életteljes szervezet, minden részleteket egész a legkisebb végletekig átható organismus keletkezett.

Ily irányban épiteni, hol a legkisebb részletnek is a czirkalom, a tervrajz és véső adott alakot, mindenesetre annyit tesz, mint műértelemmel construálni; de hogy már az ily részletekig ható szervezetnek a tömör falazatra való téglaalak minden lépten ellent állott világos. Mert a mily becses építészeti anyag a tégla faltömegeknél, oly nehéz s alkalmatlan a nem képezhető, törékeny s az időjárás kedvezőtlen befolyásának kitett téglát izletesebb tagozásokra alkalmazni. Mindezen nehézségeket azonban a középkori műépítészetnek páratlan alkotó ereje s művészi szelleme legyőzte; nem mintha a lehetetlent kísértette volna meg, a kőépítészeti szervezetnek és tagozásnak teljes elsajátítása által; de az által, hogy anyagához képest, annak megfelelő mütehetséget fejtett ki. Mig ugyan is az átképezhető faragott kőanyagnál fogva, tiszta támrendszernek lehetett alakulni, melynél az oldalfalazat csupán a tér kitöltésére szolgált; addig a téglaépitészet-

nek lényege megmarad ugyan a falrendszer, de ezen falrendszernek tagozására s áttörésére törekszik. Amannak feladata volt: a falnak *feloszlatása*, ennek feladata lőn a faltömegnek *felosztása* fülkék s vaktagozások (Nischen, Blenden) által. S ha e mellett a téglaépítészet megtartotta még a gót idomban is a román izlésnek faltömeges, nyugodt, egyszerű jellemét, a részletekben mégis a romántól lényegesen eltérő átképzettebb uj műalakítást mutat. Mindazon változatos tagozásokat, melyeket a körmérő rajza tervezett, s a faragó művésője eddig a kőanyagból alkotott, most a mintának és présnek kellett agyagból is képezni. A vegyészet ezen felül legegyszerűbb szereivel segítségére állott, hogy nem csak az egyhangú és szemsértő veres tégla külszinnek változatos és kellemes szinezetet kölcsönözzen, de hogy ezt emelve, fénymázas, glasirozott, burkolata által a granithoz hasonló szilárdságúvá is tegye.

Ezen általam most említett technikai előnyöknél fogva, melyeket a fénymázas és színes tégla alkalmazása szolgáltatott, még egy újabb nevezetes momentum is jön tekintetbe. Figyelmeztetek ugyan is ismételve arra, mit már értekezésem elején mondottam, hogy a középkori műépítészet nyers, azaz vakolat nélküli építészet lévén, az építésznek épülete külső kinézése végett meglehetős gondja volt építési anyagának külső minőségére is, midőn annak kevésbbé szilárd voltát, vagy csak egyenetlenségeit is nem lehetett védő s egyöntetű vakolatburokkal erősíteni és leplezni.

Hogy a faragott, vésett négyszögű kőnél, vagy épen síma márványlapnál, hol ez az építésznek rendelkezésére állott, ily külső vakolatra szüksége sem volt, azt ugyan említenem sem kell annak, a ki csak valaha összehasonlította az ily faragott négyszögű kőből épült alkotmánynak egyszerűségében is nagyszerű imposant kinézését, vakolt egyházaink és palotáink kimázolt, jellemtelen vagy czikornyás külsejével. Román és gótkori monumentalis emlékeink, felséges basilikáink és magasztos gót domjaink, mint a jáki, lébényi, kassai s a t. intő példák erre, melyek hazánknak dús és választékos kőanyaga mellett követésre hívnak. És még is a középkori építő műmester, mondhatnók, kőanyaga ezen egyöntetű szépségével sem érte be. Hatását nevelte még többnyire azzal, hogy al-

kotmányának gyöngéden váltakozó szinezetű külsőt adott: majd sárgás, majd kékes vagy zöldes szürke színezetű négyszög kőlapokat koczkásan vagy rétegesen alkalmazva váltakoztatott; s ezen egyszerű fogás által épen oly természetes, mint ízletes festői polychromaticus hatást eszközölt. Így épült már egykor *esztergomi* régi basilikánk, melynek szétszórt romjai között sokszor szemléltem, söt gyűjteményembe fel is szedtem egyes töredékeit azon élénksárga és majdnem hófehér köveknek, melyeknek négyszögű faragott kőlapjai szinezetével ezen műremek főegyházunk nagyszerűsége mellett bizonyára meglepő szépségű kellemes külső szinhatást is gyakorolhatott. Épen így szemléltem e napokban, legújabban felfedezett egyik érdekes XIII-dik századi román basilikánknak, a *kisbényi* egyháznak — melynek rajza, az Akademia archeologiai bizottmányának meghagyásából Henszlmann társunk által már is készül — most fájdalom vakolat alatt lappangó falait; hol ismét zöldes-szürke s ugyanazon szép sárga szinezetű trachyt kőlapok váltakoznak. Ezen szindús sárga kőnek példányát, Akademiánk palotája számára bemutatva, itt Akademiai teremünk előszobájában is belépve szemlélhetjük. Hogy ne is említsem a pannonhalmi monostori egyháznak e tekintetben kitünő példáját, hol a támok festői dús oszlopcsoportozatai fehér homokkő, vörös és sárga márvány, most természetesen egyiránt bemeszelt, oszlopszálakkal váltakozva, páratlan architektonikai diszt kölcsönözhettek ezen, már magában véve is valódi építészeti remeknek.

De nem mindig volt ily szerencsés az építész, hogy hasonló anyaggal rendelkezhetett volna. Gyakran még csak anynyi négyszögű kőlappal sem birt, hogy véle épülete külsejét beburkolhatta volna. Mind a mellett a monumentalis építészetnek mindenkor szorosan megkivánt kelléke volt, hogy a vakolatlan falkülső szabályos, söt ízletes szerkezettel birjon. Igy keletkeztek különböző korszakok s anyagok szerint az építészet ismeretes különféle *falszerkezetei.* A közönséges, vágott és törött kőből, szabályos rétegezés nélkül épült falazat — az úgynevezett: opus incertum, franczia: appareil irregulier, angoly: rubble work — mellett egyik legrégibb ősműépítészeti falszerkezet volt már az úgy nevezett *cyklopi* falmű. Ez

abban áll, hogy nagyobb szikladarabok szabálytalan többszögre faragva, kőragasz nélkül, éleikkel úgy egymásba illesztetnek, hogy a legszilárdabb falazatot képezik. Ezt követi a szabályos, nagy *négyszögűre faragott kövekkel való építés* — (Quaderbau, franczia: grand appareil); vagy a hol nagyobb kövek nem állottak az építész rendelkezésére, hasonlón középszerű s kisebb alaku kövek is alkalmaztattak — (a franczia műnyelven megkülönböztetve az előbbitől úgynevezett moyen és petit appareil). A négyszögű köveknek durvább külseje, midőn ezek csupán széleiken faragva, mélyebb rovátkokat mutatnak, képezi az építészetben az úgynevezett *rustica* modort. A középkorban olykor a várak, bástyák és tornyok falain a négyszögkő ismét púposra faragva, kidomborítva is alkalmaztatott, ez az úgynevezett púpos vagy domború négyszög, a német műnyelven Buckelquaderbau; vagy hosszas alakú négyszögben is (az úgynevezett fr. appareil allongé). Ellenben ha a négyszögkövek harántosan fektetetnek, úgy rovátkaik egymást mintegy keresztül metsző *hálózatot* képeznek; mint a római úgynevezett opus reticulatum (német: Netzwerk); vagy vékonyabb oldalukkal alkalmazva egymást éles szögben érintő réteges fekhelyzetben *kalászos* alakzatot mutatnak, mint szinte már a rómaiknál is úgy nevezett opus spicatum (franczia: appareil en épi, vagy arréte de poisson, német: Fischgräte, angol: herrin-bone work). Olykor azonban a kőrétegek téglasorokkal is váltakozva jönnek elő, vagy csak egyes, kalászos vagy csürlöded alakban alkalmazott téglarétegekkel közbe szakítva: az úgynevezett *vegyes falrakat*, (opus mixtum, appareil mixte).

Ily külső szabályos szerkezet azután a monumentalis építészetnek mulhatlan kelléke volt, még akkor is, ha a többi falbéllet közönséges törött kőből vagy épen falöntetből épült. Az utóbbi mód az úgynevezett emplectrum (remplissage, Gussmauerwerk), midőn két külső vékony falréteg közé kavics és kötöredékkel vegyített homok- és mész-falragasz öntetett. — Söt olykor az egyenetlen nagyságu külső kőlapokba vésettek be a szabályos rovátkok, többnyire élénk vörösre kifestve, melyeknek azután e szerint a négyszögű, hálózatos s a t. rendes falszerkezetet kellett ábrázolniok.

Más az már, ha a nyers építészet kő hiányában csupán tégla anyagra volt szorítva. Mindenki tudja, hogy a közönséges vörhönyes téglából épült falazat vakolat nélkül, nem a legkellemesebb külsővel ajánlkozik; kertfalon, gyárkéményen vagy legfelebb gazdasági épületeken talán megjárja még, de monumentalis épületen bizonyára nem.

Hogy azért a tégla müépítészeti czélnak megfeleljen, mind anyagára, mind külalakjára és szinére nézve a müépitész kiváló gondját veszi igénybe. A középkor monumentalis téglaépítészetében ennélfogva a földvegyületre és kiégetésre nézve kitünő tökéletességü tégla használtatott csak. A külszinre nézve pedig a mai egyhangú vörhönyes szinezetü helyett többszinü, ugymint sötét vörös, sárga, zöld, fekete, olykor viola, kék és fehér szinü, sőt tarka mintegy márványeres is gyártatott. Ezenfelül mind a szilárdság, mind a színezet hatásának fokozása végett fénymázasan is (glasirozva) készítettett; valamint a mainál többnyire tetemesebb nagyságban és mümintázatokkal is préselve állíttatott elő: párkányzatokra, ajtó s ablakbélleti tagozásokra, úgy ívgerinczeküI, váll- és zárköveküI, oszlopfők részleteül s a t.; egyszóval a gót idom dús zlésének diszmüvezete sokféle igényeihez képest alakítva.

De már maga a téglarakat is a falazatban, ha gondosan és csinosan kezeltetik a falragaszréteg, szép rajzmintákat képes előállítani; különösen pedig ha a téglák váltakozva, bizonyos rendszer szerint szabályosan alkalmaztatnak: majd hosszú, majd keskeny oldalukkal rakva. (A német müszó szerint a tégla hosszú oldala Läufer, a keskeny Binder vagy Strecker.) E szerint a rendes változatok példáúl: hogy egy sorban vagy rétegben egy tégla mindig hosszú oldalával, a következő ellenben keskeny oldallal alkalmaztatik; vagy egy egész réteg csupa hosszú oldalú téglákból áll, míg a következő a tégla keskeny oldalával rakatik; vagy két hosszú oldallal rakott tégla és réteg után következik a keskeny oldalú, s így tovább. Ezen egyszerü alakítással már is tehát dús változatosság eszközölhető. Még inkább fokozható az, ha a téglarétegek nem csupán fekhelyezetben, de példáúl élökre állítva szögben alkalmaztatnak, s e szerint úgynevezett kalászos falrakatot, (opus spicatum, lásd a táblán 2 ábra), vagy általában harántos

alkalmazás által csürlöded, ferdény (rhomboidalis, Rautenförmig, lozangé) alakzatokat képeznek. Nevelhető továbbá a változatosság a színes téglarétegek változtatása által, midőn például, mint leggyakrabban, az egyik réteg vörös a másik réteg fekete szinü téglából áll, mint a Stargardi Mariaegyházon; vagy koczkásan ostábla módjára rakva, mint a Danzigi egyház párkányzatán, hol így sárga és kékszinü téglák váltakoznak. Olykor a szinek növekedő harántos fokozatokat (lásd a táblán 4. sz.) képeznek, mint Brandenburg egyik tornyán, vagy csürlöded alakokat képeznek (lásd a táblán 6 és 7. sz. ábra). Ügyesen használtatott fel ezen szinjátékra még a vakolat is az által például, hogy áttörött alakzatokat képező diszitményi téglák közt az átlátszó faltérnek vakolata befestetett. Igy például a Tangermündei Sz. Istvánegyház egyik kapuzatán s a t.

Ily módon, mint látni, a mily változatos, oly ízletes külsőt képezhetett a tégla anyag is. Mert mig a kőépitészetben az által, hogy minden egyes ködarab müvészileg átképezhető, természetesen a legnagyobb változatosság eszközölhető: addig a téglaépítészetben egyszerü formák sokféle combinatiói által, ép oly érdekes és dús változatok keletkeznek. És mint Essenwein, a téglaépítészet egyik kitünő mestere mondja: a téglaépítészetnek egyik kiváló ingere épen az, hogy benne a legegyszerübb eszközökkel is gyakran nagyszerü hatás eszközölhető.

Ezen, azt lehet tehát mondani egyszerü technikával győzte le a középkor müvészete nem csak mindazon nehézségeket, melyeket egész vidékek köszegénysége, vagy csak egyes helyeken épitésre alkalmas kőnek hiánya elébe gördített; de a téglaanyag müvészi formálása által e nehézségeken diadalmaskodva, a müépitésznek mind anyagra, mind pedig alakításra nézve uj és változatos dús tért nyitott.

Igy keletkeztek Európa s különösen éjszaki Németország azon nagyszerü monumentalis téglaépítményei: basilikák és dómok, várak és paloták, melyeket, mint valódi müalkotmányokat és müremekeket, maig álmélkodással páros méltánylattal tekintünk; minök például a Tangermünde melletti jeri-

chowi, fischbecki, brandenburg-lehnini, ratzeburgi, arendsei sat. románkori monostori egyházak és basilikák; a schwerini dobberaui, prenzlaui, stendali, stargardi, marienburgi, bützowi, berlini sat. gót domok és egyházak; a lübecki, wismari, stralsundi, thorni, stettini, stargardi, marienburgi, anklami sat. valamint ezek mellett, az olasz pisai, siennai, bolognai sat. paloták, várak, tornyok, melyeknek egyiránt müvészi constructiója, valamint ékitményrészleteik a müépitészetet uj conceptiókkal megtermekenyitvén, örök mübecsü mintákat állitottak elő.

Annál bámulandóbb, hogy a középkori monumentalis épitészeti irány enyésztével, mindezen magasztos emlékek századok óta mind a müirodalomra, mind a mügyakorlatra nézve majdnem észrevételenül léteztek. Még az ujabb monumentalis archeologia is, mely a középkori müirány ismeretét napjainkban egyszerre annyira felkarolta, valamint a müépitészet tankönyvei alig hogy reflectáltak a tárgyra; és csak is legujabb kiadásaikban látunk egyegy sovány fejezetet szánva a középkori téglaépitészetnek azon érdekes monographiák nyomán, melyek a tárgy iránt ujabban figyelmet gerjeszteni törekedtek. [1])

De hogy mi közünk nekünk sajátlag mindezzel, megmondom már, miután ezen előzményekkel tárgyam méltánylására utat tereltem. Mióta a magyar müemlékek tanulmányozásával foglalkozom, vizsgálataim nyomán már évek óta azon nyomasztó érzet kisért, hogy nekünk monumentalis tégla-

[1]) A monumentalis téglaépitészet irodalmában is meglehetősen legelül áll, hasonló kezdeményezéseivel a müténetben iratai által korszakot alkotó Kugler (lásd Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte I. 102.) Nevezetesebbek utánna Minutoli „Denkmäler Mittelalterlicher Kunst in d. Brandeburg. Marken 1836. Quast. Zur Charakteristik des älteren Ziegelbaues etc. Deutsch. Kunst. 1850. Kallenbach chronologie der d. mittelalt. Baukunst. 2. Aufl. 22. lap: Backsteinbau. De kivált Essenwein Norddeutschlands Backsteinbau im Mittelalter (1856). Ezentúl az épitészet történetének ujabb kiadású kézi és tankönyveiben is tekintetbe vétetett, mint Lübke: Geschichte der Architektur 2. Aufl. 343. Kugler Geschichte der Baukunst II. 556. Lübke Vorschule zur Geschichte d. Kirchenbaukunst. 4-dik kiad. Backsteinbau. 74. lap.

építészetünk nem volt, hogy hazánk és nemzetünk a téglamű-építészetet nem ismerte. De ez még hagyján, ha ezzel egyszersmind nem volna kimondva az: hogy ha a monumentalis téglaépítészet nálunk nem létezett, ugy hazánknak egy nagy része, nevezetesen a magyar alföld a monumentalis építészetet általában nélkülözte, nem ismerte; sőt nem is ismerhette, mert nem gyakorolhatta.

Megmondom az okát miért? Midőn ezen tanulmányaim kezdetén Csallóköz szigetének, azóta az Akademia Archaeologiai közleményeinek I. részében kiadott műemlékeit vizsgáltam, nevezetesen feltünt volt már előttem, hogy ámbár ezen vidéknek számra mintegy 30 gót modorú régi egyháza, talán hármat kivéve, mind téglából épült, a szigetnek kő szüke miatt, még is a tégla műépítészetnek legkisebb nyoma sem volt mindezen egyházakon észrevehető. Ezen közönséges művészietlen téglaépítészetnek tulajdonítottam már akkor a gót idommal homlokegyenest ellenkező azon tömör, tagozatlan és szervezetlen falrendszert, mely ezen egyházakon uralkodik, valamint a művésziebb részleteknek részint szegénységét, részint hiányát, s egyátalában a műemelkedettség s műépítészeti magasabb kellékek nélkülözését. Mert a hol a legnélkülözhetlenebb szervezeti és tagozati részletek elkerülhetlenek voltak, mint ívgerinczek, váll- és zárkövek, ajtó- s ablakbélletek, ezek kőből készültek. És valamint ezen részletekben a téglaépítészet művészetét rajtok hasztalan keressük, ugy a külső falazaton sem veszünk észre művészibb falrakatot, szines vagy mázos téglákat. Ugy hogy fel kell tennünk, miszerint akár nyers közönséges vörhenyes tégla külsővel birtak, akár pedig vakolattal épültek eredetileg, mindenesetre a monumentalis műépítészet legcsekélyebb igényeitől is igen távol maradtak. Lehet ugyan — mint már szinte akkor megjegyeztem — hogy ezen egyházak egy részének vakolata nem csak belül, de kivülről is már eredetileg alfresco ki volt festve. Egyesekről legalább, mint a kürti, várkonyi, püspöki egyházakról felhozott nyomok tanúsítják, ez kétségtelennek látszik. Ily befestés ha nem is műépítészeti, de még is műizletes kinézést kölcsönözhetett a másképp csupasz falaknak. De ezen gyakorlat is nyilván sem valamennyi egyházra, sem az egyeseknek egész

falterére nem volt kiterjeszthető. Legalább a külső falterekre nem, melyeken a fresco a mily költséges, mégis igen kevéssé tartós palliativ szépítő szer lett volna.

Valószinűbb azonban, hogy ezen emlékek nagyobb részénél a nyers vörös téglafal egész ékességét és tagozását azon faragott körészletek képezték, melyek mint ívgerinczek, zár- és vállkövek, ablak és ajtófelek alkalmaztattak; ámbár ezekből is a külső falakra minél kevesebb jutott. De az egyházbelsőben is még mindég igen szegény s a műépitészeti igényeket kevéssé kielégitő tagozást képezhettek.

Hasonló eredményre vezetett a páratlanul érdekesebb, s alapszervezeténél fogva hazánk műépítészetében korszakias nevezetességü Deákmonostori XIII-dik századi román idomú basilikánknak vizsgálata. Leirásában [1]) jellemezve közönséges téglaépitészetét, ámbár a csallóközi építészeti emlékeknél jóval szilárdabb és szebb, sötétvörös téglaanyaggal bir, megjegyeztem már, hogy valamint a monumentalis téglaépítészet kellékeivel nem dicsekedhetik, ugy még azon művészibb kőfaragvány részleteket is nélkülözi, melyek még Csallóköz műszegény egyházaiban sem hiányzanak.

Ezen számosabb példák nyomán már akkor nyilatkoztam, hogy kétségbe kell esnünk a fölött, miszerint Magyarországban a téglaépítészet monumentalis becsűvé, műépítészetté fejlődött volna.

És valóban, ha már Csallóközben és a Vágközön, hol akár a fát téglaégetésre, akár a kőanyagot építésre a Dunán és Vágon csupán nehány mértföldnyi távolságról könnyü szerrel lehetett szállítani, ily kiáltó szegénységgel találkozunk, milyen lehetett a fa- és kőszegény magyar alföld monumentalis építészete!?

Tudomásra csakugyan eddig egy adat, egy példa sem jutott, mely csak távolról is tanúsíthatta volna, hogy sík földünkön, a kőnek hiányában, hasonló téglaépítészet fejlődött volna ki, minőt hasonló körülmények között a külföldön ki-

---

[1]) Ipolyi magyar műemlékek II. sor. I. Deákmonostori XIII. századi roman basilika (különnyomat az Akademia évkönyveiből) 58 és 61. lap.

fejlődni láttunk. Söt épen az alföldnek ismeretes két legnevezetesebb építészeti emléke, a téglaműépítészetnek legkifejlődöttebb korából, ugymint a *szegedi* alsóvárosi és a hiresztelt *nyírbátori*, mai református gót egyház, valamint az ottani minorita kolostor gót temploma is, e tekintetben a legszomorúbb példát szolgáltatják. Mindannyi közönséges tégla épület, de nem csak a téglaműépítészet minden nyoma nélkül, hanem egyszersmind a műszegénységnek non plus ultrája; a menynyire a két előbb említett egyház ivezetének gerinczei — azon majdnem egyetlen műrészlet, mely bennök még észrevehető — szerves tagok helyett, csupán a donga ívezetre vasszögekkel fölaggatott fószből színre készült álgerinczek; mig az utóbb nevezett egyház ablakainak gót díszművezete vésett kőtagozat helyett fából, tölgyfából készült!

Oly tünemény mindenesetre, mely a legvérmesebb fürkészőt is lemondásra kényszerítheti. Csakhogy a buzgó vizsgálónak, épen úgy, mint a buzgó hivőnek soha sem szabad kétségbe esni. Kitartó és folytatott [vizsgálataim közt történt, hogy épen akkor, midőn nem véltem volna, végre sikerült monumentalis tégla építészetünknek jelentékeny nyomaira akadnom.

Szabolcsban Nyíregyházán találtam először is érdekes nyomára. A városnak ujabb egyházai közt, uttól félre eső egy kisebb temploma vonta magára figyelmemet, a gót modort jellemző azon félreismerhetlen külalakzata által, melyet a tárgyavatott szem még akkor is felismer, ha, mint itt is, az épület gót idoma minden részleteiből teljesen kivetkőztetett. Elég okom volt tehát rá, hogy közelebbről megtekintsem. Mily nagy volt azonban meglepetésem, midőn rajta véletlenül egy helyütt, a mintegy három ölnyi hosszaságban s egy két lábnyi magasságban lehullott vakolat által láthatóvá lett téglákban, egész sorát a különböző szinü: zöld, sárga, viola, fekete és vörös tégláknak láthattam. Helybéli barátim, ismerősök és ismeretlenek, a kik körül fogtak, s kiket érdekes felfedezésemről értesítettem, mint ilyenkor történni szokott, majd itt, majd ott Szabolcsban látott hasonló szines téglákról emlékezni vélekedtek. A felfedezés mellett tehát egyszerre még az is constatirozva lett volna, hogy e példa nem áll egyedül.

Jelentésem következtében az Akademia Archaeologiai bizottmánya által ezen érdekes tárgynak további nyomozásával megbizva, ennek már is rövid, de biztos eredményét terjesztem az Akademia elébe. Jelentésemet Nyíregyházával, hol az első példát találtam kezdem, és most eleve csupán *Szabolcs* megyén át, hol eddig a legtöbb nyom felöl értesülve vizsgálódtam, folytatom.

I. A *nyíregyházi* említettem kis gótegyház e tekintetben legelül érdemel figyelmet. A helybeli egyházi emlékek idevágó történetére nézve hamarjában csak azt vagyok képes adatúl felhozni, hogy Nyíregyházának virágzó plébániája már a XIV-ik században említtettik. A pápai tizednek 1332—1337-ig történt összeirásában, melynek eredetie a vatikáni levéltárban találtatik, honnét hiteles másolatát a magyar történet iránt érdemesült Garampi bibornok Gróf Eszterházy Károly egri püspökkel közölte, az egri püspöki megyében akkorában virágzott plébániák között ugyan is már Nyíregyháza is neveztetik. [1]) De egyébiránt neve is, melynél fogva kitünőleg *egyháznak* neveztetik, mint több ily nevű helységeinknél, úgy itt is nyilván arra mutat, hogy a vidéknek ősrégi anyaegyháza lehetett. Vajjon az itt szóban levő gót modorú mai reformatus kis egyházépület volt-e azon említett XIV-dik századi nyíregyházi plébániai egyház? vagy hogy már akkor egy más ilyen mellett létezett-e? avagy, hogy később annak helyébe lépett-e? minden más adat szükében biztoson meg nem határozható. Kétségtelennek látszik mégis az, hogy valamint a XIV-dik századnál nem régibb, ugy a reformatiót jóval megelözte; mert idoma szerint itélve legalább is a XV-dik századben épülhetett. A reformatió kezdetével úgy látszik

---

[1]) Lásd Schemat. Cleri Dioec. Agriens. 1832. 17 és 158 lap, valamint a következő évkönyvekben. Lásd szinte az 1833-diki 71. lapját. Az 1857 Vasárnapi Ujságban 41. sz. 432. lap olvasható, hogy „a reformatus régi gótmodorú szentegyháznak homlokzatán még 1770-ik évben tisztán olvasható volt, s jelenleg ismét tökéletesen olvasható, (mert 1830-dik évben a betük kijavíttattak), felirás tanusítása szerint 1400 év óta áll fen; és csakugyan egyháztól (a mint azt a város czímerrajza mutatja) veheti elnevezését, minthogy akkoriban egy üldözött vallásfelekezet titkon egy nyírfa erdőben végezte volna isteni tiszteletét“ (!?).

azonnal a helvét vallásu reformátusok birtokába jutott, s azontúl folytonosan is birtokukban volt, mint későbbi e korbéli évkönyvei tanusítják, és miután még a XVII-dik század végén és XVIII-dik elején sem létezett többé katholikus plébánia Nyíregyházán. [1]).

Régi eredeti alakjából egyébiránt majdnem teljesen kivetkőztetve és minden diszét vesztve, gót idomát csupán még szentélyének a nyolcz szögből képezett három oldalú záródása és tagozott támfalai hirdetik. Sem eredeti boltozata nem maradt meg, melyet most a szentélyben ujabb dongaboltozat, a hajóban pedig deszkatáblázatú fölep pótol; sem átalakított ablakain a csúcsív nem található. Annál inkább teljesen hiányzanak a díszművezetek. Csupán külsején, a tagozott oldaltámokon kivül, láthatók még nyugoti oldalán valami kisebbszerű portale nyomai, a késő gótkorszaki egyenesen átszelt hármas ívvel s igen durva művezetű tagozással, melynek egyenetlenségei lehet a későbbi javitási vakolatok rovására esnek.

Igy semmi műrészletek, sőt csak egy árva párkányzati tagozás sem lévén többé a sokszorosan romladozó, ismételve tatarozott és foldozott, számtalanszor bevakolt és kimeszelt egyházon, természetes, hogy a monumentalis téglaépítészetnek sajátlagi műalakzatait, mintázatok szerint préselt téglákat hiában keresnénk már az épületen, ha netalán eredetileg alkalmaztattak volna is. De fenmaradtak azért még falai, és pedig színes téglákból épült falai; és nekünk eleve ez is elég. Ezen színes téglákból is ugyan jelenleg csak épen annyi látható, a mennyi a lehullott vakolat által napfényre jött. Az egyházhajó déli oldalán, bemenettől balra, a földtől néhány lábnyi magasságban szemlélhető a legnagyobb részlet. Itt mintegy három ölnyi hosszaságban, s némely helyen alig egy-két lábnyi szélességben jön elő azon néhány réteg, melyet a szöveghez mellékelt rajztáblán az 5. sz. alatti festett ábra mutat. Mit különösen a szinre nézve még sem lehetett minden

[1]) A Telekesi István püspök által 1669 és 1713-ban összeirt egri megyei parochiák között legalább még nem találtatik. Lásd az 1858-diki egri megyei névkönyvet 72. lap. —

árnyalatokon át egészen híven adni. A téglák színe mint látni, túlnyomólag zöld, még pedig egy neme a szürkés zöldnek, változó erősebb s halaványabb színezettel; e mellett gyakoriabbak még a sárga és fekete szinüek. A fekete szinü téglák sajátságosan a többinél puhábbaknak és porhanyóknak mutatkoztak; egyik tégla, melynek felületéről a zöldszin leleveledzve mintegy elvált, belül egészen ily koromfekete s e mellett körömmel vájható puha volt. A sárga téglák, vannak pedig itt világos- és sötétsárgák, a legélénkebben tartották meg határozott színüket. Ellenben az előjött vörös és vörhönyes szinü téglák többnyire kisebb és a többi falrakatból kiváló közönséges tégladaraboknak látszanak, melyek valószinüleg újabban, csupán foltozások alkalmával helyeztettek be ott, hol az előbbi téglák kitörtek, mit vastagabb vakolatuk is tanúsít. Nevezetesebb, hogy néhány tégladarabon vegyes, tarka színezet vehető észre, például zöld és viola, sárga és vörös, sárga és zöld. Ezen színvegyület majd egyes eltérő szinü pontokban vagy pettyekben, majd hosszas erekben, mint a márványzat, de gyakran nagyobb részletekben is mutatkozik, úgy, hogy például a tégla egyik része violaszin, másik része zöldes. Az ily színvegyület már az agyagvegyités által is keletkezik, s az ily téglák márványozottaknak neveztetnek [1]). Egyébiránt itt azon szinnel, mely a téglák külsején látható, többnyire belsejök is egészen át van hatva, mint ez a gyüjteményemben levő, itt szerzett, különféle szinü téglatöredékeken szemlélhető. Hogy a külszin mindezen téglákon az egyszinüeknél is igen sokféle árnyalatban mutatkozik s rendesen annyira bágyadt és halavány, hogy első tekintetre alig lehet határozottan kiismerni, ennek oka lehet már egyrészt a régi, e tekintetben nem igen nagy szabatossággal működő vegyészi technikának hibás és sükeretlen eljárása; de másrészt látjuk azt is, hogy ezen téglák külseje százodokon át a portól lepve, eső nedvességének és a nap szívó hatásának kitéve, a szín épségének meglehetősen káros elemi befolyások alatt szenvedett; mint azt kitöredezett, eső-

[1]) Durch die Mengung des Thons — mondja Essenwein Backsteinbau 6. lap — entstehen Marmorirte.

től kiázott, por- és sártól nemcsak belepett, de áthatott külsejök mutatja. Nem kevésbbé hatott a szinre a későbbi vakolat és mészburok. Mert tudnunk kell, hogy a későbbi izléstelen és hanyag kor, majd ezen izléstelenségénél fogva a színes külsőt fehérre meszelte, majd pedig ügyetlenségénél fogva, nem tudván máskép a romladozó vagy repedező falakon segíteni, azokat bevakolta. Ez történt egyébiránt sokhelyütt még a négyszögű kövekből épült egyházakkal is, példáúl az említettem kisbényi kétszínben változó négyszögü faragott kövekből épült román basilika falaival; nyilván hasonló oknál fogva; a fehérre meszelt fal izletesebbnek tetszett egyrészt az idő által barnított kő természetes szépségénél; de másrészt ez által a támadt repedéseknek leplezése is szándékoltatott. Nem lehet tehát azórt csudálnunk, hogy monumentalis téglaépítészetünk nyomait csak is a mész és vakolat megett lehet felfedeznünk.

Mindamellett nyíregyházi emléküuknek a vakolattól és mésztől megszabadult ezen néhány lábnyi kis terén is oly dús, sőt mondhatnók majdnem páratlan színezettel lép elönkbe a téglaépítészet, mihez a külföldnek e tekintetben a mienknél hasonlíthatlanúl becsesebb és dúsabb emlékein csak kevés hozzáfoghatót találunk. A mellett ugyan is, hogy majdnem minden színű téglát találunk emlékünkön, úgymint: feketét, zöldet, sárgát, viola és veres színűt, ezen felül még ezen színek egyes árnyálatai majd a fehérig és kékig, szürkéig és barnáig emelkednek, vagy halaványodnak. Előjönnek ugyan a külföldi emlékeken is mindezen téglaszínek, de némelyek csak igen ritkán, mások soha sem egyszerre együtt. — Essenwein példáúl, az éjszak-németországi középkori téglaépítészetről szóló jeles munkájában mondja, hogy a téglák színe : fekete és zöld, ritkábban viola s még ritkábban sárga, kék vagy fehér; rendesen azonban csak fekete és sötétvörös [1]). A nevezetesebb emlékeken is többnyire csak ezen utóbbi két szín változik, az is rétegek szerint vagy koczkásan ostábla

[1]) Essenwein Backsteinbau 5 és 6 : sind meistens dunkelroth, seltener gelblich, — — és tovább : die am meisten angewandte Farbe ist Schwarz, dann Grün, hin und wieder Violett, seltener Gelb, Blau und Weiss.

módra. Igy példáúl, a remek szépségü stargardi egyházon fekete és vörös tégla váltakozik, hasonlón nagyobbára a lübeki épületeken, a brandenburgi Katalin egyházon és kerektornyon, a lüneburgi városházon stb. Vörös és kevés sárga a ratzeburgi domon, kék és sárga egy danczigi egyháznak párkányzatán. Máskép rendesen csak decorativus részleteken, példáúl a kapuzatoknál, a párkányzatokon stb. jön elő nagyobb színvegyület. Emlékünk tehát ezekhez képest kitünő dús színezettel pompázhatott; ámbár a vizsgálatunkra álló faltérből itélve, az aránylag legtöbb zöldszinü téglánál fogva, mely azonban nemcsak ezen látható részleten, de általában mindenütt ott, hol a vakolat elválása által a nyers falazat mutatkozik, a sárga szinnel együtt leggyakrabban észrevehető, túlnyomólag halvány vagy szürkés-zöld színü kinézéssel bírhatott.

Ellenben sehol sem volt észrevehető ezen téglákon a fénymáz — glasura. Holott máskép a külföldi téglaépítészetben az ily fénymázas téglák nemcsak szépségöknél fogva díszrészletekre használtattak, de tartósságuknál és a lég befolyásának ellenálló szilárd külsejöknél fogva, valamint a színhatás emelése végett is rendesen alkalmaztattak. Igy jönnek elő már ily fénymázos téglák az előbb felhozott emlékeken is, nevelve mindenütt a színezetet; melynek ugyan nevelésére emlékünkön, dúsan változó téglaszineinél fogva, szükség nem volt s meglehet, hogy azért is nem használtatott itt a mázos tégla; holott máskép ez a góthépítészet korában, melyből emlékünk való, nem csak a falakon, de a födélen is cserépként alkalmazva, általános használatban volt. Volt-e ily födele egykor egyházunknak, kétes; most újabb zsindelytető alatt áll.

Föltünőbb még az, hogy a vizsgálatunkra álló faltéren nem vagyunk képesek a téglarakatban semmi szabályos alakzatot kivenni. Rendesen t. i., mint már előbb figyelmeztettem, az ily téglafalazatok szerkezete és rakata a téglaszínek rétegei szerint bizonyos szabályszerü mintázatot képez. Igy példáúl legegyszerübben, ha a téglasorok váltakozva más és más színt mutatnak; mint példáúl táblánkon a 3-ik ábra. Vagy egy rétegben váltakoznak különféle színü téglák. Ezen a módon azután dús változatok alakulhatnak, különösen, ha a színes

téglák nemcsak egyszerü fekvö rétegek szerint, de bizonyos rendszeres ábrákat képezve rakatnak; mint példáúl *a* 6. 7. számú ábrán a harántos fokozatok, s az egyszerü s összetett csürlöded alakzatok. Mindezen egyszerü fogások, mint látni, kellemes változatosságot és hatást kölcsönöznek a máskép egyhangú faltömegnek.

Semmi hasonlót azonban, mint mondom, nyíregyházi emlékünkön nem födözhetünk fel. Hosszú oldallal rakott egész sorokat látunk s közöttök csak itt ott szabálytalanúl jön, úgy látszik, elö egy-egy keskeny oldallal alkalmazott tégla; ez is több helyt későbbi foltnak mutatkozik. A színre nézve pedig nemcsak hogy egymást gyakran egyszinü téglák, de egyszinü rétegek is követik: ábránkon példáúl (l. 5. sz.) két réteg nagyobbára zöldes stb. Meglehet ugyan, hogyha nagyobb vakolatnélküli faltér, példáúl egész faloldal állana vizsgálatunkra, még valami mintázati rendszer nyomai is kivehetők volnának, mit most a csekély téren nem lehet felismernünk; s ez annál kevésbbé enged határozott itéletet e részben, miután meglátszik rajta, hogy nem maradt fenn eredeti épségében; mire nézve már elöbb megjegyeztem, hogy nevezetesen a vörös téglák alkalmazása későbbi tatarozások müvének látszik, söt egyes helyeken nyilván vastag vakolat által is pótoltatott a kitöredezett tégla. Lehet azonban, hogy épen ezeken a helyeken már eredetileg is vakolat volt közbe alkalmazva, miután a téglaközökben, a vakolat is befestve, a színhatás emelésére használtatott [1]). Vagy, hogy fénymázas, söt talán épen díszítményi ábrákkal préselt kisebb téglalemezek voltak ily helyeken közbealkalmazva; mint ez hasonlón a téglaépítészeti emlékeken elöjön, rendesen ugyan leginkább csak az egyházak belsejében, de olykor a külső falakon is [2]); de mint ily díszítményi részletek nem lévén

[1]) Példáúl a Prenzlaui Máriaegyházon stb. Essenwein is mondja, (Backsteinbau 6.) Stücke geputzter Wandflächen wechseln mit sichtbaren Steinschichten (érti Backsteinschichten). Diese geputzten Flächen, namentlich Friese, wurden wohl meistens bemahlt.

[2]) Essenwein u. o. bei inneren Räumen sind die Wände oft mit Backsteinblättchen verkleidet, die entweder glatt, oder mit Ornamenten, besonders Thiergestalten oder Heiligen geziert und glasirt sind. Auch sie wechseln dann mit Verputzstreifen.

befoglalva a falszerkezetbe, hanem csupán inkább beragasztva, természetesen régen kitörettek vagy lehullottak. És nevezetes e tekintetben, hogy épen ily egyes téreket látunk közbe újabb téglákkal kifoldozva.

Mi már az ily egyházak belsejét illeti, ha azok nem voltak csupán kifestve, úgy, mint előbb említém, rendesen szinte ily kisebb alakú fénymázas téglalapokkal voltak kirakva, melyeken díszítményi ábrák, viráglevelek, ember- s állatábrák, szentek képei voltak préselve. Egyházunkon mindennek most ugyan semmi nyoma, miután belül többszörösen vastagon bevakoltatott s kimeszeltetett; a vakolat alatt pedig, — a mennyire t. i. a discretio megengedhette a használatban lévő egyház tisztán kimeszelt belsejének igen vastag vakolatát itt ott átfúrni és leütögetni; — nagyobbára közönséges vörhönyes, de itt-ott sárgás téglák is jelenkeztek. Ebből természetesen nehéz biztos következtetést vonni az egész belső falazatra. De ezen biztosság megszerzése egyiránt nehézséggel jár, miután, mint mondám, e végett az egész belső vakolatot levakarni kellene.

Ennyiből áll az, mit még középkori téglaépítészetünkből a nyíregyházi emléken felmutatni képes vagyok. Neveli azonban becsét, hogy, mint példánya a magyar alföld monumentalis téglaépítészetének, nem áll egyedül, de vidéke kifejlődött ezen műgyakorlatával már is összefüggésben szemlélhetjük.

Már *Magyar Műemlékeim* I. kötetében, a csallóközi műemlékeket vizsgálva, azon észleletre jöttem volt, mint azt akkor megjegyeztem, hogy valamint egyes országokban saját műgyakorlatok és műirányok keletkeznek, melyek azután rendesen különváló iskolákat, söt ízléseket képeznek a művészetben; úgy egyes vidékeken is gyakran ily, a többitől kiváló saját műgyakorlat elterjedését vehetjük észre; minélfogva már műemlékeik, még pedig kitűnőleg építészeti műemlékeik, mind keletkezésökre és elágazásukra, mind pedig idomuk s anyaguk sajátságaira nézve bizonyos utánozási viszonyban szemlélhetők. Kimutattam ezt Csallóköz műemlékein s ez áll, úgy látszik, Szabolcsnak is nevezetesen téglaműépítészeti emlékeire nézve, —

A nyíregyházi felfedezéssel azonnal Szabolcsnak egy és más helye is, mint mondám, felemlíttetett, mint a hol hasonló nyomok mutatkoznának. Elég ok rá, előbbi észleletem nyomán, hogy Szabolcs megyének azon többi helyeit is vizsgálat alá vegyük, hol még hasonló nyomokat gyanítanunk lehet.

Nyíregyházától nyugatnak és délnek közel érjük Szabolcs határait a Hajdúvárosok és Debreczen felé, hol a hortobágyi pusztán át műemlékek tekintetében hazánknak egyik meglehetős tabula rasaja áll előttünk. Ellenben délkeletnek, az úgynevezett *Nyírség* felé, a megyének több nevezetes pontját érjük. Legelöl is *Nagykállót*; vagy régenten Nyírkállót, a megyének egyik régi központi helyét. Az 1332-diki pápai tizedlajstrom már szinte említi régi plebániai egyházát [1]. De ennek még nyoma is elenyészett. A görögkatholikus mai egyház azonban úgy látszik, régibb épület, a mennyire a támfalak és gótmodorú sokoldalú absiszáródásnak ily utánzása még a XVI-dik században folyvást divott, kivált falusi egyházainknál; mindamellett rajta, a mennyire legalább vakolata engedé, a monumentalis téglaépítészetnek semmi nyoma sem volt fölfödözhető. Hasonlón nem, a szinte aligha sokkal későbbi, talán XVII. századi, meglehetősen ódon kinézésű s tagozott támfalakkal körülfogott reformatus egyházon, melynek több helyütt sértett vakolata közönséges téglaanyagát szemlélhetővé teszi.

Kállóval szomszédos *Kálló-Semjény* hasonlón már 1332-ből ismeretes plebániai egyház. Régi gótmodorú görögkatholikus egyházán azonban semmi bővebb nyom nem volt fölfödözhető.

Lejebb a szomszédos *Pócs-Pétri* és *Mária-Pócs* nevezetesebb helység, a mennyire plebániai egyháza szinte 1332-ben említtetik, s régibb híres búcsújáróhely. Hol azonban jelenleg görög-katholikus-basilita szerzetesek újabb monostora áll.

De e vidéknek, sőt a magyar síkföldnek egyik még fenálló legnevezetesebb emléke a *nyírbátori* mai reformatus egyház. Híre ugyan e tekintetben becsénél jóval nagyobb, mig

[1]) Lásd az idézett egri névkönyvet.

sok más emlékünkre nézve ez épen megfordított arányban áll, hogy rendesen nagyobb a becsök, mint hirök. Előnye csupán magas karcsú arányaiban áll, mi kinézésének, különösen helyzeténél fogva is, némi imposant hatást kölcsönöz. Máskép valamint a gót építészeti idom késő korszakának müve; úgy ezen izlés hanyatlásának legkiáltóbb jellegét viseli magán. A mily tagozatlan már szervezetében és méginkább részleteiben; oly szegény díszitményben. A késő gótika lángozott alakzatai s laposan átszelt hármas íve uralkodnak ablakai müvezetében s ajtaja tagozásában. A legjellemzőbb e tekintetben még is, hogy építésze már az ívezetnek gótidomi hevederes és gerinczes szervezését sem lévén többé képes átvinni, a gót csúcsívezet helyett közönséges dongaboltozatot alkalmazott, melyre gipszből készített és vaspántokkal a boltozatra felaggatott álgerinczeknek kellett a csúcsívnek hálógerinczezetét hazudni. Tárgyamnál fogva azonban ezen emlék tüzetes leirása most itt nem lévén czélom, mi e vidék müemlékei leirásának további feladatáúl marad; mindamellett megjegyzem, hogy a mütörténetre és különösen hazánk mütörténetére nézve ezen emlék, keletkezésének biztos és határozott adatainál fogva is, oly jelentékeny becscsel bír, hogy kimenthető leszek, ha tárgyamon kivül mellékesen is felhasználom az alkalmat még egy és más észrevételem elmondására.

Az egyház építése egykorú feliratai szerint 1484-ben kezdődött s 1511-ben bevégeztetett. Az alaptervezet tehát a gótizlésnek már hazánkban is hanyatló korában, ezen irányhoz képest készült. A befejezés azonban már ismét a hazánkban is előtörő renaissance ízlés korába esik, s az előbb jellemzett boltozatmü ennek technikája. De még jellemzőbb erre az egyház úgynevezett stalluma, a szentély karszékei. Megfoghatatlan, hogy ezen karszékeket a müemlékek iránt mindenha mostoha magyar újabb és régibb irodalom páratlanúl kiemelte. El lehet rájok is mondani, mint magára az egyházra, hogy becsöknél nagyobb volt hirök. Mert feltünő, hogy már a múlt század közepén a derék Veszprémi István, kinek, ha mindjárt nem is Debreczenben laktában, de mindenesetre korábbi külföldi hosszas tartózkodása alatt nem egyszer lehetett alkalma e nemü hasonlíthatlanúl értékesebb müemlékeket szemlélni,

mindamellett mellékesen is elragadtatással nyilatkozik ezen karszékek müvészete felől hires s ritka munkájában (Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia IV. 76. lap), hol azok faragványait „csodálandóknak mondja, mint a melyek finomsága a legszebb hímzést is felülhaladja“ sat.

A régi tudós buvár mellett mai feuilletoni felfogással és irálylyal, de még nagyobb lelkesedéssel leirva olvasom azokat Színi Károly által (a Magy. Sajtóban 1855. I. 15. sz.), ki „e fejedelmi székek féldomború faragásaiban (?) a durva faanyagot megszellemesítve látja a müvész vésője által.“ Legújabban pedig Fogarassy Mihály (Mittheil. d. Centralcom. 1858. 54) és Rómer Floris tagtársunk (ha jól gyanítom neve kezdő betüinél fogva a Vasárnapi Ujság 1860. 33. sz.) ismételve figyelmeztettek fontosságukra. Mily nagy volt tehát meglepetésem, midőn e karszékeket látva a „finom, csodálandó s müvészi féldomború faragványok“ helyett a legközönségesebb színes úgynevezett rakott müvü famosaik, (eingelegte Arbeit) asztalosi munkát találtam a székeken, melyek készítése bármily múltszázadi rococo asztalosnak sem vált volna különös becsületére, akár a tervezetet és rajzot, akár a kivitelt tekintjük. Sajátlagi dombormü faragványokról tehát itt szó sem lehet; de még alakzatuk sem emelkednek a legközönségesebb karszékek színvonalán felül. [1])

Ellenben valamint az egyház, úgy ezen bútorzata is egy más oldalról nevezetes mütörténetünkre nézve, a mennyire t. i. az utóbbi csináltatásának idejét szinte adatolva birjuk. A székekre alkalmazott egykorú feliratban olvassuk ugyanis,

---

[1]) Találóbb az, mit a f. idézett hely a Magy. Sajtóban ezen egyháznak, de különösen a karszékeknek elhagyott és rongált állapotáról mond. Valóban az utóbbiakon megbocsáthatlan, majdnem száudékosnak látszó rombolás nyomai vehetők észre. A legérdekesebb részletek, például kartámuk középső béllletei, kihullva, kitöredezve vagy csak kihullófélben állanak, míg egy kevés enyvvel helyökre beragasztva, vagy egypár szöggel odaszögezve, a legügyetlenebb egyházfi is minden költség nélkül képes volna azokat az enyészettől megóvni.

hogy 1511-ben készültek. [1]) És, ha ezen adatot nem találnók rajtok, joggal akár a mult században helyezhetnők csináltatásuk idejét, annyira kifejlődve látjuk bennök mind alakilag, mind gyakorlatilag, söt mondanók szellemileg is a renaissance irányt. Müvészök, nyilván olasz müvész, ezen iránynak már is színvonalán állott. Élesen jellemzi ezt azon nevezetes körülmény, hogy a münek renaissance modorú, folyvást ismétlödö díszábrái, úgymint: az úgynevezett festonok, ghirlandok (nyilt koszorúk, virágfüzérek), stilizált gyenge állat- s emberalakzatai mellett — értetödik természetesen, hogy mindez csupán színezett fa-rakmü és nem faragvány — nevezetesen elöjönnek még a kartámok középbélletein egyes könyvcsoportozatok; ezen codexi alakzatok táblájára azután ott találjuk ráírva a sz. könyvek, a sz. atyák nevei mellett a régi latin s a mi sajátságos, az olasz classicusok neveit is; igy példáúl egyik könyv táblázatán olvassuk Virgilio, másikon Dante, azután Aesopo s igy tovább. Hogy ilyesmi már az egyház karszékein elöjöhet, nyilván a legvilágosabb jele a teljesen kifejlödött humanisticus iránynak, az antik classicus renaissance befolyásának. S e tekintetben, ezen korszakias adatoknál fogva mondom, hogy ezen egyház és butorzata kitünö mütörténeti jelentékenységgel bírnak; mert a kimúló középkor és feljövö újkor müvészetének egymásba érö határai adatolására oly határozott tájékozásúl szolgálnak, mint ritka más eset. Tanulságos igy ezen emlék nem csak hazai építészeti, de vésömüvészeti korszakaink adatolása tekintetéből is, még pedig úgy a fa-, mint a kövésetre; miután a Bátoriak két nevezetes síremlékszobrát is magában foglalja, — természetesen a karszékekhez hasonló rongált állapotban — s ezeken is már a renaissance irányt a mü és felirat egyformán hirdeti.

[1]) A felirat: Hoc opus fecerunt fieri Magnifici Domini Georgius de Bátor Agazonum Regalium Magister, et Stephanns de eadem Bátor, Comes Temesiensis et Partium inferiorum Capitaneus Generalis, nec non Andreas de Bátor, Comes Comitatuum de Simegh, Szathmár et Zabolch, licet fuit junior inter ceteros: opera tamen eius hoc opus perfectum est anno MCCCCCXI. Utolsó maradványa ez csak nyilván az egyház hasonló dús butorzatának, melyet a reformatio is eltürhetett s azért egy magában hátrahagyott.

Mindezen körülmények, t. i. azon mintegy teljes átmeneti stadium, melyet itt észlelünk, eléggé irányzó arra nézve is, hogy itt a középkori téglamüépitészet virágzását ne keressük. Hol csak a lehullott vakolat bepillantást engedett a falanyagra, mindenütt a közönséges tégla rívott ki.

Ugyan ez az eset Nyírbátornak ugyanezen korszakból fenálló egy másik gót idomú egyházánál; mely 1480 kezdvén épülni a kenyérmezei csata (1479) emlékére, annak hőse Bátori István által, kinek teste is állitólag sírboltjában nyugszik, mint látjuk, csak nehány esztendővel elözte meg az előbb tárgyalt emlék építését. Ez a minoriták zárdájának egyháza, hazánkra nézve még mindig tekintélyesebb gótépület, ámbár a gótidom már csak is támfalain, nagy és jól fentartott ablakai müvezetén mutatkozik. Ezen ablakokon bírjuk a magyar alföld építészeti anyagára nézve, már elöbb említettem, azon nevezetes példát, hogy díszmüvezetök faragott kö helyett fából készült! kétségtelen tanúsága annak, hogy az alföld monumentalis építészetének mily szüksége volt a téglamüépítészetre. De sajátságosan, épen itt ismét, hol a téglaépítészetnek müformáit feltalálnunk kellene, annak semmi nyoma sem vehető észre. A hol a leesett vakolat az épület téglaanyagát vizsgálni engedte, mindenütt csak közönséges tégla mutatkozott.

Mig azonban Szabolcs délkeleti részén fenálló emlékeken sikertelenül nyomozom a tárgyat, mint ezen müérténeti episod semmis eredménye mutatja, — addig a megye innét éjszaknak vonuló területén csakugyan több határozott nyom jön már elö.

A II-dik hely itt, hol még színes téglák mutatkoznak : *Oros,* Nyíregyháza és Napkor mellett fekvö kis helység. Régi plebániai egyházát hasonlón már 1332-ben adatolva bírjuk. A helységnek éjszaki végén, magas meredek halmon álló kis egyháza, jelenleg reformatus közönsége birtokában, szemlátomást régi épület. Alakjára nézve mindjárt meglepöleg hasonló a nyíregyházihoz, ámbár szentélye egyenes fallal záródik. Egy adattal több arra, hogy egyes vidékek építészeti emlékei, mint mondám, folytonos utánzási viszonyban állanak. Tagozott támfalai eredeti gót ízlésének határozott jelzöi. S épen

ezen támfalak egyes helyein, hol a vakolat elvált, egyes színes, különösen sárga és zöld téglák is kitüntek. Meglátszott ugyan a túlnyomó számú közönséges tégla s ha ez az egyház oldalfalain is az eset, melyeket az újdon vakolat miatt kártétel nélkül csak kevés helyütt lehetett vizsgálnom, úgy jele volna annak, hogy a szegényes kis egyházon a színes tégla csupán csak egyes decorativus részletekre használtatott. Az egyháznak nyilván újabb ajtócsarnokán kétfelöl befalazva, durva kölapon évirat olvasható: egy felén 1635 Θ, másikon 1823. Ezen utóbbi az újítási munkálatok éve; és nyilván ezen alkalommal helyeztetett oda ezzel arányban, az előbbi éviratos kő is. Mit csak azért említek, nehogy valaki az egyház eredeti keletkezése esztendejének vélje. Tiltja ezt már az évszámra következő Θ alaku Theta görög kezdő betű, mely itt nyilván *Θανών* az az mortuus, meghalt jelentéssel bír, mint az a régi s azon korbéli síriratokon az esztendőszám mellett gyakran alkalmaztatott. Lásd példáúl Csallóközi Műemlékekben, Istvánffy Miklós fiának ezen korból való felsőbári sírkövén (idézett helyen 88. lap). S itt is nyilván a templom körül levő temetőben (a hagyomány is úgy tartja, hogy itt a nagy halom alatt temetőhely vagy sírbolt volna) valamely síremléknek töredéke lévén, alkalmaztatott az egyház falába.

Nevezetesebbnek látszik még a szabolcsi téglaműépítészetnek egy III-ik nyoma *Karász* nevű, felebb éjszaknak fekvő kis helységben. Régi egyháza, mely romladozó állapota miatt 1859—60-ban újonnan épült, gótnak mondatik és szemtanúktól hallott leirás szerint is annak kell tartanom. A hagyomány szerint, melyről többfelől értesültem, a vörösbarátok egykori monostora lett volna. A mint ezen gyakori hagyományos vonás semmi bizonyosat sem mond, úgy még is ott, hol semmi adatok sem maradtak fen, legalább az emlék régiségéről tanuskodik. Az egyház mindkét oldalán kiásott romok s alapfalak nagyobbszerű monostori épületekre mutatnak. — Szemtanúk által értesülvén arról, hogy a régi templom falai lebontása alkalmával számos színes tégla mutatkozott, melyek nagyobb része az új templom építésére ismét felhasználtatott, sikerült a fel nem használt és félre tett, maig fenmaradt régi épitési anyagból, mintegy 25 darab régi téglából néhányat

megszereznem. Kiválasztva a különböző színűeket, köztök nevezetesen *fénymázas*, glasirt téglák is találtatnak. Ilyen egyik most gyűjteményemben, élénk, szép, ragyogó világos zöld fénymázzal; belül törésénél ellenben a zöld szín majdnem kékesszürkének látszik. Egy más példány kivülről sötétzöldes, törése belül fekete-vörös és helyenkint vékonyabb élénkzöld ereket mutat. Harmadik példány kivülről vörhönyes, néhol sárga, belül zöldessárga, valamint egyes helyeken tiszta sárga és zöldesszürke színt játszik. Negyedik kivül-belül tiszta sötét-sárga. Hasonlón még egy sárga és sötét vörös példány. Ezen fölfödözés azért volna különösen fontos, mert általa a fénymázas, glasirt tégla használatát hazai monumentalis téglaépítészetünkben is föltalálnók, mi az eddigi emlékeken nem volt fölfödözhető.

A IV-dik hely, hol még ezen alkalommal téglaműépítészeti nyomokra utalhatok: *Kis-Várda*, Szabolcsnak még felebb éjszakra fekvő kis mezővároskája. Ezen helynek nevezetességét vára romjai egyiránt, valamint régi egyháza tanúsítják.

Az itteni egyház az egri megyei névkönyv szerint már 1102-dik esztendőben létezett volna. De ez így pusztán, minden további történelmi adatolás vagy okirati hivatkozás nélkül épen oly kétes állítás, mint azon újabb felirat, mely az egyház szentélyében olvasható: *Bökönynél a Tatárok ellen nyert győzelem emlékére építette Sz. László Magyar király 1082.* Mily egyéb hagyomány vagy valószinűség szól ezen adatok mellett, most abban hagyom. Mindenesetre a helynek jelenleg fenálló építészeti emlékei keletkezése idejéhez sokkal közelebb járhat a kisvárdai plebánia ajtaja felett kőbe metszett következő felirat évszáma: *Ladislaus de kiswarda 1501*, melynek érdekes, már alig félig meddig góthbetüjelleme a mondott 1501-dik esztendővel nyilván egykorú.

Maga az egyház több tekintetben nevezetes, úgymint oszlopfő-ábrai- és dombormű faragványainál fogva. De ezek jelenleg felvett tárgyamtól eltérőbb s hosszabb leirást igényelnének, mintsem hogy most itt, beleereszkedhetném. Fentartva magamnak azért jövőre az érdekes emlék tüzetes ismertetését, elég legyen tárgyunknál fogva egyszerüen kiemelnem, hogy nemcsak az egyház szentélyén a nyiregyházihoz hasonló

színes téglák láthatók, de az itteni várfalak alapja is, mint egy ölnyi magasságra színes téglákból épült. Az ennek aljában szedett színes téglák gyüjteményemben: 1. felül kékes, belül sötétvörös, 2. fénymázas zöld, belül szürke, 3. kivül feketés, belül sötétvörös, 4. hasonlón fekete, egyik keskeny oldalán fénymázas, belül vörös.

S ennyit, fentartva mint mondom magamnak ezen emlékek tüzetesebb részletezését, most elégnek véltem egyelőre középkori monumentalis téglaépítészetünk nyomai kimutatására. Nem lehet kételkednünk, hogy nemcsak Szabolcsban lesznek még több helyütt hasonló nyomok felfedezhetők; de ezek kimerítő elősorolása a vidék összes emlékei leirásának feladata; — hanem kétségtelenül hasonló nyomok fognak még találkozni az ország s különösen az alföld többi vidékein is, habár itt legtöbb helyütt a műemlékek helyett a puszták enyésző romfalazatain kell azt majd keresnünk. Igy értesülök, már csak azóta is, hogy e tárgy iránt figyelmet gerjesztettem, miszerint a pusztaszeri monostor romjai közt, valamint a hódmező-vásárhelyi, csomorkányi és sz. lőrinczi puszták egyházromjain is színes téglák észrevehetők. S a mi nevezetes, ezek tehát ismét határos földvonalon, egymás mellett jönnének elő.

Meg kell azonban jelenleg azzal elégednem, ha a tárgy jelentőségét röviden kiemelve, ezek felemlítésével is néhány további példára utaltam.

Nem lehet szinte itt további feladatom, hogy a tárgyat teljesen kimerítve, a középkori színes és fénymázás műtéglagyártási technika taglalásába ereszkedjem. Az újabb kornak kifejlettebb technikája úgy is tökéletesen ismeri azon egyszerű eljárást és kezelést, mikép egyszerű ásványrészletek, mint vaspor, óloméleg, ólomtajt, barnakő sat. alkalmazása által eszközölhetők egyszerűn a különféle tégla színezetek, mint fekete, zöld, sárga, vörös sat. Valamint hogy a téglafénymáz ólomhamu, vagy ólomélegmész- és homok-alkatrészletek vegyítéséből készült anyagnak száraz vagy nedves útoni alkalmazása által képezhető. Gyakran már magának az agyagnak s oly földanyagoknak vegyítése által, melyekben a fenebb említett ásvány- vagy savrészletek előjönnek vélet-

lenül is erősebb, vagy gyengébb téglaszínezetek képződnek az egyszerű kiégetés alkalmával. [1])

A műtégla-anyagnak már ezen egyszerű s aránylag jutányos productiójánál fogva, valóban csudálandó, hogy hazánkban, különösen pedig az alföldön, maig nem tudunk, nem mondom eljutni, de csak visszatérni a monumentalis építészetnek ezen minden tekintetben alkalmas és hasznos utánzására.

Mert, úgy hiszem, műemlékeink tanulmányozásának, ha az meddő nem akar lenni, azon gyakorlati oldala is van, hogy a mit rajtok százados műgyakorlat által, földterületi és éghajlati viszonyainkhoz képest alkalmasan használva, kiképezve s mintegy kipróbálva találunk, azt mai építészetünkre nézve is hasznosítsuk. A mellett, hogy az alföld kőszükében szenved, a mész pedig több vidékén távolról importált aránytalanúl már is igen drága czikk, ismeretes az is, hogy sokhelyütt még vakolatnak alkalmas homokkal sem igen dicsekedhetik. Ehhez heves időjárása, a védetlen róna viharos esői és szelei a szilárdabb vakolatra is kétszeresen rongáló befolyással vannak. Nem lehet azután valami dísztelenebbet s rondábbat képzelnünk, mint egy ily alföldi mezővároska tekintélyesebb házainak is kinézését, a folyvást hulladozó vakolat miatt mindig sérült s a minden eső által lemosott mész alól kilátszó sáros és tapaszfoltos falait; habár azok évente rendesen kétszer is vakoltatnak és meszeltetnek. Mily költségkímélés volna, ha csak a középületeknek is, mint egyházaknak sat. külseje, nyersen és fénymázas téglával épülne. A kevéssel tetemesebb építési tőkét, sokszorosan meglehetne e mellett gazdálkodni azon évenkinti kiadások megtakarításával, mibe most a folytonos vakolás és meszelés kerül. És mily építészeti díszt és ízlést fejthetnénk ki az által!

Igy, példáúl, mily előnyös leendett, ha a tiszai vaspálya-

---

[1]) A középkori téglákról, azoknak különösen gyártásáról, a téglák régiségének ismertető jeleiről sat. igen érdekes értekezést tartalmaz : Minutoli f. idézett munkájának : „Denkmale mittelalterlicher Kunst in den Brandenburgischen Marken“ 1-ső füzete.

társulatnak, sok helyütt meglehetős izléssel, többnyire a román építészeti idomtól ellesett, ennek igen gyakorlati s aesthetikai motimuvai felhasználásával épült pályaházain a középkori monumentalis téglaépítészetnek nem csak formái, de anyaga is tekintetbe és alkalmazásba vétetett volna. Az időnkinti vakolási, meszelési sat. javitások tetemes költségeinek megkímélése mellett — pedig a szükséges anyagok megszerzésére nézve magányosokhoz képest a vaspályák még utólérhetlen előnynyel birnak — mily monumentalis díszt kölcsönöznének az alföldnek; sőt mily hatással lehettek volna építészetére is, mutatja azon befolyás, melyet alakjuk s díszrészleteik utánzásában újabb építkezéseken észrevehetünk.

Mindehhez pedig épen csak a mainál gondosabb téglagyártás kivántatik. Mert a mostani, a felületen szedett földanyagból épen oly felületesen készített salitromos alföldi téglák, magok emésztik fel vakolatuk- és burkolatukkal együtt magukat. Pedig a természet ezen tekintetben is csodálatosan osztja ajándékait. Épen ott, hol a kőrétegek hiányzanak, többnyire fellelhetők a téglára legalkalmasabb föld- s agyagrétegek, mint az alföld legtöbb vidékén is. Csakhogy természetesen azután a fű gyökerénél kevésbbé mélyebben és nem a salitromos földfelületen kell azt keresnünk. Épen itteni több vaspálya épületünk egyik tervező építészétől, tehetséges hazánkfiától tudom, hogy egyes helyeken a téglagyártás alkalmával egészen véletlenül is, csupán az agyagvegyület által színes téglákkal lepettek meg.

De tárgyamtól már is messze eltértem; feladatom csupán az volt, hogy hazánk középkori monumentalis téglaépítészetét s az által egyszersmind a magyar alföld műépítészetét constatirozzam. Ha kevés is még, a mit eleve előmutathattam, de az egykét bizonyos nyom felfedezésemet még is kétségtelenné teszi. S egyelőre kezdetnek ennyi is elég. Áldom érte a Gondviselést, hogy végre műtörténetünk ezen eddig beiratlan fejezetének is első sorait megírni elkezdhettem. Nemzeti műtörténetünk egy új terra incognitáján, melyet meghóditani kiindultunk, az első lépés ismét meg van

téve. Tanúság mindenesetre ezen halavány nyom is a romok közt megint arra, hogy az europai polgárisodásnak és művelődésnek nincs egy eszméje, nincs egy ténye, melylyel nemzetünk lépést nem tartott volna; ha mindjárt a legtöbbnek nyomát most már romok között, a tudomány szövetnekének világával kell felderítenünk! —

VIII.

VEGYES KISEBB

RÉGÉSZETI KÖZLEMÉNYEK.

I.

MAGYAR FELIRATU

RÉGI KUPA.

KÖZLI

Gr. ESZTERHÁZY JÁNOS.

Ezen, Toroczko-Szent-Györgyön, a Torotzkay család egyik ősvára romjai között a mult században feltalált régi kupa [1]), nem csak régisége és sajátságos alakjánál, hanem különösen a tizenhatodik században alig divó magyar feliratnál fogva is figyelemre érdemes. Ezen kupa azon ivóedények közé tartozik, melyeknek tulajdonképeni talapzatuk nincs; ennek hiányát egy hosszabb kerek vessző pótolja, melynél fogva egy állványba vagy talapzatba beillesztve lehetett csak is felállítani.

Alsó részét, aranyozott ezüst lemezből készült 4. centimétre magas, bevésett ékítményekkel vonalazott öblösség képezi, melynek egybefont szalagból képzett térein, az Acanthushoz hasonló lombdiszítmény, és négy levelü lóhere (Vierpass) tünik elé, ezt felebb kivésett dombor sodrottműves pántocska vonalazza körül, melyet ismét áttört vesszősmü szegélyez. — Ezen szegélyezetre szölőlevél alakú három vért van alkalmazva, az egyikén ezen felirat római betükkel : AȜ KI IȜIK·XII·MEG·EȜEL·REȜEK·LEȜEN· (Az ki izik XII meg ezel rezeg lezen.), itt Z betü tünik fel (Ȝ) sajátsága által. — A második vérten arab számokkal ezen évszám : 1574 áll. A harmadikon ezen két betü Ȝ*I* — valószinüleg az illető tulajdonos neve?

Ezen vértek mindegyikéből felfelé nyulik egyegy sodrott, áttört vesszősmü díszitménynyel szegélyezett, körül-

[1]) Most Székely Dávidné, született báró Torotzkay Rosalia urhölgy birtokában.

belül 1 és $^1/_2$ centimetr. széles, és 7 centm. hosszú borda alakú lemez, melynek végét egyegy dombormüvü medaillon

fedi. Az egyik: babérokkal koszorúzott szakálas férfi arczélü mellképe, talán valamely Cesaré? A második emléklapon két arczélezett alak mellképe van: egy szakálas férjfi, kinek fejét szárnyalakú sisak fedi; a második szakáltalan alak, talán nőt ábrázol; a harmadik medaillon hasonló a másodikhoz [1]).

[1]) A medaillonok elő- és hátlapjain semminémű felirat sem található, azonban a rajtok lévő alakokról itélve római eredetüek lehetnek.

Egyébként mind a háromnak szélei babérkoszorúval vannak körülvonalazva. A medaillonok felett egy szélesebb pánt vonúl körül, mely által a kupa alsó részén már említett ékítmények ismétlődnek, kivéve hogy ezen pánt felső részére szőlőlevelek, és gerezdekből font dombormű van helyezve; az egész igy egy ezüstből készült állványt képez, melybe hajdan a tulajdonképeni kupa járhatott, s melynek hiányát pótolja talán a most belehelyezett kókusdió-héj. Végre a kupa felső része szélesebb pántból áll; alsó részén észrevehető rovások, egy most hiányzó fedelet sejtetnek.

II.

I. MÁTYÁS KIRÁLY

ÁLLÍTÓLAGOS ÉPÍTŐMESTERÉNEK KÉZIRATI MUNKÁJA

AZ ÉPÍTÉSZETRŐL.

Dr. HENSZLMANN IMRE,

m. Akad. l. tagtól.

Gróf Zichy Ödön egy régi olasz kézirat- és kézrajzkönyvet közlött velem, azon felszólítással, adjam véleményemet ezen könyvről, melyet Literati Nemes Samu, testvérének néhai gr. Zichy Jenőnek, ily megjegyzéssel adott el: „Ezen ritkaság nekem (Literatinak) ajánltatott, mint Corvin királyunk

épitőmesterének egykori tulajdona.“ Megjegyzését Literati a könyvbe ragasztott lapra irta.

A könyv alakja kis folio, lapjai száma az egykorú lapozás szerint 199. A börkötés egykorúnak tetszik. E 199. lap tartalma kettős, t. i. irodalmi és művészi, az első régibb, a a második újabb eredetű.

Ugyan is az elsőnek jelelt (valóban pedig 2-ik) lap hátoldalán [1]) kezdődik egy sonnette gyüjtemény, mely folytattatik a 9-ik lapig.

A kilenczedik lap hátoldalán unczial betükkel irt latín és olasz sententiákat látunk.

A 10-ik lap oldalán ujra sonnettek kezdödnek, a 11. lap hibázik. A sonnettek újra a 12-ik laptól folytatvák egész a 45-ik lapig, de úgy hogy kétszer t. i. a 15-ik és a 36-ik lapon nem a lap hát- hanem elöoldalain vannak irva. A 45-ik lap hátoldalán nincsen sonnette, hanem van 3 sor latin és olasz sententia; szint úgy a 46-ik lap egészen tiszta maradott. A 47-ik lapfól egész a 60-ikig megint sonnettek. A 60-ik lap hátoldala eredetileg tiszta maradott, késöbben keleti irással töltetett be. A sonnettek újra a lapoknak a 61-töl egész a 86-ik hátoldalait foglalják el. A 87-ik lapon kezdödik a 2 és fél oldalt elfoglaló kettős uncial betük alphabetje, melynek elseje latin, másodika görög betükből áll, az első át van véve Dürer Albrechtnek következő czimü munkájából „Underweysung der messung mit dem zirckel un richtscheyt“ sat., mely munka Norinbergában 1525-ben jelent meg; és hol az idézett alphabetet 3-ik könyvében találjuk. Van Dürernél ezen alphabeten kivül még német betüjü több rendbeli alphabet is, de ezt olaszunk nem másolta.

A 89-ik lap hátoldala második felén kezdődik egy a 108-ik lapig terjedö geometriát és építészetet tárgyazó értekezés, melynek első sora a következő:

„*La praticha di giometria del misurare si divide in 3 parti*“ *sat.*

Következik két egészen üresen hagyott és nem is lapozott lap; de hogy ez sem köttetett be későbben a könyvbe,

---

[1]) Az első lap jegyzeteiről alább szólandok.

arról kezeskedik a többivel egyenlö papirja és azon körülmény, miszerint az e két lapra következőn az eredeti 111 számot találjuk, melynek hátoldalán az érintett értekezés tovább folytatva van és tart a 166-ik lapig.

A 167-ik, 168-ik, 169-ik és 170-ig lap hátoldalán deák rövidített feliratok kiegészítései láthatók p. COSS DESIG azaz Consules Designati, D azaz Dedicavit sat.

Ezentúl a lapok hátoldalai üresek egész a 188 dikig. Öt hátoldalon vannak latin felirások és versek. A 193-ik lap hátoldalán kezdődnek újra olasz versek, melyek a 196-ik lapig folytattatnak. A 197-ik és 198-ik lap ki vannak szakítva és a könyv a 199-ik lappal végződik, melyen szó van a Brenta folyónak 1489-ben történt nivellatiojáról:

„Fosemo allivelar Misier Gabriel Gradenigo és Misier Justinian Moresini Provisores“ sat.

Ezen 1489-iki esztendő szám a legrégibb mire e könyvben akadunk. Ezen éven kivül találjuk feljegyezve az 57-ik lap hátoldalán az ott irt sonnettek felett az 1509-ik és az első lap hátoldalán az 1535, 1536 és 1545-ik esztendőket.

Ha tovább sem megyünk világos, hogy ezen könyv Mátyás királyunk épitészének tulajdona nem lehetett, mert az abban előforduló legrégibb évszám következtében a könyv 1489-ben nem Magyarországon, hanem Velenczében hihetőleg csak kezdőfélben volt; és e kezdetében nem volt még építészi album, hanem költemények másolatára szolgált, minek bizonyítványaúl az 57-ik lapján előforduló 1509-ik évszám szolgál. A sonnettek és más olasz versezetek ugyanazon egy kézzel vannak irva és alkalmasint a XV-ik század első évtizedében a könyvnek egyedüli tartalmát tették. Tájszójárása a velenczei, és Mussi pesti olasz nyelvmester véleménye szerint Buon Mattei, Erizzio és Molza szellemében vannak irva; tárgyok többnyire a szerelem.

Ezen költészeti könyv későbben egy ismeretlen építész tulajdonává vált, ki is az üres, majdnem kizárólag előoldalakat felhasználta, és azokat sepia szinű ecset- és tollrajzokkal töltötte be. De azonban az új tulajdonos nem elégedett meg saját rajzaival, hanem mások kézrajzait sőt rézmetszeteit, mint p. Luan Andreának két diszes pillérét az 51-ik lapon — meg-

szerezvén, azokat a sonnettekre, mik őt nem érdekelték, ráragasztotta, úgy hogy a versekről csak akkor hozhatnánk biztos itéletet, ha a könyv mostani tulajdonosa megengedné, hogy a ragasztványokat az alattok lévő sonnettektől elválaszszuk.

Az építészi sepia szinű tollrajzok mindjárt az 1-ső (illetőleg a 2-dik) lap elöoldalán kezdődnek. A 39-ik lapig látunk építészi faldiszítványeket, guirlandokat, oszlopfőket és lábakat, gerendázatokat, párkányzatokat, kirakott padlókat, két labyrinthot (egyike egyenes, másika körvonalú) söt egyes állat- és emberalakot, és épületeket egész magasságukban felrajzolva; nem hiányoznak sisakok, pánczélok, lámpák, candelaberek, triposok, edények, kardok, lyrák, és mindez részint az úgynevezett renaissance, söt már a czopfos modorban is van felfogva, részint régi római részletek másolata, ide s tova még az eredetinek helye is fel van jegyezve p. o. a 37-ik lapon „*Aroma*“ azaz Romában.

A 39-ik lapon találunk egy meztelen női alakot, mely griffen nyargal, és mely a híres paduai festész Andrea Mantegna elömintájára mutat.

A 46-ik lapon nem volt semmi irás, ennek tehát mind két oldalán rajz vagyon, elölapján 9 oszlopfő, hátlapján négy emberfő, egy száj- és két szem-részlet. A fők egyike megint Mantegna egyik rézbe metszett fejének; nevezetesen hires Bachanalja egyik Faun fejének másolata. E fejeket nem a szóbanlevő építész tulajdonos rajzolta, hanem az övénél ügyesebb kéz.

Az 56-ik lap hátoldalának felső részén két fej van rajzolva, hihetőleg az építész tulajdonos által. E két fej alatt látjuk a fenidézett 1509. évszámot és az évszám alatt két sonnettet.

Az építészeti és vegyes tárgyú tollrajzok folytattatnak egész a 89-ik lap elöoldaláig, hátoldalán az érintett geometriai és építészi értekezés kezdődik. Ezt az építész-tulajdonos saját kezével irta, annak bizonyítványa az, hogy folyamatában néha szöveg és rajz ugyanazon lapon találtatik úgy elrendezve, mint a jelenkor a fametsze teket az azokat magyarázó szöveg

mellett szokta elrendezni. Az egész hosszú értekezésből látom, hogy annak Vitruv építészeti könyvei szolgáltak alapúl.[1])

A könyv végén keleti diszítményekkel találkozunk, vegyesen más renaissanceféle rajzokkal, mik még az első építész-tulajdonosnak kézrajzai, egész a 177-ik lapig, hol más finomabb kéz mutatkozik. E képnek tulajdonosa alkalmasint a XVI-ik század folyamában a könyv tulajdonosává vált, és részint saját, részint mások rajzait és metszeteit az eredeti költeményekre, vagy is a lapok hátoldalaira ragasztotta; az elöbbiek közt ki kell emelnem a 30 ik lap római nagyon ügyesen rajzolt sasát, a 36-ik lap keleti diszítményét, a 42-ik lap Sz. Márk oroszlánát, a 47-ik lap már érintett fejeit, a 69-ik lap griff-féle keleti felirású állatait, és a 70-ik lap római sasát.

Ezen későbbi tulajdonos a keleti diszítményeket még inkább szerette, mint az első tulajdonos, és azokat valóságos mesterkézzel maga is rajzolni tudta. Az első építész tulajdonos nem volt ügyetlen ugyan, de mégis rajzain hibázik azon jellem, precisio és finomság, melyek utódja rajzának tulajdonai.

A harminczadik lap előoldalára az első építész-tulajdonos egy szarvast rajzolt, melyet egy kutya és egy parducz mardosnak. A parducz felett és magán a parducz hátán a következő felirat olvasható: „*Quando andate a Urbino dimandate di Francesco et Giorgio da Siena architetore di chao di sua butjegha*“ azaz: ha Urbinoba érkezel kérdezősködjél Francesco és Giorgio da Siena építészek háza vagy boltja után. Ezen felirat külömbözik a többitől, valamint irásban úgy a tájszójárásban is, azért nem hiszem, hogy itt az első építész-tulajdonosnak nevére akadtunk volna; talán ezen felirás nem egyéb adressénél, melyet a második építész-tulajdonos, ki eleinte rajzait nem nagyra becsülte, oda iratta Velenczében tartózkodó is-

[1]) Igy a 163-ik lapon olvasunk „*Qui finisse Vitruvio*“. Azonban a szerző folytatja még ezek után értekezését a fürdőkről, ennek vége, mely alkalmasint az értekezés vége volt egyszersmind, hibázik, mert a 165-ik és 166-ik lap ki van szakítva.

Egyébiránt az értekezésben Vitruv könyveinek tanján kivül más újabb nézetek is előadvák, minők például a keresztény templom keresztidomának származtatása a feszület alakjától (lásd a 138. lapot).

merősével. Számos ilyféle adressekkel művészi albumokban, mint legbiztosabb helyen, mai nap is találkozunk.

A könyv építészeti oldalát illetőleg legnevezetesebb első lapjának előoldala, hol ugyanazon kézzel, mely a 89-ik lapon kezdő geometriai és építészi értekezést irta, egy figyelemre méltó bevezetést találunk az építészet theoriajába. Ezen bevezetés így kezdődik: *„Avendo a dire di molte cose in questo mio libro di geometria ed architettura, prima e necessario di havere veramente tutte le misure enumerandolesi del corpo umano del-quale tutti egli edifici corretti dell' architettura si trovi* (trovano) *essere nati“* sat.

Azaz: „miután jelen, a mértanra és építészetre vonatkozó könyveimben sokféle tárgyról szólanom kell, szükséges mindenekelőtt az emberi testnek minden valóságos mértékeivel birni, mert ebből (ezekből) származnak az architecturának minden correct épületei.“

Ezek után a szerző 16 soron elolvassa az emberi test csontjait, a nélkül, hogy mértékeit adná, és azután megszakasztja bevezetését, mire ugyan e lap előoldalán egy az 1492. évtől egész az 1500. évig terjedő kevésbbé érdekes jóslat következik ezen véggel:

Asai sa chi sa	Eleget tud a ki tud
Ma piu sa	De többet tud
Chi sa e tace	Ki tud és hallgat.

A fölhozott bevezetési töredék arra mutat, hogy valamint több kortársa, szerzőnk is keresett egy magasabb törvényt, melyből a különféleképen nyilváuuló, de ugyanazon kútforrásból eredt és ugyanazon arányviszonyon alapuló öszhangzatot (harmoniát) magyarázni lehessen. Ezen igyekezet és kutatás sokkal régibb szerzőnkénél, „Théorie des proportions dans l' architecture“ czimű munkámban kimutattam, hogy már az egyiptomiak elismerték az emberi test arányainak befolyását és törvényadó minőségét az építészeti arányok megmeghatározásában, kimutattam továbbá, hogy a Parthenon építői templomuk arányait a zenében ismert nagy accord arányai szerint meghatározák. Görög elöjárói efféle tanulmányai nem lehettek befolyás nélkül Vitruvra, ki a doriai rendszert a férfiak, a joniait az ifjak, és a korinthiait a nők testé-

vel összehasonlítja. Hogy szerzőnk előtt is ismeretes vala Vitruvnak ebbeli hasonlítása, bizonyítják a könyv 125-ik lapja előoldalán látható rajzai, hol egy nő alak felső része egy korinthiai gerendázatba, egy ifjú egész alakja pedig egy épület egész felrajzába be vannak illesztve, és e rajznak magyarázata ugyan e lap hát-oldalán áll. Más lapokon emberi testeket találunk berajzolva különféle oszlopokba; a két fő mindenütt coincidálván. De ha az egyiptomiak kora óta a XVI-ik századig keresték ama legfőbb harmonia törvényét, melyre a művészeti és természeti tárgyaknak érzékeinkre kellemetes hatással biró jelenetöket visszavezethetni, e kutatás még mai napig sem szünt meg, és ennek bizonyítványául szolgálnak a physikai kisérletek, mik a hallást és a látást majdnem ugyanazon oknak, t. i. az aether rezgésének tulajdonítják, bizonyításául szolgál Murphy munkája, a ki a portugali Batalha nevü város templomát az emberi test arányai szerint tervezettnek állítja, hogy többeket ne is említsek. Sok éveken át folytatott tanulmányaim nyomán állíthatom, hogy Vitruvnak, a cinquecentistáknak és Murphynak nézetei túl anyagiak vagy is materialistikosak. Az általános harmonia legfőbb törvénye szerint alakúl ugyan bizonyos mathematikai úton növekedő scala; de ezen scala mértékeinek egymáshozi aránya változik a különféle tárgyak szerint. A zene külömböző accordarányainak átvitelét az épületek arányaira légczélszerübbnek bizonyítja az athenei Parthenon.

Könyvünk 1535 táján más, 1536 táján megint más, és 1545 táján újra más kézbe jutott, ezt mutatja három jegyzés, mely külön külön kézzel az első lap hátoldalára írva van.

Ezen jegyzések elseje említi, hogy Angelo di Cortino 1462-ben született és 1535-ben halt meg Romában.

Másika: hogy Nicola di Como 1536-ban halt meg.

A harmadik jegyzés érdekesebb a két előbbinél: olvasható tartalma a következő:

„*Dell . . . . . nove di notte decembre chasco la volta et parte della fazada della fabbricha nota* (?) *della fanataria* [1])

---

[1]) Panataria.

fatta per il Sansovino in piazza di San Marcho", mit így kell kiegészíteni. —

1545-ik évi december 18 ka éjszakáján bedőlt a boltozat és a homlokzat azon ismeretes épületen, melyet Sansovino a Sz. Márk-téren épített.

Hogy kiegészítésem helyes, bizonyítják Oscar Mothesnek „Geschichte der Baukunst und Bildhauerei Venedigs" czimű munkája Lipcsében 1860-ban megjelent második kötetének 181 és 185-ik lapjai; nevezetesen a 181-ik lapon olvassuk, a könyvtár boltozatának építése 1545-ben kezdetett; öt lábnyi távolságra diszített vaspántok (Anker) terveztettek a tér átszeletére és a falak összetartására; azonban a munka csak lassan haladott és deczember hóig tartott. A hideg beállott; daczára annak Sansovino folytatta a munkát; dec. 18-kán tudta nélkül a Campanile felé felállított üríveket (Leerbogen) kivették, minek következtében a boltozat nagy része az épület szögletével együtt összedőlt."

185-ik lapon 1545-iki dec. 18-kán a Libreriának érintett összedőlése után Sansovino elfogattatott és már is a következő febr. 5-én a fölötte mondott itélet közhirré tétetett, Sansovino e szerint elvesztette hivatalát és 1000 ducati kárpótlásba elmarasztaltatott. Baráti, pártolói és tanítványai, élökön Aretino Péter éles nyelvével, Don Mendoza Diego V-ik Károly követe tekintélyével, Cataneo Danese beszédével és irataival és fenyegetődző befolyásával a munkásokra hatottak, kik Sansovinót mindannyian szerették; ezek, mondják, kiszabadíták ugyan Sansovinót a börtönből, de annak daczára, hogy ő a szerencsétlenség okát magától el, és a kőmívesekre, a hidegre és más okokra hárítá, büntetése, legalább hivatalosan, nem gyengíttetett."

„Ugyan is már 1546-iki febr. 10-kén Sansovinónak 600 ducatok, miket négy szoborért és 300 ducatok, miket ércz-dombormüvekért kellett volna kapnia, ki nem fizettettek, hanem az érintett büntetésbe betudattak."

„Végre 1548-iki febr. 3-kán Sansovino újra Prot (azaz a köztársaság első építésze) hivatalába visszahelyeztetett."

Az előadattakból világos, hogy a kérdésben levő könyv 1489-től legalább is 1530-ig, tehát több mint 40 esztendő alatt

Velenczében készült; hogy első részének t. i. a költészetnek befejezése legalább 1509-ig terjedt, és hogy későbben két különféle építész kezébe jutván, építészi rajzait és szövegét nyerte. Meglehet, ámbár nem igen valószinű, hogy időközben Urbinoba és más de Siena nevű építész kezébe jutott; de az utolsó helyen említett Sansovinót illető jegyzék mutatja, hogy 1545-ben a könyv megint Velenczébe, azaz eredete helyére visszakerült. Innen következik, hogy könyvünk nem volt és nem lehetett Mátyás király építészének tulajdona, és hogy annak semmi vonatkozása hazánkra; mert még azon keleti diszítmények is, miket néhányan a magyar öltözet zsinorozására vonatkozóknak hittek, a velenczeiek és a törökök közt akkor időben létező visszonyokból magyarázhatók.

Mindamellett e könyv a jeles ritkaságok egyike, mert a korából származó építészi albumok nem mindennapiak, és mert lehet, hogy az átragasztott sonnettek és olasz versezetek közt sok kiadatlan találkozik.

Ennélfogva érdemesnek tartom arra, hogy kiadassék, még pedig két külön kötetben, melyeknek egyike költészeti, másika építészeti részét tárgyalná.

III.

LESENCZE-TOMAJI RÓMAI FELIRATOS KŐ.

KÖZLI

Dr. RÓMER FLÓRIS,

m. Akad. l. tag.

Legújabban sikerült a m. nem. Muzeum számára egy római feliratos *oltárkövet* (ara) megszereznünk. Ezen római oltárkövet Balaton vidéki régészeti kirándulásom alkalmával fedeztem fel, Szala vármegyében, Lesencze-Tomajon, Gr. Deym tábornok kertjében. Figyelmeztetve a tulajdonost becsére, az

szives volt azt azonnal a nemzeti Muzeumnak megküldeni, hol is ezen régiség a napokban már megérkezett, s az épület földszinti csarnokában a többi római feliratos kövek és sarkophagok közt kiállítva látható.

Felirata következő :

(D) O M
F L A V I V S
A T T I C I A
N V S M I
L E S L E G I
ÆD V. S. L M

Azaz Deo Optimo Maximo Flavius Atticianus Miles Legionis I (primae) Adjutricis V(otum) S(olvit) L(ubens) M(erito). Az oltárkő magassága 3 láb, felső párkányzatáé 11 hüvelyk, az alsó párkányzaté 20 hüvelyk. A kő vastagsága oldalán az irásnál 10 hüvelyk, felül s alul a tagozott párkányzatoknál 14''. Az alsó párkányzat csavarodó vonalú vésetén kivül, két oldalán dombormüben vésve látható : az egyikén a legionarius sas alakja, kevéssé kiterjesztett szárnyakkal és lefelé néző fővel, a másikon pedig egy kétes, talán fascia-féle alakzat.

Eddig a kő semmi különös nevezetességgel sem kinálkozik, mind a mellett, hogy a Bregetiotól (Szőnytől) egész Sabariaig (Szombathelyig) kiterjesztett Legio I. adjutrix egyik állomására új adatot szolgáltat. De nevezetes anyagára nézve, a mennyire nem mint rendesen a római emlékek fehér de élénk vörös homokkőből, az úgynevezett werfeni kőből készült. Holott tudjuk, hogy a római emlékkövek közt még veres márvány követ sem találunk.

IV.

I. MÁTYÁS KIRÁLY CZÍMERE

A BOROSZLÓI ÉS A GÖRLICZI VÁROSHÁZAKON.

KÖZLI

WENZEL GUSZTÁV,

m. Akad. r. tag.

Mind Sléziában, mind Luzsiczában Mátyás király uralkodásának nem egy maradványát találjuk még ma is. Ilyennek felemlítettem már az Archaelogiai Közlemények elsö kötetében a király szobrát Budiszinban. Szabadjon itt Mátyás korának két más, bár kevesbbé nevezetes, de még is igen érdekes mümaradványát (saját tapasztalásom után ezen kifejezést alkalmazhatónak tartom,) a magyar közönség figyelmébe ajánlani; t. i. a királynak két müvészileg készített czímerét, melyeknek egyike Sléziában a boroszlói, másika Felsö-Luzsiczában a görliczi városházon szemlélhető még ma is. Félreismerhetlen bizonyságot adnak ezek nem csak nagy királyunk és hazánk akkori hatalmáról; hanem azon lendületről is, melyet a müvészet Mátyás uralkodásának folytán az említett két tartományban nyert.

I. Mátyás király czímere a boroszlói városházon.

Boroszló (Wratislavia, Breslau) nem csak jelenleg Sléziának legnevezetesb városa, hanem századok óta is már mind politikai és társadalmi, mind kereskedelmi, müvészeti és tudományos tekintetben a tartomány föhelyét képezi. Voltak ezen városnak régi kereskedelmi összeköttetései Magyarországgal is, miről világos tanúságot tesz azon nevezetes kereskedelmi privilegium, melyet I. Lajos magyar király 1365. (Posonii, in festo Sancti Andreae Apostoli) polgárainak adott. Werbőczy István is említi a Magyarországot látogató boroszlói kereskedőket. (Hármaskönyv, II. 5.)

Ezen város Mátyás király cseh-háborúja alkalmával (1468—1479) is nevezetes szerepet játszott [1]. Kezdettől fogva abban a magyar király érdekeinek volt főtámasza; s így nem csoda, hogy miután Mátyás az olmüczi békekötés által Sléziát nyerte, viszont a király különös kegyelmében és pártfogásában részesült. Azon privilegiumok, melyek által szolgálatai jutalmasva voltak, nagy számmal őriztetnek most is a városi levéltárban, és az 1469-ki évvel kezdődnek.

E helyen csak azt akarom említeni, hogy Boroszló műtörténetében Mátyás uralkodása fontos helyet foglal el. Bizonyítják ezt az ottani templomok, és azoknak műkincsei. A sz. Bernát-templomnak építkezése akkor kezdődött; sz. Erzsébet-templomának 480 lábnyi magas tornya, mely évszázadokon át a városnak egyik nevezetessége volt, szintezen időben építtetett fel, sz. Borbála templomába, mely ez idő táján építészeti ékítéseket nyert, 1488. temettetett II. Venczel sagani herczeg, ki sírfelirása szerint „spretis Principatus honoribus religioni et sanctimoniae in hac vrbe Wratislavia deditus" akkor meghalt. sat.

Boroszló középületei közt különösen a városházat kell szemügyre venni, melynek kettős érdeke van, művészeti és politikai.

Nem lévén itt feladatom a boroszlói városháznak művészeti jelentőségéről bővebben szólni, csak röviden jegyzem meg, hogy ezen tekintetben az jelenleg is Boroszlónak nevezetesb épületei közé tartozik, s hogy névszerint műtörténeti szempontból érdekes. Mert az épület külseje bizonyossá teszi, hogy első felépítése legalább is a XIII. század közepe táján történt; mai alakját pedig Mátyás király korában nyerte; sőt egyes részei csak a XVI. században készültek el, úgy hogy rajta három század építészeti történetét lehet tanulmányozni. A város levéltára 1418. egy néplázadás alkalmával nagy vesz-

---

[1]) Dokumentirte Geschichte und Beschreibung von Breslau (III. köt. 2. rész Boroszló 1783); — Peter Eschenloers Geschichte der Stadt Breslau (II. köt. Boroszló 1828.); — és Gr. Teleky József a cseh háborúra vonatkozó elbeszélései (Hunyadiak kora Magyarországon a IV. és V. kötetben.)

teséget szenvedvén, mint látszik, elvesztek egyszersmind a városház első felépítését illető iratok is; úgy hogy ennek korát okmányilag meghatározni nem lehet. Az épület főrésze mindenben a renaissance kezdő korára mutat; s határozott tudósításunk lévén, hogy „Stadtvogtei" nevü része 1471. elkészült, a ház nyugati részén lévő lépcsők melletti ajtó felett pedig az 1481. (1881.) szám találtatván bevésve, kétségkivüli, hogy Mátyás király alatt történtek mindezen építkezések. Különösen áll ez az u. n. fejedelmi teremről (Fürstensaal) és a mindjárt e mellett lévő nagy tanácsteremről.

Ezen két terem nagy politikai nevezetességü volt régenten; mert az előbbiben Slézia tartománygyülései, az utóbbiban pedig a városi tanács ülései tartattak. Boroszló város egyszersmind a sléziai közjogban előkelő állással birván, az egész tartomány alkotmányával függött össze, hogy a két terem ekkép egymás mellett készült. Egész Slézia t. i. több herczegségből, mint mindannyi alkatrészből áll; u. m. a boroszlói püspökségből; lignitzi, goldbergi, tesseni, nagy-glogaui, münsterbergi, jägerndorfi, troppaui, ratibori, osvetini, gluvitzi, tosti, boroszlói, jaueri, sveidnitzi, olszeni, wolaui, wartenbergi, freienstadti, sagani és lobschützi herczegségekből. Boroszló város előbb a boroszlói herczegeknek volt alávetve. Miután pedig ezek a XIV. század végén kihaltak, a város nem csak függetlenné lett, hanem pénzfelajánlásnak folytán inscriptio utján megnyerte egész Slézia tartományi kapitányságát, s ez által a tartományi gyülés elnökségét is. S ámbár tartományi kapitányságát a XV. század második felében elvesztette ismét, megtartotta még is a provincialis gyülés elnökségét. S ez volt oka, hogy ezeknek megtartására alkalmatos helyiségről Boroszlóban kellett gondoskodni. Ezen czélra készíttetett el a herczegi terem a városházban, közvetlen a városi hatóság tanácstereme mellett.

Mátyás királynak czímere, melynek rajzát közlöm, (lásd a táblán) minden felirás nélkül, de mesterségesen kemény kőből faragva, azon két ajtó egyike fölé volt befalazva, melyek a herczegi teremből a városi tanácsterembe vezettek, s itt van még jelenleg is.

II. Mátyás király czimere a görliczi városházon.

Görlitz, a hat felső-luzsiczai régi szabad városoknak egyike, s jelenleg Poroszországhoz tartozik. Vagyonosságra és politikai fontosságra nézve néha Budiszinnal vetélkedett; s általán Luzsicza történetében jelentékeny részt vett.

Mátyás magyar király korában testvérvárosainak sorsában osztozkodott, s a királynak különös kegyelmét birta. Régi privilegiumai megerősíttettek, s érdekében több intézkedések tétettek. A szellemi élet azon lendületét, melyre Budiszin városban találtunk (l. Arch. közl, I. k. 238. l.), Görlitz is tapasztalta; s valamint amott, úgy itt is ezen időben az építészet jeles művei, különösen templomok és más középületek, készültek. A város pedig Mátyás királyhozi ragaszkodásának és hűségének jelét az által akarta adni, hogy kőből művészileg faragott czímerét a városház kapuja fölé falaztatta be, hol az jelenleg is megvan, még rajzát közölni helyén valónak tartottam. (Lásd a tábl.)

Ezen czímer készítésére nézve a város évjegyzeteiben (Rathsannalen) a következő tudósítást találjuk: „Die Ersamen Burgermeister vnnd Rathman dysser Stad haben zu eren dem allerdurch(leuch)tigsten grossmechtigsten fursten fursten vnd hern Mathie zu Hungern, Behmen, Dalmacien, Kroacien etc. könig, Marggrauen zu Mehren, Hertzogen zu Osterreich, Lutzemburg vnd zum Slezien, Marggrauen zu obir vnnd nyder Lausitz etc. irin allergnedigsten hern, seiner koniglichen maiestat woppen, einen Steinmetzen in ein wergstucke zu hawen vordieget, der denne ein jar weniger funff wochen doran geerbit, also dass sie im alle wochen einen hung. gulden zu lohne gegeben haben, vnd so er das nach Christi geburt tausant vierhundert vnnd im achtvnndachtigisten jaren gantz vorbrocht, vnnd am sonnobande vor Matthei mit hulffe der Stadt bawhemeister ober den eingang des Rothauses hette eingemauert, vnd in mossen, wie im das vordingt geweret, haben im die Rathman acht hung. Gulden zu einem tranggelt gegeben." Rerum Lusaticarum. Neue Folge II. köt. Görlitz 1841. 4. l.

V.

RÉGI MAGYAR KERESZTKUTAK ÉS MAGYARORSZÁG CZÍMERÉNEK MONUMENTALIS HASZNÁLATA.

KÖZLI

IPOLYI ARNOLD.

Középkori-keresztkutaink, sőt keresztelő kápolnáink, baptisteriumaink leirása fejlődő régészeti irodalmunknak kétségtelenül egyik kitünö feladata lesz egykor, ha majd kezdetleges vizsgálataink nyomán az adatokat bővebben összeállítva birjuk.

Egy és más nevezetesebb emléket ezen tekintetben, még előbbi, román műkorszakunkból is képesek leszünk felmutatni, midőn a keresztkutak külön álló kerek vagy nyolczszögű kápolnaépületekben voltak elhelyezve. Ilyen baptisteriumnak mutatkoznék még például a hires *jáki* basilikánk mellett álló köralakú és négy apsissal képezett XII. vagy XIII. századi kápolna; a mennyire a kapuzata ívterén látható domdormű: az „Isten báránya"-féle (agnus Dei) kép ezt jelentheti. (Lásd Eitelberger, Heider Mittelalt. Kunstdenkmale I. 89). Ismeretes hasonló alakzatú XII—XIV-dik századi kápolnáink közt, minők például a *pápóczi* (Bitnicz által leirva a Mittheil. d. Centralcommiss. I. 46), a *soproni* (u. ott III. 144), *szakolczai, holicsi, csötörtöki, hedervári, pakai* sat. (részint még közlendők, részint már leirva általam, Magy. műemlékek I. Csallóköz műemlékei, Archaeologiai közlemények I. 44, 119, 171), egy és másnál az adatok még szinte baptisteriumra is utalhatnak, ámbár azok nagyobb része inkább halotti kápolna, úgynevezett carnarium volna.

De mellőzve most ezeket, csak későbbi gótműkori keresztkutainkra, a keresztelő medenczékre s itt sajátlag inkább csupán egy kis curiosumra akarok e tekintetben figyelmeztetni.

Érdekesen tudósít ugyanis Rómer F. legújabban az Archaeologiai Bizottmány érdekében Balaton vidékén tett régészeti vizsgálatai nyomán (melyeket az Archaeologiai Közleményekben majd egész terjedelemben közzé teend), egy kőmedencze töredékéről, mely Keszthelyen, a gróf Festetics-kastély kapuja alatti csarnokában, egyéb vésetes s római feliratos régi faragványkövek közt látható, melyek kétségtelenül még a nagy nevű gróf Festetics György tudományos gyűjtései közt kerültek oda.

Feljegyzése szerint a 19 hüv. széles és 14 hüv. magas, fehér homokkőből faragott medencze a nyolczszögből nyolczoldallal van alakítva. Minden második oldalán háromszögü pajzs alakzat, tehát mindössze négy ilyen vért van az egészen domborún kivésve. Ezen vésetek egyikén, mint az ide mellékelt rajz mutatja, (l. a 186. lapon), kigyódzó mondatszalagon 1461-dik évszám, a másikon Magyarország czímerének egyik része a négy szelemen, a harmadikon ennek másik fele, a kettős kereszt, de a hármas halom nélkül látható; mig a negyedik vért egészen üresen maradt. Ezen medencze állítólag azon keszthelyi egykori gótízlésü plebániai egyház keresztkútja lett volna, melynek jelenleg még toronymaradványa az említett grófi kastélylyal általellenben fenáll.

Szabad legyen már most ennek nyomán, azon magában véve nem ugyan valami különös dologra, de mely még is nem épen egészen érdektelennek látszik lenni, figyelmeztetnem, hogy ezen kezdetleges vizsgálatainknak úgyszólván első léptén már is a harmadik eset egymás után, hogy Magyarország czímerével diszített, és talán a hetedik eset, a mennyire hamarjában emlékezem, hogy évszámmal is adatott gótműkori efféle medenczék és keresztkútak merülnek fel nálunk.

Már pedig a keresztkútak, a baptisteriumok rendes képei, melyekkel azok festményben és faragványban diszítve voltak, majdnem mindenkor a szent keresztségre vonatkozó jelenetek és jelképek voltak. Igy jönnek ezek már elő az ős-keresztény egyházban, midőn még az egyházon kivül külön keresztelőmedenczék, piscinák és ezek fölé emelt keresztelő kápolnák léteztek, hol a főbb egyházak mellett csak bizonyos napokon bemerités által történt a keresztség. A Sz. Ponziano

katakombájában Rómában létező legrégibb baptisteriumban a falfestmény így Krisztus keresztségét ábrázolja. Hasonlón Krisztus keresztségének, sz. János keresztelésének jelenetei, vagy általában a keresztség szentségének szertartására vonatkozó jelenetek, azután ezeknek jelvényes képei, mint a forráshoz ügető szarvas, az Isten báránya-féle alak jönnek elő a régibb román műkori keresztelő kápolnákban is; kisérve többnyire a keresztségre vonatkozó nevezetes monumentalis feliratok által [1]). (Lásd erre nézve nevezetes adatokat Wedderkamp de Baptisteriis veterum 59, 62, 71 és 75 lapokon át. Heider Bestimmung der romanischen Rundbauten. Mittheilungen der Centralcommission I. 54 és 56. Nagler Lexicon für bildende Kunst II. 45.)

Ugyanezen előállitásokat találjuk azon keresztkútakon és keresztelő medenczéken, melyek később, nevezetesen a gót-műkorszakban, már rendesen magában az egyházban alkalmaztattak. Ezen érczöntetü, valamint kőből vésett medenczék dombormüvei rendesen szinte Krisztusnak János általi keresztségét, a keresztség szertartásait, a symbolikus valamint typikus szarvas, bárány alakokat, a paradicsomi négy folyót, s e mellett még a prófétákat vagy evangelistákat állítják elő; nem hiányzanak ezeken sem a keresztségre vonatkozó sz. írási vagy verses feliratok. Nevezetes ily keresztkútak például a Pont-a-Moussoni Francziaországban, a Hildesheimi Németországban sat. (Lásd péld. Caumont Abc. Archit. relig. Font baptismaux 214, 417).

De így rendeli azt már egyenesen a *Rituale Romanum* is maig, midőn meghagyja (kiadásom Venetiis 1772, 19. lapja szerint), hogy a keresztkúton a hol lehet alkalmaztassék Krisztus urunkat keresztelő sz. Jánosnak ábrája. [2])

---

[1]) Ily jelvényes, a keresztségre vonatkozó alakzatok már nálunk is az előbb említett jáki és talán soproni körkápolnák dombormüvei. Hasonlón egy ily nevezetes keresztkúti feliratos kő is nem rég hazánkból Daruvárról mutattatott fel az Uj Magyar Muzeumban 1857. II. 509. Barla-Szabó János és Paúr Iván által.

[2]) Hasonlón mondja az e tekintetben szabályozó S. Caroli Bor. Instructionum Fabricae Ecclesiasticae et Supellectilis libri duo (kiadásom Paris et Arras 1853. 84. lap) icona aut pictura sit sancti Ioannis Baptistae.

Föltünő tehát mindenesetre, hogy nálunk e helyett az egykét érczöntetű és művészibb alakítású keresztkúton kivül (minő tudomásomra egyébiránt eddig csupán a *beszterczebányai* és némileg a *pozsonyi* és *gyöngyösi* volna), meg a számos közönséges, s a rendes tagozást kivéve minden faragvány és diszítmény nélküli keresztelő-medenczék mellett, azok a melyeken eddig vésetek előjöttek, épen az ország czimerét viselik magukon és keletkezésük évszámával jönnek elő. S ez annál feltünőbbnek látszik, mert nem csak mint mondám vizsgálataink első léptén már több példa fordul elő, de az évszámok szerint kitünnék az is, hogy ezen szokás mintegy három századon át folytonos műgyakorlatban volt hazánkban.

Igy figyelmeztettem már ugyanis a magyar műemlékek I. részében a csallóközi műemlékekben, a hasonló *hedervári* keresztkútra (Archaeolog.közl. I. 168. lap), mely az előbbihez hasonló nyolcz oldalú, de veres márvány medencze. Rajta szinte évszám felirat: 1339 vagy 1439 olvasható, valamint Magyarország czimere is kivésve látható. (Lásd idézett helyütt rajzát II. tábla 4. szám.) Egy más ily keresztkút-medenczét szinte Rómer említ „A Bakony" czímű munkájában (176. lap). E szerint *Városlődön* a némabarátok monostorának kevés maradványai között látható egy vörös márvány medencze, melyen két szárnyas angyal van domborúan kivésve. A mellette fekvő nyolczszögű oszlopdarabnak (nyilván a keresztkút oszloplába, milyenre mindezen medenczék állítva vannak), pedig nyolcz oldallapján váltogatva, t. i. minden második oldallapon egyegy vért, mindössze tehát, négy vért van kivésve. Az elsőn 15Z1. évszám, másodikán Magyarország czímerének hármas dombon álló kettős keresztje, harmadikán a négy szelemen, negyedikén koronás fejű, kiterjesztett szárnyú sas. Ehhez a harmadik példa volna tehát már a felemlített *keszthelyi* medencze. De a mint valószinűleg több ily magyar czímeres medencze fog még felmerülni tüzetes kutatás után, miután ezen nehány eddig csak mintegy véletlenül tünt fel; úgy évszámmal ellátottat már most még néhányat elősorolhatunk. Ilyen az *ásványi* (Magyar Műemlékek I. Csallóköz. i. h. 172. lap); melynek a hedervárihoz egészen hasonló veres márvány medenczéje egy részén látható az „*Anno Domini*" gót minuscula

betükkel vésve, mig a tovább következő évszám, és lehet talán a magyar czímer is rajta elfalazva lappang, hátulsó oldalaival a falba levén alkalmazva. Hasonlón évszámmal belül jelelt ily homokkő medenczét a Sz. Mihályfai gót egyházban találtam (i. h. Csallóközi műemlékek I. 147), mely e szerint 1538-ban készült volna. A további ismeretes évszámmal ellátott ily medenczék még az említett pozsonyi s beszterczebányai keresztkútak volnának. (Az utóbbinak rajza a Vasárnapi Ujság 1858-diki 44-dik számában megjelent, a közlő azonban hibásan olvassa rajta az évszámot 1517-nek, a menynyire az elégtelen rajzból kivehető évszám látható, az 147 volna, az egyes t. i. teljesen ki nem vehető).

Figyelemre méltó már, hogy míg eme medenczéken az évszám aránylag oly gyakran előjön, addig legnevezetesebb építészeti emlékeinken is csak a legritkább esetben találjuk keletkezésök esztendeje feliratát, mely pedig ezeken nyilván kétszeres érdekű volna. A mennyire ugyanis említem, a nyírbátori késő gót egyházon kivül, alig hogy még a hasonlón késő gót budai, kolosvári, keszthelyi és talán egykét szepesi egyházon birunk biztos évszámadatot. Mert a szakolczain és szegedin látható, valóságos palaeographiai aenigma; mig az affélék is, mint a duna-szerdahelyi meglehetős kétesek; a legtöbb helyütt pedig semmi hitelességet sem nyujtó későbbi, mai firkák (péld. a pozsonyi Sz. Ferencziek egyházán, kisvárdai templomban sat.). Pedig ha tudjuk, mily döntő fontossággal birnak az egykorú monumentalis évszámok, nem csupán történelmi tekintetben, de különösen műtörténelmünknek eddig kétes korszakai meghatározására, kétszeres érdeküeknek fogjuk azokat ezen medenczéken találni.

Igy vagyunk a magyar czímer monumentalis használatával is. A román korból már épen nem, a gót műkorból pedig alighogy egykét egyház ívzárkövén s oldaltámján ismerjük eddig, mint az ottenthali nevezetes sziklatemplom, a kolosvári egyház és a pozsonyi ferenczi Sz. János kápolna zárkövein, a kassai és pozsonyi domok támfalain, a pöstényi egyházból egy dombormű töredéken (jelenleg Veszelén B. Mednyánszky Dénes kertjében sat.). E szerint azután országunk régi czímere ismeretének eddigi egyedüli kútfői csak is a

sphragistica és numismatica, a pecsét- s éremtan volt. Ideje, hogy azt monumentalis emlékeinken is nyomozzuk. A fenebb érintett hedervári keresztkút magyar czímer vésete már is nevezetes eltéréseket mutat, melyekre kimeritöleg figyelmeztettem már az illető f. idézett helyen (Csallóköz Műemlékei 168). Nevezetesen ha évszáma csakugyan a XIV-dik századra tehető, úgy rajta a hármashalom sokkal elöbb jönne elö, mint érmeinken és pecséteinken.

De már erre figyelmeztetve, még mindig sajátságos és mintegy bővebb magyarázatot igénylő marad, hogy mig egyházainkon aránylag oly ritka volt az évszám és a magyar czímer használata, hol pedig inkább helyén lett volna, miért hogy épen keresztkútainkon jön elő váratlanul gyakrabban? Ennélfogva már majdnem azon kétség támad bennem, hogy vajjon ezen medenczék csakugyan keresztkútak voltak-e? Hogy a keresztkútak ábrái és vésetei szabályszerüleg egészen mások voltak, azt már láttuk. Söt azon egyszerübb keresztkútakon is, melyek nem dicsekedhetnek művészibb kiállitást igénylő afféle ábrákkal, semmi hasonlót sem lelünk máshol, a mennyire ezek többnyire egyszerü tagozásokkal vagy legfelebb stilizált fö-, állat- és lombozat-faragványokkal beérik; mint efférlék az Archaeologiai kézikönyvekben láthatók (p. o. Caumont i. h. 220, 416 sat. Otte, Handb. d. kirchl. Kunst-Archaeologie 35.). Mind a mellett kétségtelen, hogy vízmedenczék voltak. Nem lehettek-e talán szentelt víztartók? melyek a középkorban nem csak a maiaknál nagyobb terjedelmüek voltak, de kiválóbb mügonddal is készültek. Ezek is, hasonlón a keresztkútakhoz, oszloplábokon állottak s azért gyakran nehéz azokat a keresztkutaktól megkülönböztetni [1]). Csallóköz gót egyházaiban akár hányszor teljes hasonlatosság mutatkozott köztök, például a kürti, csötörtöki, püspöki, sz. mihályfai sat. egyházakban; úgy hogy sokhelyütt azt kellett véleményeznem, miszerint vagy az egyház egykori keresztkútja szolgál jelenleg szenteltvíz-tartóúl, vagy viszont, az egy-

[1]) Jól mondja azért Caumont is (Abc. Arch. relig. Benitiers 421.) etaient pédiculés, comme les fonts baptismaux et ont été confondus avec ces derniers; és tovább: benitiers détachés des murs, ressemblent aux fonts baptismaux.

ház egykori szenteltvíz-medenczéje szolgál most keresztkútul. Csak később keletkeztek a kisebb víztartók [1]), majd egy egyszerű kőoszlop-félébe bavájva, majd az ajtó melletti fal vájadékba, mint kis kö- vagy ércz-medenczék alkalmazva.

De ott azután a kapunál, a bemenetnél, ha ezen medenczék csakugyan szenteltvíztartók és nem keresztkútak volnának, igen jó helyen állott volna már akár az ország czímere, akár az évszám, mely mintegy az egyház homlokzatát, kapuzatát megillette, de itt a szerényebb kis egyháznál, közelebb szembetünöleg szinte alkalmas helyet foglalhatott el.

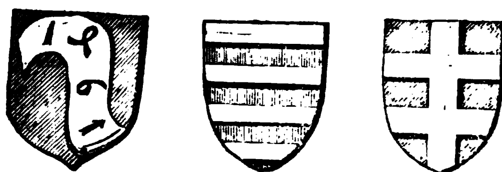
Egyébiránt a keszthelyi és városlövődi medenczéről úgy sem tudjuk biztossággal, vajjon azok keresztkútak voltak-e csakugyan, vagy pedig szenteltvíztartók. [2]) Ellenben a hasonlón czímeres hedervári, valamint az éviratos ásványi medenczék, jelenleg csakugyan keresztkútul szolgálnak. Valaminthogy a kétségtelenül már eredetileg keresztkútul készült beszterczebányai és pozsonyi is, ha nem is czímerrel, de évszámmal van jelelve. Ámbár az ily kitünő öntött és feliratos műveknél már magában természetesnek látszik, hogy mestere elkészülése évét rajta megjelelje. Ha ezen medenczék formáját veszszük, úgy ezen tekintetben is tökéletesen hasonlók volnának a rendes gót keresztkútakhoz, melyek rendesen szinte köralakban vagy nyolczszöggel képeztettek, a hasonló

[1]) Caumont szerint (i. h.) a XIII-dik s leginkább csak a következő századból származó önálló szenteltvíz-medenczék helyébe már korán, még a gót korban, következtek hasonló kisebb alakú medenczék, minélfogva a falba sat. alkalmaztattak. Majdnem hasonlót azon medenczéhez, melynek képét közli a Villeneuve-le-royi egyházból, közlöttem én is képben a csallóközi efféle medenczék közt Püspökiből, (Lásd Magy. Műemlékek I. V. tábla 13. sz.)

[2]) Érdekes ily, emezeknél nyilván jóval régibb s kitünőbb művészettel készült medenczék töredékei találhatók a pannonhalmi monostor udvarán is, melyekre nézve szinte nehéz meghatározni, vajjon piscinák, szenteltvíztartók, vagy keresztkútak voltak-e. Egyiken közülök számos stylizált alakzatok, torzarczok mellett hasonlón czímer és pedig családi czímer: stylizált ló, vagy egyszarvú látható. Sajátságos félkörű belső vájásuk leginkább szenteltvíztartóra mutatna, s e szerint tehát a czímer, a donator vagy alapító czímere itt is igen helyén volna rajta az egyháznak bemeneténél.

köralakú és nyolczoldalú eredeti keresztelö kápolnák, baptisteriumok mintájára, mint Heider (Bestimmung d. romanischen Rundbauten i. h.) jól vélekedik, mert már a S. Caroli Bor. Instructionum Fabricae Eccles. (i. h. 87) meghatározza: forma (baptisterii) sit vel rotunda, vel octangula — quae cum forma capellae conveniat.

Megvallom azért, hogy ezen medenczék iránt felvetett kételyeimet magam sem akarom tovább vitatni; inkább csak figyelemébresztésül gerjesztettem fel azokat. Folytonos gondos figyelem a tárgy iránt, kétségtelenül még több példát fog felhozni, s az által müörténeti chronologiánkra, valamint hazánk czímerének monumentalis használatára érdekes további adatokat szolgáltatni. ¹)

¹) Volnának még egyéb keresztkúti nevezetességeink is és ritkaságaink, mint például a tüzhelylyel alakított keresztkútak; ilyen egyik példány volna talán az, melyet Várkonyban (Csallóközi Müemlékek 159) nyomoztam, minő külföldről is ismeretes a nürnbergi Sz. Sebaldegyházban. De ezt és hasonlókat keresztelőink és keresztkútaink tüzetes tárgyalására halasztom.

MAGYAR
RÉGÉSZETI REPERTORIUM.

IRJA

IPOLYI ARNOLD.

MAGYAR

RÉGÉSZETI REPERTORIUM.

IRJA

IPOLYI ARNOLD.

A magyar tudományos Akademia ügyrendének 42-dik pontja által az *Archaeologiai Bizottmány* egyik feladatáúl tüzetett ki: Egy hazai Archaeologiai Repertorium készítése és kiadása, melyben 1. mindazon nemzeti mürégiségeink kimerítő és lehetőleg rendszeres összeirása és sorozata adassék, melyek eddig egyes leirások által többé vagy kevésbbé közismeretre jutottak, a tárgyaknak lehetőleg összes és minden egyes leirásaira, sőt rajzaira is utaló pontos idézetekkel, s a mennyire kivánatos a tárgyaknak, valamint a leirásoknak és rajzaiknak rövid jellemzésével, sőt birálatával, 2. folyó feljegyzése minden újabb felfedezéseknek és leleteknek, melyek akár egyenes bejelentés, akár egyéb magán tudósitás, vagy a napi sajtó útján a bizottmánynak és tagjainak tudomására jutottak.

Ezen határozat nyomán kezdjük meg itt egy külön első rovat és Magyar Régészeti Repertorium czím alatt a magyar műrégiségekről megjelent leirások tüzetes ismertetését. Második következő szakaszban „Magyar Régészeti Krónika" czím alatt pedig megkezdjük feljegyzését mindazon régészeti felfedezéseknek és leleteknek, melyek koronkint tudomásunkra jutottak.

I.[1])

A legjelentékenyebb újabb vállalat, mely hazánk műrégiségei és műemlékei ismeretének előmozditására az utóbbi időkben nagy befolyással volt, kétségtelenül *az építészeti műemlékek vizsgálatára és fentartására felállitott bécsi cs. k. középponti bizottmánynak* munkálatai. Három külön osztályban megjelent kiadásai, úgymint Évkönyvei, Havi Közleményei és Ülései Jegyzőkönyvei, bő tárházát foglalják magokban a magyar műrégiségek ismertetésének és e téreni felfedezéseknek. Repertoriumunkat azért Évkönyvei I. kötete ismertetésével kezdjük:

„Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1856. Mit 17 Tafeln und 26 Holzschnitten. Wien 1856. In Commission bei dem kais. kön. Hof-Buchhändler Wilh. Braumüller. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. (Negyedrét. VI. 146 lap) Meg nem nevezett szerkesztője a középkori archaeologia terén számos jeles munkálatai által mint kitünő tekintély ismeretes Dr. Heider Gusztáv.

Az egész kötetben majdnem kizárólag csupán magyar- és erdélyországi régiségek leirása foglaltatik. Azok sorozatát az V-ik szám alatti legérdekesebb értekezéssel kezdem. Czíme: *Jelentés 1854 és 1855-ben Magyarországban tett Archaeologiai kirándulásról. Edelsbergi Eitelberger Rudolf tanártól.* (Bericht über einen Archaeologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855. 91—140. lap. [2])

[1]) A római számok a tárgyalt munkák számát jelelik. Ellenben a sorok kezdetén helyneveknél alkalmazott arab számok, azon helyek folyó sorszámára vonatkoznak, melyek régészeti tekintetben említtetnek. Valahányszor valamely hely ismételve előjön, mindannyiszor az előbbi számok is, melyek alatt már előjött, zár jel alatt hozzá mellékeltetnek. Ez által a leltári kimutatás fő czélja úgy hiszem el lesz érve.

[2]) A sajátlagi leirást bevezetés előzi meg, melyben a szerző sok helyes s ugyan annyi helytelen észrevétellel tájékozza magát s az olvasót hazánk építészeti műemlékei s ezek ismerete iránt, mit azért, mint ezen irányban igen tanulságost, itt kivételesen közleni akarok.

1. Sz. Márton-monostora Pannonhalmán. Az ismeretes hagyományok, legendák, történelmi adatok és fel-

Jelentése, úgymond, Magyarországnak a Duna és Dráva közötti azon építészeti müemlékeire vonatkozik, melyeket 1854 és 1855-ben rövid kirándulása alatt vizsgált. Ezen emlékek majdnem kizárólag a román s átmeneti építészeti ízlés korába tartoznak. Nem kétli, hogy — mint értesül — Magyarországnak más vidékein is még számos érdekes román és gótízlésü emlékek találtatnak; valamint, hogy az általa keresztül utazott tájakon is másokat időszükében meg nem látogathatott. Szolgáljanak sorai ösztönül, hogy amazok is a müismerők tudomására jussanak. Köszönetet mond itt egyes főpapoknak, kik őtet vizsgálati útjában elősegíték.

Továbbá folytatja, hogy Magyarország s a délkeleti dunai tartományok azon vidékek közé tartoznak, melyeknek középkori müemlékei majdnem teljesen ismeretlenek. Kevés részesült közülök leirásban, s ezen leirások a régiségtan mai legcsekélyebb kivánalmainak sem felelnek meg. Henszlmann munkája a kassai domról akkor egyedül állott még a Magyar- és Erdélyi müemléktan terén. Elég bepillantani, úgymond, Kugler mütörténetébe, Rosenthal építészettörténetébe, Agincourt, Gailhabaud gyüjteményeibe, hogy meggyőződjünk, miszerint Magyarország s az aldunai tartományok e tekintetben merő terra incognita.

Okul adja Magyarországnak isolált állapotát, s azt okozó sajátságos népesedési s alkotmányos visszonyait (!). A XVI. és XVII-dik századi pusztitó háborukat és barbárok hóditásait, melyek hazánkat az európai müveltségi állapotok elérésében gátolták. Nem feledi ugyan, hogy a többi Európában is, és különösen Ausztriában, a müemlékek tanulmánya szinte épen csak a legközelebbi évtizedben kezdett ébredezni; és csak a legujabb időben keletkeznek a müemlékek ismeretét terjesztő intézetek. De bármennyi kivánandó marad fen erre nézve az ausztriai birodalom más tartományaiban, még is kevés ország van, melynek emlékei oly egészen ismeretlenek mint Magyarországé; vagy a hol ezen emlékekhez keletkezésök idejére és ízlésére nézve, oly hibás vélemények tapadnának, mint itt.

Azon emlékek, melyeket Magyarországban rövid időzése alatt vizsgált, nem csak azon meggyőződésre birták, hogy felőlök hamis és helytelen vélemények uralkodnak, de hogy emlékei becséről és érdekességéről sajátlag tudomása sincs az országnak. Igaz, úgymond, hogy ezen emlékek nem állnak oly sürün egymás mellett, mint például Német-, Olasz-, Franczia- és Angolországban. A vizsgálónak nagy türelemre van szüksége. Távollévő, a müveltség által még kevéssé érintett területeket kell átvándorolnia, mig valamely érdekesebb emlékhez érhet. S oda érve minden lehető társadalmi kényelemre

tevések nyomán előadatik a monostor története. Ezen adatokat irodalmunk már Szerelmey, Magyar Hajdan és Jelen

---

számíthat talán, de nem irodalmi vezérkönyvekre, helytörténelmekre vagy muzeumokra ; ha csak nem hajlandó talán eféle irodalmi segédeszköznek tekinteni azon számos adomát, regét s mindenféle balvéleményeket s előítéleteket, melyek minden ilyen csak némileg is nevezetesebb műemléknél előjönnek. Ezen egyes és szétszórt emlékek, melyek eddig alig részesültek figyelemben, mindannyi kezdeményezései mintegy a műveltségnek, melynek teljes kifejlődése részint a külső körülmények által gátoltatott, részint a Magyarországot lakó népek különböző műveltségi állapota s az uralkodó nemzet jelleme által nehezíttetett (!).

Azon előítéletek, melyek műemlékeink iránt köztünk uralkodnának, a szerző szerint következők : először is, hogy minden régibb emlék és egyház, legyen bár az a késő román vagy gót ízlés korszakából, (tehát a XIII-ik, XIV-ik századból) Sz. Istvánnak tulajdoníttatik. Mind a mellett nemzeti kegyeletünk ezen szép vonását illően méltatva (valamint a szerzőnek ezen nemzeti emelkedetségünket tanusító és méltányló nevezetes s megolvasásra méltó helyét már egész terjedelmében az Archaeologiai Közlemények I. kötetében 35 lapon közöltem) – a mily magasztosnak mondja ezen eszmét, melyhez hasonlót, úgymond, nem találni a német népnél keresztény hősei irányában ; úgy tagadja, hogy még létező műemlékeink közöl valamely Sz. Istvánig felvihető volna. Még azon számos jelentékeny egyházak közöl is, melyek első szent királyunk által alapíttattak, alig maradtak fen csak tetemesebb romok is. A legtöbb viszontagságos idők folytán elpusztult, s átalakíttatott s ismét leromboltatatott, hogy ujonnan épüljön ; úgy hogy az eredeti épületnek csupán emlékezete maradt fen. Az utolsó érdekes emlék, mely az első magyar keresztény korból még létezett, az esztergomi főegyházi újabb építkezések alkalmával romboltatott szét, oly eljárás által, mond E., melyre nézve nem tudja az ember, vajjon a szent iránti tiszteletnek vagy a történelmileg tiszteletes iránti kegyeletnek hiányát kárhoztassa. István király fenmaradt utolsó épületemlékének maradványai sokáig a Duna partján, mint felesleges építészeti anyag szétszórva feküdtek.

Másik terjedt előitélet volna Magyarországban, hogy semmi e nemü régi emlék nem létez már. A legtöbb emlék, (így hangzik, úgy mond, a legelterjedettebb és olvasásra méltó magyar történelmi munkákban) hármas pusztítás alatt elenyészett. Mi a Mongolok pusztítását elkerülte, az a 150 éves törökiga alatt s a későbbi kuruczháborúkban enyészett el : s a mi még felmaradt, II. József kolostortörlése vagy a gondatlanság által jutott tönkre. (Idézi erre Gróf Majláth Geschichte der Magyaren II. 268). Ezen tudósítás szerint azt kellene

vállalatában (33 és köv. lapokon) Horváth Mihály és Henszlmann Imre leirásában, építészeti története tekintetében is

---

hinnünk, hogy Magyarországban épen semmi sem létezik már, vagy a mi kevés még megmaradt, annál szorgalmasabb vizsgálatban részesül és leiratik azok által, a kik a józsefi rendszabályok felett minden politikai mellék- s utógondolatok nélkül is boszankodnak. A következő sorok tanúsítni fogják, hogy Magyarországban a törökök, kuruczok és josephinismus daczára is még sok található, a mit a hazafiaknak legkevésbbé illik csekélleni, s ami jogosan helyet foglalhat az általános műtörténetben. Sok szétromboltatott, minek oka sem a török, sem a josephinismus rendszabályai, de az indolentia s újítási viszketeg volt. Ugyan azon okokból történt az itt is, mint a minőkből a birodalom más részeiben. Szép román és gót ablakok kitörettek, hogy divatos fakeretű üveg ablaktáblák alkalmaztathassanak. Régi karszékek s oltárfaragványok, mint rozzant bútorok a templomok belsejéből kihányattak, kőoszlopok és freskóképek bemeszeltettek, hogy az egyház belseje derült kinézésű legyen, mint a tánczterem vagy gyárhelyiségek. Magyarországban is, mint mindenütt, elfeledték, hogy minden kővel, mely egy középkori épületről letöretik, azon történeti hagyományok egyegy darabja semmisíttetik meg, melyeket a nemzet egyiránt mint az egyház nem nélkülözhet.

Végre még egy, épen oly terjedt, mint mélyen gyökerező előitéletet kiván megemlíteni. Ez Magyarország építészeti emlékeinek *erede'ére és jellemére* vonatkozik. Mondják ugyan is, hogy a legrégibb építészek Magyarországban byzancziak voltak, és byzancziak ennélfogva a legrégibb építészeti emlékek is. De már természetesen magától értetődik, hogy ez alatt a gót modorban építőket és ezen építészetet érteni csak nem lehet. A byzanczi építőmesterekre nézve is azonban máskép áll a dolog, mint a hogy rendesen hiszik. Igaz, hogy Magyarország a keletromai birodalommal igen szoros viszonyban volt; igaz, hogy onnét díszeszközök és díszkelmék átjöttek; az is igaz, hogy egyes építészek Byzanczból Magyarországba hivattak. De hamis azon állítás, hogy a magyarországi építészek nagyobbára byzancziak lettek volna. Az emlékek határozottan ellenmondanak. Majdnem mindazon emlékek, melyek a byzancziaknak tulajdoníttatnak, az úgynevezett román izlés jellemével birnak. Mindazon formákat és különségeket mutatják, alaptervezetökben egyiránt, valamint ékítményeikben, melyek a középeurópai román építészeti művészetnek sajátjai. Határozottan hasonlítanak ebben az osztrák császárság német tartományaiban levő művekhez. Azon oszlopfőékitményeket látjuk Magyarországban is az egész Duna- és Drávaközben elterjedve, minőket Alsóausztriában, Karinthiában, Salzburgban találunk. A román építészeti idom emlékei ezen maradványainak száma e téren sem

összeállítva, különösen pedig újabban Czinár Mór pannonhalmi levéltárnok s akademiai tagtársunk vizsgálatai által

nem csekély, sem nem jelentéktelen. Fenmaradásukat nagyrészt Magyarország alacsony művelődési állapotának köszönik. Míg a műveltség Ausztriában (p. Bécsben, Salzburgban, St. Pöltenben), Németországban számos jelentékeny román építményeket lerontott, hogy a növekedő szükségletnek nagyobb épületek által megfeleljen, Magyarországban több megmaradt ezekből, mintsem a magyar irók tudósításai után gyanítani lehetne, s az valódi diszére szolgál az országnak. Ezen építészeti idomok azonban sem nem byzancziak, sem nem nemzeti magyarok. Eredetök helye nyugat Európa. Legmagasabb kiképzésre a Rajnánál jutottak, úgy, hogy egyike az építészet terén legtovább látó és legszellemdúsabb vizsgálóknak, Quast, azon véleményben van, miszerint ezen idomokat nagyobb mértékben megilleti a német idom melléknév, mintsem a gót. Azon tudat, mely a középkori építészeti emlékek müjelleme belátásából ered: hogy Magyarország a középkorban is legbensőbb szellemi viszonyban állott Középeurópával, hogy ugyanazon építészeti idomok, ugyanazon műnézetek uralkodtak az alsó Dunánál, mint a fölsőnél és Rajnánál, Magyarországra nézve valóságos nyereség. Mit is nyerhetett volna Magyarország a byzanczi kelettel való szorosabb összeköttetésből? Csudálni lehet Byzancz technikáját, mely magát századokig fentartotta és kiképezte; a fényüzést, a költséget, mely az építészetre, díszeszközökre és mindennemű emlékekre dús mértékben fordíttatott; nem lehet az elismerést és részvétet művészetétől megtagadni. De az előre haladó eleven, átszellemült művészi élet a középkorban nem Európa keletén, de közép Európában s a nyugoton létezett. A műélet irányai nyugotról keletnek és nem keletről nyugotnak indultak. Pannonhalma, Pécs, Veszprém, Zsámbék, Ják, Brassó stb. emlékei a nyugotról keletre vándorló művészetnek állomásai, azon időben, midőn a művészet a román ízlés irányát követte. A ferencziek egyháza Pozsonyban, a budai főegyház, a kassai dom, a bártfai és lőcsei sat. egyházak a gót styl korszakára nézve mindannyi állomáspontok. A műemlékek általi kétségtelen kimutatása annak, hogy a művészet nyugatról keletnek vándorolt, s azon tudat, hogy Magyarország ezen a téren azon népek sorába tartozik, melyek a középkori haladásban és keresztényi nézletben meleg részt vettek, minden magyarra nézve örvendetes lehet sat.

Elhagyva itt az iró további sorait, melyekben eddig is észrevehető tendentiosus czélzataival a műtörténeti térről a civilisatori és centralisáló politika terére egészen áthajt, csak zárszavait idézem még: Csudálkozhatunk-e tehát, ha Magyarország egyházi műemlékei vizsgálatára szánt útunkon, majdnem általában román ízlésű, azaz Középeurópa műalakzataival ugyanazon fokon álló emlékeket találunk,

(Fuxhoffer Monasteriologia Hungariae 2. kiad. I. 7.) földerítve bírja; az utóbbitól különösen merítvén adatait ezen leirás is.

Az egyház és kolostor építésének történetére nézve határozó adatok már e szerint: hogy a Gejza fejedelem által kezdeményezett, de Sz. István által bevégzett monostor már a Vattaféle magyar pogánylázadásban tetemesen megsérült, később leégett és 1137—1146-ban az egyház már megújíttatott, javíttatott és bővíttetett. Az úgy látszik, ismételve leégett s alapjáig megromlott egyház Uros apátnak idejében 1206—1244-ben újra épülőben volt, midőn 1222-ben felszenteltetett. 1365 körül ismét javíttatott. 1486-ban pedig a kolostor újra épült.

Ezen adatok, valamint a jelenleg fenálló egyháznak és kolostornak építészeti idomai arra utalnak, hogy ezen nevezetes építészeti műemlékünk a XIII-ik század elején épült. Régibb munkálatok csupán az alapfalak egyes maradványrészleteiben gyaníthatók. Ujabb XV-dik századi gótidomú

---

mig a byzanczi művészet nyoma csupán alárendelt vagy elenyészett művekben mutatkozik.

Ezen bevezető sorokat kisérő jegyzetben mondja még a szerző: hogy ezen leirásában csupán oly emlékekről szól, melyek szilárd anyagból, faragott kőből készültek, (ez is sajátlag csak a román idomú emlékekre veendő volna). Magyarország azonban faépítményekkel is bír, melyek teljes mértékben megérdemlik a műbarát figyelmét. Ezen faépítményekben, melyek nagyobbára a Tisza vidékén léteznek, sajátságos toronyépítészet fejlődött ki (értheti itt az előbbiben a felső tiszai vidéket a faépítészetre nézve, mig a sajátságos toronyépítészetre nézve az alsó tiszai vidéket kell úgy látszik értenünk. A szerző nyilván az előbbiről csak hallásból értesült), mely ugyan a legszorosabb összefüggésben van a középkori nyugoteurópai egyházépítészetnek toronyalakításával, de mely magasra feltörő arányai, sajátszerű, a torony végén alkalmazott erkélynek egy neme, és hosszúra kinyújtott csúcsozata által jellemző, s bizonyára nem csupán az utóbbi századok találmánya. Kétségtelenül a toronyalkotásnak ezen neme azon szükségből eredt, hogy a Tisza tág rónáin messzire látható pontot képezzen. Ezen torony- és egyházépítmények közül némelyek állitólag igen régiek. A régi faépítmények ritkaságánál fogva ezen jellemző egyházakat nem kell a feledékenységnek átengedni. A Tiszának éjszakkeleti hegyesebb vidékein is, úgy látszik, az utazók tudósítása szerint, sajátságos és régi faépítmények léteznek, melyek az építészet barátinak ezennel figyelmökbe ajáultatnak.

egykorú évfelirattal is adatolt (1486) építkezésre mutat a kolostor keresztfolyosója, és részben az egyháznak ívezete és egy kápolnája. Legújabb s már is tárgyunk körén kivül eső építkezések és változtatások: a templom homlokzatán s más mellék kápolnákon, a múlt és jelen században történtek, valamint a mai zárda egyéb részei is ekkor épültek.

Az egyház e szerint átmeneti ízlésben épült ívezetes basilica támoszloprendszerrel, magasabb középső- s alacsonyabb mellékhajókkal, kereszthajó nélkül, egyenesen záródó s felemelt szentély alatt altemplommal alakítva, kivéve az altemplom- és szentélynek ívezetét, melyek a gótidom korszakában készültek, még pedig az első az úgynevezett gerely vagy hegyes csúcsívvel, a másik csillaggerinczezetü boltozattal, a többi részletek egykorú eredetiek. Eitelberger véleménye szerint jellemökre nézve hasonlók volnának, úgy a számos magyarországi XIII-dik századi egyházaknak, valamint a szomszéd országok e nemü egyházalkotmányainak, (példáúl a heiligenkreuzi ausztriai monostornak, bécsi Sz. Mihály templomnak) részleteihez.

Alapos reményem lévén, hogy archaeologiai vizsgálataink nyomán ezen egyik legnevezetesebb müépítészeti emlékünknek tüzetes és kimerítő leirását nemsokára megkisérthetjük, felesleges volna ezen leirás részletes ismertetését itt közölni, mely mind a mellett, hogy eddig a legrészletesebb, s a műtörténeti leirás színvonalán áll, még is csak felületesnek mondható. Műemlékünknek mai tökéletesebb ismereténél fogva itt csupán e leirás tetemes hibái és botlásai kiigazítására szoritkozom inkább, mintsem hiányai pótlására. Hibásan állítja a szerző, hogy a támok egymáshoz hasonlón vannak alakítva (profilirt) és hasonló diszitményüek. Nagyobbára nevezetes és érdekes eltéréseket mutatnak, mind ékítményeikre mind alakításukra nézve. Az oszlopalapzatokon a szögletlevelek (Eckblätter, patu) nem mindenütt, mint a szerző által közlött rajz mutatja, liliom levél alakúak. Mert mig az előszökésnél rendesen hiányzanak, egyebütt változatos nem csak levél- de állatalakokat is mutatnak. Nem hiányzik, mint a szerző állítja, a támokat összekötö fekvőleges párkányzat, mint ez nevezetesen az altemplomban látható. Épen úgy hibás állítás,

hogy csak egy eredeti román ablak maradt fen; valamint hogy az egyháznak déli főportaléja (úgy nevezett porta speciosa) Karner főapát által a mult században készült utánzása az előbbinek. Ezen állítás csupán Henszlmann leirásának (Szerelmey Magy. Hajdan és Jelen 37. lap), melyet Eitelberger is nagyobbára követ, félreértett szavaiból eredhetett. Ezen s még egyéb botlásoknak s hiányoknak bővebb helyreigazítása és pótlása azonban szinte majd ezen nevezetes műemlékünk külön leirásának feladata leend; mire nézve építészi felvételei és rajzai, mintegy 61 ábra 18 táblán tárczámban a kiadásra már is készen állanak.

Említi még a szerző ezen helynek egy régibb XVI-dik századi rajzát, melyet még is hütelennek vél. Hasonlón a XIII-dik századig, állítólag, felérő pecsétjét. Bővebben szól kincstára azon öltönyéről, mely Gizela királynénak, Sz. István nejének, tulajdoníttatik, és mely véleménye szerint is legnagyobb figyelmet érdemel azon tekintetből különösen, hogy alakjára és ábráira nézve Sz. István király koronázási palástjához hasonló; anyaga és művezete által azonban ettől egészen eltér. Mindakettőre nézve bevallja a szerző, hogy hasonlóját nem látta. Finom sötétszinű gyapjúszövet, hasonló példáúl legfinomabb nőikelméinkhez, melyre az alakok és ábrák színnyomattal alkalmaztattak : az alakzatok körvonalai sötétvörös barnás színekkel, a gyöngyök rajzai fehér szinnel. Mintha a sajátlagi Sz. István palástnak himezési mintájáúl szolgált volna. A műtörténetre, különösen a byzanczi műipar történetére nézve érdekes, ezen, máskép már nem a legjobb állapotban levő, de kegyelettel őrzött palást kitűnő figyelmet érdemel. Bővebben értesülünk azonban erről még akkor, midőn szemlénk során Bock Frigyesnek, mint e tárgyban legilletékesebb szakértőnek Sz. István palástjáról adott leirására jövünk, ki egyébiránt, mint nyilatkozatából tudom, hasonlón mint Eitelberger ezen pannonhalmi nevezetes ereklyének eddig csupán csak felületesen vizsgálhatta egy részét, foszladozott állapota végett.

A szövegbe nyomott fametszetek: 1.) Az egyháznak és a zárda keresztfolyosójának alaprajza, tökéletlen és hibás. 2.) Az oszloptámok egy alaprajza, szinte hibás. 3.) Az altem-

plom alaprajza. 4.) Az altemplom oszlopai egyikének rajza. 5.) Ugyanonnan egy falfülkének, az érdekes román piscinának, és 6.) ezen medencze nyilásán levő rosettenek rajza. Mellékesen érinti még e mellett az altemplom azon fülkéjét, melyet a hagyomány Sz. István székének nevez. De, úgy mond, Henszlmannal tart (lásd f. i. helyen), ki azt inkább Sz. István széke helyének véli. Én ellenben az apát, a zsolyosmánál, vagy itt tartott káptalanoknál (L. Czinár Fuxhoffer Monasteriologia) elöülö fönök eredeti székének vélem, hasonló lévén azon egyszerübb fülkékhez, melyeket a Deák-monostori egyházban mint a zsolyosmázó kar ülö-helyeit véleményeztem. (Deákmonostori román basilika 88. lap.)

Pannonhalma müemlékei egy másik ismertetését közli ugyancsak Eitelberger „Mittelalterliche Kunstdenkmale des Oesterreichischen Kaiser-Staates“ czímü vállalatában, melyet szemlénk során alább ismertetünk. De a mennyire itt csupán a magyar müépítészet jellemzése czélja a szerzőnek, még az előbbinél is felületesebb rövid ismertetésére szoritkozik. Megemlíti azonban itt a templom egyik szárnya felett levő kolostori lakások nyomait, mint a magyar monostori építészet sajátságát, de melyekről mit kell tartanunk, elmondottam már tüzetesen máshelyütt. (Deákmonostori Román basilika 63. lap.)

Pannonhalmi müemlékünk legelsö építészeti leirását adta már Henszlmann elöbb idézett helyen, Szerelmey „Magyar Hajdan és Jelen“ czimü vállalatában (I. 37), mely a mily kezdeményező rövid 's a nagyobb közönségnek szánt elöismertetés volt e nemben irodalmunkban, úgy Eitelberger leirásának is mint emlitők nagyobbára alapúl szolgált.

Ezen müemlék építészeti jellemzését szinte megkisérti rövid nehány sorban Czinár Mór Fuxhoffer Monasteriologia Regni Hungariae általa átdolgozott munkájában (I. 7. lap). Neki köszönjük a monostor építkezésére vonatkozó legtöbb történeti adat kikutatását és meghatározását.

Amit egyebet irodalmunk Pannonhalmáról tárgyal, az tisztán történeti és nem archaeologiai szempont alá esik.

2. Vértes-Szentkereszti apátság. Mit Eitelberger itt ezen müemlékről röviden megemlít, az nem is saját vizs-

gálata, de mint bevallja, mások közlése után tudja; s ez mindössze is annyiból áll, hogy ezen elpusztúlt egyház faragott négyszög kövekből épült, s csupán egyes diszítményei láthatók még.

Bővebben ismerteti ezen maradványokat *Rómer Flóris* : *A Bakony* czímű munkájában. E szerint ezen benedekrendi apátsági egyháznak helyén, mely a vértes erdőségben, a mai *Ondód*, más néven *Pusztavám* helységtől mintegy félórányira állott, jelenleg csak egy romfal áll, mint ezt a szerző szinte csak szemtanúktól hallá. A romfalak kőanyaga más épületek és egyházak építkezésére széthordatott. Diszítményi egyes részletei azonban, melyeket Rómer vizsgált, a *csákvári* angolkertben, a mult század barok izlése szerint e romokból alakított emlékben láthatók, következő felirattal jelelve : Hoc monumentum ex vetustis structurae gothicae (?) ruderibus in apricum prolatum M(aria) Anna e comitibus Pálfiis marito optimo Joanni Bapt. Eszterházy dicavit 1796. Ezen rommaradványok felállított négy oszlopból, mintegy kilencz oszloppárkányból, szárnyas sárkányokat, barát- és torzalakokat mutató szögletkövekből, jellemző boltbordákból, szépen faragott ívzárkövekből állanának, melyek R. véleménye szerint elegendő támpontot nyujthatnának a románízlésű templom valódi kora kipuhatolására s kielégítő rajz készítésére. Söt úgy vélekedik, hogy tekintve a régi építészeti tanulmányok mostani állását, valószinüleg nem volna lehetetlen az apátság romjait megtekintve, a csákvári kertben felállított ékítményeket felhasználva, a szakértőnek ezen egy egyházat, melynek Czinár-Fuxhoffer Monasteriologiája szerint (I. 278) a múlt században falai még meglehetős épen állottak, s rajta a consuratioi jelek festményei is láthatók voltak, az eredetihez közelitöleg rajzban elötüntetni.

Azóta csakugyan sikerült is Rómernek, mint szóval értesít az egyház alaprajzát összeállítani. Az elömutatott alaprajz szerint az egyház alaptervezetét kitünőn érdekesnek találom, a mennyire dús formái, például a szentély oldalára keresztben alkalmazott mellék apsisai által, egészen eltér az eddig ismeretes magyar román idomú egyházak rendes egyszerű tervezetétől.

Mindamellett, hogy ezen emlékünk román ízlésben épült volna, a róla eddig ismeretes, a f. idézett iróknál felhozott adatok, csak a XV-dik század ig érnek, midőn már az apátság elpusztulásáról szólanak.

3. Kaplony. Egy román basilika alaprajzát s átmetszetét közli folytatólag Eitelberger, azon megjegyzéssel, hogy azt Ybl építész szivességéből birja, mint azon *nagykárolyi* régi egyház rajzát, mely nehány év előtt düledező állapota miatt szétbontatott. Tudván, hogy ez Nagykárolyra nézve nem az eset, utánjárással sikerült magától Ybl urtól megtudnom, hogy ezen régi egyház sajátlag Kaplonyban, a sz. Ferencziek egyháza volt, melynek helyébe Ybl újabb egyházat épített. E szerint igazítandó az ezen egyházra való hivatkozás is a deákmonostori román basilika leirásában. Az alaprajz három hajós s ugyanannyi félkörü apsissal záródó, kéttornyú, támoszlopos basilikát mutat, az átmetszetből látni, hogy magasabb középső és két alacsonyabb mellék hajóval volt alakítva. Támjain dús tagozás, díszes oszlopcsoportozatokkal vehető észre. Jelentőségét hazai román basilikai ízlésünk tekintetében már kimutatva birjuk. (L. Deákmonostor 47.) Ybl építész igéretét birván, hogy az eredeti rajzokat közlendi, a nevezetes emlék tüzetes tárgyalására számíthatunk.

4. Lébény. Az itt létező nevezetes román basilikának is Eitelberger csupán Ybl-től vett hibás alaprajzát, homlokzatának, és az oltárhajlékoknak kinézését közli fametszetben. A nehány sornyi ismertetés, melylyel ezen rajzokat kiséri, itt külön figyelmet nem érdemel, miután azóta már ezen müemlékünk kimerítőbb ismertetése megjelent Essenweintól a központi bizottmány havi füzeteiben (Mittheilungen II. 1), melyre ezen szemle folytán rájövünk.

Csupán névleg említi itt más ismertetések nyomán az *apátfalvi, börzsönyi, esztergomi* egykori román egyházakat (az első Kubinyi és Vahot: Magyarország és Erdély képekben I. 86, az utóbbiak Szerelmey Magyar Hajdan és Jelen czímü vállalatában Henszlmanntól ismertetve), valamint a *soproni* Sz. Mihály és *benedeki* gót templomokat, hasonlón az ugyanottani Sz. Jakab román kápolnát (az 1853—4-diki Programm des Oedenburger Obergymnasiums, s később az 1856-diki

Mittheilungen d. Centralcommission által ismertetve); melyeknek azért repertoriomunkba való besorolását is akkorra hagyom, midőn szemlénkben az idézett ismertetések tárgyalására kerül a sor.

5. Székes-Fehérvár. Fehérvárnak még fenálló egyetlen régi építészeti műemléke a gót idomú Sz. Anna kápolna. Hossza 28 láb, szélessége 24 (?), a nyolczszög három oldalával záródik; falain szinte nyolczögből alkotott csinos hevedertartó oszlopszálak futnak föl, melyekre mint támokra ereszkedik le a gyöngédalkatú gerinczezet, mely csillagívezetet képez. A csinos és díszes kőépületnek ékességeit újabb vakolat- és mészburok borítja. Kifejlődött gót idománál fogva, Mátyás király korából a XV-dik századból eredhet.

Mint kevésbbé az archaeologiai s inkább az újabb műtörténeti leirás körébe tartozót említi Maulpertsch festőnek (született Langmargenban a Bodensee mellett 1724-ben, meghalt Bécsben 1796-ban) mult századi freskóit a papnövelde kápolnájában. A termékeny s ügyes technikájú olaj- és freskófestőnek művei Magyarország több egyházaiban láthatók, mint *Győrött, Váczott, Komáromban* sat. Különösen dicsértetik itt a szentélyben levő feszülete.

A mennyire még itt a szerző a létezett egykori építészeti emlékekre nézve a krónikai adatokat magyarázgatva felhozza, valamint a feltalált királyi sírokról, s a budai kapu római feliratáról emlékezik, ezen tekintetben repertoriumunk szinte azon leirások tárgyalásánál szólhat tüzetesen, melyekre e részben Eitelberger is hivatkozik. Ugy mint Szvorényi Székes-Fehérvár (Új Magyar Muzeum I. 428, Kubínyi Vahot Magyarország és Erdély Képekben I. 48. Érdytől székesfehérvári sírok. Azonfelül birjuk még Pauer János értekezését: A Székes-Fehérvárott felfedezett királyi sírboltról 1849 és ugyancsak az 1855. és 1860. Schematismus Cleri Albaregalensis megyei névkönyvben megjelent értekezéseit az itteni egyházakról s emlékekről sat.

6. Palota. Csupán csak a Palota mellett levő azon kőgátról emlékezik, melynek négyszögkőből épült falai maradványai némely helyütt még 4—5 ölnyi magosságban állanak

s jelzik a hagyomány szerint az egykori tó partjait, mely Mátyás király halastava volt volna.

7. **Veszprém**. A rövid történeti bevezetés előhozza az ismeretes krónikai s okirati adatokat: Anonymus, Hartvic, Fejér, Szerdahelyi és Ranolder Elisabeth munkája nyomán. A fenmaradt emlékek közül tüzetesebben tárgyaltatik a Gizelakápolna. Megemlítvén a Koller püspök által 1772-ben történt újításokat, melyekre a kápolna homlokzatának felirata vonatkozik, nehéz úgymond meghatározni, hogy mily viszonyban lehetett a főegyházzal ezen kápolna, mely most a püspöki s egy kanonoki lak közt különválva áll, mit csak az egyház alapfalainak vizsgálatából lehetne, úgymond, meghatározni. A kápolna mintegy 42 láb hosszú, $10\frac{1}{2}$ láb széles, és 12 láb 8 hüvelyk magos; egyszerű félkör keresztívezettel van boltozva, melynek hevederei levélékezettel diszített s fülkékkel tagozott válköveken nyugszanak. A hevederek egyszerüen négyszögűre szelve vannak tagozva. Csak az oltár előtti válászív mutat kitünőbb alakítást. A hevederek valamint a bolttékek eredetileg befestve voltak. A múlt századi újítások által azonban ezen részek ízléstelen ékítvényekkel elboríttattak. Az ívezet eredeti ékítményeiből csupán nehány ívzárkő maradt fen. Az egyikben az ismeretes Istenbárányaféle alakzat látható, a bárány szokott helyzetben hátra fordított fénykörös fővel, s felemelt egyik első lábbal zászlót tartva, melyen jellemző a byzanczi egyenágú kereszt, közepén és négy végén szöggel, mint ezen alakú keresztek, szerző véleménye szerint ez időtájban hazánkban gyakori alkalmazásban lehettek.

Ezen zárkő átmetszete $1\frac{1}{2}$ láb. Egy más zárkő, farkába harapó sárkányt, más kettő levél- és rózsa-diszítményt mutat.

Kitünőbb figyelmet igényelnek még a kápolna régi falfestvénymaradványai. Az a kevés is, a mi ezekből épen fenmaradt, elegendő e festvények műkora, ízlése és becse iránt tájékozni. A szerző kiemelve azok általános műtörténeti jelentőségét, keletkezésök korát a XII. vagy XIII-dik századba helyezi. (Bővebben tárgyaltam ezt a Deákmonostori basilika 98) és valószinünek tartja, hogy azokat nem hazai művész festette (?!). A válívek között levő hat faltéren kétkét apostol életnagyságú $5\frac{1}{2}$ lábnál magasabb képe látható. Legépebben

maradt fen a bemenet melletti baloldal két első képe. Az első apostol ifjú alak, mezítlen lábbal, szakál nélkül; jobbját áldásra emelve, baljában irástekercset tartva. Öltönye tunika és palást, az kékszinü és bokáig ér; a vörös palást togaszerü, a balvállon átvetve s a jobb kar alatt áthúzva egyik vállát fedetlenül hagyja. A második apostol éltesebb szakálas alak, szétválasztott balra és jobbra lefüggő hajjal; jobbjával hasonlón áld, mig baljában irástekercset tart. Lábain saruk nyomai látszanak. Vörösbarna tunikájának és kék palástjának alakja is eltér az előbbiétől. Az e melletti apostol alakok képei is még meglehetősen épek. Ismét egy szakáltalan s jobb kezét mellén tartó alak mellett áll egy idősebb szakálos alak, balkezét a palást födi. Mindakettő szinte minden további jelvény nélkül. A ruhák színe a mennyire kivehető túlnyomólag kék és veres. Mind a négy apostol alak felett stuccomüben képezett fénykör látható, mely eredetileg kétségkivül meg volt aranyozva. Az alakok túl hosszasak, 7—8 fejmagasságúak. Az ujjak merevek, hasonlón a lábak. A színezet élénk, a világosabb színek túlnyomók, a testszín vöröses, az arczszín sárgás. Mindamellett a fejnek rajza s a redőzet alakítása, daczára annak, hogy hagyományos és typikus, nem müértelem nélküli. Aranyos háttérnek semmi nyoma. A többi nyolcz apostol valamint az oltárfalon levő Mária és János képein kevés nyoma látható az eredeti rajznak és színezésnek. Ezek a múlt században nem csak megújíttattak, a két utóbbi pedig egészen újonnan is festetett: de kezökbe az ismeretes apostoli jelvények is oda festettek. A kápolna mellett levő kis régi szoba, melyen kis egyszerü románidomú ablak látható, úgy látszik eredetileg is, mint jelenleg, sekrestyeül szolgálhatott.

Régibb építészeti maradványok nyomait mutatja a mostani főegyház is. Legérdekesebb e részben a szentély alatti három hajós altemplom; mintegy 41 láb hosszú és 22 széles. A bemenet melletti első ívholdat kívéve, mely későbbi újítás müve, a többiben csúcsíves keresztboltozatú; a közép hajóban nyolcz karcsúan felfelé vékonyodó szép alakítású oszloptám áll, mindannyi nyolczszögüleg alakítva, hasonló talapzattal bír; a kevéssé előszökő plinthus egy körtag és horony által közvetíttetik az oszlopszerü támmal. A nyolczszög:oldal

$5^1/_2$ hüvelyk széles. A támok magassága 7 láb, az altemplomé 14. Az ívgerinczek egyszerün a támokra futnak le, minden fejezet közvetitése nélkül; ezen gerinczek hasonlón mint a hevederek tagozva vannak. A gerinczek vastagsága $6^1/_4$ egész 2 hüvelykig, szélességök 9 hüvelyk, s horonynyal végződnek. A karcsú támok és magasra nyuló gyöngéd gerinczezet élénk, derült kinézést kölcsönöznek. A válkövek, melyekre a gerinczek a falon ereszkednek, egyszerüek és három oldalúan csúcsba futnak össze, horony és plinthus tagozással, minden egyéb ékítmény nélkül. Az altemplom háromoldalúlag zárodik. A főegyház maga szinte hármas és középső magasabb hajóval van képezve. Egykor részben átmeneti, részben tiszta gót ízlésben épült és később átalakíttatott. Az átmeneti ízlésre utalnak az oszloptámok arkadjai, a mennyire mostani állapotukból az előbbire gyanítani lehet. A gótra mutat a presbyterium csúcsíves keresztboltozata és három oldalú zárodása. Mellőzve az előbbi egyházépítkezésekről szóló csupán történelmi adatokat, a fenlévő nyomokból szerző azt következteti, hogy ezen egyház építésének kora a XIV-dik századba helyezendő.

A régi főegyháznak egyes maradványai, oszlopcsoportok, válívek, ívrészletek még ezen felül egy káptalani házon is láthatók.

Végre valamely kisebb egyház romjai is mutatkoznak, melyek jelenleg az alsó városban valamely magán polgárház kertjének falkerítését képezik.

De semmi olyas maradvány nem látható, a mi azon nézetet igazolhatná, mond a szerző, hogy a Sz. Mihályegyház az ó-keresztény basilikai idomnak a nyugotrómai ívépítészetteli szerencsés vegyülete lett volna. Az említett káptalani lakáson levő azon csekély maradványok is, melyek a régi Sz. Mihályegyházból származnának, úgy mint két csinos oszlopcsoport, tagozatos s állatszörny ábrákkal képezett fejezettel, hasonlók Magyarország s a szomszád tartományok román építészeti részleteihez; nyilván tehát román korszakból valók.

A szövegbe nyomott fametszetek: 1 Gizela kápolnának és 2. a főegyház altemplomának alaprajza. 3 a fenleírt ívzárkő Istenbárányaféle előállítással.

Magától értetődik, mint ezen ismertetés is mutatja, hogy

a szerző ezen futólagos leirása, Veszprém müemlékeinek sem vizsgálatát, sem leirását ki nem meríti. Söt nevezetes falfestményei s az érintett többi emlékek végett Veszprém az első sorban áll azon helyek között, melyeknek müemlékei kimeritő tüzetes tárgyalást igényelnek. Távol állanak ezen igénytől összes eddigi történelmi leirásai, valamint oly rajzok, mint példáúl a Gizela kápolnára nézve Ranolder Elisabeth czimü munkájában megjelentek.

8. Fölső-Örs. Magyarország legérdekesebb építészeti emlékei közé számítja a szerző a fölső-örsi egyházat; melyet azonban, mint bevallja, szinte csak felületesen tárgyalhat, miután, úgymond, véletlenül akadt útjába. Történetére nézve Köves helybéli prépost közléseinek köszöni az adatokat, melyek szerint már 1258-ban, mint prépostsági egyház létezett, s a következő időszakokból is virágzása adatolható. A mennyire nevénél, alapíttatásánál és a kegyúri jognál fogva az Örs vezértől származó Batthyány családdal összefügg, ennek is családi hagyományaira és történetére figyelmeztet, idézve Szklenárnak Origo et Genealogia Batthyanyorum Posonii 1778 ismeretes verses munkáját. Mindenesetre, úgymond, a család büszke lehet arra, hogy neve ily nevezetes emlékkel összefügg. Az egyház minden részében a koraromán izlés jellemével bir. De időfolytán jelentékeny változtatások érték. Oldalain új építkezések történtek, hasonlón újonnan boltoztatott s természetesen fedetett is. Eredetileg ugyan is valószinüleg három hajóval volt alakítva, megfelelőleg támárkádokkal, s felettök falkarzattal (empore). Ámbár nehéz jelenleg eredeti állapotára tökéletesen ráismerni. Legérdekesebb része még a torony. Ez az egyház nyugati oldalán épült, faragott négyszög kőből, mely a helység mellett találtatik, s igen jó anyagot szolgáltatott. Alaptervezete négyszöget mutat, melynek minden oldala 24 láb hosszú. A nyugoti fal szélessége 6 láb vastag. A torony alja az egyház bemenetének előcsarnokáúl szolgál nyugatfelé alkalmazott kapuzattal. A torony ezen nyugoti homlokzata még azon felül sajátságos tagozással és diszitménynyel bír. Két emeletből áll: az alsó mindkét oldalán falvonalokkal (lisene) van szegélyezve, melyek teljes szervezettel mennek át a torony hosszát felosztó szélességi vo-

nalba. Ez vállkő alakú párkányzattal, fogékítménynyel, horony és henger tagozással van alakítva. Hasonló ehhez a második emelet tagozása, csakhogy a vállkő párkányzat itt a rendes félkörív alakzatával képeztetett. Valamint pedig az alsó rész a portale által, úgy a felső az ablakok által sajátságosan diszíttetett. Az utóbbiak az egész térnek szélességét, s magasságának felerészét veszik igénybe. Erős kajácsossággal képződnek az ablakhajlékok, széleiken egyszerű koczkanégyszög fejezetű, s a középen henger tagozással átfont oszlopocskákkal keretezve, melyek azután az ablakok felett emelkedő homlokcsúcsokat viselik. Hasonló ékítmény a német és franczia kora román építészet korszakában jön elő, habár szinte csak ritkábban. Ezen ablakhomlokcsúcsok és fülkék sajátságos kinézést kölcsönöznek a toronynak. A középső ablak felett még egy hasonlón alakított ablak van alkalmazva, mely csúcsával egész a párkányzatig ér.

A portale igen egyszerűen, hasonlón ezen ablakokhoz épűlt, egész a párkányzatig felnyuló csúcscsal, mely kétfelöl oszlopra ereszkedik. A kapuzat bélletén két oszlop erősen előszökő fejezettel képezi az ajtó keretet, fölül a párkányzatba átmenve henger keretté alakúlnak. A csúcstér jelenleg üres, de a kapuzat félkörű záródásának ívterén durván faragott püspöksüveges fő, kezét áldásra emelve látható. Püspöki botja egyszerű levélékítménynyel végződik, kétfelöl két angyalalak látható, közülök egyik könyvet tart. A képlet az áldásadás előállítása volna, s egyike azoknak, melyek a románkori portalék tympanonjain gyakran ismétlődnek. A párkányzat diszítményeül lépdelő oroszlán- és madáralakok szolgálnak. De ezek is valamint az oszlopok leveles fejezetei nem csak rosz állapotban és bemeszelve láthatók most, hanem műalakjokat tekintve is igen kezdetleges, hogy ne mondjuk durva művek. A toronycsarnok keresztívezete, egyszerű tagozású hevedereivel, durva koczkafejezetű s magas talapzatú négy szögletoszlopra ereszkedik. A bemenet melletti falban keskeny lépcsőt visz felfelé. A hajó és apsis között a karhely a toronycsarnokhoz hasonló keresztívezettel van boltozva, mely egyszerű vállköveken emelkedik; alakja a plinthus és koczka fejezetből van képezve. A hajó hossza 25 láb, a to-

ronycsarnoké 11½, a presbyteriumé 15, az apsisé 9 láb. A hajó szélessége 20 láb, a presbyteriumé 18½; az apsis legnagyobb szélessége 13 láb. Az apsis, mint magától értetődik, félkörben záródik. A tetőpárkányzat tetemesen előszökik. Tagozását henger, ez alatt fogékítmény, s ez alatt félkörívalakzat képezi, mely a lisenekre ereszkedik.

Megjegyzi végre a szerző csupán általánosságban, hogy a műtörténetre nézve ezen vidék még tovább is sok érdekeset szolgáltathat egyházaival és régi váraival; műépítészetére jeles kőbányái is befolyással voltak. Különösen ajánlja a hazai archaeologiai vizsgálatnak Balaton vidéke várromjait, melyek közül számosak, mint *Sümeg*, *Tátika*, *Szigliget* sat. a régészek figyelmét megérdemlik. —

A szövegbe nyomott két fametszet a torony alaprajzát és homlokzatát állítja elő.

Ugyanezt tárgyalja rövidebben a szerző Mittelalterliche Kunstdenkmale d. oester. Kaiserstaates czimű munkában I. 80. lap.

De ezen emlék is egyike azoknak, melyek körülményes tüzetes leirást s előállítást igényelnek, úgy is már, mint kora román építészeti emlékeink egyik ritka és előkelő példánya.

9. Tihany. Rövid történeti bevezetésében említi a szerző ezen monostor 1054-diki évről szóló alapítási okiratát, kiemelve azon adatait, melyek a kolostorhoz tartozó művészekről és kézművesekről szólanak. További története főbb adatai felsorolásából itt a tárgyra nézve nevezetesebbek, hogy 1684-ben a monostor erősséggé átalakíttatott, kétszer ostromolva leégett. Jelentékeny építkezési változtatások érhették már közvetlen a török uralkodás után. Az egyház mostani alakjában a múlt században mintegy 1730—1792-ig épült.

A régi eredeti egyház egyetlen épületmaradványa csupán az altemplom. Hasonlón a pannonhalmi altemplomhoz egyenes záródással végződik. Szerző véleménye szerint ékítményrészleteiben már eredetileg bevégzetlenül maradt. Hármas hajója mindegyike 27 láb, 8 hüvelyk hosszú, és 23 láb 6 hüvelyk széles. A hajókat egymástól 3, összesen 6 oszlop választja el, melyre keresztívezet nehezedik. Ezen oszlopok egyszerű kezdetleges alakúak; a tömör 5′ 9″ magas, 2′ vastag

oszlopderék egyszerü négyszögü kőből álló, 2' 6" széles, 7" magas talapzatról emelkedik, hasonló kőlap képezi a fejezetet is az oszlop és ívezet között, minden egyéb tagozás nélkül. Hasonló tagozatlan az ívezet gerinczek nélkül, s a faloldalon az oszlopfőhöz hasonló egyszerü négyszögü vállkövekre támaszkodik. A tömör ívezet e szerint heveder nélkül egész szélességével ereszkedik az oszlopokra. A vakolt és meszelt falakat, majdan barbár kéz által mázolt festés födi. Mostani állapotában, úgymond szerzőnk, nyomasztó hatást gyakorol, és az elhagyottság szomorú nyomára mutat, annak daczára, hogy a hagyomány szerint egy magyar király sírját foglalja magában. Ezt jelelné azon két márvány tábla, melyek egyike minden ékítmény nélkül egészen üres, mig a másikon az apostoli kereszt látható. A kőlap 6 láb hosszú és 1½ széles. Rajta a domborún vésett kereszt egyszerü rámázattal foglalja el az egész tért. Ezen emlék a monostor alapítója I. András király sírkövének tartatik, miután Sz. István kora óta az apostoli kereszt Magyarország apostoli királyának díszjele, melyet ünnepélyes menet alkalmával maga előtt vitetni jogában áll.

Más sajátszerü nevezetességei ezen helynek a monostor közelében lévő remetelakások nyomai, mint azokat, úgymond, a katholikusok nevezik, mig ellenben a vidék más vallású lakosai leánykőnek mondják, előbb pedig üreskőnek neveztettek. A félsziget éjszaknyugoti oldala ugyanis vörös szinü kőképletből levén alkotva, meglehetős meredeken, gyakran 50 lábnyi magasságban emelkedik ki a Balatonból. Ezen sziklafalakban a barlangok egész sora látható, melyek ugyan már eredetileg is létezhettek, de nyilván emberi kéz által tágasbítva, bizonyos használatra alkalmaztattak. Egyházi használatuk a Tatárjárás idejébe helyeztetik. A múlt században ezen czellákban két férfi csontvázra akadtak, minden további sírnak nyoma nélkül. Még akkor számosabb ily mesterségesen nagyobbított barlang létezett, de melyek jelenleg azon gondatlanságnál fogva, úgymond, melylyel egész Magyarországban minden emlék iránt viseltetnek, összedőltek. A fenmaradtak közöl is nehányat már nem sokára ugyanazon sors várja, de nehány még meglehetős jó állapotban van. Belső terjedelmök mértéke csak megközelitőleg adható, miután belől nem

rendes alakúak. A nagyobb barlangok egyikének két szobája vagy osztálya van. Az első 15′ 17″ széles és 12′ hosszú, és kisebb hajléka van. A sziklafal, mely az egy osztályt a másiktól elválasztja 3 láb széles. A másik szoba, mely a sziklába vágott ajtónyilás által az előbbivel összefüggésben áll, 3′ 4″ széles és 13′ hosszú. Kivülről a sziklakövezetből durván emelt fallal van beépítve, melyen három ablaknyilás látható. A sziklaszobák magossága 7—9 láb. Az egyik ablak kerete rendesen vésett, két nagy darab ki- és befelé kerekdeden alakított kőből áll, melyek közepök felé szükülnek, úgy körülbelül, mint az a XIV-dik századi várablakoknál látható. Ezen részletek is azonban széttörve a sziklakövek előtti porlaszokban bokrok között feküdtek. A második lakás szinte két szobából állott, egyik 14′ a másik 20′ hosszú, mindkettő 12′ széles; a közfal, mely részben már mesterségesen épült 1½ vastag; három nyilás szolgál kifelé. A második lakást érdekesebbé teszi még egy a bemenetnél levő, 6½′ hosszú és 4′ széles fülke, melynek mélyedése 5½ hosszú és 1½ széles. Hasonló fülke van a második kisebb lakásban is, mely állítólag a szent edények szekrényeül szolgált volna. A szerző véleménye szerint a lakások rendeltetése iránt felvilágosíthatnak a benedeki szerzet azon rendszabályai, melyek szerint a szerzet tagjai időnként magányos szemlélődésre, mint a tökélesbülés nagyobb fokának elérésére buzdíttatnak. Ezen egyes lakások szolgálhattak nekik részint a visszavonulás ily helyéül, részint oratoriumok és kápolnák gyanánt. Az ily cellák a montecasinoi Bricciusféle cellához hasonlón a szerzet régi szabályai szellemében alakúltak. Ezekhez számítja a szerző azon cellákat is, melyek máshol, úgymond, az egyházban voltak, mint Pannonhalmán, Lébényben sat.; és magyarázza azokat az anachoreták, a remeték által lakott hasonló keleti úgynevezett laurákkal, minőkben régente Sz. Sabas, Hilarion, Euthymus s alapítójok Chariton lakott, s minők napjainkban az Athos hegyi nem rég ismertetett szerzetes lakások. Feltünő azonban ezen tihanyi barlanglakok hasonlata különösen a Fontgombaudi (Francziaország Depart. de l' Indre) sziklalakásokkal, melyeket Lenoir (Architectur Monastique. Paris 1852. 7. lap) ismertetett. Ezen sorok irója már bővebben

figyelmeztetett ezekre hazánkban, Deákmonostori basilika iratában (93. lap).

A szövegben három fametszetben az altemplom alaprajzát, egy oszlopának és az említett síremléknek képét látjuk.

Ugyanezt tárgyalja a szerző rövidebben: Mittelalterliche Kunstdenkmale des oest. Kaiserstaates czímű munkájában (I. 81).

Ezen érdekes műemlékeknek is tüzetes tárgyalását várjuk irodalmunkban.

10. Keszthely. Az előbbi balatoni vizsgálatok mellett csupán futólag, mint mondja, említi még a keszthelyi plebániai egyházat. Felemlítve Fejérnek (Codex Diplom. 2) azon adatát, mely e helyet 1244-ben nevezi; elutasítólag hozza fel azon véleményt, hogy Magyarország egyik legrégibb egyházának tartandó volna, holott a kora gótízlés korszakából való. Az 1397-dik évszám, mely ott egy őrtornyon olvasható, jelelheti a századot, melyben ezen egyház is épült. A csupán egy hajóval alakított egyháznak hossza meghaladja a 22 ölet, szélessége a szentélyben 56′, a hajóban 80′. Az oldalfalakon 16 lábnyi közökben nyolczszögűleg alakított támok emelkednek, melyek a czímeres zárkövekkel diszített csínos boltozatot viselik. A szentély támjai mennyezetes fülkékkel is diszítve vannak szobrok alkalmazására. A diadalíven felirat nyomai mutatkoznak, de a bemeszelt egyház mészkérge alól csak a DIVI szó vehető ki. Legnagyobb dísze és csúfja egyszersmind a homlokzaton látható. Az első a gyönyörű gót kerekablak, tizenkét hármas köralak idomához hasonló művezettel alakítva. Átmetszete a két ölet meghaladja. A legtisztább gótízlésben s állitólag egy darab kőből van dolgozva. Az utóbbi ellenben az újabban doriai oszloprenddel alakított előcsarnok. Az egyháznak a régibb kolostorépülettel való összeköttetését képezhette mellékfolyosója: tömörépület, nyomott csúcsívezettel, mely régibb épülethöz tartozott. Mind a tihanyi, mind a keszthelyi egyház nyugottól keletnek van helyezve.

Következik a szerzőnél itt a *pécsi* emlékek leirása, de mivel ezt még részletesebben adja a Mittelalterliche Baudenkmale des öst. Kaiserstaates czimű vállalatban, ismertetését ennek tárgyalása idejére halasztom.

11. **Ják.** Legterjedelmesebben tárgyalja Eitelberger hazánk ezen egyik legérdekesebb műemlékét; melyhez hasonló szép elrendezést, nevezetes kapuzatot és homlokzatot, és csak ennyire is épen fentartott külső részleteket ritkán lehet találni. Annak kimutatására, hogy az egyház keletkezésének története egészen homályos, egész terjedelmében idézi Fuxhoffer Monasteriologiajának (I. 174) Jákról szóló helyét; melyből eredetére nézve, azon gyanitáson felől, hogy a Venczellin nemzetségből eredő Jákok valamelyike építtethette, más sem tűnik ki. Mert azon hagyományos mondát, hogy talán még Sz. István építé, már Fuxhoffer is egyszerűn mellőzi. Ámbár Fuxhoffernak, valamint Czinárnak is munkája újabb kiadásában a pannonhalmi levéltár teljes rendelkezésére állott, még is daczára annak, hogy Ják maig realis apátság, egyéb adatot nem szolgáltatott, minthogy az apátság még 1515-ben létezett. Mindamellett nem kétlem, hogy tüzetes vizsgálat mellett ezen nevezetes emlékünk keletkezése idejére nézve, ha nem is határozott, de legalább tájékozó adatok még felmerülhetnek. S e vizsgálatot a tárgy fontossága valóban megérdemli. Mert ezen emlékben, mint a szerző jól mondja, a sors Magyarországnak egyik építészeti gyöngyét tartotta fen. Nem kevésbbé csodálattal páros méltánylással említi azt azóta, hogy itt megismertetett a külföldi általános műtörténet is, mint Kugler (Geschichte der Baukunst) és Lübke (Geschichte der Architektur) sat. építészettörténetéből láthatjuk.

Az egyház rendesen nyugotról keletnek tájékozva, a benedeki szokás szerint, szabadon, magasabb halmon áll az alatta elterülő helység felett. Szilárd faragott négyszögkőből épült a román izlés idomában, középső magasabb és két alacsonyabb mellékhajóval, áthajó nélkül. Mind a három hajó félkörű apsissal végződik, a középső azonban tetemesen előszökik. A déli oldalon kis négyszögű melléképület áll, melynek eredeti rendeltetése ismeretlen. Most az egykori kolostor helyén álló gazdasági udvar magtáraúl szolgál. A bemenetnél előcsarnokot képeznek a toronyfalak és támok, melyek az egyház belseje felé előszökő féloszlopokat viselnek. A három hajó három támoszloppár által képeztetik. A középső hajó újabb dongaboltozatot visel. A szentély s az előcsarnok ere-

deti ívezete nyomott csúcsíves keresztboltozat, erőteljesen idomított hevederekkel és tömör gerinczezettel; közepén lombdiszítményű ívzárkövek. A vál- és hevederívek a szentélyben háromnegyednyi henger idomban vannak alakítva. Mind a hevederek, mind pedig a gerinczek szervezetesen a támokból fejlődnek ki; a szentélyben levők féloszlopokon nyugosznak, melyek levél fejezettel diszítvék s középben köralakú hevederekkel metszetnek át.

Az éjszaki oldalhajó több sajátságot mutat. Az egész oldalon hiányzanak az ablakok, mi nyilván az éjszaki időjárás befolyásának mellőzése végett történt. Feltünő szinte, hogy a középső hajó lisenei s a mellékhajó oszlopcsoportjai semmi arányban sem állanak egymással, söt hogy az utóbbiak az éjszaki mellékhajó támjaival és ívezetével sincsenek viszonyban. Egyéb ily sajátságok a későbbi átalakitásoknak s újításoknak tulajdoníthatók, mint példáúl a mellékhajók durván négyszögüleg alakított ívhevederei és gerinczei, melyek sem rendes támokra nem ereszkednek, sem pedig ívezetök csúcsai nem találkoznak egymásközt és az apsis tengelyével egyarányban. Mig ellenben a támoszlopok mind alakításokra, mind pedig ékítményeikre nézve finom ízlésre utalnak. E szerint a mellékhajók boltozata a törökháborúk utáni korból, mig a középső hajó dongaívezete újabb időből származik.

A templom belsejében levő támok is sok változtatáson mentek keresztül. Kevés maradt fen eredeti alakjában. Ezek nyolczszögüleg ugyanannyi féloszloppal vannak alakítva, s átfutó falpárkányzat által összekötve. Az előcsarnok legépebben fentartott támjain látható mint fejezet egy szép ékítmény, csavarodó kigyókat állítva elö; egyike a legszebb ékítményeknek, mond a szerző, melyeket a román ízlés alkotott. Az ív-arkádok sem maradtak ránk eredeti állapotban, mint azt a déli hajó végső ívtámja mutatni látszik, mert eredetileg csúcsívesek lehettek. Ellenben a középhajó felső falai részben még az eredeti állapotban vannak, rajtok mindenütt oszlopkötegek és hevedertartók maradványai látszanak.

Legnagyobbszerű része az egyháznak homlokzata tornyaival, kapuzatával és csúcsával. A négyszögű kettőstorony három emeletből áll, széles lisenek által mind szélességében

mind pedig függőlegesen szegélyezve s párkányzatok által felosztva, melyek fogékítmények, félkörív, vagy teke által és növényalakzatokkal vannak diszítve. A toronycsúcs s az azalatt levő párkányzat későbbi időből származik. Az ablak horonytagozatában a teke diszítmény látható. A karcsú oszlopocskák leveles fejezettel s magas talapzattal alakíttattak. A torony alsó részén fülkék láthatók állatalakzatok faragványaival; közülök azonban már csak egy kigyó felett lépdelő oroszlán vehető ki világosan. Az éjszaki külső oldalfal hasonlón, mint az apsisok, féloszlopokkal s fekvőleges párkányzattal van felosztva. Sajátságos egy dombormű, mely ezen osztályok egyikében két féloszlop közé van helyezve, de melynek jelentését a szerző nem képes megmagyarázni: szakálos bőöltönyü férfi mellképét állítja elő, megkoszorúzott fővel, a mint kezeivel farkaikkal egymásba fonodó két sárkányt nyakon fog, különösen kiemeli azonban e műnek rendkivüli formaszépségét.

Kétségkivül mégis legérdekesebb részlete az egyháznak a portale. A homlokzat falából kevéssé előszökve, oly jeles elrendezéssel bir, hogy már ez által is maradandó helyet vívhat ki magának a műtörténetben. Egyes változtatásokat ért ugyan ez is, példáúl a föléje emelkedő téglával fedett csúcsozat mélyebben, a szoborhajlékokhoz közelebb esett. Maga a kapuzat béllete, követve a román ízlés szabályait, mindkét felén hat egyenes szögben fokozódik. Minden egyes hajlatban oszlop áll az egészen átvonuló közös talapzaton. Az oszlopszárak, valamint az előszökő szögletterek dús czifrázatokkal vannak ékesítve. Az oszlopfejezetek felett széles párkányzat, levél- s állatalakokkal diszített szalagkint futja be a tért. A két első oszlop, mely a többinél kevéssé rövidebb, lépdelő oroszlánokra van állítva, mint ez a román kapuzatokon gyakran látható. Nálunk különösen az esztergomi basilika portaléján is megvolt. A párkányzatra gyenge abacus van alkalmazva, melyen a fölső hajlék nyugszik. Ebben folytatva látjuk az oldalfalak építészetét és pedig úgy, hogy a csúcs- és félkörívek szervezetesen váltogatják egymást: az oszlopok feletti ívek csúcsos alakban, a szöglettámok felettiek félkörűen lévén alakítva. A hengereken, melyek mintegy az oszlopokból fejlődnek, a diszítmény hiányzik. A középjök foglalt körökön

ellenben az oldalfalak ékítménye folytatódik s a kapuzat ívtére az úgy nevezett tympanon, Atyaisten dombormű képét mutatja, a mint jobb kezével áld, baljában pedig könyvet tart, a képet tojásdad fénykör, vagy mandorla fogja körül, mindkét felül egy angyal képével. Az egész kapuzatot erős maeander ékítmény futja körül, mely a homlokzat talapzatán is folytatódik. A kapuzat körüli tér is alkalmasan fel van használva. Alul az oszloppárkányzattal egyarányban két falfülke van alkalmazva, melyekben csonka szoborcsoportozatok láthatók. Az egyikben női alak, térdei közt felöltözött gyermeket tartva ül. Eitelberger szerint Sz. Anna képe volna a kis Máriával. A másik csonka oroszlánra támaszkodó rövidöltönyű férfit állít elő. Nyilván az oroszlánölő Sámson. A fölső tér 11 fülke által van áttörve. Ezekhez tartozik még más kettő, lejebb, szorosan az előszökésnél. Ezen fülkékben, melyek oszlopocskákkal egymástól elválasztva, felül hármas levelű ívezettel boltozva vannak, Krisztus és a tizenkét apostol szobrai állanak. Krisztus alakja jobb kezét áldásra emelvè, baljában nyitott könyvet tartva a legfölsőbb hajlékot foglalja el. A homlokcsúcs végében e felett kettős ablak van alkalmazva. A kapuzat ezen elrendezése, mond a szerző, egyike a legszebbeknek és legdúsabbaknak. A félkörív és csúcsív sajátságos és szervezetes alkalmazása e csarnokban párját keresi, s annál sajnálandóbb, hogy az építés évszámát nem tudjuk. A kör- és csúcsívnek ezen együttes eredeti alkalmazása, miután az nem tekinthető későbbi újításnak, műtörténeti érdekét is lényegesen neveli. A három fölső csúcsív által ugyanis elveszti azon nyomasztó kinézését, melyet oly kapuzatok gyakorolnak, hol csupa körív alkalmaztatik. A föltörekvő csúcsív ugyanis a tágas nyilással szabad derült benyomást gyakorol, mig a szép ékítmény részletek oly nagy technikai tökélylyel vannak dolgozva, hogy semmi kivánni valót sem hagynak. De ezen diszítményeknek kivülről befelé fokozatosan alkalmazott azon mesteri elrendezése is, mely szerint a külső diszítményekre (a maeander, a szalagtekercs), mint erősebbekre s nehezebbekre, a középen különféle könnyebb szikszak-ékítmények következnek, s ezek után végre a kapunyilásnál a gyöngédebb levéldiszítmény fejlődik ki. Ép oly szépen is vannak

rajzolva ezen diszítmények, különösen kezdetök s végződésük. Úgy hogy ez is mesterében gondolkodó főre mutat. Művészi tekintetben azért a Jáki portale E. véleménye szerint is, túlhaladja a bécsi Sz. István dom kapuzatát (Lásd erről Melly: Das Westportal des Domes zu Wien 1850). A hasonlat máskép jelentékeny. Az oszlopokon ugyanazon ékítmény ismétlődik, valamint a tullni kápolna portaleján is. (Lásd Ernst és Ocscher Baudenkmale des Mittelalters in Erzh. Oesterreich.) Hasonlón a homlokzat faragványképei, mint Samson s az oroszlánok. A bécsi dom ezen úgynevezett óriáskapuja azonban sokkal tágasabb és nagyobbszerű, de elöszökő csúcsíve megfosztja azon kellemes összletes hatástól, melyet a jákinak nyilt kapucsarnoka gyakorol. Amaz alaptervezeténél fogva már nehézkes és nyomott, mig emez a diszítmények technikai jeles kivitele által is felette áll; mi részben a jobb anyagnak is tulajdonítható. Mert kevés egyház lesz található, melyen mint E. mondja, az ékítményi részletek oly kitünő ízléssel tervezve s oly technikai ügyességgel kidolgozva volnának mint egyházunkon. S ez áll nem csak a kapuzatra de az egész egyházra nézve is, annak minden részeiben.

A fülkékben levő szobrok, melyek Krisztust s az apostolokat állítják elő, csak részben eredeti régiek; a legtöbb később kiegészíttetett s átdolgoztatott. Az előbbiekhez tartozik Krisztus alakja, szétválasztott és lesimított hajjal, mely vállaira hull alá, s teljes szakállal. A kifejezés nélküli főt keresztes fénykör veszi körül. Jobbján Péter, balján János áll. Ez előre lépve hosszú öltönyben s palástosan van előállítva, a fej újabb mű. A többi apostol mind palástosan s könyvvel ábrázoltatott, minden egyéb jelvény nélkül, kivéve Pálnak kardját. Az alakok magassága 5′, az arányok rövidek és tömörek, a fej az alakhoz úgy viszonylik mint 1 : 6. Azelőtt még a homlokzat csúcsán Mária szobra is állott, ott, hol most kereszt pótolja, mint Fuxhoffer múlt századi leirása tanúsítja. A kapuzat köríve fölébe levélékítménybe alkalmazott majomalak is később tétetett oda, mint előbbi helyére. A régi oszlopok, hasonlón a bécsi István dom oszlopaihoz, mind diszítményezve vannak. Némelyek közülök sérültek, de mások jól fentartották magokat s jeles kivitelűek. Az ajtó-

födözet későbbi idő müve, valamint a lépcsőzet is újabb időben változásokat szenvedett.

Ezenkivül legszebb része az egyháznak a szentély vagy karhely, három apsisával vagy oltárhajlékkal. Részleteik nagyobbára teljes épségben fenmaradtak, kivéve a dombormüalakokat, melyek sokat szenvedtek, úgy hogy egyes ábrákra már alig lehet többé ráismerni. A rombolást annak is véli tulajdoníthatni, hogy a későbbi nemzedék ezen alakokat a pogány kor maradványának vél hette. A nagyobb, középső oltár hajlék közép ablakán két majomalakú állatot látni, közülök egyik lába alatt emberfőt tart. Más lépdelő állatok az oszlopfejezeteken állanak; ülő alakoknak egész sora látható, de többnyire hiányzik már fejök. Egy más ülő alak lebilincselve van, tekét tartva lábai között: a középkor egyik ismeretes alakzata. Más ismét trónolva jogarral és két állatfővel, mint az alacsony trónszék ékítményeivel. A tetőpárkányzat a középső apsison levéldiszítményt ábrázol, ez alatt fogékitmény s hármas-félkörü alakzatok láthatók, melyeknek közepén stilizált virág s állatábrák alkalmaztattak, mig a leereszkedő ivecskék szárai a levélalakban képezett vállköveken nyugszanak. A mellék oltárhajlékok párkányzata egyszerübb, koczkás és fogrovátkos ékitményből áll; alatta azonban a hasonló hármas-félkörív párkányzatnak hajlataiban stilizált növény- és állatalakzatok mutatkoznak. Az oltárhajlékok párkányzatát tartó féloszlopok dús fejezetei levélcsomózatokból állanak, mint ez a késő románízlés jelleme. Kitünő szép hatású a faltérnek ezen féloszlopok és fekvőleges párkányzatok általi tagozása, valamint az ablakoknak szikszak ékitménynyel és tekézett horonynyal köritése. A jövő fedélújításnál különös gondot kell fordítani a fő- és mellékhajót körül futó félkörívpárkányzati koszorú fentartására.

Az egyház mellett még egy köralakú kápolna áll meglehetős rosz állapotban, mely egyébiránt az egyházzal szinte egykorú. Nyilása délnek azon hely felé van fordıtva, hol a kolostor állott. Három félkörü oltárhajlékkal vagy apsissal alakítva, az egyik lépcső helyéül szolgál. Kapuzata egyszerü körívvel képződik, melynek ívterén, a tympanumban, az istenbáránya féle alakzat kereszttel, dombormüben hármas-fél-

körív által körülvéve látható. Felette a tért betöltő diszítményül stilizált sárkány ábrák szolgálnak. A munka itt jóval ügyetlenebb és durvább, mint az egyház vésetein.

Az egyházat és kápolnát környező temetőben egyiptomi granitból faragott két oszloptöredék fekszik, hasonló a Szombathelyen látható római oszlopokhoz. Némelyek szerint egy római épület maradványai volnának, melyet azon halom alatt eltemetve gyanítanak, melyen az egyház áll. Mások véleménye szerint az egykori, egész idáig terjedett római Sabariának maradványai; vagy hogy csak Szombathelyről hordatták ide egyéb épitési anyaggal együtt, midőn az egyház épült. Hasonlón a temetőben látható még egy fehér márvány darab, melyet a nép gyógyszerül vakargat sebek és különösen lovak gyógyítására.

Megemlíti még Eitelberger azt is, hogy ezen nevezetes emlék iránt Gróf Keglevich János első gerjesztett figyelmet, Arneth udvari régiségtár igazgatójához és a műemlékek fentartására és vizsgálatára ügyelő cs. k. bécsi középponti bizottmányhoz intézett tudósítása által.

Közöltetnek végre a mértékarányok. E szerint a középhajó hossza 16°,

a mellékhajóké 10°, 5′, 6″,
az egész egyház szelessége 8°, 3′,
a torony négyszögoldala 1°, 4′, 6″,
a toronyfalak vastagsága 4′,
toronymagosság csúcsa nélkül 13°, 2′.
homlokzat magassága 9°, 3′,
a kapuzaté 6°,
az első körívig 3°, 5′, 9″,
a másodikig 3°, 4′, 6″,
a harmadikig 2°, 3′, 6″,
a középhajó magassága 7°, 4′, 3″,
a mellékhajók „ 3°, 5′, 9″.

Az egyház építésének idejét évszámmal kifejezni a szerző adatok hiányában és a magyar építészetnek csekély ismerete végett nem meri, még is gyanítja, hogy izlése jelleménél fogva a 13-dik század első felében keletkezhetett.

A leirás rajzokkal dúsan el van látva. Hat ivrét táblán

adja 1. az alaprajzot, 2. a homlokzatot, 3. a kapuzatot, 4. az apsisok külső kinézését, 5. az éjszaki oldalt, 6. első ábra az egyház átmetszetét, 2—5 a kerekkápolna külső kinézését, alaprajzát, kettős ablaka és kapuzata rajzát. Ezenkívül a szövegben 7 fametszet: három oszlopfő, két párkányzat és két dombormű kinézését állítja elő. A képek Hieser épitész jeles rajzai és felvételei szerint készültek.

Még fényesebb kiállítással s részben rendszeresebb, habár itt-ott rövidebb leirásban közli szinte Eitelberger jáki műemlékünket, a Mittelalterliche Kunstdenkmale des österreich. Kaiserstaates czímű vállalatban (I. 83. lap). Tárgyalása műtörténeti irányánál fogva, kiemeli itt, hogy ezen emlék azon műiskolához tartozik, mely a Magyarországgal határos Lajthántúli Alsó-Ausztria műemlékein észlelhető, mint a bécsi Sz. István domon, Bécsújhely, Sz. Kereszt és Tulln egyházi emlékein; úgy hogy véleménye szerint minden ékítményrészletei már ezeken is feltalálhatók. Itteni megjegyzései közül ezen felül kiemelendő még az, hogy az apsisokon a kőfaragó jelek is észrevehetők. A rajzok részben fa-, részben rézmetszetben nagyobbára ugyanazok, de még fényesebb kiállítással, mint az előbbiben. A négy 4-ed rét tábla kettején ugyanis az egyháznak elölről- s hátúlróli kinézése kecses láttávlatban állíttatik elő, a más kettő a kapuzatnak, az egyház és kápolna alaptervezetének, valamint az utóbbi külsejének is kisebb alakú rajzát adja.

A fametszetek köst azonban ezenfelül még más öt oszlop élrészlete is közöltetik.

Ezen kiállítás mellett alig érdemelnek megemlítést azon, ezek után készült rajzok és fametszetek, melyek ezen egyház külső kinézését azóta képes lapjainkban és naptárainkban hasonló pongyola leirások mellett adják. (Vasárnapi Ujság, Istvánbácsi Naptár, Magyar-Sajtó sat.).

De sem ama fényes kiadások, sem ezek nem kárpótolhatnak az iránt, hogy ezen legnevezetesebb műemlékünknek megfelelő leirását irodalmunk még nem birja. Uj vizsgálatok nyomán bátran nézhetünk még bővebb és részletesebb leirásának elébe, midőn majd rajzai is, melyeket azért most mellőzünk, újra közzé teendők lesznek.

* * *

Az előbbinél nem kevésbbé becses értekezés ránk nézve, más irányban, az Évkönyv ezen kötetében, a régészet iránt érdemesült Ackner erdélyi szász hazánkfiának munkálata, melyben az erdélyi római régiségek lelhelyeinek s mellékesen a szász vagy német várhelyeknek is, mint ő nevezi, kimerítő jegyzékét közli, mintegy commentárúl a hozzáadott térképhez, melyen mind ezen lelhelyek külön jellel vannak feljegyezve. Czíme ez :

Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Mit einer Übersichtskarte von M. J. Ackner 1854.

Mindenekelőtt szükségesnek tartja megjegyezni a szerző, hogy Erdélynek régiségeit tárgyaló egyéb megkezdett munkálatai kiadása előtt, legczélszerűbbnek tartotta római archaeologiai térképének közlését, mely Erdélynek összes római régészeti vizsgálataira vonatkozván, mintegy minden eddig ismeretes e nemű régiségeit kijelölje. Mi annál kivánatosabbnak látszott, miután az eddigi leletek és felfedezések minden rendszer nélkül történvén, véletlen esetlegnek voltak tulajdoníthatók; a lelhelyek a mily ritkán jegyeztettek fel, oly gyakran feledékenységbe mentek, úgy hogy mire ott valami új lelet adta magát elő, mindannyiszor mintegy újra s ismételve fedeztetett fel. Ennek elkerülésére s az e részbeni tanulmányok könnyebbítésére, sőt rendszeresebb vizsgálatok intézésére nézve legalkalmasabb volt egy ily térkép létesítése. E nemű kisebb térképeket ugyan már Marsigli, D'Anville, Sulzer, Mannert, Ukert, Neigebaur és mások munkáiban is találunk, de ezek részint nagyobbára oly tökéletlenek, hogy rajtok nem igen lehet eligazodni; más részt ezen munkákhoz nem könynyen férhetni. Nem is említve, hogy azóta, különösen a két utóbbi évtizedben számos új felfedezések történtek. [1]) A szerző térképén jelelése különös tárgyai: 1. a gyanítható római útvonalok; 2. a római hadútak Peutinger táblái szerint; 3. római

[1]) A tárgyat majdnem kimeritő Neigebaur munkája felett, melynek szerkesztésében Ackner szinte lényeges részt vett, előnye csak is az volna, hogy előadása sommásabb, térkepe teljesebb, s az azóta történt leletek is megemlittetnek. Az áttekinthetőség végett szorosabban a helynevek szerint igyekeztem összeállítani az adatokat.

telepek nyomai, castra stativa, és a falakkal és szöglettornyokkal megerősített táborhelyek; 4. pénzek, fegyverek és más eszközök; 5. emlékkövek, sirok, feliratok; 6. római mérföldkövek lelhelyei; 7. az országban levő régiséggyüjtemények helyei; 8. végre a német (!) várak. Az utóbbira a szerző helytelen elnevezése érzetében megjegyzi, hogy ezeknek nagy része részben a dákoknak, góthoknak és más nem német népségeknek is tulajdonitandó. Mindezen elősorolt tárgyak külön jegygyel vannak kimutatva a térképen, de e jelelés nem pontos, a mennyire nem mindenütt felel meg a leirásnak.

Mivel pedig Erdélyben a római régiségek, különösen a római telepek és gyarmatok megerősített táborhelyei eddig általában a nagyobb folyamok mentében levő nyilt völgyterületeken s ritkán a nagyobb magaslatokon vagy hegycsúcsokon jönnek elő; innét leirását is az ország három főfolyója a Maros, Szamos és Olt völgylapályai szerint három részre osztja. Egy negyedik részben szól a déli és keleli határhegység várairól, mit egyébiránt tökéletlen kisérletnek tart maga a szerző is.

Leirását a *Maros*menti vidékkel kezdi, ott hol ezen folyó Erdély nyugoti határán Magyarországba ömlik. A balparton

12. Veczel és

13. Maros-németi mellett mindjárt feltünik egy megerősített római castrum nyoma. Sánczai még mintegy 5 láb magasságban emelkednek, de már csak azon falak romjaiból állanak, melyek még ezen századnak elején mintegy tíz láb magasságban emelkedtek; ezek faragott homok- és mészkövekből épültek. Akkorában épült az Aradra vezető országút, s ezen építészeti emlék kövei felhasználtattak azon falnak építésére, mely a Marosnak meredek balpartját erősíti. *Levnek* felé 1800 láb hosszúságban láthatók még a római építvény szép négyszögkövei, egy sziklára alkalmazott 1806 évirattal, mely mellett, mondja a szerző, egyszersmind azon Vandalnak nevét is fel kellett volna jegyezni, ki ezen rombolást véghezvitte. Ezen castrumon kivül is még régi építmények jelentékeny maradványai, négyszögkövek, téglák, födélcserepek edénytöredékek sat. egész Maros-Németiig találhatók. Több

mint 70 felirat, részint oltár- és sírköveken, részint más művészi faragványokon, porfir, mész- és homokkőből ásatott itt ki, melyek más anticagliákkal nagyobb részt gróf Gyulai itteni kastélyában és kertjében, valamint *Branyicskán* báró Jósika családnál, *Déván* Dr. Fodornál és Váradiné asszonyságnál, de egyéb szomszéd nemesi lakokban is szétszórva találtatnak. Egyesek bizonyára Bécsben is az Antiken-Kabinet előcsarnoka diszeül szolgálnak.

A határos *Bánátból* is kétségtelenül erre vezetett az útvonal, melyen a római legiók és cohorsok egy része a dunai hadjáratban előrenyomult és a veczeli táborban állást foglalt. Egyes nyomai itt-ott még félreismerhetlenek, nagyobbára azonban a mostani út alatt lappanganak.

14. Déva. Itt már átmenet számos porfir és márványkő emlék látható: szobrok, oszlopok fejezetekkel, feliratos táblák, oltárok sat. még az utczákon is, nyilvános téreken, udvarokban és kertekben szétszórva.

Déva felett a *Broos* felé vivő út mellett a szántóföldek egy órányi területre római tégla, mészvakolat, cserepek töredékeivel vannak elárasztva, és nyilván jelentékeny római városra útalnak. Figyelmet érdemel 'ezen felül a régi kőbánya, mintegy félórányi távolságra Dévától. Egykori használatának nyomaira világosan rá lehet ismerni. Az alatta levő kis patak mentében, valamint a kőbánya aljában észrevehető az emberi kéz munkája; kalapács és véső segélyével letört szikladarabokat, valamint felebb megkezdett és félig kivésett óriási négyszögköveket, hengereket, oszlopokat, kőlapokat, sarkophagokat, kezdődő ívezeti idomokat nagyszámban látni. A szerző úgy véli, hogy a Muncsel-Várhelyi acropolis hasonló kőlapjai ezen bányában készültek. Végre említi Dr. Fodornak és Váradi asszonyságnak itteni megtekintésre méltó régiségi és pénzgyűjteményeit, különösen kiemeli az utóbbinak gazdagságát és jelentékenységét, melynek tárgyai nagyobbára Déva és Veczel vidékén találtattak.

Cserna folyó mellett

15. **Nándoron** és

16. **Alsó-pestesen** római cserepek és hamvvedrek számos töredékeit;

17. **Vajda-Hunyadon** egyes feliratos köveket és oltárokat,

18. **Gyalárnál** pedig besüppedett római vaskőbányákat látni, melyek megnyitásánál ember és ló csontvázak, római érmek és bányaeszközök találtattak.

19. **Dedácsnál**, Aranyvárral átellenben, leginkább láthatni még nyomait azon római útnak, mely a Csernának Marosba folyásánál már észrevehető, hol azonfelül számtalan római tégla- és cseréptöredékek jönnek elő.

A Strigy folyó partján vezet ki a hátszegi völgyből a részenkint még meglevő római hadút, mely a Dunától a Bánátba s innét Vaskapunál az említett völgybe vezet, hol Traján először tört át seregeivel Sarmisegethusa ellen. Ezen út nyomán menve :

20. **Bauczár** helységnél régi római sánczok nyomai s az innét alig mérföldnyi távolságra levő

21. **Bukova**-nál mindenféle fal-, tégla- és cseréptöredékek találtatnak. Nem messze innét az úgy nevezett Márványhegyen (Dialu Marmura) rég felhagyott márványbánya van, melyben megkezdett oszlopok, bevégzetlen római építészeti és műfaragványok láthatók. Ezen vidék márványa jegeczes alkatánál fogva hasonlítana a pentelikoni márványhoz. A töredékek feketés szin helyett aranyszinü rozsdával vannak borítva.

22. **Várhely** (Gredistie) nevü szegényes, jelentéktelen oláh falu foglalja el jelenleg kisebb részét azon nagy helynek, hol az egykori dák királyi város Sarmisegethusa, később Traján császár tiszteletére Ulpia Trajana (Augusta Dacica) állott. Ez Erdélyben a legnagyobb rómaidák városrom; hol még sok ritka antik kincs lappang a nyomorúlt sár és szalma gunyhók alatt, melyek a romokon fészkelnek.

A helységnek nyugati legnagyobb magaslatán állott a castrum, a lakosoktól csetate-nak, várnak, erősségnek nevezve, négyszögnyi terjedelmében mintegy 3000 lépést számító területen. Ámbár a rendes négyszögnek jelenleg csupán három oldala vehető ki a magas sánczok és falak által; a nyugoti negyedik oldal a lakosak házai és kertje által lévén beépítve; de a három oldal falvonalaiból és szögleteiből könnyen

gyanítható, hogy merre állott a negyedik. A castrum kilenczvenezer négyszögölnyi terén: nagy föld- és kőrakás magaslatok, nyitott boltozatok, milyenek még folyvást áttöretnek, láthatók. Mindenfelé szétszórva vannak számos falromok, tégla- s edénytöredékek, cserepek, urnák, amphorák, egyes kisebb mosaik darabok, márványból, cserép- és téglából.

A castrum éjszaki oldalához közel állott az amphitheatrum. Átmérőjének legnagyobb hossza 450 lépés, magassága 15—18 láb. Az ezen szinkör falain s arena hosszában még csak két évtized előtt is létezett padok, lépcsők, kőlapok, karniesek, melyek fehér jegeczes márványból müvészileg készültek s álmélkodásra ragadták a szerzőt, nincsenek többé, széthordattak s a mészégető kohokban összetörettek. Ackner mint mondja, sokszor maga látta, mint romboltattak szét az oszlopfejezetek s talapzatok s hányattak a mészkemenczébe. Egyes párkányzatokat, egy nevezetes colossalis nagyságú antik főt nehány garason vett és mentett meg. Legsajnosabb a szép mosaikok feldulása és behányása. Az 1823-ban a castrumnak éjszaki oldalán kivül felfedezett azon két nevezetes rakmű, mely a trójai háború kezdetét és végét állította elő, a szabad ég alatt kedvezőtlen időjárásnak kitéve, jelenleg egészen szét van rombolva; alig látható már itt-ott egy szines kövecs a csóvány és bogács közt. A szerző felügyelete alatt a castrumban 1832-ben kiásott rakmű, Victoria képével és győzelmi koszorúkkal, ha még nincs is egészen megsemmisítve, de azt is most porlasz- és szemetdomb fedi.

A város terjedelménél fogva feltehető, hogy a közelében levő mintegy tíz mostani helység szinte területén áll, úgy mint:

23. **Hobicza,**
24. **Brázova,**
25. **Guroény,**
26. **Osztrovel,**
27. **Nagy- és Kis-Pestes,**
28. **A két Osztró,**
29. **Klopotiva,**
30. **Kernyesd,**
31. **Malomvíz,** hol mindenütt római épületmaradvá-

nyok s antik tárgyak ásatnak ki s jönnek esetleg napvilágra. Ugyanezen a területen áll még :

32. Demsus is, hol a nemegyesült görög egyházat is említvén a szerző, helyesen mondja ugyan, hogy hibásan tartatik római Mars-templomnak; de hibázik maga is abban, hogy azt a XIII, vagy XIV-dik századi gót-byzanczi ízlésben (!?) összeférczelt műnek tartja. A mennyire a magy. Akademia Évkönyveiben és Kővári Erdély Régiségeiben megjelent rajzból ismerem, a román építészeti ízlésnek egyik, még pedig nevezetes példánya. Mely ugyan valószinüleg római építészeti anyagból épült.

Megemlítendő még a Demsus és Várhely közötti mezőn, az út jobb felén álló római cippus: nyolczoldalú oszlop. Ez egészen tört palakőből épült, római, kis tégladarabokkal vegyített kőragaszszal vagy vakolattal, és nem mint Hohenhausen állítja négyszögkőből. Csupán az oszlop fölött kiálló kő négyszögű, melyen talán feliratos, mérföldet jelelő, márvány volt alkalmazva. Az oszlop 18 láb magas, átmérője 4 láb.

Egyébiránt a római lelhelyek ezen területéhez számítható majdnem az egész *Hátszegi* völgy, melyben alig van helység, hol római maradványok nyomai, különösen ásatásoknál nem mutatkoznának. Ha némely régiségbuvárok az ezen területen kiásott feliratos kövek számát 112-re, egyéb antik tárgyakét pedig 120-ra teszik, e számítás még mindig igen csekélynek mondható; mert a lakosoknál még sok maradt elrejtve, s mennyit lehet még majdan reményleni, a mostani örvendetes készületnél fogva; mig eddig hasonló felfedezések csupán esetlegesek voltak.

Mindamellett, hogy az elmozdítható tárgyak innét folyvást széjjelhordatnak, mégis mind Várhelyt, mind más falukban, különösen az egyházaknál s a nemesi lakokben, egyes tisztes régi emlék még gyakran látható. Ámbár, mond a szerző, úgy látszik, hogy az itt lakó nemes uraktól, kik a nyomorúlt paraszt gunyhók között többnyire csínos lakokkal birnak, csupán jó építészeti anyagúl használtatnak. Többnyire gazdászattal és baromtenyésztéssel elfoglalva, a régiségekre nem sokat adnak. Dicséretes kivételekkint említtetnek *Noptsa László, Pogány István Poglisában, Balint Oláh-Brettyében,*

kik közül különösen az első *Farkadinban* és *Zaamban* nagyszerű felirat, szobor és más antik tárgyak gyüjteményével bir. De ezek is inkább a lak küldíszeül szolgálnak, mintsem tudományos czélra. *Zaamban* az utóbbi forradalom pusztításai által sokat is szenvedtek.

Várhelytől a *Trajan út*, igy nevezve maig sokhelyütt, Nagyosztró (Ostrovu Mare) *Poglisa, Kernyesd, Totest* és *Nalácz* mellett egész *Ör-orlya-boldogfalváig* (Szinte-Maria) vezet. Ezen neveknél megjegyzi a szerző, hogy szükséges azok oláh nevét is ismerni, mert máskép a magyar elnevezésekkel nehezen lehet eligazodni, ha csak magyar lakosokra nem akadunk, a kik itt a nemeseket kivéve, nagyon ritkák. — Boldogfalvától a Vulkán útszorosig vezet azon út, melyen Traján dáciai második hadjáratában serege zömével beütött, és Krajováig, valamint Bombestig — hol Kis-Oláhországban a Sily folyó partján castrum volt — előrehatolt.

A Sily folyó partján áll szinte.

33. Meleja.v. Petrozán, hol régi épületmaradványok, nagy faragott kövek, tégla- és cseréptöredékek találtatnak.

34. Petrilla helységnél azon földmélyedések tünnek fel, melyek némelyektől minden egyéb felvilágosítás nélkül Pyrrhus-aknáknak neveztetnek. Ackner e felől véleményét már Schuller Archivjában (I. köt. 2. füz. 356. lap) közlötte.

35. Bányicza helységnél a nagyszerű és labirinthi elágazású márványbányákban hasonló faragott márványkövek jönnek elő, mint a minőket a vidék római épületein alkalmazva találunk. Valamint az akna felett levő meszes hegyen faragott kőből emelt régi építmény romjait látni.

36. Krivadianál a Dialu-babi nevű hegyen colossalis köralakú őrtorony áll a mészszikla csúcson. Ezen a római Moles Hadriani alkotmányhoz hasonló épületnek lehetőleg kimerítő leirása a szerzőtől szinte már az előbb említett Archivban, valamint Neigebaur Daciajában is (I. 84) megjelent.

37. Puj falu alatt a jobbik Strigy folyó vagy is a Kis-Strigy folyamágnak partjain régi épületek romjai, római téglákkal vegyest találtatnak.

38. Csopeja helységtől Boldogfalva felé vezető úton hasonló romok jönnek elő.

39. Őrallya- vagy Orlya-Boldogfalva. (Szinte-Maria) helységnél, Valye-Lepusnyk mellett több különféle antik emlék és feliratos kő található, részint Kendeffy család lakának udvarában, részint régi egyháza falában. Ezen egyházat a szerző ismét gót-byzanczi, tehát nem létező, idomban építettnek mondja, mi nyilván itt is románízlésben épült egyházat jelentene.

40. Hátszeg mezővárosban, mely az előbbitől félórányira fekszik, ismét római oltárok és sírkövek, feliratok, domborművek sat. találtatnak.

41. Várallya felett, a hátszegi hegységen át a Vaskapu felé vezető útnak legnagyobb magaslatán egy toronyrom áll, hasonló anyagból és alakban építve mint általában az erdélyi római őrtornyok, minőket a Trajánoszlop domborművein is látni.

42. Oláh-Brettye helységben, mintegy félórányi távolságra az előbb említett toronytól, *Bálint* nemes családnak udvarában látható a 32. szám alatt már említett gyüjtemények egyike, hol több jeles feliratos emlékkő a ház bemeneténél a lépcső mellett befalazva kényelmesen vizsgálható, s az idő kártékony befolyásától is óva van. Bámulandó a szép fehér márvány emlékeknek, melyek mintegy csínos keretbe foglalva vannak, tiszta és tökéletes lapidar fölirata.

43. Bosoród-nál, a helységtől mérföldnyi távolságra, egy régi város romjai fekszenek, mely a környék lakóitól *Sidovényi* azaz *Zsidóvárosnak* neveztetik. A maradványok régi sánczokból, szétszórt római fal- és tetőtéglák halmazaiból és különféle cserepekből állanak.

44. Rús falunál háromnegyed mérföldre Brettyétől, Zejkfalva (Streja) felé vivő úton, hol a római út is több helyütt látható, nagy térség épületromokkal van befedve. Az ottani szántóföldek ásásánál, az úttól balfelé, mindjárt a föld színe alatt fal- és tetőtéglák, római alakzatú edénytöredékek és gyakran érmek is találtatnak.

45. Zejkfalván az egyházat irónk ismét gót-byzanczi izlésben, hasonlón az előbb említett boldogfalvaihoz, épültnek mondja; tehát itt is ismét román ízlésű egyház volna. Visszautasítja szinte Hohenhausen állítását, hogy az egyház

és tornya nem négyszög de törtkőből épült. Ámbár egyes sírkövek ismeretes feliratokkal s különféle alakzatok domborvéseteivel az alapfalak külsején láthatók ugyan, de ezek ide csak esetleg, legfelebb mint építési anyag alkalmaztattak.

46. **Kis-Kalánnál**, hol mintegy félórányira a falutól meleg források fakadnak, 45 láb hosszú és 30 láb széles medencze van vésve a meszes kőrétegbe. Oldalai függőlegesen 18 láb mélyek. A medenczéből négy láb széles csatorna vezet a lapályon elterülő tóba vagy mocsárba, hol közel a hosszúdad kőfürdőhöz fából készült kerekded fürdő áll.

Ackner szerint a peutingeri táblán Sarmategtetől Ad Aquas helyig kijelölt 12 mérföld tökéletesen megegyez a Várhely (Sarmizegethuza) és Kalán (az egykori Ad Aquas) közötti távolsággal. Mannert is itt kereste már ezen fürdőt Hátszeg és Vajda-Hunyad közt, ámbár a kaláni fürdő ismeretlen volt előtte.

A falu és fürdő közötti földeken szántás és ásás alkalmával mindenfelé különféle alakú edénytöredékek kerülnek elő. Magában a faluban egy szegényes parasztház udvarában van egy pincze, mely gömbölyű patakkövekkel van boltozva, mintegy 12 négyszögláb területen. Ehhez közel több, három lábnyi átmérőjű vastag oszloptöredékek fekszenek: egy doriai oszlopfő, hasonló márványpárkányzatok és csonka oroszlánalak. Továbbá a föld szinén kiemelkedő római alapfal; valamint a távolabbi környéken is régi építmények számos romjai és téglák találhatók.

47. **Szent-Györgyön**, Kalán közelében, a Strigy jobb partján álló faluban hasonló romok találtatnak. *Váradi* asszonyságnak fenebb említett régiséggyüjteménye *Déván* több mint száz, ezen a vidéken talált ezüst érmet számít.

48. **Petrényben**, az említett folyó jobb partján, szinte római telepek félreismerhetlen nyomaira mutatnak a tégla-, edény- és hamvvedertöredékek, valamint falmaradványok.

49. **Aranynál**, hol a Strigy és Maros, valamint a hátszegi és dévai út egyesülnek, a sziklamagaslaton állott, és a 17-dik században lerontott várnak nyomait látni, melynek alapfalaiban római építészetnek semmi nyoma sem vehető rajta észre.

50. Tordásnál, a Maros bal partján, még gyakrabban kerülnek elő római téglák, cserepek és más anticagliák; valamint ugyan ezen irányban:

51. Szászvárosnál (Bross) római áldozatedények és falak maradványai, különösen a szőlőhegység felé, mely felett a kiemelkedő hegykúp magyarúl várhelynek, oláhúl Holumpnak, azaz Olympnak neveztetik. Mindez nevezetesebb római telepre utal. Az itteni jelesebb régiséggyüjteményeket szerző alább említi. Lásd itt Romos alatt:

52. Városvíznél, hol az e nevű folyó, mely Szászvárosnál a Marosba szakad, a muntscheli erdőségből jön, őserdők és óriási tölgyek között, a hatalmas *Godján* hegy alatt rejtezkedik Erdély legmagasabb, s meglehetős épen fenmaradt várromja. Ilyen, azonban nem oly terjedelmes romok, ha nem is magasabban, de hasonló magasságban találhatók még éjszakra is a Valye Albe nevű vadpatak mellett, részben az őserdőség által elborítva. Ezen falromok *Faule-Albenak* neveztetnek. Hasonló mohos falmaradványok találtatnak még a közellevő hegyek, mint *Csate, Oklos, Lapiatra, Rossie* és *Muntsel* csúcsain, melyek rendesen *Gredistienek* azaz várnak neveztetnek. Felvárosvíznél azonban sajátlag, mint a szerző alább említi, római téglák és cserépdarabok találtatnak, nevezetesen a sebes folyó által mindkét partjára kimosva. Ugyancsak a folyó mentében balpartján *Alsóvárosvíz* alatt megerősített, falakkal környezett s meglehetősen fentartott római táborhely áll, egész a castrum nyugati oldaláig, mely a folyó áradásainak kitéve sokat szenvedett. Sokat regélnek az itteni és még inkább a határos Romos vagy Ramos vidéki gyakori drága leletekről.

53. Fiskal Gredistye nevű újabb faluckánál a Valye Mike völgyében emelkedik a Firtosi hegy, a Mutya és Szeszu Popilor magaslatok felett, s innét vonúl el a Kununy mészhegység egész *Kulmya Aniesulujig*, hol a meredek nyugoti oldal benött lejtőjén találtattak nagyobb számban a Lysimachos és Kosonféle feliratú aranyok: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ* és *ΚΟΣΩΝ*.

Ackner itt megyjegyzi, hogy miután ezen vidéket, különösen a Karpátok e részét a Sily és Marosvölgy, Szeben és

Hátszeg közt ismételve s utólszor Neigebaur társaságában is bejárta, mindketten csakhamar meggyőződtek arról, hogy Firtostól vagy Vurtopetól egész Melejaig terjedő, és nevezetesen a hegykúpok és őserdőségek közt rejtezkedő várromok, valamint a régibb időből itt talált legtöbb tárgy, egészen más jelemmel bírnak, mint Erdély lapályain előjövő római régiségek. Több görög, nevezetesen arany érem találtatott. A várromok magas meredek hegyhátakon és csúcsokon köridomú építvények, a téglák sokkal nagyobbak vagy eltérő alakúak. Szóval a régi építvénymaradványok minden tekintetben eltérő typussal birnak.

Lejebb azonban egy mérföldnyire, az új falucskától éjszaki irányban, ismét római tárgyak találtattak: úgymint két római feliratos kőlap, római ezüst érmek ötszáz darabon felül; köztök számos consularis érem, s majdnem valamennyi császár érme egész Trajanig, de ennek még Dacicus melléknevе nélkül; mi arra mutat, hogy még Dacia meghóditása előtt jutottak ide. Legnagyobb részök Vespasiantól, Titus és Domitianustól származik. Az utóbbi, mint tudjuk, csak adófizetés által eszközölhetett békét Decebál dák királytól. Az említett két felirat már Neigebaurnál (Dacien) közzé tétetett. De mivel az elsőnek olvasását mind Neigebaurnál, mind pedig a Landeskunde 1844. I. köt. 11. füzetében, ismételt vizsgálatai nyomán hibásnak véli, ezen helyesebbet közli:

VICTORIÆ
AVG. PRO SA
LVTE IMP
ANTONINI
AVG. M SA
TIVS PRIS
CVS LEGAVS
PIVS PR. PR.

Ezen feliratos kövek, melyeket Bécsbe szándékoztak vitetni, jelenleg Szászvárosban Ackner Frigyes vasáros udvarában láthatók, az épület egyik külső szögletébe beillesztve.

54. Romos, mintegy másfél órányira Szászvárostól fekvő helységről felhozza a szerző, hogy a szomszéd Alsóvárosviz alatt már érintett regék szerint, itt az ekéhez és

szántó eszközökhöz hasonló nehéz aranytárgyak találtattak, s innét elvitettek; miről azonban tovább semmi bizonyosat sem tudni. Minap, úgy mond, itt ismét több antik bronz tárgy találtatott. Nagyobbrészt Pestre jutottak; a mi Szászvárosban maradt, Dr. Lészai birtokában van. Ez kisebb nagyobb karpereczekből áll, és egy 20 egész 24 hüvelyk hosszú sajátszerü lánczból, melynek részletei nem köralakú, monorú vagy szögletes tagokból vannak összeállítva, hanem különféle alakú mozgékony ékességeket képeznek. Ugyan az, ezen vidék egyéb régiségein kivül, nagy számú római család- és consularis-érmeket, byzanczi aranyokat, antik arany gyürüket vésett kövekkel, heliotropos, carniol és onyx gemmákat, intagliokat és cameákat bir. Még kitünőbb és rendezettebb volna ugyan ott Lorényi József tanácsnok érem- és régiséggyüjteménye.

55. Ferdő. Szászvárostól éjszakfelé kétórányira a Maros jobb partján, a dús Rézhegység alján, Gyógytól félórányira, meleg gyógyforrásokkal. Fekvése inkább megfelel Ptolomaeus *Hydatajanak*, mintsem a peutingeri tábla Ad Aquas helyének (l. felebb Kalánnál). Hogy ezen gyógyfürdő már a régi időben használtatott, tanusítja a travertisben vésett mintegy 24 láb átmérőjü fürdőmedencze, melybe ugyan most vizet nem lehet ereszteni, miután 20 lábbal magasabban áll a jelenlegi vizforrásnál. A vizforrások ugyan is mind mélyebbre furódnak, mig a mészrétegek feltornyosodnak. A forrásoktól félmérföldnyire délnyugotnak, közvetlen a Marosvölgy szélén, szinte nagy római telep gyakori nyomai, valamint:

56. Csikmó, a Ptolomaeusi Zeugma felé hasonlón római castrum maradványai vehetők észre.

57. Gyógynál, félórányira Ferdőtől, a Magura hegységen, mire közbenvetve mondja Ackner, hogy Erdélynek (tudtomra Magyarországnak is) számos hegycsúcsa viseli ezen nevet, — 24 darab ékesség s aranyérem találtatott, melyek a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetnek.

58. Nagyág, Erdély legdúsabb aranybányája, mint a szerző észrevétele szerint már magyar neve is jelentené; régibb aknák véletlen felfedezése által 1747 óta újra müveltetni kezdett. Kétségtelen római bányákra mutatnak itt azon számos

aknák, melyek még a puspakor használata előtt tüzeléssel, aczél- és vas-eszközökkel törettek. Ezek közöl egyes nyilások 10—12 öl hosszaságban alig három láb magasak, úgy hogy csak négykézláb lehetett beléjök mászni s onnét hasonlón fordulás nélkül kellett kibujni.

Hasonló régi bányák, ha nem előbbi, úgy bizonyára a római korból találtatnak :

59. Bojcza mellett Kajánel pataknál,

60. Bródon,

61. Csében,

62. Kőrösbányán, hol egy ottani bányafelügyelő számos római bánya-vaseszközt birt, melyeket ezen aknákban talált, s közülök egygyel Ackner régiséggyüjteményét is megajándékozta.

63. Rudán, az erdős hegységben, maig nem csak a római bányászat nyomait látni, de minap egy négy láb magas és két láb átmérőjü kétfülü öntött vasmozsár is találtatott.

Visszatérve ezen bányahelyekről a Maros balpartján levő régi római útra :

64. Alvincz mellett, hol az aranyfövényes Pín folyó a Marosba ömlik, régi római telep maradványai látszanak ismét; hasonlón

65. Oláhpián falunál a folyó mentében, hol maig Erdély egyik legnevezetesebb aranymosóhelye van, a régi római aranymosásnak is nyomai mutatkoznak. Gyakran találtatnak még itt fejszék, lándzsahegyek, cserepek, téglák, kisebb háziеszközök, ezüst érmek: Apollonia-, Dyrrhachium-, Thasos- és Maroneából, más ékszerek, példáúl egy szép arany melltü sat. A vidéken levő számos verem és mélyedés szinte a kimerített régi aknák nyoma.

66. Csoránál, az előbbi helytől nyugotnak 1821-ben különféle ezüst antik ékszerek találtattak, melyek a bécsi Antik-Kabinetbe jutottak.

67. Várallya és Alvincz közt, hol oszloptövek és más antik kövek szabadon hevernek az udvarok és házak előtt, az előbbi római úttal vöröstoronyi mellék ága találkozik. Ezen utóbbi Talmesnél Szeben és Hamersdorf között, azután Kleinschauern, Kleinpold, Reussmarkt, Reichau, Mühlbach és Lan-

gendorf mellett egyes helyeken még felismerhető, de már inkább csak a vizsgáló buvár, mintsem a felületesen szemlélő által, miután ásó és eke folyvást pusztítják.

68. Szászsebes (Mühlbach) más tárgyakon kivül nevezetesen több itt kiásott feliratos kővel dicsekszik, melyek Seivertnél (Inscript. Monum. Rom. in Dacia) 49, 52, 81 és 229 számok alatt közöltetnek. [1])

69. Réhó (Reichau) mellett útcsinálás alkalmával feliratos s arabeskekkel ékesített sírkövet ástak ki, valamint számos római és görög bronzérmet. Az elöbb említett feliratos márványlap a helység oláh templomának ajtajánál látható.

70. Szerdahely (Reussmarkt) és Kis- meg Nagy-Apold közt a római út nyomain kivül még egy nagyobb római városnak maradványai mutatkoznak, a számos fal- és tetőtégla darabok, épületromok, edény- és hamvveder-cserepek által, melyek különösen a szántás és egyéb mezei munka közt vetődnek fel. Seivert (Inscriptiones) szerint 173 számú felirata itt találtatott. Hasonlón egy nagyobb emlék, mely a szászsebesi úton egy magányház szögletköveül szolgál, s koszorúba foglalt hét alakot mutat. Alsó része a felirattal együtt hiányzik.

71. Nagy-Apoldon (Grosspold) az előbbihez hasonló dombormű hat alakzattal látható, az ottani evangelicus gót egyháztorony kapuzata fölött falba illesztve. Ezen vidéken,

---

[1]) Mellékesen megjegyzem, hogy az itt Seivert munkájából idézett 52 számu felirat nehezen találtatott Szászsebesen, miután hamisnak bizonyúlt be. Seivert idézett munkájának birtokomban lévő egyik példányában, mely Katanchiché volt, az 52 számú feliratnál ezen derék tudósunk következő, kétségtelenűl helyes megjegyzését találom: Non credo hanc (t. i. inscriptionem N. LII.) in ullo lapide exstitisse. Neque Romana est, sed a pluribus male consarcinata, qualis est Bonfiniana Nr. CXXII. (érti a Seivertnál ezen szám alatt közlött feliratot Bonfinis Dec. 1. Lib. I. és utánna mások szerint, mely mellett szinte, valamint az egész könyvön át Kantanchich érdekes saját kéziratú megjegyzései állanak). Azután folytatja: Mirare doctum Virum (érti Seivertet), tamquam genuinae sint (t. i. inscriptiones) utramque lectione dignatum. Sane principium huius e priore (t. i. a Seivertnál olvasható 51. szám alattiból, mely hasonlón kezdődik) aut simili COL. VLP· TRAIN. SARM. quae pro colonia Dacica Ulpia Trajana Sarmiz, monstrose heic legi videor.

valamint *Kis-Apoldon* gyakran találtatnak római érmek is. Nevezetes azon 1778-ban történt eset, midőn egy nagyapoldi paraszt szántóföldén egy urnának vagy más edénynek, mint vélik, arany fülére akadt. Néhány krajczárért árulgatta, de vevője nem találkozván, esetleg vagy hogy mások tanácsára a károlyfehérvári pénzverdébe vitte, hol a beváltó nem gyanítva a földmíves tudatlanságát, néki a megfelelő tetemes összeget kifizette, mi által a szegény ember annyira megzavarodott, hogy beteg lőn és meghalt.

Az említett római út mellett fekvő további római telepek már is Olt folyó mentében esnek, s ezen vidék átnézeténél jönnek majd tekintetbe, mig a Maros mentében folytatva vizsgálatunkat következik a:

72. Gyulafehérvárnál és a Maros jobb partja közt

73. Marosportonál állott, Daciának *Ulpia Trajana* után legterjedtebb telepe *Apulum*. Hogy az itt eddig kiásott mintegy 281 feliratos kő és 70 vagy 80 darab más antik tárgy még a Sarmisegethusa helyén felfedezettek számát is meghalladja, okát szerző annak tulajdonítja, hogy az itteni folytonos erőditési munkálatok alkalmával gyakori ásatások történnek, valamint, hogy az erre vivő kereskedelmi útakon uralkodó élénk forgalom, a nagyobb városok, mint Szeben, Szászsebes, Enyed közelsége, s az itteni régiségvizsgálók s archaeologiai gyüjtemények a kutatásokat elömozdítják.

Különösen kiemeli az utóbbiak közöl a *gróf Batthiány*-féle püspöki csillagdával és könyvtárral összekötött régiséggyüjteményt, mely különösen a közellévő vidéken talált tárgyakat foglalja magában. Sok érdekes tárgyat gyüjtött itt össze a várőrség káplánja *Thalson* ur is.

74. Kisfalud mellett, Gyulafehérvártól három negyedórányira éjszaknak, az Ompoly folyó mellett, s a leereszkedő hegység alatt egy római vízvezeték nyomozható néhány lábnyira a föld alatt, mely L. XIII. (azaz legio XIII.) jegygyel jelölt nagy római téglákból áll. Kisfaludtól, a régi római út, az Ompoly folyó partján *Ompolyicza* melletti márványbányáig s egész Petrozánig és Zalatnáig vezetett. Hogy ezen márványbánya régente szinte használatban volt, félreismerhetlen nyomok tanusítják.

75. Tótfalu mellett a márványtöréssel átellenben levő Sziklaormon egy régi kolostor, az egykori *castrum S. Michaelis* maradványai állanak. Ezen kolostor kapuja alatt találtatott Seivert szerint azon nevezetes kőtábla, melynek felirata nála 175. sz. alatt olvasható.

76. Petrozán közelében és

77. Zalathnától mintegy félmérföldre népes város virágzott egykor, hol most már eke és ásó dolgozik, s csupán a vidék halmos egyenetlenségei és a kőrakások ismertetnek még rá. Köleséri Aurariaja szerint, még 1717-ben alapfalakat, egész sor római épületet, útcza vonalokat, oszlopokat, támokat, ívezeteket, sőt lakásokat is talált volna itt. Dr. Reinhold közlése szerintis, mond Ackner, Zalathnán még néhány év előtt négyszög kövek, oszlopok, szobrok, feliratok, különféle alakú téglák ásattak ki. De most is még ásás alkalmával a szerencsés véletlen által egy és más előkerül. A hegyoldalon is Petrozán és Zalathna között, az Ompoly folyó balpartján terjedt római substructiok romjai és számos téglatöredékek vehetők észre. Itt is, hasonlón mint Sarmisegetusában, Apulumban és Salinae-nál, két helyütt római vízvezeték nyomai fedeztettek fel egy magányház pinczéjében; mintegy öt lábnyi mélységben foly a nagy mennyiségű tiszta ivóvíz.

78. Abrudbánya, Zalathna vidékével együtt régóta dús aranybányákkal bírt, honnét már régen *Auraria* név alatt volt ismeretes, mint az inscriptiók tanusítják. De hogy *Alburnumnak* is neveztetett, különösen az okiratokban, kimutatta Massmann a *verespataki* viasztáblákról irt munkájában (Auraria Dacica), e szerint ezen városok neve *Alb. Majus* és *Alb. Minus*, valamint *Auraria Magna*, vagy *Major* és *Minor* vagy *Parva* is volt. Mostani nevök is Zalathna és Gross-Schlatten, Abrudbánya, a szláv zlato, arany szótól eredne. Számos bánya-hivatalnév jön elő a márvány oltár- és votivtáblákon, sírköveken, sarkophagokon és nagyobb téglákon, melyek közül néhány még szétszórva található a városkában, mig a többi innét széthordatott. Ezeken, mint előbb említők, nem csak egyes bányafelügyelők czímei és nevei olvashatók, úgy-mint: *procuratores aurariarum, quaestores aurariarum, duum-,trium-, quatuor-viri A. A. A. F. T. coactores* sat, hanem egész társulatok czimei

is; mint *collegium aurarium, fabrorum, hecatenorum, dendrophororum, negotiatorum.* Bővebben taglalja itt Ackner, mily jelentékeny hivatal és méltóság volt a bányák *procuratorsága* sat. Abrudbánya (Gros-Schlatten, Altenburg) az egykori római Alburnum majus vagy Auraria magna volt már akkor is, valamint jelenleg az aranykeresők beváltóhelye. Ilyen *aurilegulusra* vonatkoznék a határban nem régen talált következő felirat:

L V C I
A V G V S
I M P V E R I A
A R M E N I A
T H R A
M A X I M I
L I B E T F A M I L I A
E T
L E G V L I A V R A R I A.

79. Verespatak, ezen helynek dús aranybányai által lett sajátlag az e helytől egy órányira fekvő Abrudbánya nevezetessé. Az itteni régi bányák nyomai mutatják, mily nagyszerűen és mily erélylyel művelték a rómaiak a bányászatot. E tekintetben legnevezetesebb az aknák azon része, mely Csetate-Mare-, és Csetate-Mika-nak neveztetik. Álmélkodásra ragadtatik a vizsgáló a roppant sziklák köralakú befurása által, mi egy nagyszerű amphitheatrumhoz vagy, úgymond, méginkább a kialudt tűzhányó craterhez hasonlítható. Könynyen rá lehet még itt ismerni az újabb és régi munkálatokra. Ezek aknái elipticus alakban vésettek a kemény sziklába. Lehet, hogy némelyek még az ős dák korból valók, de legtöbb kétségtelenül a római korszakból származik; ezt tanúsítják a gyakran található római bányaeszközök, lámpák, ékszerek, feliratok, edények, urnák; s ámbár ezek nagyobb része innét szinte széthordatott, mégis helyben még számos antik kőemlék látható a házak falába illesztve. Nevezetesen egy tehetős oláhlakos udvara bemeneténél teljes római portale van alkalmazva; mellette több dombormüvel, arabeskekkel, s alakokkal diszlő emlékkő, valamint egy sarkophagfedél is ülőpadúl szolgál. A tulajdonostól hallotta Ackner, hogy közel lévő

földén is szántás között négyszögü kövekkel befoglalt sírboltra jutott, melyben más kisebb tárgyak mellett cserép- s üvegedényeket s ezekben hamut talált, mit Abrudbányán eféle tárgykedvelőknek, úgymond elajándékozott.

A szerző itt még bővebben felemlíti a *verespataki* bányákban lelt *viaszos lapok* felfedezését, mit már *Massmann* „Libellus Aurarius", *Érdy* „Erdélyben talált viaszos lapok" czímü munkáiból és *Detlefsen* bécsi akademiai értekezéséből (Sitzungsberichte d. k. Akademie XXIII. köt. 601.) ismerünk.

80. Offenbánya négy órára Verespataktól, szinte a római bányászat nyomaira utal; régi aknáiban számos bányaeszköz: kalapácsok, vésők, lámpák sat. ásatnak ki. Az Emerici-féle Miklósaknában a római nyílások falain D betü látható többszörösen bevésve. Offenbányánál kezdődnek szinte az Aranyos folyó mindkét partján elterülő római aranymosások helyei, melyeket halmok és mélyedések jelelnek, és a néphagyomány említ. Ezek még *Lupsán*, *Bisztrán*, *Topánfalván*, *Vidrán* sat. átvonulnak egész a bihari hegységig. Még itt a hely közelében találtatott szinte egy aranymosólap rézből, melyek máskép rendesen fából készültek. A hegycsúcsokon is gyakran találni érmeket és római anticagliákat.

Visszatérve a bányahelyekre vezető ezen római mellékútról, az Apulumba menő marosmenti főútra, melylyel a peutingeri táblán kijelölt s a Küküllő folyó völgyébe vivő másik főút egyesül, általában elősorolja azon helyeket, melyeken több vagy kevesebb római emlék találtatott, úgymint: sírok, hamvvedrek, feliratok, edények, görög és római pénzek, fegyverek sat. csupán azt jegyezve fel külön, a hol római telepek s megerősített táborhelyek nyomai mutatkoznak, vagy más nevezetesebb tárgy jött elő. Az előbbihez tartozik legelől is:

81. Korom, az e nevü folyó és a Kis-Küküllő ágánál, hol gyógyforrások is találtatnak.

82. Al- és **Fel-Sófalva**, hol 1840-ben székely lakosok által találtattak azon nevezetes aranytárgyak, melyeket Arneth Archaeologische Analekten czimü munkájában leirt s részint rajzban is közölt.

83. Firtos-Váralja, az e nevü hegy alatt, és

84. Szent-Mihály, számos falrommal és LEG. IV. HIS

bélyegü téglákkal. Két itt talált eddig kiadatlan feliratot is közöl Ackner :

1) I. O. M.
TVETIVS
. . EVERVS
PRAEF CoHI
. . . .
. . . . VS
L. M.

2) I. O. M.
C. IVL. IVLIA
NVS PRAEF
CoH IIII HISP
EO DOM RoM
V. S. L. M.

85. Tibod, 1854-ben itt egy székelylakos 800 darab római császári ezüst érmet talált.

86. Székely-Udvarhely, hol a reformatus collegium a vidéken összeszedett régiségek — különösen görög és római érmek — kis gyüjteményével bir.

87. Segesvár. A római régiségeknek régóta egyik jelentékeny lelhelye, nevezetesen a Küküllő balparti magaslatán fekvő *Burgstadl*, hol falromok, római téglák töredékei, cserepek, hajtük, bronzcsatok, aranygyürük vésetekkel, görög és római pénzek, a Seivertnál 212 és 258. szám alatt közölt feliratok találtattak. 1847-ben az erdélyi Honismereti egylet is sikeres ásatásokat tétetett itt. Az evang. gymnasium régiséggyüjteménye azonban az utóbbi forradalomban feldúlatott és kiraboltatott; most újra a tanárok gyüjteményei által gyarapodik.

88. Paratéj (Pretai),

89. Eczel (Hetzeldorf),

90. Tobiás (Tobsdorf) helységek között, különösen a két utóbbi mellett levő Hodos erdőség magaslatai területén nagy terjedelmü sánczok mutatkoznak, melyek néhol még ölnyi mélységüek. Itt, nagyobbára Tobiás felé számos cserép, s faltégla, római érmek és fegyverek találtatnak.

91. Megyes, itt az evang. gymnasium tanárai kezdik a vidék régiségeit gyüjteni.

92. Bassen helységben számos bronzfegyver találtatott.

93. Völz helységben találtatott egy aczélbélyeg, babéros fő vésettel és L. VERVS AVG. PARTH. MAX. másik felén IMP. VII. COS. III. PP. felirattal. Az imperator felemelt jobb kézzel lovon ül.

94. Tatárlak (Taterbach), innét jutott Ackner gyüjteményébe egy háziisten alakú Mercur bronzból.

95. Asszonyfalva (Frauendorf), hol a falutól nyugotra fekvő magaslaton a Nagy-Küküllő balpartján 120 négyszög öl területen háromszorosan körülsánczolt táborhely látható.

96. Kis-Selyk (Klein-Schelken) és

97. Csicsó holdvilág (Absdorf, Czap) helységekben mindenütt sánczok, épületromok, edénytöredékek, hamvvedrek, bronzfegyverek, római- és görög-nyomatú ezüst- és aranyérmek találtatnak.

98. Mikeszász (Feigendorf), hol Donnersmarkt felé római útnak nyomait lehet észrevenni, s a Seivertnél 251. szám alatt közölt nevezetes feliratú votivkő találtatott.

99. Donnersmarkt, régóta számos római téglák, urnák sat. lelhelye. Ackner úgy vélekedik, hogy erre ment a főút.

100. Bessenyőn és

101. Bervén (Bluthroth) át, hol mindenütt antik tárgyak találtatnak, — mely a peutingeri tábla szerint *Apulum* vagyis *Gyulafehérvár* mellett találkozott az első főúttal.

Átmenve innét a Maros mentéhez.

102. Sárd, Fehérvártól másfélórányira fekvő helységben sok régi épületfal, valamint erős alapfalak is, 18 hüvelyknyi hosszú, és 12 hüvelyknyi széles téglákból épülve találtatnak. Több itt talált feliratos kő is ismeretes, valamint jelenleg még itt és a szomszéd

103. Igen helységben faragott kövek találtatnak útfélen a lakosok házai előtt.

104. Krakkó, Sárdtól egy órányira, számos régiséggel bővelkedik. A reformat. egyház szentélye csupa kisebb nagyobb római LEG XIII. G. jegyü téglákkal van kirakva, s

nem egy szegényes szalmagunyhó mellett faragott kő látható, mely egykor valami díszépület része volt. Mindezen régiségek részint itt, részint

105. Tibor felé vezető úton ásattak ki, hol a hegységben, éjszaknak, mintegy félórányira fekvő helységben, nem csak számos római téglák s épületromok, de egy régi castrum világos nyomai mutatkoznak.

106. Alsó-Gáld és Krakkó között ismét római út nyomát látni, mely 1346-ban is okiratilag, mint „via lapidea“ említtetik.

107. Diód mellett és különösen

108. Tövis és

109. Nagy-Enyed közt az ismeretes feliratos köveken kivül, számos más kisebb régiség találtatott. Nevezetesen az utóbbi helyen magánházak előtt márványpárkányzatok s római épületek nagyobb töredékei fekszenek. Szép és nagy gyüjteménynyel birt az enyedi reform. collegium is, melyben sok más tárgy között egy réz *tabula honestae missionis* is volt. Az utóbbi háborúban fájdalom, elpusztúlt ez is.

110. Felvinczнél a Maros jobb partján, Földvárról Tordára vivő út mellett, a falutól mintegy félmértföldnyire fekvő völgyben nehány év előtt *Mythrasnak* szentelt feliratos- és két síremlékkő találtatott. Hasonlón 10 négyszög hüvelyknyi nagyságú LEG. V. MAC. bélyeggel jelelt téglák, valamint más ásatásoknál ismét római fedélcserepek, cserépcsövek töredékei és más edények szürke és vörös cserepei. Mindezen nyomok, melyek egész az éjszaknak fekvő magaslatokig Várfalva felé észrevehetők, mutatják, hogy itt római telepek állottak.

111. Székely-Földvár mellett Felvincz felé az úgynevezett Liki völgyben nagy szántóföld területen négyszögű római castrum nyomait látni. Ackner szerint ez még 26 év előtt jobban felismerhető volt. Felvincznek mintegy félórányira fekvő egyháza, az egyházi anyakönyv szerint ezen castrum tégláiból épült. Földvártól

112. Gerend felé, ezen helység határán látható a római út nyoma, valamint

113. Harasztoson át is, mintegy mérföldnyire innét

Torda és Várfalva felé, összekötve ezen helyeket. De lehet, hogy egyenesen Felvincz- vagy *Miriszlótól* is vezetett út az utóbbi helységek felé.

114. Várfalva. Az itteni római castrum a tudós történetbúvár *Gróf Kemény József* által lőn ismeretessé. Az Aranyos völgyében elnyuló, úgy nevezett *Traján-rétség*: Prat Traján felett emelkedő magaslaton a 300 lépésnyi fensík, amint köröskörül sánczokkal van környezve, úgy egész területén tégla- és cserépdarabokkal van behintve. Hasonlón látni ezt és faragott köveket ott, hol a helység felé vezető kövezett út nyomai mutatkoznak. A faluban is szerte szórva nem csekély a faragott kövek száma, melyek architektonikai diszítményeket, dombormüveket, feliratokat viselnek, valamint a téglákéis LEG. V. M bélyeggel. Hasonlón a szomszéd

114. Rákos és

115. Kövend helységekben ily kövek a házakhoz támasztva vagy a falba illesztve vannak.

116. Toroczkó és Várfalva közt, de az előbbi helyhez közelebb eső vasbányák a római bányászatra utalnak ismét. Az ottani reform. lelkész birtokában voltak azon római vagy görög viaszostáblák s egy triptychon, melyek a verespatakiakkal a Muzeumba és onnét Massmannhoz jutottak. Az itt levő egyéb római emlékek és feliratok Tordáról hozattak ide Toroczkay Gróf által.

117. Torda. Hogy e helyütt állott egykor a római *Salinae* nevü város, épen úgy mutatja Ptolomaeus leirása, valamint a Peutingerféle tábla adatainak fok és mérföld szerint való alkalmazása. Ezt tanusítják az erre vezető római útnak, egy erősitett táborhelynek s azonkivül terjedelmes városnak nyomai, végre a régi és most víz alatt lévő sóbányák, honnét egykor Dacia sószükségletét szerezte. A rombadőlt római városnak alapfalai és sánczai leginkább az úgynevezett ótordai magaslaton állanak, s négyszögü alakuk már távolról észrevehető. Ennek éjszaki oldalán állott Bethlen Farkas szerint még a XVII-dik század első felén túl is a nagyszerü kőkapuzat, Minerva colossalis szobrával, vértesen és Medusa-fővel. Felismerhető *Koppánd* felé még a vízvezeték nyoma is. Az itt talált votiv- sír- és általában feliratos kövek száma, értetődik

csupán azoké, melyek ismeretre jutottak, 55—60; más tárgyakkal, mint szobrokkal, domborművekkel, házi eszközökkel, fegyverekkel, ékszerekkel sat. együtt a leletek száma felmegy 240-re, az érmeken kivül, melyek közöl csak gr. Kemény József gyüjteményében is 110 darab consularis és 851 darab császári érem volt. A lelhely azonban mindeddig sincs kimerítve. Az esztendőnek minden idénye, különösen a mezei munka alkalmával, esetleg is számos ujat és becseset hoz napfényre. Egyes tárgyak a helybéli és szomszéd nemesi lakokban, a legtöbb azonban Gerenden látható — volt, gondolom, mert azóta az erdélyi muzeumba jutottak gróf Kemény gyüjteményei.

118. Ajton helységben, mely a Tordáról Kolozsvárra vezető s a Számos és Maros völgyét összekötő mellék út közepén áll, találtatott azon felirat, melyet Seivert 9. sz. a. közzé tett.

Ezen útnak folytatása a Számos folyó területére vezet, azért visszatérve a Maros mentébe:

119. Maros-Ujvár, a folyó balpartján, a Földvárnál leirt romai castrum irányában áll. Sóbányáiban a régi bányászat nyomai, valamint eszközei találtatnak; hasonlón régi, római tégláböl készült boltozat fedeztetett fel, s egy emlékkő, melynek csúcsos terén lant és szőlőgerezd, egykori feliratából azonban csak DECVR látható. Gyakran előjönnek edénytöredékek is, hamvvedrek, pénzek sat.

120. Maros-Bogáton állítólag az egyház római alapfalra építtetett.

121. Geoze határán Maros-Bogát és Földvár közt átvonuló római út nyomai mutatkoznak, hol szürke és veres szinű cserépedények és más eszközök is találtatnak.

123. Malomfalvánál is a római épületmaradványokat, tégla- és cseréptöredékeket, valamint a római út nyomait is észre lehet venni. Ez

124. Nyáradtőn keresztül a folyónak mindkét partján

125. Marosvásárhelyig vonúl, hol egyik útnak nyoma a Maros jobb partján a város átellenében, a másik pedig bal partján a szőlőhegy felé látható. Innét való a Seivertnél 150. sz. a. közlött felirat is. És Benkő azt gyanítja, hogy

itt valami dák vagy római város állott. E vidéken talált több antik tárgy a gróf Teleki-féle könyvtárban őriztetik. Ackner gyűjteménye is bír innét egy kis 3 1/4 újnyi nagyságú egyiptomi bálványszobrot bronzból, mely *Annubist* vagy *Jupiter Ammont* ábrázol. A durva műnél fogva ugyanis, nem lehet kiismerni, vajjon emberi teste kos- vagy ebfejet visel-e? Az utóbb említett római út nyomai

126. Jobbágyfalván,

127. Csíkfalván,

128. Sz.-Márton és

129. Busaházán keresztül egész

130. Mikeháza kolostorig észrevehetők. Itten, ezen római úton kivül, mely két évtized előtt még könnyen kiismerhető volt, egy vár romjait is látni a közelfekvő magaslaton; feldúlt s a földdel egyenlővé tett falromjai és földhányásai terjedelmes tért foglalnak el. Mikeházánál találtattak szinte egy mély sáncz ásásánál különféle más tárgyakon kivül, római rézpénzek, vas nyilhegyek, egy bronz fejsze, és 2 1/2 láb magas 2′ széles kő oltáralakban, melyet azonban a tudatlan munkások összetörtek, úgy hogy a romok összeállítása után csak nehézséggel lehetett olvasni a következőt:

IN H DD
ADRASTIAE
COLLEG
VTRICLARIORVM

Gróf Kemény József, kinek birtokában volt e kő, az utolsó szót VIRICLARIORVM-nak olvasta. Lásd Neigebaurt (Dacien 248).

Ezen mellékútról ismét a Marosmenti főutra visszatérve:

131. Póka helységhez, hol terjedelmes falromok s a Maros mentében vezető római út nyomai láthatók. Hasonlón

132. Szászregennél és különösen

133. Vajda Sz.-Ivánnál még jobban észrevehető.

134. Petelénél (Birk) a Maros balpartján ismét feltűnik. Seivertnél a toldalékban 5 feliratos kő jön elő innét.

135. Görgény-Sz.-Imre. A kies tájékon emelkedő hegyi vár-erősség János Zsigmond, Bethlen Gábor és Rákóczy György székhelyeül szolgált. Ezen római modorban ket-

tős körfallal épült sziklavárat Rabutin osztrák hadvezér 1708-ban ledöntette. Már előbb római erősség állott volna helyén, melynek alapfalaira épitették ezen várat az említett fejedelmek. Innét való a Seivertnél 85. sz. alatt közlött feliratos kő, melylyel Aurelius Sabinus páratlan nejének Priscillának emléket emelt.

136. Görgény-Hodok s az előbbi hely között néhol több lábnyi magasságban földhányásokat lehet észrevenni, melyek valamely jelentékenyebb hosszúdad táborra mutatnak, melybe hármas bemenet s még látható római út vezet.

137. Szászregennél az előbb említett római úton kivül, Ackner megjegyzése szerint Neigebaur ellenében, még más régiségek is találtatnak, úgymint római pénzek, fegyverek, urnák sat. A római út, mely itt is *Traján útnak* neveztetik, a felebb említett Sz.-István és lejebb említendő *Vécs* felé, a Szászregentől egy óránnyira fekvő sóforrások mellett egész *Dédig* vezet. (132.)

138. Vécs, középkori erődítésű várán kivül, még a római castrum világos nyomai is mutatkoznak, melynek 213 lépésnyi hosszú oldala végén egy toronynak alapfala, közepén pedig nagyobb épületnek nyoma vehető észre. A Neigebaur által 1847-ben megkisértett ásatások alkalmával mindenütt római tégla és födélcserép, számos vörös és szürkeszinü edénytöredék, nevezetesen sok lapos tál találtatott. A castrum melletti kertben még látható római út vezet, melynek felásatása által kitünt, hogy kövezve volt. Innét való egy csinos aranyozott bronz lámpa Neigebaur birtokában. Ezen római telepnek necropolisa is, temetőhelye feltaláltatott a határos erdőben. Ősfák gyöke alatt leltek itt nehány év előtt vagy 40 hamvvedert, de melyek azonnal darabokra törtek.

139. Magyaró, Vécstől 1 mértföldnyire, a Maros mellett, hol régi falak s nevezetesen a gyakori 8 alakú mozaiktéglák találtatnak.

140. Déda egy mértföldnyire ismét innét éjszakkeletnek a Maros jobb partján, hol a régi vár állítólag római alapfalakra volna épitve.

Az Olt folyó mentébeni római régiségek.

Ackner kétségtelennek véli, hogy a Peutinger-féle táblán

látható azon útvonal, mely a Traján hidon keresztül, *Egeta* és *Drubetis* (Kladova és Csernetz) közt, Kis-Oláhországon át vezet, Vöröstoronynál az Olt völgyébe ereszkedik. Ezen út az Oltnak Dunába szakadásától különösen Riminiknél sok helyütt észrevehető. Valamint a legrégibb térképeken is „*Via lapidea imperatoris Trajani*" és az oláhoknál „*Kalye Traianuluj*" név alatt jön elő. Hasonlóan a *Kineen* melletti ösvényt az Olt balpartján „*Porta Romanilor*", római kapunak nevezik.

141. Vöröstorony felé, a helység déli oldalán egyes bányaaknák vannak, melyekben római bányaeszközök, pénzek, lámpák találtattak. Itt hatolván keresztül Traján daciai hadjáratában, ezen útszoros számos castellumok, tornyok és sánczok által volt védve, melyek azonban romba dölve, ma már nem egykönnyen lehet ráismerni, mi itt a régi római és mi az új. Római eredetü volna az ország határán álló „*Traján kapu*" nevü rom; hasonló volt azon erős torony is, mely az Olt és Lauterbach összefolyásánál a mostani Vöröstoronytól egy órányira állott, de mely a viztöl alámosva már eltünt. Későbbi kornak tulajdonítja Ackner az itteni többi várromot, ugymint: a

142. Strassburgit (Arxavia)

143. Lauterburgit

144. Landeskronit és egyebeket; az utóbbi helyen római út nyomait is a vár alatt észre lehet venni.

145. Talmács helység közepén állott, de már is elpusztúlt torony szinte római eredetü volt volna. Ugyanott említ a szerző egy castrumot, melynek már csak egy oldala maradt fel, a többi hármat a Zód vadvize elmosta. Talmács és Vöröstorony közt, azon hegyen, melynek csúcsán a Landeskroni vár áll, ittott a római út nyoma feltünik, valamint Talmács mellett is Szeben felé, hol a lakosok gyakran földmívelés közt akadnak rá. Hasonlón *Szent-Erzsébetnél* (Hammersdorf), *Kiscsür* (Kleinscheuern), *Kisapold*, *Szerdahely* és *Rehó* (lásd ezeket fel.) felé, hol még legjobban látható. Néhol kövezete gátszerüleg emelkedik ki. Ezen mellékút az, melyet fenebb Váradgya mellett a Marosnál egyesülni láttunk a Sarmisegetuzai és Apulumi, valamint Vöröstoronytól az Olt völgyébe vezető úttal. Mindezen pontokon, a hol csak nyoma

mutatkozik, római telepek nyomát is észre lehet venni. Megjegyzi erre a szerző, hogy *Uckert* elmosolyodnék, ha látná, mily járatlan erdőkön és hegyeken át *Riesenburg* (Hengebrig), *Disznód* (Heltau), *Orlát*, *Szelistye* helyeken keresztül vitte ezen útat Fehérvárig. Holott a rómaiak ha völgy és hegy közt kellett választaniok, inkább az előbbinél maradtak.

146. **Bongárdban** (Baumgarten) egy óránylra Szebentől, edénytöredékek, hamvvedrek, fegyverek, pénzek találtatnak.

147. **Szebenben** az új német város alatt vannak már egészen eltemetve egy nagyobb római város romjai. Megemlítendő itt a Bruckenthal-féle muzeum s az evangelikusok gymnasiumának régiségtára és éremgyüjteménye.

148. **Sz.-Erzsébetben** (Hammersdorf) még fal- és fedéltéglák, valamint régi épületek, talán az előbb említett egykori római város nyári-lakainak alapjai találtatnak. A határos völgyekben is edény- s urna-töredékek jönnek elő; római és görög pénzek is, bronz fegyverek, házi eszközök, háziistenek, sőt házi-oltárok mészkőből s felirat nélkül találtattak. De ugyanitt számos márvány szobrokon és műtárgyakon kivül feliratos kövek is előjöttek, melyek közöl hatot Seivert is: 82., 105., 140., 161., 205. és 203. sz. alatt ismertet. Ackner mondja, hogy ezen felül még többet is ismer. Mindamellett nem határozható meg, mi volt neve ezen Szeben melletti római telepnek vagy gyarmatnak, mely majd *Ziridava*, majd *Cedonie*, majd *Praetorio*, vagy *Castra Trajana* sat. nevek alatt gyaníttatik. Itt létezik a helységben lelkészkedő szerzőnek, *Acknernek* becses régiséggyüjteménye is. Ezen helytől fogva a cserépedények, hamvvedertöredékek folytatólag még

149. **Kiscsürnél** (Kleinscheuern) és

150. **Roszcsürnél** (Reussdörfchen), többnyire a vizszakadásoknál és sánczokban mutatkoznak.

A mellékútról, mely a Maros-mente felé visz, az Olt völgyének főútvonalára visszatérve:

151. **Fenyőfalva** (Girschau) mellett nehány ezer lépésnyire Szakadat felé, az Olt jobb partján kellett a peutingeri tábla mérföld-száma szerint állani a *castra Trajana* helynek, ámbár sem a névnek, sem a castrumnak nem ma-

radt fen nyoma. Utóbbit, szerző véleménye szerint, a ragadozó folyam mosta el. Erre mutatnának a régi fegyverek és különösen antik cserépedények töredékei, melyek a vízszakadásokban találtatnak. De különösen erre utal az alig félórányira terjedő necropolis, mely a Harbach és Olt völgye közt levő hegyháton elterjed. Terebélyes tölgyek között 300 sírt számít még, és talán többet is számított, mert némelyek kincskeresők által felásva, behorpadtak. Ezen temetőhely mintegy 1800—2000 láb hosszú és 400 láb szélességű tért foglal el a hegység mentében sorban fekvő sírhalmaival. A halmok köralakuak, magasságokra és terjedelmökre különbözők. Míg némelyek jelentékenyek, addig mások lelapulva a földszinénél alighogy valamivel emelkedettebbek. Mindannyi ős tölgyekkel van körülvéve vagy beültetve. Ezen tumulusok közöl különböző időkben mintegy negyven felásatott, s alattok, egyarányban a földszínnel, melyre a földrakás fölhányatott, mindenütt tüzelés nyomai, faszén, hamu, meszesedett csontok, nagyobb kisebb hamvvedrek, edények közönségesen széttörve s a fák gyökerei által átnőlve találtattak. Némelyekben nagyobb urnák is voltak, hamuval betömve, s kisebb hamvvedrekkel, elégetett gyengébb csontokkal vegyítve. Más halmokban ismét csupán edénytöredékek, különféle alakzattal, lapos csészék, palaczkocskák, táczák, födők, s ritkábban vas nyilhegyek, réz és bronz római meg görög érmek (Antoninus Pius, Corcyra), ékszerek, karpereczek, gyűrűk sat. találtattak. A szerző említi még, hogy egy kiszántott kigyókő baltát is bír innét gyűjteményében, megjegyezve, hogy hasonló serpentinkő eszközök gyakran előjönnek római fegyverek mellett is, alakjok különféle. Majd fejszékhez és kalapácsokhoz hasonlítanak, kerek lyukkal átfúrva a nyel alkalmazására; majd véső és ék formájok van. Gyűjteményében nyolcz ilyen darab találtatik, s mindegyik más alakú. Ugyanazt mondhatom saját gyűjteményemről. Ackner ezeket ó-német (akarta talán mondani kelta) eredetűeknek tartja s megjegyzi, hogy a népnél mennyköveknek (Donnerkeile) neveztetnek.

152. Földvár és

153. Mártonhegy (Martinsberg) között római nyo-

mokra utalnak antik fegyvernemek, edénytöredékek s arany császár érmek leletei, honnét az itt észrevehető várromok is jelenleg *Aranyvárnak* (Goldberg) neveztetnek.

154. Sz.-Agata (Agnethlen) mellett, a római leletekben egyébkint szükölködő Harbach völgyben találtatott egy több mázsányi nehézségű, 5' magas oltáralakú sírkő, mely jelenleg a templom-eröddel (Kirchencastell) átellenben levő lakháznak szögletköűl szolgál, rajta a következő felirattöredék olvasható:

D. M.
LICINIA
AVIATER —
VIX — —
A — — M
MVS

155. Gezés az előbbi helytől éjszaknak két mértföldnyire. *Báró Splényi Mihály* gyüjteményében több érdekes tárgy közt látható Herculesnek 3 hüvelyk magas bronz szobra, bronz kulcs, terracottából lámpa három kanóczra, vörös edény szük nyakkal, üveg lacrimatorium, nagyobb és kisebb balták sat.

156. Kis-Sink (Kleinschenk), Földvártól felfelé másfél mérföldnyire fekvő helységben római fal- és fedél-téglák, edény- és hamvveder töredékek, bronz, ezüst söt aranyérmek is, valamint más eszközök találtatnak. Mintegy félórányi távolságban az Olt jobb partján felfelé római castrum nyomai látszanak, de melyet már a kapa és eke feldúlt; csak nehány a földszínén felül valamennyire kiálló szöglettorony daczol még a pusztítással. A tégla- és cseréptöredékek ittott felhalmozva láthatók a szántóföldeken. Az itt lakott lelkészek közül többen római érmek jelentékeny gyüjteményével bírtak. Ackner is bír az utóbb elholt lelkész gyüjteményéből több császári érmet s *M S* betükkel jelelt téglatöredéket.

157. Fogaras mezővárosban, valamint a hegyentúl fekvő

158. Sáros helységben római érmek és különféle fegyvernemek találtattak, úgymint fejszék, lándzsák, gerelycsúcsok, sarlók, véső-alakú fegyverek, nyilhegyek, egy sisak

és kard, mind bronzból zöld patinával bevonva, hasonlón más tárgyak is, mint ékszerek érczből, házieszközök, egy csonttöredék sat. Épületrom maradványok, melyekből az itteni római telepre gyanítani lehetne, eddig nem mutatkoztak.

159. Gáltő helységnél, Hévízzel átalellenben az Olt folyó mindkét partján világosan láthatók még a megerősített római táborhely romjai, valamint az épített hídfő, melynek hídja a *Pons vetus* egykor a két tábort összekötötte, most a hídfő azonban folyvást pusztúl jó téglái és használható anyaga végett. (Lásd erről Archiv des Vereins f. Siebenb. Landeskunde I. 3. füz.) Gáltő magoslatain is, jelenleg kertek által eltakart jelentékeny épületek állhattak, romjaikat még részint itt, részint pedig a gáltői egyházon és a helység lakain látni, a mint a nagy négyszögkövek, oroszlánalakok, feliratoskőtáblák sat. a falakba illesztettek. Lásd ezekről alább Héviznél is.

160. Hévíznél, a folyón túl, az Olt jobb partján Gáltővel átalellenben egy erősségnek embernyi magasságban emelkedő sánczait látni, hosszában mintegy 300, szélességben 233 lépésre. A folyó mellett levő részének közepefelé nagy tégla- és mészromhalom mutatkozik; mit Ackner a tábor kapuépülete helyének vél. Hasonlón a bemenetnél balra fekvő porlaszokat a praetorium romjainak tartja, mint az, az itteni római castrumokban rendesen előjön. Ezen tábor s a folyó közt, az említett kaputól jobbra, köralakú épület nyoma látszik; ellenben a folyónál 240 lábnyi hosszúságban állott falnak alapja mutatkozik. A táborban megkísértett ásatásoknál mindenütt erős kőből, bélyeg nélküli téglából és mészből épült falakra és fedélcserepekre jutottak. Egy csinos lámpa is férfialakkal és GMMTILS felirattal találtatott. Nagy érdemet szerzett magának itt a *Steinburg* család, atya és fiú; az által, hogy a jelesebb régiségeket gyüjteményeik által fentartották. Az itteni lelkészek és mások által is egyes és más a tudomány számára megmentetett.

Az itteni régiségek közöl négy vagy öt feliratos táblát is említ a szerző, de melyek nagyon sérültek. Az első votivtábla Donatus Praefectustól, Aesculápnak és Hygeának szentelve, mely a gáltői evangel. templom szentélyének falába felfordítva

illesztetett. A második votivtábla Marcus Aurelius Antoninusnak (határozatlan, vajjon az öregebbnek-e vagy ifjabbnak, Caracalának) szentelve, *Kőhalmon* (Reps) Steinburg kertjében őriztetik. Harmadikon ugyanott a sérülés miatt csak ONINFAN sor vehető ki. A negyedik, úgy látszik, a hídra vonatkozik PONTEM . . . F olvasható felirattal (talán Ponte vetere, Pons Vetus) és *Hévizen Teuffer* őrnagy udvarában található. Az ötödik szinte Hévizen egy nemesi lak udvarán áll, oltáralakú mészkő, de annyira meg van rongálva, hogy csupán AF.. CS betűk olvashatók alsó párkányzatán. Három ülő s első lábaikra támaszkodó, fekete basaltból vésett oroszlán szinte a *gáltői* egyház tornyának hátulsó oldalfalába van illesztve. Egy részlete a kőkapunak, 2½ lábnyi oszloptöredók, szinte Kőhalmon a Steinburg-féle kertben van felállítva, más antik tárgyakkal együtt. Általában a fen dicsért *Steinburg Móricz* nem csak hogy saját gyüjteményében sokat megőrzött az itteni római telepeken feltalált régi érmekből és más tárgyakból, de azonfelül még sok becseset ajándékozott a *szebeni b. Bruckenthalféle museumnak.*

A legnevezetesebb tárgyak közé számítható a majdnem 12 hüvelyknyi hosszú és kitünő müvészettel dolgozott, 9 font nehéz bronz kéz, mely a jelen század első tizedében ásatott ki ezen római telepen, és valamely colossalis szobornak töredéke, melynek nagyobb része valahol elásva vagy az Olt folyóban elsülyedve lappang. Nem kevésbbé érdekes egy vértnek 3½ hüvelknyi átmérőjü köldöke, úgy nevezett *omphalos*, mintegy 3 hüvelknyi emelkedéssel, körülvéve 2½ hüvelknyi széles szegélylyel, bronzból, ezüsttel lemezezve s aranyozott ábrákkal. Hasonlón tőle bír a museum egy vörös cserép lámpát CASSI (Júl. Opus) névvel, két bronz baltát, lándzsákat, nyilhegyeket, bronz áldozatkést, hasonló tálat, gyűrűt sat. Ackner gyüjteményébe jutottak innét a gáltői lelkész által 1. három hüvelyk nagyságú bronz szobor, előre lépő helyzetben, sisakkal, rövid hadköntösben, övezve, hátán könnyü podgyászt visel, bal karján három szögletü vértet, letört jobbjában, úgy látszik, lándzsát tartva. 2. Diana-fő félholddal homlokán, úgy látszik, hogy bronz edénydiszítméuy részlete lehetett. 3. Kis phallus. 4. Két áldozatkés, egyik bronzból,

másik vasból. 5. Kardtöredék érczből. 6. Eke vasból, felényivel kisebb a most használatban levőknél. Végre több császári érem és meg nem határozható tárgy.

161. Garád (Stein) helységben Kőhalom mellett gyakran találtattak már római fegyverek, úgymint számos balták, lándzsák, gerely- és nyílhegyek, kardtöredékek mind bronzból, hasonlón római érmek korinthi érczből és ezüstből. Ackner gyüjteménye több tárgyat bír innét.

162. Kőhalom (Reps) városkában szinte több hasonló tárgy jött napfényre. Nevezetesen nyugoti oldalán, azon basalt szikla alatt elterülő szántóföldeken, melynek csúcsán a várrom áll, számos római érem és más antik tárgy kerül elő még évenkint a mezei munka alkalmával. Innét való sajátlag azon harczos szobra Ackner gyüjteményében, mely Héviz alatt leiratott. Valamint itt van a Steinburg családnak az ott említett gyüjteménye.

163. Benne (Mehburg) Kőhalom mellett; itt is szórványosan előjönnek régiségek és különösen érem-leletek. Nevezetesen az ugynevezett *Vár* (Burg) alatt görög és római pénzek ásattak ki. A várromokból már keveset látni.

164. Sövénység (Schweischer) helységben, a két előbbi hely között, még római falnyomokra s edénytöredékekre is találni, mi római telepre mutat.

165. Bibarcza falván *Benkő* szerint (I. 548) római erősség létezett volna, s hamvvedrek is évenkint találtatnának.

166. Oltszem *Benkő* szerint itt is római castrum létezett. A falu mindkét végén levő hegyen csakugyan várromok látszanak; de azon olvashatatlan feliratos köveknek, melyeket *Dr. Scheint* (Land und Volk der Szekler) munkájában említ, Ackner és Neugebaur szerint jelenleg semmi nyoma. Gyakoriak ellenben a római réz és bronz császárérmek. A tudós *Benkő József* adatai e tekintetben annál nagyobb figyelmet érdemelnek, mert mint született székely és reform. lelkész a Bibarczafalvával és Oltszemmel határos Közép-Ajtán lakott, hol legjobb alkalma volt ezen vidék átvizsgálására.

167. Várhegynél a Feketeügy folyó mellett egy lapos homokhalomban hamuval és földdel tölt számos hamvveder találtatott, melyek bizonyos rendben voltak a homokos

földbe beállítva. De a parasztok által nagyobb részt összetörettek, és csak egy pár jutott közülök az itt birtokló *Gróf Nemes* család által *Szebenbe.*

168. Torjánál a vadon hegységben és medverengetegben igen régi ugyan, de nem római épületromok láthatók.

169. Büdös melletti *Bálványos-vára* romjai sem római eredetüek, mint erről még alább lesz szó.

170. Kézdi-Vásárhely. Nevezetesek az itt 1845-ben kiásott ércz-edények, melyek a bécsi Antiken-Kabinetbe jutottak. Ezen érdekes tárgy leirása hü rajzaival együtt megjelent a Magyar Akademia Értesítőjében (IV. 6. szám), valamint *Arnethtől* az 1848. Wiener Zeitung 86. számában.

171. Bereczknél régi sánczokban bélyeges romai téglák találtattak.

172. Bodza és

173 Tömös közt levő *Ósáncz* nevü ösvény, melyet jelenleg csak a lovasok használhatnak, szinte római sáncznak mondatik, de kérdés vajjon az-e vagy sem?

174. Ojtozi szorosnál fekvő *Rákóczyvár* romjait is *Dr. Scheint,* Ackner szerint hibásan véli római maradványnak, mert az itt szétszórva talált római érmek és fegyverek szerinte még nem elegendő ok erre. A romok építészete újabb korra mutatna.

175. Volkány (*Wolkendorf*) határán nem rég felfedezett terjedelmes fal szinte római substructiónak tartatik, de eddig még szakértő által meg nem vizsgáltatott.

176. Zernesten találtatott *Cellarius*, *Huszti* és *Seivert* szerint két feliratos sírkő. A helység felé ereszkedő hegyoldalon találtatott szinte 1847-ben *Dück György* haszonbérlő által, és a *brassói* evang. museum gyüjteményében őriztetik, egy rézből öntött, három lábú füles edény. Magassága 11″, átmérője 8″, nyilása 3″ széles, és 8¼ font nehéz, patinával egészen be van vonva.

Erdélynek szélére érve, a Havasokon sehol sincs többé nyoma a római útnak. Az Olt völgyéből *Gáltőtől* csak *Homoródon* (Hamruden), *Kaczón* (Katzendorf), *Daróczon* (Draas), *Jánosfalván*, *Sz.-Péteren* és *Sz.-Pálon* keresztül mehetett volna

az út, mely *Kénos* és *Patakfalvánál* a két völgyet összeköthette. De ennek nyomai eddig tudomásra nem jutottak.

A Számos menti római régiségek:

177. **Felek**, hogy erre hasonló római mellékút vezetett a Maros völgyéből a Számoshoz, mint az Olttól a Maroshoz, tanúsítaná a kolozsvár-feleki úton talált rézlap, melynek 9 hüvelyknyi töredékén ezüst betükből még a következő olvasható:

... VS . AEL ...
... RORMIS ...
... RATIOC ...
... D. D. D.

Lásd *Hormayr* Archiv f. Geschichte 1825. folyam.

178. **Kolozsvár** valószinűleg római substructiók és romok felett épülve, gazdag a római régiségekben. Egykori római nevét azonban eddig nem sikerült meghatározni. *Seivert* már hét votiv- és síriratot közlött innét. *Neigebaur* ezeket még tizenhárommal bővíté, egyrészt *gróf Kemény József* kézirati gyűjteményéből. Nevezetesek ezek közűl a Jupiter Tavianus, a Napoca colonia, az Augustalis Augur feliratúak. Legbecsesebbek voltak azonban azon réz, Tabulae honestae missionis lapok, melyek egyike az *enyedi collegiumbau* őriztetett, de az utóbbi zavarok alkalmával elveszett. Feliratát Neigebaur őrzötte meg s legelőször *Dr. Henzen* a római archaeologiai intézet titkára adta ki az 1848-diki Bulletino IX. számában.

A vásártéren, balra a főegyház bemenetétől, alapásás alkalmával egy nagy sisakos fő, egy márvány fej, melyen mesterséges hajfonadékok voltak láthatók, több dombormű-alakzatokkal, egy sarkophag, több nagy oszlop, férfi és nő szobor bronzból találtatott. Az oláh templom mellett bizonyos magányzó által, ki ott öt láb mély alapot ásatott, egy márványtáblán kivűl, melyre számos régi név volt feljegyezve, hat láb magas faragott férfi szobor találtatott, más három láb magas, széken ülő, szakálos idomtalan szoboralakkal, mind a kettő homokkőből volt. Több plasticai és dombormű az egykori Jesuita kolostorban és guberniumi épületben őriztetett.

Egyes tárgyak az unitarius collegium könyvtárában láthatók, a legtöbb a magas nemességnél.

179. **Szászerkeden** Báró Jósikánál őriztetik és

180. **Sebesváraljánál** a Körös balpartján lévő régi romok közt találtatott 1808-ban azon feliratos sírkő, melyet Neigebaur gr. Kemény József kézirataiból kiadott. Itt találtatott szinte számos bélyeges tégla.

181. **Nádoson**,

182. **Sárdon** és

183. **Köblösön** át

184. **Zsombor** felé egy régi római út nyoma felől értesül Ackner, mely a katonai hatóság tudósítása szerint, ölnyi szélességben nagy négyszögű kövekkel van kirakva, de a lapályon több lábnyira a föld alatt rejtezik. Egyúttal

185. **Középlak** és

186. **Zutor** közt levő terjedt alapfalakról is tudósíttatott, mint régi város helyéről, de Ackner ezt kétli mindaddig, míg biztosabb vizsgálatok nem történnek.

187. **Válaszútnál**, Bors folyónak a kis Számossali egyesülésénél, 1854 körül kiásott tárgyak a főhatóságoknak küldettek meg. Ezek közt figyelmet érdemel egy érczttükör, csinos nyellel, szépen dolgozott bronz karperecz, s közönséges formájú balták.

188. **Aranykút**, Kosok folyó mellett. *Timon* (Imago Hungariae Antiquae 140 lap) tudósítása szerint itt egy kő találtatott volna: COL. TRAIANA VI felirattal. Most is találtatnak római téglák és cserepek. *Gróf Karacsay Klotild* innét bír egy antik gyűrűt.

189. **Kolozs** sóbányái régi sóaknák nyomait mutatják.

190. **Szék**. Hasonlón római bányászat nyomai mutatkoznak az itteni régi sóaknákban.

191. **Számos-Ujvár**. 1542-ben építtetett itt Martinuzzi egy várdát (honnét neve Ujvár, nova Arx, nova Castra, melynek, valamint a városnak építésére, as anyag azon római castrum maradványaiból vétetett, mely mintegy negyedmértföldnyi távolságra a szőlőhegyek mellett látható; hol az alapfalakat még 200 lépésnyire hosszában és 180 lépésnyire szélességben látni. Hosszában a malomárok mellett, és szélté-

ben a Marosnak vonuló más két része azonban kevésbbé vehető ki, s úgy látszik, hogy a térnek akadályai végett hosszúkás alakot képezett. Előtte látni még az elpusztúlt házak nyomait. *Benkő, Timon, Felmer* (Hist. Trans. 49) és *Bartalis* (Ort. et Progr. 75) szerint, itt találtatott a következő két felirat is:

DOMINO ORBIS
T. N. PER BARBAROS GENTES ARMIS
RESISTENTES VIIS PATEFACTIS IV. C. P.

És

IMP. CAESAR
D. NERV.
INVICTO AVGVSTO
FELICI
SABINA. V. I.
NVMINI. EVS

Az előbb idézett régiségbúvárok ide helyezik a Traján által alapított Colonia Napoca nevű gyarmatot. De ez ellen szólnak a peutingeri úttérkép és Ptolomaeus térképének fokai, melyek más itteni római telepek meghatározásánál találkoznak. *Neigebaur* által ezenfelül itt említett régiségek: 1. három láb magas kőszobor, redős ruházatú nőalakot ábrázolva, két kis oszlop közé falazva egy magánházon látható. 2. Női fő, gazdagon diszített fülkében, két láb magas, szinte falba illesztve. 3. Kőlaptöredék, veder (vase) alakkal, melyből két ág nől ki, két kiemelkedő kigyóval, szinte magánházba illesztve. A malomárok szabályozásánál nagy hamvveder ásatott ki, emberi csontmaradványokkal. A fenemlített castrum épületromjai közt is gyakoriak a római fedélcserepek. Számosújvár építésére felhasználtattak volna még az Ilosva felé fekvő:

192. Bálványos-Váralja nevű hegyi várnak romjai, hol Neigebaur által 1847-ben megkisértett ásatások (lásd Dacien 232) alkalmával római nyomokra nem találtak ugyan. De alább mondja Ackner, hogy gróf Bethlen Ferencz bethleni gyűjteményében levő különféle réz edények itt találtattak volna.

193. Deés, hogy e helyt, valamint tovább a Számos völgyében mindeddig a szerző tudomására római régiségek

nem találtattak, azt ha nem is a gondatlanságnak, mindenesetre tüzetes archaeologiai vizsgálatok hiányának hajlandó, úgymond, tulajdonítani.

194. Alsó-Ilosvafelé nyomozza Ackner a Számos mentében mutatkozó római útat,

195. Ilosva vára és

196. Keresztúr falu között embernyi magasságu épületromokkal és tégladarabokkal fedett sáncz látható, mely 200 lépésnyi négyszög tért foglal el; négy szögletén nagyobb épületek nyomait lehet észrevenni. Hasonló nyomokat látni a város közepén, hol a kapu állott. Innét jobbra, a sáncz déli oldala közepén nagyobb épületek alapjai mutatkoznak. *Neigebaur* 1847-ben megkisértett ásatásai alkalmával számos cserép- és téglatöredék találtatott. Mintegy két lábnyi mélységben a munkások erős talajra jutottak, mely Erdélyben eddig páratlan nagyságú téglákkal és lábnyi vastagságú, kis tégladarabokkal vegyített kemény falragaszszal volt kirakva.

Alig száz lépésnyire ezen erősségtől az Ilosva folyam bal partján ismét valamely régi telep nyomait jelelik a téglák és cserepek, oly egyenes vonalban, hogy még a házak egykori fekvése is kiismerhető. A völgyben is ily épületromokra akadni mindenfelé, sőt hamvvedrek is találtatnak.

Ama sánczolt táborban találtatott legnagyobb része azon itteni feliratos köveknek, melyeket Neigebaur idézett munkájában először tett közzé, és melyek nagyobbára az *Ala Frontoniana* nevet viselik. Ackner ezen feliratok közől a két legteljesebbet közli Neigebaur kiadása szerint (4. 11.), melyek egyike *Horváthné* asszonyság kertjében *Ilosván*, a másik gróf Bethlennél *Bethlenben* őriztetik. A feliratokon kivül találtattak még: több kő-dombormű, egy sarkophag, urnák, különféle edénytöredékek, a vízvezeték három hüvelyknyi átmérőjü cserépcsövei, több mint ötven bronz fejsze, egy érczttükör töredékei, a zománczhoz hasonló rakművel (talán niellóval?) diszített csat (fibula), szines és csinos alakú üvegtöredékek, arany s ezüst érmek, hüvelynyi kis vas szekrényke, két hüvelyk hosszú és fél széles kétszersült alakú mosaiktéglák sat. Az említett tárgyak egyéb régiségekkel együtt erre szánt külön helyen gondosan őriztetnek fenebb dicsért *Horváthné*

asszonyságnál és *Horváth* urnál Ilosván, részint pedig Bethlenben *grof Bethlen Ferencznél* és *Torma József* urnál Keresztúron.

197. Szeszármánál Belső-Szolnok megyében a Nagyszámos jobb partján, s a Sajó kifolyása felett szinte egy hatvan lépésnyi hosszú és ötven lépésnyi széles négyszögű sánczolat látható vizárkokkal körülvéve, honnét *Gróf Bethlen Ferencz* gyüjteménye egy bronz nyilhegyet bír. De *Neigebaur* ásatása által kitünt volna, hogy mind a falazat, mind pedig az ott talált tégla- s edénytöredékek középkoriak és nem rómaiak.

198. Kócs mellett Szeszármával átalellenben a Nagymaros balpartján római út nyomai látszanak Bethlen felé (l. ezt alább), mely

199. Rognának vezet. Az itteni arany-, ezüst-, réz- s ólombányákban a régi bányászat nyomai látszanak. Ámbár itt a XIII-ik században szinte német bányászok dolgoztak. Neigebaur szerint azonban a régibb bányászok azt állitják, hogy ezen aknák hasonlók a Magyarországban Selmeczen levő római aknákhoz, hol szinte római feliratos kövek találtattak volna. A bánya egyik régi felügyelője különösen azon rovátkokra figyelmeztetett, melyek a római bányászoknál a bányamunkák különféle időszakait jelelik. Innét került egy arany gyürü Gr. Bethlen Ferencz birtokába.

200. Somkerek és

201. Sajó-Udvarhely irányában ismét találhatni *Bethlen* felől *Beszntercze* (l. ezt alább) vagy *Vécs* felé vezető, sokhelyütt még meglehetősen fenmaradt római útat.

202. Várhely (Burghallen) mellett és

203. Nagysajó (Gross-Schogen) közelében római jellegü téglák, rozsdás vaseszközök és római út nyomai találtattak. Mely utóbbi a *Nagy-Maros* völgyéből a *Sajó* balpartján ide vezető útnak látszik megfelelni.

204. Beszterczéről Seivert 196. sz. a. közöl egy ott felfedezett feliratot. Más eddig misem került volna elő. Ujabban azonban az itteni evang. lelkész *Müller* küldött a bécsi középponti bizottmánynak a külvárosi kertek egyikében gyümölcsfa-ültetés alkalmával kiásott régi edényeket, melyek jelenleg a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetnek, s annak

igazgatója szerint hasonló rajzokkal diszítvék, minők a nyugoti tengertől egész déli Europa széleig mindenütt találhatók, s azon édényeken láthatók, melyek rendesen a keltáknak tulajdoníttatnak. A beszterczei evang. gymnasium is kis régiséggyüjteménynyel bir, melyben

205. Asszú-Beszterczén és

206. Rusma mellett gyakran található római ezüst és bronz érmek is őriztetnek. Az utóbbi helyen egy antik arany gyürü is találtatott.

207. Eida *) mellett a Sajónál hat hüvelknyi nagyságú, férfialakot előállító két bronz szobrocska találtatott.

208. Vermes mellett a Sajó mellékágánál antik bikafőre, legioi sasra, egy sisak fele részére és széles kardra akadtak. Mindezen tárgyak úgynevezett aranybronzból vagy korinthusi érczből készültek. Jelenleg Bethlen Ferencz és Pál grófok gyüjteményében őriztetnek.

209. Szász-Czegő (Zagendorf) mellett márvány síremlék és több dombormü jött napfényre, melyek most *gróf Vass Ádám* kertjében felállítva vannak.

210. Kerlés. Ezen vidék régiségeit szinte gróf Bethlen gyüjteményeiben látni.

211. Árokalján (Kallersdorf) 1793-ban találtattak az erdőben eső által kimosva, a legnagyobb ritkaságok közé számítható azon bronz kerekek, melyek Arneth által (Archaeologische Analekten 1851.) leirva rajzban is kiadattak.

212. Bethlen. Az erre vezető római útról már felebb *Kocs* alatt volt szó. Régibb erdélyi régiségbuvárok által a *római Parolissum Coloniának* tartatik. *Gróf Bethlen Ferencz* itteni, nagyobbára a Sajó völgyében gyüjtött régiségeiről szinte már említés történt. Ezek között egy kétes feliratú: *ego sum flagellum Jovis contra perversos Christianos* türkis gyürün s állitólagos daciai lobogógombon kivül számos fegyver, kard, fejsze, bronz zabolák, több nagyobb és kisebb bronz szobor, különféle rézedény (l. ezeket Bálványos-Váralja alatt)

*) Sem Eida sem az előbbi Rusma, valamint már előbb is előjött egy-két helynevet nem találom az újabb s régibb Erdélyi névtárakban, mint például Gámán erdélyi helység-névtárában s az Elenchus civitates, oppida et pagos Transylvaniae exhibens jegyzékben.

s 809 darab mindennemü római érem találtatik. Ezen helyen és

213. Kudu vagy **Koldu** között a Szamos jobb partján 300 lépésnyi hosszú sánczolat áll, hol két ezüst evőkanál ásatott ki és *Neigebaur* is 1848-ban tett vizsgálatai alkalmával falazat nyomaira talált. De nem messze innét állott már a fenebb leirt *Keresztúr* és *Ilosva* közt elterjedő római castrum is.

214. Árpástó a Nagyszamos balpartján, hol ezüst pecsétgyürü beleillesztett czifrázatokkal és görög betükkel magányosan találtatott.

215. Deésnél a Nagy- és Kis-Szamos összefolyásánál Ackner szerint eddig semmi római nyom sem mutatkozott.

216. Tiho falunál Almás folyónak a Szamossali egyesülésétől mintegy félórányira még egy római castrum nyoma mutatkozik. A falu melletti magaslaton nagy terjedelmű négyszögü sánczot látni összedült falazatból. Benne gyakran találnak római pénzeket, téglákat, oszloptöredékeket, faragott köveket. Egy téglán (IR) X monogramm volt. Neigebaur Daciájában innét egy feliratot is közöl.

217. Drág. A helységtől órányi távolságra eső erdőben a patak által egy márvány szobor mosatott ki, mely természetes emberi nagyságban Jupitert atributumaival ábrázolja. Ezen szobor Paget John Erdélyben letelepedett ismeretes angol iró birtokában van.

218. Szilágy-Somlyón találtatott 1797-ben azon 203 darab aranyat nyomó aranylánez, rajta függő szölőmüves eszközökkel, mely jelenleg a bécsi Antiken-Kabinetben őriztetik.

219. Magyar-Valkón háromféle aranyékszer találtatott, melyek szinte a bécsi Antiken-Kabinetbe jutottak.

Várak.

„Erdély német várai“ czím alatt megjegyzi eleve a szerző, hogy míg a római telepek rendesen völgyekben vagy mérsékelt magaslatokon állottak, addig a német várak, a hol csak lehetett, magas hegyek csúcsain emelkedtek, különösen

Moldva- és Oláhország felé a Szászföldön. Ezen szász várak számát, ha úgymond a szerző, a gyakran tornyokkal, bástyákkal és vizárkokkal megerősített templom-várdákat is ide számítjuk, 300-on felül lehet tenni, melyek közül sok épen fentartva áll, sok romban hever, s nem egynek a benőtt hegycsúcson már csak neve jeleli helyét.

Ackner úgy vélekedik, hogy a szász várak építése mindjárt a szászok bejövetelével kezdődött, hogy ezen dubiae possessionis solum-ot megvédhessék. Ezek rögtöni keletkezésétől vette volna szerinte az ország is német Siebenbürgen nevét. Mondja, hogy a szász várak a polgárság és nem a nemesség által lévén épitve, polgári jellemmel birnak. Bizonyosabban állitható ez véleménye szerint is a városi polgári-erődökről és a falusi parasztvárdákról (Bürgerburgen, Bauerncasteln), melyeket a sajátlagi várak után keletkezetteknek mond. Ezek: a városok körül képezett bástya-erődítvények, várdaszerű kastélyok, valamint a falukban a templomok körül épitett védművek, falak, bástyák, tornyok, rejtekek; minők maig nagy számban s részint épen is fentartva léteznek. Belül többnyire kis lakásokra, boltozott kamarákra és pinczékre vannak beosztva, valamint a gyengék, betegek, öregek, gyermekek és női családtagok felvételére szánva. Ezen várkastélyok egymást felváltó tizedek szoros őrizete alatt állottak, valaminthogy még maig is várnagyokkal s őrökkel birnak, különösen ott, hol most is használatban vannak a vagyon- és tűzbiztosság végett, s bennök ünneplő ruhák, becsesebb tárgyak, eleség, gabona, füstölt hús, szárított gyümölcs sat. zár alatt szekrényekben őriztetnek. Rögtöni megrohanások esetére rendesen élelmi és védelmi szerekkel is el voltak látva, valamint kutakkal, víztartókkal, kézi- és lómalmokkal.

A legtöbb szász templom Ackner szerint a XIV-ik század végétől a XV-dik századon át mintegy a XVI-dik század első feléig épült. Dicséri erre a szerző a szászok egyházépitészetét, mely e nemzetnek izléséről és műértelméről tanúskodnék szépitészeti arányai által, plastikai s egyéb nagyszerű műveivel, kitűnő falfestészetével, kapuzatai és karszékei faragványaival. Mit ugyan a tárgyértő aligha fog aláirhatni, különösen ily általánosságban, azon példák után, melyekben

eddig Erdély Szászföldének ha nem is valamennyi, de épen legkitünőbb építészeti emlékeit ismerjük, s melyek egy-kettőt, még pedig azon nevezetesebbeket kivéve, melyek létöket épen nem köszönhetik kizárólagosan szász befolyásnak, a legközönségesebb középkori müigényeknek sem képesek megfelelni; söt ellenkezöleg a müérzet hiányáról tanúskodnak.

A szerző kivánatosnak tartja, hogy ezen várdaszerü egyházak illö történeti vizsgálatban részesüljenek. Mit részünkről is óhajtunk, hogy minél több hasonló szorgalmas monographiák keletkezzenek, mint Müllertől: Schässburger Bergkirche sat. sat.

A szászvárak szerinte Szászvárossal kezdődnek, mert a távolabb nyugatra fekvőket, mint Dévát sat., nem számítja ezek közé, söt részben római kor előttieknek tartja; de melyek idő folytán sok változtatáson mentek át. Míg ellenben a krivadiai köralakú tornyot, s más hátszegi völgyi várakat a rómaiaknak tulajdonítja.

220. Szászváros, az itteni egykori körfallal, tornyokkal és sánczczal erősített templomvárdán kivül, a szőlőhegyek felett éjszakra emelkedő hegycsúcson is vár állott, mint maig fenmaradt magyar Várhely neve is tanusítja. (Lásd erre: Denkwürdigkeiten v. d. alten Város u. d. neuen Broos. Verein f. Sieb. Landeskunde 1852.) — (szám 51 *)

221. Sebeshely mellett a hegység alatt egy várnak romjai s még épen fenmaradt kapuzata látható.

222. Kukuis nevü hegymagaslaton az előbb említett várral átellenben köralakú vártorony romjai állanak.

223. Szász-pián (az okiratokban Villa Vulcani) templomvárdája körfalainak és tornyainak nyoma látható. Ezen helység közt és

224. Csóra alatt a délnyugotnak fekvő hegyoldalon szinte egy várat jelelnek, de a szerzőnek nincs biztos tudomása a felől, vajjon nyomai és romjai láthatók-e még, vagy csupán állhelyének neve tartatott fen. Gyanítja csupán, hogy 1438-ban, midőn Szászsebes és környezete a törökök

---

*) Ezen zárjel alatti szám a repertorium azon számát jeleli, mely alatt ezen hely régiségei már előbb előjöttek.

és a tatárok által elpusztíttatott, ezen vár is lerontatott a szász-piani előbb említett templomvárdával együtt. (66.)

225. Szász-Csór (Kleinsachsen) mellett a Sebes folyó felett álló magas sziklacsúcson bástyafalak és toronyromok, valamint más szétdőlt falazat látható.

226. Rehó mellett Szászsebes és Szerdahely között félre az országúttól s a hegység felé, régi térképeken várrom jele áll, de a várnak jelenleg semmi nyoma. (69.)

227. Kellnek-nél erős várszerű templomvárda van. Azonkivül itt a hegység szélén volna egy régi várnak nyoma.

228. Szász-Orbó mellett hasonlón egy vár volt.

229. Nagy-Apold; a helység közepén állott kettős fallal kerített s több toronynyal erősitett vár eldöntetett, csak az út mellett maradt egy magánálló erős bástyafal emlékül.(71.)

230. Szelistyei vár romjai, ha csak ezen hely mellett is nem lett volna valahol a hegységben vár, inkább

231. Tilicska mellett keresendők, hol egy sziklán várromok állnak.

232. Orlát helységben is a szászgyarmatnak várerőssége létezett volna, a falu melletti Meszes hegységen. Ezen vidéken volna keresendő az 1337-ben még fenállott Vinsberg, Mons Cibinii nevü szász helység.

233. Paplaka és

Resinár közt a magas hegységen levő vár nyomait nagyobbára csak sánczok és gödrök jelelik, hol a lakások állottak. A sánczok palakőbe vágva egy oldalon meglehetős magasak. A nyugoti magaslaton, negyven láb magasságban emelkedő köralakú helyen, úgy látszik, hatalmas köralakú torony állott. Ezen részről az erősség háromszoros sánczczal volt körülvéve. Az egész vár körülete 1200 lépést tesz, szélessége 70—80 lépés. Belül mélyedések és gödrök párhuzamos két sora látható. A felső sor huszonhatot, az alsó huszat számlál. Az egész hegység palakőből lévén, a puha kőbe könnyen lehetett lakásokat vájni, melyek szükség esetén véd- és munkahelyül szolgálhattak. Ezeknek nyomára mutatnak a gödrök és mélyedések. E várrom kimerítő leírását Ackner a

Kronstädter Zeitung 1850. folyama Satellit melléklapja 12—14 számaiban közlötte.

234. Kis-Disznód (Michelsberg Szeben mellett). A magas hegycsúcson álló várnak még nagy része meglehetősen épen maradt fen. Igy a körfalak, a kapuk, az ajtók; a vár belsejében az egyház csinosan mészkőből vésett gót portalejával. A többi lakszobákból csak az maradt épen, melyben az öreg várnagy nagy juhászkutyájával lakik. A többi már anynyira romban hever, fűvel és mohhal benőtt, hogy az alapfelosztást sem lehet többé felismerni. A vízmedencze is kőhulladékkal van tele. Az utóbbi háború előtt a várőr még sokféle régi fegyvert mutogatott: lándzsákat, nyilíveket, nyilakat, vasfejszéket, kardokat, zászlókat sat. De már csak egy tatár pajzs látható. A többit állítólag a magyar sereg vitte volna el magával.

235. Disznód (Heltau) mellett is még több vár nyomozható. Igy a *Götzenburg* nevü hegyen, melynek csúcsán Marienburg geographiája szerint még Tröster idejében romok voltak. Innét nem messze ezen hegyágazat egyik csúcsán, mely Höngeburgnak (Hünenburg) neveztetik, öregebb disznódi lakosok állitása szerint egyes helyeken falak állottak, s vízvezetékcsatorna töredékeiről is hallottak volna, mely ezen a helyen találtatott. Most mindennek semmi nyoma, de a körfalak helyezete a földmagaslatok által, melyek födik, kivehető. Közepett mélyedések láthatók, mint rendesen a várromok között. Egy harmadik várhely volna itt Disznód és Vestény között kinyúló Höngbrich (Hermány?) nevü hegycsúcson. De erről csupán egy néprege szól, mely három óriástestvérről regélve, a két előbb nevezett Hünenburgot (Óriásvárat) hitregés összefüggésbe hozza a Talmács melletti Landeskroni várral. Lásd Siebenbürger Bote 1844. melléklapja Transsylvania 70. szám.

336. Landeskron az előbb említett *Talmács* melletti hegycsúcson álló várrom (144.), u. ott

337. Wartburg hegycsúcson, a Szebenfolyónak az Oltba szakadásánál földhányások és sánczok láthatók.

338. Csetatye, Rakovicz mellett a hegycsúcsot 300 lépésnyi kiterjedésben körsánczok futják körül, azon lejebb,

mintegy 15 lábnyira ismét 700 lépésnyi terjedelmű, más körsáncz nyomai mutatkoznak. Épületnek, tégla- és vakolatnak semmi nyoma. Egyes nyomok csak arra látszanak mutatni, mintha a hegy sziklájából mészragasznélkül összeállított falak léteztek volna. Számos ásatások nyomai látszanak a csúcs közepe felé, melyek nagyobb részt kincsásóktól erednek; miután a monda szerint e helyt is aranykincs volna elrejtve. Ackner szerint ezen vár az egyetlen, mely az Olt balpartján a vöröstoronyi szoros őrizeteül szolgált.

Tovább keletnek az egyes szász helységek templomvárdái képeztek védvonalat. Kelet felől a Pecsenegek és más rabló népségek ellen szolgáltak: a

339. Kőhalomi (Reps) (162.),

340. Szászszombori (Sommerburg),

341. Gáltői (159.),

342. Homoródi

343. Daróczi (Draas) erődszerű várdák. Ezek után

344. Burgberg (Borberek? Vérpad? Hűhalom?),

345. Kürpödi (Kirchberg),

346. Mechburgi (Benne) és

347. Szászkézdi (Kaisd) várak állottak a hátsó vonalban vagy másod sorban, de melyekről szerzőnk semmi bizonyosat nem mond.

A *Mikói* erdőségben is, mint a szerző értesült, még öt várrom volna.

348. Bálványos. Büdös melletti hegynek egyik magas meredek sziklacsúcsán emelkednek ezen vár romjai, mintegy 200 lépésnyi körületben, ölnyi szélességű falakkal. Építészete hasonló volna a többi szász várakéhoz. Éjszak felé mutatkozik a bemenet, mely most bedőlt. Hosszú és széles folyosó vezet részint még a fenálló falak között délnek a második kapun át, melynek maradványai még látszanak, a vár belsejébe. Itt több épület állott, mint a porlaszok és kőhalmok mutatják. A bedőlt kút nyoma is kivehető. A vártér legmagosabb helyén emelkedik a még majdnem teljes épségben fenmaradt négyszögű, 38 láb széles és 50 láb magas vártorony. Falai sokkal szélesebbek mint más építményeké. Felfelé most nyilt ugyan, de hogy boltozva volt és körfalakkal

lakásokra beosztva, mutatják a nagy kő- és porlasz-halmok belsejében. Lövések nyoma azonban a falakon nem látható; jele hogy nem a későbbi időből való. Vajjon azon nyilás, melyen most belé jutni lehet, eredetileg is ajtaja volt-e? vagy hogy bemenete a föld alatt volt? (valószinűbb hogy az első emeletben; mint rendesen a vártornyoknál.) (192.).

Nagyobb a száma a kúnok és pecsenegek ellen a *bodzai*, *temesi*, *törcsvári* keleti útszorosok védelmére épített erősségeknek és váraknak, melyek a *brassói* kerületet körülvették;

349. Brassónak magának még három ily erőde ismeretes. Egyiknek, a város felett álló *Kapellenberg* sziklacsúcsán látszanak még romjai. A szerző szerint az a XV-dik század közepeig a szász védvárak egyik legbüszkébb emléke volt. A másik *Gesprengbergen* állott s erős rondellát képző sánczokkal, valamint éjszaknak félkörü bástyafallal volt védve, mint még a nyomok mutatják.

Végre *Schlossberg* vagy *Sz.-Mártonhegy* (Martinsberg) csúcsán a régi várból 1553-ban alakult négyszögü erősség, négy bástyával, lakásokkal, kaszárnyákkal és kazamatákkal, 43 öl mélységü kúttal és sánczokkal.

350. Rozsnyó (Rosenau) felett magas mész-sziklán emelkedik a negyedik, egykor bevehetlen várnak erős tornya, a sziklába vésett 80 öl mélységü kúttal.

351. Eulenburg, közel szinte Rozsnyóhoz, egy négyszögü erődnek romjaiból áll, mely 1245-ben a tatárok által leromboltatott.

352. Dietrichstein a törcsvári útszorosnál s ennek védelmére, a hatodik vár volt Brassó környékén. Biztos adatok szerint 1212-ben a német kereszteslovag: Theodoricus által fából épitve, később 1311-ben a brassói szászok által a sziklacsúcson azon kor modorában erősen épült. Jelenleg még a várnagy és őrök lakják.

353. Feketehalom (Zeiden) mellett *Schwarzburg*, melynek a feketehalmi sziklahegységen romjai feketellenek, nagy terjedelmü lehetett. Timon szerint (Epitome rer. Hungaricarum) IV-dik Bélának, mint erdélyi vezérnek, lakásul szolgált volna az ideig, míg atyjával viszályban volt.

354. Heldenburg, valószinüleg igy nevezve a két

óranyira fekvő Helsdorf, (magyarul Höltevény?) helységtől, melyhez tartozott, s melynek lakói ide menekedve hősileg védték. A magas sziklacsúcson látni még tornyai és falai romjait. (Lásd Sibenbürgische Quartalschrift VII. 230).

355. Marienburg (Földvár mellett); most a hegyormon látni egy falakkal körülvett kisvárdát. Nagyobb volt a német lovagok által épített itteni vár, melynek a hegység éjszaki részén falmaradványait s egy kapuját Porta Latina felirattal látni. (L. Marienburg Geogr. 352.)

356. Kreuzburg (Crucburg) Nyén mellett, mely a Székelyföldön a XIII-dik század elején a németlovagok által a kúnok ellen épült. Maig a szomszéd terklaui szászok által Nyén-Kreuzburgnak neveztetik. (Lásd Siebenbürg. Quartalschrift. VII. 236.)

* * *

A következő értekezés *Arneth*től az Enns mellett Ausztriában 1851-ben feltalált római hypocaustumot és Barbia Gens feliratát tárgyalja:

Über das im Jahre 1851. entdeckte Hypocaustum und die Innschrift der Gens Barbia zu Enns von Joseph Arneth.

A tárgy, mint hazánkon kivül álló, csak annyiban jöhet itt tekintetbe, a mennyire a szerző leirva ezen újonan feltalált római hypocaustumot, mellette vonatkozik a hazánkban:

357. Budán a múlt században felfedezett ily, kétségtelenül egyik nem csak legnevezetesebb, de legépebben is fenmaradt s leghelyesebben leirt hypocaustumra. Ennek Schönvisnertől adott ismeretes jeles leirása mellett: De ruderibus laconici caldariique Romani etc. Budae, 1778, — Arneth különösen tudakozódott még mostani állapotáról is; minek következtében közöl egy hozzá intézett levelet, melyből örömmel értjük ezen nevezetességünknek mostanig lehetőleg ép megőrzését. E szerint bemenetét elzárt kis ház védi, úgy hogy kivéve a nedvességet, mely a művet borító földön át s jelenleg a bemenetnek kevéssé megrongált födelén keresztül is kezd behatni, a romlástól biztosítva volna. Schönvisner ideje óta ennélfogva lényeges változás sem igen érhette. A

felirat áll. A lámpák szinte szürke homokos agyagból vannak égetve s aljokon rendkivül vékonyak.

A felásott sírhalmokban rendszeresen épített sírkamrák találtattak. Egy ilyen 9 láb hosszú, 8 láb széles és 3 láb magas volt. Felül jelentékeny nagyságú téglákkal (tetradora) volt födve, melyek fokozatosan, egyik a másik fölé kiállólag rakattak; de a boltozatnak sajátlag semmi nyoma sem mutatkozott. Az oldalfalak az említett terméskővel voltak kirakva, csak kevés mészragasz látszott köztök, miért is gyengék levén, nagyobbára összedőltek. Ezen kis kamrába, melybe könnyen lehetett bele mászni, éjszak felől szük bemenet vezetett, két alacsony, $2^1/_2$ lábnyira egymástól elálló fal között, melyek mészragasz nélkül voltak rakva. A sírkamra belsejébeni üvegesedett folyékonyság, beolvadt kövecscsel, erős tüz általi elégetésre mutatott. A kamra talaja római szokás szerint, összetörött téglával készített mészöntetből volt képezve, mely alatt termékő-alap volt. A rajta feküdt földtől megsértve és felrepedezve, csak szélein lehetett festett szegélyzetére ismerni, mely két barna vonal közötti zöld levelekből állott. Közepén elégett csontokkal telt edények és lámpák állhattak, de a melyek már mind széttöredeztek, mint a cseréptöredékekből és félig szenesedett csontokból meglátszott.

A sírok első neme tehát négyszögü falazott kamrák voltak. Ezek alján állottak a hamvvedrek s edények. Ugy látszik, eredetileg szabadon a földre voltak helyezve és nem voltak földdel elborítva. Egy ily sírkamra egyszerü alaprajzát a szövegbe nyomott kis fametszet ábrázolja. Ilyenek voltak azon halmok, melyeket Kamler útmester, mint említve volt, leásatott, hogy a köanyagot belőlök az útépitésre felhasználhassa.

A sírok második neme: azon hosszas halmok, úgy látszik a szegényebbek közönséges temetkezéseül szolgáltak. Az egyik felásásánál már $1^1/_2$ láb mélységben fekete földből roszul égetett nagy fazék állott, kidülő alja mellett szük talapzattal, telve egészen földdel és szenesedett maradványokkal. A föld nedvességétől szétmállott ezen edényeknek csak cserepeiket lehetett kiszedni. Köröskörül 10 ily különféle edény állott, majd kidudorodott, majd füles palaczk-, csésze- és po-

hár-alakúak. Hasonlón különféle agyagból készültek, s e szerint fekete, világos vörös, sárga s egészen fehér szinűek is voltak. Köztök egy szép üveg urna is, alól kidomborodva, felől szűkebb lapos vastag széllel, találtatott. Mindnyájokban csont és hamu volt. E mellett a halom hosszában csekély mélységben számos cserép- s üveg-urna került elő. Ezekben a csontok inkább megmeszesedve, mintsem szenesedve voltak. A szerző azt véli, hogy talán asbest-vászonba takargatva óvattak meg a tűztől. Lámpák, érmek és más hasonló tárgyak nem találtattak. S ez volna a sírok másik neme, melyekbe az edények az elégetett maradványokkal egyszerűn beletemettettek.

A baksai út balfelén délre a kopasz magaslatok felett elvonuló nagy erdőben ismét számos, mintegy 200 halom látható, némelyek közülök kiváló alakkal birnak, alól szélesek, felül keskenyek, míg mások egymásba elfolyva kevésbbé rendes alakot mutatnak s nehezen határozható meg, vajjon mesterségesen-e, vagy a természet által képeztettek.

Majdnem minden ily halom mellett, melyek meglehetősen sorban s egymástól hasonló távolságban fekszenek, egy nagy bükfa áll, melyek gyökerei végett nehéz sőt lehetetlen a halmok kiásása a nélkül, hogy az aláásott fa is ki ne dőljön; mint az itt a legnagyobb halom kiásásánál is megesett. A halmok magassága és átmérője különböző; majd 5—9 láb magasság és 3—4 öl szélesség közt változik. Itt is a sírhalmok két nemét lehet megkülönböztetni. Némelyek köralakú alappal és tekeszerűleg kikerekítve alakíttattak, minden bemélyedés nyoma nélkül; mig mások 2—3 láb mély kerek veremmel ásattak.

A legnagyobb az előbbiek közül felásatván, a földszinétől közepeig kivájva volt, szélein körbe helyezett terméskövek találtattak sajátlagi falazás nélkül. A szerző azt véli, hogy a halomnak szilárdabb alapjáúl szolgáltak. Véleményem szerint lehet hogy a közönséges pogány szokás szerint, a halom talán kövekkel volt bekerítve, melyeket később a föld elborított. A többi sír csupán fölhányt földből állott, kő nélkül. Hogy a föld ide máshonnét hányatott föl, tanúsítja, hogy tégla-, cseréptöredékek és széndarabok találtattak, de egészen

legegyszerűbb, valószinüleg a szegény embereknél használt módja.

A harmadik kisebb halomnak közepén ismét négy korsóalakú vörösös agyagból égetett, keskeny talapzatú és széles nyakú edény találtatott. Ezek egészen telve voltak elégetett hullák maradványaival, melyek csontok nélkül, csupán az előbbi sírokban is már látott fekete kövér anyagból állottak, mi teljes elégetésre mutat. Minden fazéknál egykanóczos feliratnélküli egyszerű, szürke agyagú kis lámpa állott. Az edények csupán földre voltak helyezve, s rendesen keresztbe lévén állítva, nyakkal pedig egymás irányába forditva, gyanítja a szerző, hogy ez egy családnak temetkezőhelye volt.

Igy a sírhalmok minden neméből egy vagy kettő felásatván, mindegyikben jelentékeny eltérések mutatkoztak. Sacken azt véli, hogy a többiek felásatása sem vezetne ennél bővebb eredményre. Mindamellett a bizonyosság végett érdekesnek tartja a további vizsgálatot, s erre nézve ajánlja a fenebb említett Kamler útmestert, mint a ki általa beavatva, elegendő képességgel és érdekeltséggel bir arra nézve, hogy az ásatásoknál kellőleg eljárjon s az eltérő eredményeket észrevegye.

Ámbár pedig ezen vizsgálatoknál kevés nevezetesebb tárgy fedeztetett fel; mégis érdekes az itteni ősnépi különféle temetkezések módját megismerni. Kérdés azért, mily népeknek tulajdonitandók ezen sírok; vajjon a rómaiaknak, miután Augustus óta ők birták Pannoniát, vagy hogy a még előbb itt lakott pannoniai népségeknek.

Ismeretes, hogy hasonló sírok Németországon s nyilván Európa többi részeiben is mindenfelé előjönnek; valamint hogy későbbiek is az úgynevezett Hünenbett síroknál, melyekben csupán kőfegyverek találtatnak. De korábbiak is azon síroknál ismét, melyekben el nem égetett csontvázak és tetemek fekszenek. A celtákat, germánokat, illyr népségeket emeli ki különösen ezen tekintetben a szerző, hogy ezek égették el halottaikat sat. A temetés ezen módját még Klemmnek (Handbuch der germanischen Alterthumskunde) e tekintetben már elavult leirása nyomán háromfélének mondja. Ezek volnának: 1. csupán a földbe; 2. kőlapokból készült kamrákba;

3. terméskőből épült boltozatos kamrákba való temetkezés.

A lövői síroknak az éjszaki és déli Németországban, valamint Illyriában és Horvátországban talált nem római sírokkal (mire Hermann Maslographiáját, Schulze, Reusch és Schneider régibb vizsgálatait, valamint Arneth Archaeologiai Analektáit idézi) rendkivüli hasonlatossága a szerzőnek bizonyság arra, hogy ezen sírok nem a rómaiaktól, de a Pannoniát lakott Illyr népségtől származnak. (Lejebb mindamellett ismét ezen hely lakóit határozottabban a Plinius és Ptolomaeus által említett pannoniai Jászoknak mondja). Ehhez járulna az érmek teljes hiánya, melyek a római sírokban mindig előjönnek; mint a petronelli, Laita melletti brucki s más olaszországi sírok mutatják. A szürke ki nem égetett edények is, melyek csak szárított agyagból készültek, eltérnek a rómaiak jól kiégetett vörösös cserepeiktől. Ellenben feltünő, hogy bennök kétségtelen római gyártmányok is mutatkoznak, mint lámpák római feliratokkal, üveg hamvvedrek, egyes fazekak, s a síralapnak római talajok szerinti kirakata. A szerző ezt ugy véli magyarázandónak, hogy a Lövő vidékén a Mura és Rába között lakott egyik legnevezetesebb pannoniai népség a Jászok (Jasi, Plinius Hist. Nat. III. 25. 28. Ἰάσσιοι Ptolomaeusnál II. 12. 2.), az ügyesebb rómaiaktól, midőn ezek birtokukat elfoglalták, vettek edényeket, általok építtettek, vagy csak tőlök tanulták el e mesterséget; e mellett saját régi szokásaiknál megmaradván sat. Ezt annál természetesebbnek véli a szerző itt, hol római colonia volt; mely nem abban állott, hogy az eredeti lakosok elüzettek volna, hanem csupán az erős római hadszállástól s egyes római gyarmatosok megtelepedésétől elkülönözve laktak; régi szokásaikat gyakorolták, míg a müveltebb és hatalmasabb római elemben felolvadtak.

Hogy a mai Szala-Lövő helyén római gyarmat vagy csak mansio állott, bizonyítják a helybéli leletek. Sok helyütt földalatti falak nyomaira akadni, melyek itt-ott kiállanak. Sok ház ezen elterjedt alapfalak köveiből épült. Különösen a helységnek éjszaki végén még mintegy 40 négyszögölnyi téren lehet ily alapfalakra akadni; melyek szögleteiknél fogva számo-

mosabb épületekre mutatnak. Ámbár ezen alapfalak már sokhelyütt kiásattak és köveik építési anyagúl felszedettek. Innét épült volna a szala egerszegi vármegyeház is. Mintegy kilencz esztendő előtt, épen ezen tér közepén igen nevezetes feliratos-kő is találtatott. A kőlap sárga-fehéres steier márvány, 2 láb 10 hüvelyk magas, 2 láb és 4 hüvelyk széles; nyilván csak töredéke egy nagyobb kőnek; felül a vésett keret egy részét lehet látni, melyben talán dombormű volt. (Hercules képét gyanítja Sacken). Ez alatt 4½ hüvelknyi szélességben szép levéldiszítmény látható, a legjobb római izlésben, lemez által a következő felirattól elválasztva:

M· AVRELIVS
ANT· IMP· D
HERCVLI
POSVIT

Mindkét felén egy ifjú rövid tunicában, s úgy látszik sipkával fején, botra támaszkodva. A lapos-dombormű rajza és kivitele igen jó, de meg van sértülve. Az írás a császárkori hibátlanabb jellemű, de betűi nincsenek gonddal vésve.

Ezen emlékkövet tehát Marc Aurel császár maga személyesen állította volna Herculesnek. Máskép ha csak idejére vagy kormányára kellene a feliratot értenünk, ugy ablativusban volna a mondat szerkesztve. Sacken úgy vélekedik, hogy a császár akkor járt erre, midőn 178. Kr. után a Quádok felkelése miatt a hadakat vezérlendő erre Carnuntumba, (a mai Petronellbe) utazott, miután Olaszországból a Dunához és Carnuntumba vezető út erre vitt és Lövőn ment keresztül; s ekkor történhetett, hogy a császár itt mulatván, valamely alkalommal Hercules tiszteletére ezen emlékkövet emeltette. Hogy az előbb említett épületnyomok római eredetűek, mutatják a nagy négyszögű jól kiégetett téglák, a mész- és téglatöredékkel vegyített vakolat, az itt talált fazék- és tányércserepek terra sigillátából.

Sacken több helyütt ásatott, de csak az említett nagy téglákból (tetradora) és terméskőből épült falakra talált mindenütt. Azon érdekes körülmény jött elő azonban, hogy egyes széles falak, melyek az épületek külfalai lehettek, czövekekre, pilotákra voltak épülve, melyek még épen fenmaradtak; ezek

jóval vékonyabbak mint a jelenleg használatban levők, lefelé hegyesek és szurokkal bevonva voltak, hogy a rothadásnak ellenálljanak. Továbbá boltozatok és talajok részletei mutatkoztak. Az utóbbiak felületén látszó kis de rendszeres benyomatokból azt lehetett következtetni, hogy mozaikkal voltak kirakva.

Lövőn és vidékén ezen felül ásásoknál római érmek is találtattak. A legrégiebbek: Hadrián császárnak egy bronzérme, harmadik consulatusa idejéből (121 és 138 K. u.) s Antoninus császárnak egy szép ezüst érme tribunatusa 24-dik évéből (161 K. u.). A későbbi császárok idejéből való a többi: Valerianus, Aurelianus, Constantinus I. Magnus, Constantinus II, Constantius.

Mindezen körülmények tehát arra mutatnának, hogy itt csakugyan római gyarmat volt. Nevére nézve is Sacken úgy véli, hogy már jelentékenységére mutató maradványainál fogva is, egyike azon nagyobb helyeknek lehetett, melyeknek a régi földirók nevét följegyezték. S igen helyesen onnét indúl ki vizsgálatában, hogy Olaszországból Pannoniába erre vezetett a főút Claudia Sabaria (Szombathely) mint egyik főhely felé: Aquileja, Aemona (Laibach), Claudia Celleja (Cilli), Poetovio (Pettau) helyeken át. Ezen az úton alakúlt számos helységek, állomások és mansiók közt Pettautól az Itinerarium Antonini szerint nevezetesek:

Iter a Poetovione Carnunto	M. (illia)	P. (assuum)		CLXXIII.
Halicano	„	„	„	XXXI.
Salle	„	„	„	XXX.
Sabaria	„	„	„	XXXI.
Scarabantia	„	„	„	XXXIIII.
Carnunto	„	„	„	XXXVIII.

Hogy Poetovio a mai Pettau, az az ott talált római emléknél fogva kétségtelen. Szintoly bizonyos, hogy Halicanum vagy Alicanum közel a Mura átmeneténél: *Mura-Szerdahely*; ezzel az Antonini Itinerarium kijelelt távolsága is, az egyenes vonalt véve megegyez. Azaz 31,000 passus = 24,190 bécsi öl = 6 mérföld és 109 öl.

Halicanumtól Salleig (vagy mint e helyet a Blandinianus és Longolianus codex Sellenek irja) az itenerarium szerinti

távolság 30,000 passus = 5³/₄ mérföld, tökéletesen megegyeznék a *Muraszerdahely* és *Szala-Lövő* közötti távolsággal; valamint a Salletól Sabariaig kijelölt: 31,000 passus = 6 mérföld, a *Lövő* és *Szombathely* közötti távolsággal megegyezik. Az Antonini Itinerarium szerint ekkép Lövő vagy Szalalövő helyén a római Salle hely volna keresendő. Ugyanezen eredményre vezet Ptolomaeus (Opus Geogr. II. 15, 4) adata, mely szerint a Dunától távolabb eső felsőpannoniai helységek közöl legelöl említtetik Sala és pedig: *Ζάλα*· λη. γ' μς, δ., azaz 30°, 20′ hosszasági, 46°, 15′ szélességi fok. Savaria ellenben 38°, 20′ hosszasági és 46°, 40′ szélességi fokkal van jelelve. Mind a két helység tehát ugyanazon hosszúsági fok alatt fekszik, de Sala 25 perczczel tovább délnek. Lövő fekvése azonban Szombathelytől délnek 24 perczczel esik tovább, tehát csak egy percz különbség volna Ptolomaeusnál, mi tekintetbe sem jöhet a régiek kevésbbé határozott mértékei mellett. A Ravennai földiró jegyzetei szerint is (IV. 19) Salle, Lövő helyén volt.

Ettől eltérőleg más helyekkel is magyarázták Salle-t. Cluverius szerint Türkenfeld. Reichardnál (Orbis Antiquus) Szalabér. Közel jár Mannert (Geogr. d. Griechen u. Römer III. 763) és utána Muchar (Das römische Noricum I. 261), Lövőtől nyugotra helyezve. Megjegyzem e mellett, mit Sacken nem említ, hogy mások ismét, mint Schönwisner, Sale-t, Szalafejének (Antiqu. Hist. Sabar. 37), Lazius (Com. XII. 3.) és Schönleben, (Antiqu. Carnun. 7), valamint a névtelen Dissertatio de coloniis Romanorum in Pannonia (87 lap) Szalavárnak, Megisser pedig (Schönlebennél) a Klagenfurt melletti Zallfeldnek tartják; míg Bischof és Möhler végre (Vergl. Wört. der alt. Geogr. 887), éjszakra a mai Lüvír (?) mellé helyezi, mi bizonyára a Mannert és Muchar szerinti Lövő lesz. (Lásd szinte Ipolyi Deákmonostori XIII. századi román-bazilika 42 lap).

Sala helynév előjön egy Szőnyben Komárom mellett talált feliratos kövön is, melyet Kantancsich (Istri adcolae I. 397, CLXXXIX szám alatt) közöl. De ez a feliratban említett Thraciai legio vitézére vonatkozva, a Thraciában levő Sala volna.

361. Sacken megjegyzi még, hogy szalaegerszegi mérnöksegéd Schaffer tudósította őtet *Alsó-Lendva* közelében több év előtt kiszántott római feliratos sírkő felöl, melynek oldalán két oszlop, rajta pedig három dombormü-fő volt látható, s hogy ott is a lövőihőz hasonló, mintegy harmincz sírhalom áll. A szerző valószinűnek tartja, hogy talán ott, a Lövőtől $5^1/_2$ mérföldnyi távolságra, Muraszerdahely felé levő helyen állott Halicanum, hol ezen emlék találtatott; miután ezen helyzete az Antonini Itineriummal is megegyezik.

Az értekezéshez van mellékelve egy táblán a helyrajz, melyen a leirt sírhalmok s régiségek megjelölve vannak.

* * *

362. Arneth értekezik még a *Vaskapu melletti Traján-feliratról.*

„Die Trajans-Inschrift in der Nähe des Eisernen-Thores."

A Duna melletti római uralom legnevezetesebb három emlékének tartja a szerző 1) a poletini, 2) az Ogradena átalellenében levő feliratokat, és 3) a római trajanoszlopon levő hídábrát.

Ezen feliratok irodalmunkban ugyan már ismeretesek, Griselini (Temes. Banat I. 289, IV. és V. Tábla) leirásából és rajzaiból. De a szerző az Ogradena előtti, vagy Vaskapu feletti nevezetes emléknek — melyet itt egyedül tárgyal — hüvebb levételét eszközölvén, az iránti érdekes vizsgálatait s a sérült szövegnek általa megkisértett kiegészítését adja elő.

Elbeszéli hogy már 1833-ban igyekezett a Duna szabályozására kiküldött katonatisztek által a feliratnak lenyomat általi hü mását kieszközölni. Mi akkor nem sikerült. (Lásd erről Wiener Jahrbücher d. Literat. 1837. LXXX. 221). Ezt ujra megkisérté herczeg Schwarzenberg és gróf Coronini tábornokok közbenjárásával, midőn is Rain hadnagy által az első két sor lenyomatát megkapta; de czélt érnie csak újabban lehetett, midőn a kereskedelmi ministerium által a Dunának Vaskapunáli szabályozására kiküldött mérnökök megbizatását kieszközölhette. Ezen megbizás abban állott: 1. hogy a felirat-

nak hü lenyomata eszközöltessék. [1]) 2. Megvizsgálandó vajjon a felirat egyenesen a sziklába van-e vésve vagy pedig külön kőlapra, mely a sziklába beillesztetett. S vajjon a győzelem-istennők (vélném inkább geniusok), a delphinek s a szegély-ékítmények, valamint közepén a sas, csupán bevésve, vagy pedig domborúan kifaragva vannak-e? (Érti itt Arneth t. i. azon alakokat, melyek a Griselini által f. idézett helyen kiadott rajzon láthatók). 3. Végre megvizsgáltatni kéri, vajjon a tábla alatt látható-e azon emberi alak, mely azt mintegy tartani látszik, mint az először Vásárhelyinek 1834. dec. 15.-kén készült „Trajanstafel am Serbischen Ufer bei dem Wassersturze Kozla, zwischen Berzasko und Swinicza", mint Arneth mondja jeles tudósítása mellett E. tábla rajzán előjön; s vajjon az nem csupán a képzelet játéka-e? Griselini rajzán

[1]) A feliratok hü másolatának eszközlésére nézve, közlöm itt azon, a régiségbuvároknak bizonyára igen hasznos s érdekes módszer leirását, melyet Arneth Seyffert tanár után itt közzé tesz; ki e módot a Gewerbeblatt für Sachsen 1842-diki folyama 431 lapján tanítja. E szerint fehér, közönséges, nem igen erős s enyvezetlen nyomtató-papírost kell szivacscsal megáztatni, úgy hogy puhává legyen; így ráboríttatik a lemásolandó feliratra vagy tárgyra, s erre puha ruhakefével mindaddig rá kell veregetni, míg a felirat vagy tárgy minden mélyedéseibe behatott. Ha ez alatt a papíros itt ott szakadoznék, úgy a szakadásokat befödő új papirosdarabok az előbbihez hasonló módon alkalmazandók. Az egészre ismét egy más réteg papírost kell csirizzel rá ragasztani és kefével mindaddig veregetni, míg az előbbihez teljesen oda tapadt. A mint megszáradt, úgy azonnal levehető és kész a lenyomat, mely oly hü, mint bármely gipsznyomat, s azon előnye van, hogy könnyebben kezelhető, miután öszsze lehet hajtani, nyomni, a nélkül, hogy a lenyomat eltörlődnék. Részemről is ezen eljárást tapasztalásból ajánlhatom. Több nehezen olvasható, kitöredezett betűjü harangfeliratot is sikerült igy levennem. De e mellett azt tapasztaltam, hogy az enyvezett közönséges fehér, úgynevezett géppapíros, alkalmasabb akár az enyvezetlen nyomtató-, akár az erősebb vastagabb papírosnál. Ellenkezőleg tehát mint azt Arneth ajánlja. Beckmann tapasztalása szerint azonban ezen mód a nagyobb domborműalakok lemintázására nem alkalmas; igen természetesen, az anyag gyengeségénél fogva. Mindamellett ismétlem, hogy vésett vagy dombormű feliratok levételére ez egyike a legsikeresebb módoknak, mindazok közül, melyeket eddig megkísértettem, miért is régiségvizsgáló társaimnak figyelmébe ajánlom.

ugyanis ezen, a táblát mintegy emelő Atlasi érdekes alaknak, semmi nyoma.

Ezen vizsgálattal megbizott Beckmann építész megbízásában úgy járt el, hogy csupán csak az ép feliratot vehette le a fönt leírt módon; az alakokra nézve ez a természetes nehézségeknel fogva is nem volt alkalmazható; de a hol lehetett gypsz lenyomatok vétettek. E szerint a táblát viselő alak, valamint a többi ékítmény s alakzat a sziklából vannak domborúan kifaragva, míg a betűk a sziklába vannak bevésve, s rajtok a vörös szín nyomai mutatkoznak, melylyel befestve volt. A kitöredezett szavak vagy betűk részletei, melyeket a lenyomaton nem lehet látni, rajz által jelöltettek meg.

Ezen, mint az adatokból látni, a legnagyobb pontossággal és mérték szerint készült másolat a feliratot mostani állapotában így tünteti elő:

IMP § CAESAR § DIVI § NERVAE § F
NERVATRAIANVS AVG GERM
PONTIF § MAXIMVS TRIB POT IIII
PATER § PATRIAE COS IIII
MONT ! ! L ! ! § AN BVS
SVP AT E

Mit Arneth ekkép egészít ki és olvas:

Imperator Caesar Divi Nervae Filius
Nerva Trajanus Augustus Germanicus
Pontifex Maximus Tribunitiae Potestatis Quartum
Pater Patriae Consul Quartum
Montis et Fluvii Anfractibus
Superatis Viam Patefecit

Valóban ha az utolsó sorok jól vannak kiegészítve, a minthogy Arneth véleményzése szerint valószinű, úgy a mily egyszerű oly Rómához méltó nagyszerű felirat.

Arneth a hiányzónak általa adott pótlását egyenkint adatolja a betű-nyomok és helyek szerint, támogatva a római classikusokból idézett helyekkel, és a felirat helyének Vásárhelyi elöbb idézett, valamint Dornernak (Das Banat. Pressburg. 1839. 108 lap) leirásával, mely szerint a felirat ezen értelme a helyre tökéletesen rá illik.

Végre a felirat története tárgyaltatik, a mint az először

is 300 év előtt már Lazius által közöltetett, azután pedig Marsigli, Caryophilus, Griselini, Számosi (Zamosius), Eckkel, Magdeburg, Vásárhelyi, Neigebaur s az Augs. Allgemeine Zeitung említék. Ezek közöl nevezetesen már a második: Caryophilus 1737-ben. De Thermis Herculaneis kiadott munkájában, legteljesebben közölte s Arneth magyarázatához legközelebb járt. Míg a későbbiek mind hiányosabban közlik, a leghiányosabban pedig legújabban az Augsb. Allgemeine Zeitung. Valamennyi eltér pedig egymástól még az emlék helyére és minőségére nézve is.

Az értekezéshez mellékelt táblán az emléknek hű és szép rajza látható kőnyomatban, valamint a felirat másolata is, Arnethnak külön színnel benne kijelölt pótlásaival. A rajz szerint a szíklába vésett felirattáblát diszítmény szegélyzet, rózsákkal, közepén sassal, levélfüzérrel, horony-, henger- és lemeztagozással futja körül, mintegy keretét képezve. A táblának háromszögüleg kinyúló két oldalszélét szárnyas lebegő nemtők mintegy tartják; épen úgy a tábla alatt az Atlasi alak lábaival szilárd állásba terpeszkedve, kezeivel és fejével a táblát emeli. Felül két apró delphin csavarodik a tábla oldalai felé. Az egész a mily ízletesen, oly nagyszerüen van gondolva, a mint t. i. a Dunából kiálló meredek oldalsziklába van bevésve. Ezen sziklának Arnethnál elmaradt rajzát Griselini f. idézett képén látjuk.

* * *

Megemlítendő végre ezen Évkönyv hivatalos része:
Bericht über die Wirksamkeit der k. k. Centralcomission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale in den Jahren 1853, 1854 und 1855.

Benne a hazánkat érdeklő hivatalos jelentések és tudósítások a felebb tüzetesen tárgyalt emlékeken kivül, még a következő tárgyakról szólnak.

363. Vajda-Hunyad váráról, mely 1854-ben elégett és pusztulásnak hagyatott, említtetik Lorény J. conservatornak beküldött tudósítása. (17.)

364. Öszőnyön és

385. Füzitőn talált római sarkophagokról rajzokat [1]), valamint

366. Csákvári kolostorról,

367. Adony mellett Fehérvármegyében létezett római gyarmatról,

368. Mosony vármegyében (hol? nem mondatik) talált dombormüvekről,

369. Zala és

370. Esztergom vármegyékben (hol?) talált régiségekről,

371. Szalavárott kiásott épületkövekről,

372. Szalaapáti mellett talált érmekről,

373. Rédicsen Alsólendva mellett,

374. Baksa és

375. Barabás mellett felfedezett római sírokról,

376. Lendván talált római aranyérmekről (361) szóló tudósításokat Menapace országos építészeti igazgató küldött be. Ugyan ő a

377. Zsámbéki egyháznak rajzát és leirását előterjesztette.

Hasonlón megemlíttetik csupán, hogy a Magyarországban 1853—1854-ben történt javításoknak áttekintését, valamint számos építészeti emlékek leirását és rajzát, ugyancsak Menapace budai, Liedemann temesvári, Leutmesser szebeni építészeti igazgatók beküldötték.

378. Terehási római régiségek leirása Dr. Haas conservator által,

379. Kapvár várromról és

380. Talavárnál lévő római emlékkövekről szóló értesítés gróf Keglevich János conservator által,

381. Besztercebányai egyház szárnyoltárának, valamint az

382. Óhegyi egyház szentségházának leirása Dr. Zipser által,

---

[1]) Nyilván nyomtatási hiba: Főrítő az Évkönyvben. Füzítő Komárom vármegyében volna, a római Asoum Kotanchich szerint 111. Lásd Fényest is: Komárom vármegye 161.

383. **Vérseczi** várromnak és

384. **Csákovai** toronynak leirása Bonnaz conservatortól,

385. **Haviczi** (Hóbicza) ásatásokról Erdélyben Mökesch conservatortól (23.) és

386. **Bánffy-Hunyady** valamint

387. **Zutori** ásatásokról szóló értesítések Kővári László conservator által küldettek bé. (186.)

388. **Óbudai** hajógyár helyén felfedezett római építmények felvételére a központi bizottmány Menapace épitészeti igazgatónak költséget rendelt, valamint azok megőrzése iránt is intézkedett. Az itt talált római caldariumról, már felebb (357 sz. alatt) volt szó. Hasonlón Óbudáról Dr. Haas conservator által értesül a bizottmány, hogy ottani nevezetes római maradványok valamely új ház építésénél a birtokos indolentiája által erőszakosan összeromboltattak. E végett a hatóságokhoz rendelet intéztetett. Ugyancsak az óbudai úgynevezett praefecturatusi és tisztartói épületbe helyezett római feliratos köveknek és véseteknek ismertetése beküldetett. (357.)

Egész általánosságban említi ezenfölül az évkönyv, hogy Müller, Mökesch és Cipariu erdélyi conservatorok közöl a két elébbi — kerületeik építészeti emlékeinek, míg az utóbbi viaszos tábláknak leirását adták.

Ámbár pedig ezen jelentéseket, mint adtuk, csupán egyszerűn névleg felemlitve találjuk, a nélkül hogy a tárgyról bővebben értesülnénk a központi-bizotmány kiadásai által, miután a közzétételre úgy látszik kevésbbé alkalmasak lehettek, mindamellett még is ezen tudósitások s az ezekhez olykor mellékelt felvételek és rajzok a központi-bizottmány levéltárában őriztetvén, az által is jó szolgálatot véltem tenni Magyar Régészeti Repertoriumunknak, ha ezekre már csak a tárgy teljessége végett is utalok.

Hogy egyébiránt Régészeti Leltárunknak mindjárt az első szakmunka tárgyalásával jó alapot vetettünk, mutatja egyiránt a tárgyak érdekessége, mint tetemes folyószáma.

(Folytatása következik.)

MAGYAR
RÉGÉSZETI KRÓNIKA.

ÍRJA

IPOLYI ARNOLD.

MAGYAR RÉGÉSZETI KRÓNIKA.

ÍRJA

IPOLYI ARNOLD.

A Magyar Régészeti Repertorium másik részének feladata, a Magy. Tud. Akademia ügyrendének 42-dik pontja szerint, mindazon hazai újabb régészeti felfedezéseknek és leleteknek feljegyzése, melyek akár egyenes bejelentés útján, akár egyéb magántudósítás, vagy a napi sajtó által és bármily módon az Archaeologiai Bizottmánynak s egyes tagjainak tudomására jutottak.

Ezen határozat nyomán kezdem meg itt az Archaeologiai Bizottmány meghagyásából a Régészeti Repertorium másik szakaszát Magyar Régészeti Krónika czím alatt.

Az idei s részben még multévi kétségtelenül legnevezetesebb lelet, melynél méltóbb tárgygyal régészeti krónikánkat meg nem kezdhetnők: a

389. [1]) **Nyitra-Ivánkán** talált bizanczi zománczos aranylemezek. A tárgy tüzetes és kimerítő leírását, hozzá mellékelt ábrákkal együtt, az Archaeologiai Közlemények ezen II. kötete (68 lap) hozza Érdy Jánostól. Erre utasítva az olvasót, itt csupán néhány pótló és kiegészítő jegyzetre s igazításra szorítkózom.

A feliratok az egyes lapokon helyesebben és értelmesebben ekkép olvasandók: (Lásd az előbb idézett helyen 73 lap és a rajztáblán I s következő ábrákat.)

I. 3ωH ΌI EVCAIBECTATH AVΓVCTA.

---

[1]) A Régészeti Repertorium számsorának folytatása.

E szerint volna az előbb említett leirás olvasásában nem eléggé értelmes *Zoeoien* helyett *Zoe hoi eu* sat. azaz Zoe annak vagy neki legtiszteletesebb (az *eu* t. i. erősítés), vagy legkirályibb vagy legfenségesebb. Kérdés már most, kire vonatkozik ezen *hoi*, neki vagy annak, t. i. kinek legfenségesebb? Nyilván azon Constantinus Monomachosnak, kinek képe és neve felirata a II-dik hasonló lapon látható, kit Zoe a trónra emelt magához, és ki tehát ezen ékszert neki készítette. De ez egyszersmind mutatja, hogy ezen ékszer valószinűleg korona lehetett; mint az alább felhozandó okok is bizonyítják, és pedig azon korona, melyet Constantinus Zoenak ajándékozott. E szerint a II-dik lapon találjuk Constantin nevét.

A felirat következő:

KWVCTANTIO ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ (Ρ)ΟΜΕΟV (azaz *ΡΟΜΑΙΟV*) *Ο ΜΟΝΟΜΑΧΟ* (C). Fején, valamint az előbbi és következő alak, koronával, kezében is az uralkodás jelvényeivel van előállítva. Mert ilyen nevezetesen azon irástekercs is, az úgynevezett Mappa ludorum. Mappam mittere in ludis Circensibus, azaz: jelt adni a kezdetre.

A III-ik lapon Theodorának, Zoe testvérének, mint közös uralkodótársnak képe a következő felirattal látható:

ΘΕΟΔWΡΑ Η ΕVCΑΙΒΕCΤΑΤΗ ΑVΓΟCΤΑ

Ez nyilván helyesebb a Neosebastate olvasásnál.

A IV-dik lap felirata *Aletheia* = Igazság már magában világos. A kép fiatal női alakot mutat, mely a felirat szerint nyilván tehát az igazságot ábrázolja. Ennek mellékdarabja volna azután az Érdynél 78 lapon a pótlékban 1-ső szám alatt leirt, újabban talált zománczos aranylap, melynek ott hibásan közlött *ΗΤΑΠΙ — ΝΟCΙΙ* felirata kétségtelenül *ΗΤΑΠΙΝΟCΙC* azaz *etapinosis* volna. Ezen szónak értelme pedig a *ταπεινοῦν* ige alacsonyítani, megalázni értelme szerint alázatosságot jelentene. [1]) Volna tehát a három császári, uralkodói kép mellett a két allegoriai alak; úgymint *alázatosság* és *igazság*. Ezen

[1]) *ταπεινος* átvitt értelemben a kedélyre, hangúlatra, gondolkozásra nézve: alázatos, szerény. Igy Aesch. Promet. 320 és 908 és gyakran Euripides-, Platon- és Xenophonnál. *ταπείνωσις* megalázás Pol. 9. 33. 10. Plut. Mor. p. 149. Az Ujszövetségben: *ταπεινοφροσύνη* = humilitas.

előállítás sehol sem lehetett jobban helyén, mint az uralkodó koronáján.

A további alakok két térdelve lebegő angyal vagy nemtő, nem pedig tánczosnő. Mert ámbár a bizanczi műgyakorlat sokkal bőkezűbb a fénykör osztogatásában, mint a nyugoti latin egyház műelőállítása; a mennyire nem csak a szentek fejét, de általában a kitünő személyekét is, mint az ó-testamentomi császárokét, uralkodókét, sőt a természetfeletti egyéb lényekét fénykörrel veszi körül, (péld. az ördögnél, a sárkánynál, csakhogy ezeknél a fénykör sötétkék, fekete szinű). Mindamellett annyira még sem terjeszti ki, hogy a tánczosnőket valaha fénykörös fejjel képezné. Az itt egyébkint sem tánczolva, de térdelvelebegő angyalok — vagy ha inkább úgy tetszik, nemtők — fejét pedig ily fénykör környezi. Jól illenek egyébiránt is ezen nemtők, valamint a fejedelmek, az erények és szentek képei a koronára. Ily utóbbi szent kép sz. Andrásnak az utólsó eddig feltalált aranylemezen levő képe. Lehet hogy ennek is párja vagy melléklapja valamely más szentnek képével, még Nyitra-Ivánkán a föld alatt lappang, és hogy még néhány más érdekes részlet is előkerülhet, ha a lelhely rendszeres és értelmes felásatása foganatba vétetik. Erre nézve az Archaeologiai Bizottmány már is gondoskodott, id. Kubínyi Ferencz és Érdy János tagjait, a mint a körülmények s az idő engedik, bővebb kutatások s ásatások megkisértésére kiküldve és költséggel ellátva.

Arról azonban már most sem lehet kételkednünk, hogy ezen zománczos aranylemezek egy koronának, még pedig a Zoe által uralkodásra emelt Constantinus Monomachostól ugy látszik Zoenak ajándékozott koronának részletei. Ezen aranylemezek egészen hasonlók lévén alakra és nagyságra nézve azon lemezekhez, melyeket a koronák abroncsain látunk alkalmazva, mint úgynevezett korona-csúcsokat (Kronenspitzen). Felül félkörü, alúl egyenes alakjuk is erre mutat. Söt kettőnek közülök hajlott alakja szinte csak a korona felé való hajlítással magyarázható; valamint a kerekded medaillon alakú lemez bizonyára külön a koronába volt alkalmazva.

E mellett a képek technikájának hasonlata, például a magyar korona zománczos ábráival feltünő. Az úgynevezett

zárt-zománcz (email cloisonné) kitűnő és jól fentartott ritka példányai lévén, határozott feliratаik, de szent koronánk művezetéveli meglepő hasonlatosságuk végett is a Nemzeti Muzeum dús kincsei közt is jelenleg egyik legkitűnőbb tárgyát képezik.

Máskép csupán a hely *Ivánka* nevénél fogva lehetne gyanítani, hogy talán görög, bizanczi szerzetesek által telepíttetvén a hely, hol egykor meglehet zárdájok állott, hozatott e kincs Bizanczból ide.

Feltalása egyszerű körülményeit, a mint szántás által előkerültek, s azon derék hazafiakat, kik ezen kincset a nemzet számára az enyészettől megmentették, *Huszár* és *Markovits* urakat már az értekezés említi.

390. Izsákon Pest vármegyében az év elején talált érdekesebb régiségekről szólván a lapok, az Akademia Archaeologiai Bizottmánya az iránt az illető vármegyei hatósághoz folyamodott. Ennek következtében az alispáni hivatal Széles Lajos helybéli reform. lelkésznek a Solti járás szolgabírójához Földvári Gáborhoz intézett hivatalos tudósítását küldötte bé. Ezen becses körülményes jelentésnek, valamint egy más névtelenül érkezett, a tárgyak és a hely rajzával készült szakértő leirásnak főbb pontjai egész terjedelmökben itt következnek:

Izsáktól mintegy félórányira éjszaknak, közvetlenül a Pest-Szabadszállási országút mellett jobb kéz felől, Bodri Szabó István, Izsák városbírájának birtokán, hol épen tanyája áll, egy domb emelkedik. Jobbról Czik-ér nevű kis patak foly el mellette, míg északra nagy mocsár vagy tó köríti, mely a helybeliektől Kis János rétjének neveztetik. Ezen domb tetején, mintegy 9 holdnyi területen és 3—3½ lábnyi mélységben az említett birtokos cselédjei ásatás közben egy sír vagy temető nyomaira jöttek. A föld talaja felül gyep, lejebb homok, de már 3 láb mélységre, hol a hamvvedrek mutatkoztak, erős fehér agyag volt, némi czementtel úgymond vegyítve. A tanya udvarának mintegy közepén, körülbelől másfél öl átmérőjű helyen az elégetés, a tűzpad, látszott a földön. E mellett felebb délnek különböző hamvvedrek, ellenben éjszaknak ember- és állat-, főkép lócsontok mutatkoztak.

A talált tárgyak. 1) Egy rendkivüli nagyságú, mintegy akós hamvveder, fölül keskenyebb egyenes szájjal, középén kidomborodva, alúl ismét keskenyedő talapzattal. Cserepe égetett de máztalan.

2) Ugyanily alakú, de az ásás közben szétzúzott edény, mely a munkások állítása szerint mintegy négy akó (?) nagyságú lehetett.

3) Mintegy három itczés nagyságú s csaknem egy újnyi vastag cserépü hamvveder. Tágas szájú, közepén kidomborodva, alja felé kevéssé szükül. Anyaga durva, úgy látszik csak napon szárított, de e mellett igen erős alkotású.

4) Mintegy $^1/_8$ itczés nagyságú szép cserép-edény fedőstől, rajta máz is látható, a mint a tudósítás mondja olyan mintha iró-ónból készült volna. Miből rá ismerünk azon graphit-féle fekete mázra, melyet a barbár urnákon, mint például a csurgói cserepeken oly gyakran találunk. Szája ennek is egyenes és keskenyebb, közepén kevéssé kidomborodik, s talapzata ismét szükebb. Benne a hamu nyomai látszottak.

5) A köpülő alakjához hasonló s három darabra tört cserép döbön.

6) Egy hamvvedernek feneke.

7) Tiz darab különféle nagyságú és vastagságú hamvveder-cseréptöredék.

8) Kézi malomködarabok, oldalon átfúrással.

9) A kaszafenőhez hasonló ismeretes ködarab ezüstös csillámmal.

10) Fél emberkoponya nagy szemgödrökkel, melyek a homlokhoz közel fekszenek, kis orrlyukkal és kiálló felső állcsontokkal. Honnét az egyik tudósító tatárkoponyának (?) véli. És két felső koponyacsont. (Az általában felebb említett állat- és lócsontok részletesebb leirását a tudósitásokban nélkülözzük.)

11) Végre kerekalakú zománczos bronz fibula vagy is csat.

Mint látjuk egyike hazánk *kő-* és *bronzkorából* való temetkezési helyeknek, a mint ezen két egymásba érő kor a *kelta* régiségben előfordúl.

A leirt tárgyak a birtokos *Szabó István* biró és *Széless Lajos* helybéli reform. lelkész úr nemes gondossága által megtakarítva a Nemzeti Muzeumnak küldettek be.

391. Bodajkon a múlt évben talált érdekes régiségekről Pados János fehérmegyei áldozár s az ifjú Károlyi Grófok nevelője volt szives az Akademia Archaeologiai Bizottmányát értesiteni. Tudósitása szerint a Fehérmegyében levő bodajki határban a legújabb vasúti munkálatok alkalmával egy természetes alkotásúnak látszó domb lemetszésekor, körülbelől egy ölnyi mélységben találtattak:

1) Egy darab egy fontot és 7½ latot nyomó és némi vonatokkal díszített réz- vagy bronzkarika.

2) Hat darab kupak alakú réz vagy bronz pikkely, felfűzésre átlyukasztva. Ezek bizonyos fokozatban következhetnek egymásra, mely szerint súlyok növekedik. A legkisebb nyom 37 szemert, a többiek egymásután 65, 86, 108, 141, 153 szemert.

3) Ugyanott három cserépedényre is akadtak. Kettő a tudósító birtokában van. Ezeknek szinte mind színe, mind égetése, mind szilárdsága nagyon különbözik azokétól, melyeket néhány év előtt a csurgói kúnhalmokban felfedezett, s melyeket már akkor az Akademiával megismertetett. A harmadik és legnagyobb edényt, melyben több hasonnemű tárgyak is foglaltattak volna, de a melyek fájdalom a munkások tudatlansága miatt szétszóratván, elvesztegettettek, Rómer Flóris szerezte meg a győri muzeum számára.

Figyelemre méltó a fendicsért tudósító szerint az is, hogy ezen vidéken, néhány óra járásnyira, már többfelé efféle régiségek jöttek elő, melyek azért egymással összeköttetésben látszanak állani; így

392. Tésen Veszprém megyében, írtásföldben, melyet ezelőtt egy évtizeddel még rengeteg erdők borítottak, szántás alkalmával egy kőcsákányt találtak, a tudósító által az Akademiának bemutatott ezen kőeszköz vagy fegyver az ismeretes legnagyobb példányok egyike; míg

393. Csurgón a fenemlített és Régészeti Repertoriumunk folytán tárgyalandó sírhalmok fedeztettek fel. Ezekhez járulna tehát az előbb tárgyalt bodajki felfedezés.

394. Ó-Szőnyben a római ismeretes Bregetiónak római régiségekben századok óta dús lelhelyén újabban ismét érdekes leletek merültek fel. Régészeti kedvelők s a kiknek a tudomány s a nemzeti becsület egyiránt szívükön fekszik egyszersmind feljajdulva szólottak fel ez év elején a hazai lapokban, jelentve az érdekes leleteket, s ezzel együtt azon figyelmetlen söt kíméletlen és barbár bánásmódot, melyben a felmerülö emlékek részesülnek. Élénken adja ezt elö egy érdekes levéltöredék, a Ráth és Rómer által kiadott Györi Történelmi és Régészeti füzetek III-dika 286-dik lapján Rómer tanárhoz intézve: „Öszönyön, úgymond, tömérdek nagy követ ásnak az országút mellékén, mindannyi régiség a római korból való. Épen most (május 20-kán 1861) bontottak ki egy kökoporsót az Almásra vezetö országút jobb oldalán, a szöllök mellett; — e koporsó még födve van. — — Többször arra járván fájó szívvel látom: hogy a legszebb feliratos táblákat, téglákat széttördelik, hogy velök az országútat borítsák. Úgy járt azon urna is, melynek cserepeit kerekeim alatt szedtem össze — és felküldtem. Mily érdekesek a rajta látható gladiatorok és rajzolatok." — — —

A Nemzeti Muzeum igazgatósága, valamint az Akademia Archaeologiai Bizottmánya meg is tette e tekintetben a hivatalos lépéseket, részint a megyei hatóságokhoz fordúlva, részint Rómer tanár tagját a jelentéstétellel megbízva. A jelen változó igazgatási viszonyok azonban a sükeresebb eljárásra nézve szinte akadályúl voltak. Rómer tudósítása szerint ugyanis eddig az ottani úti biztos *Malek* úr, a kiásott emlékek fentartására a legnagyobb gondot fordított, de újabban hivatalából kiesvén, a leletekre azóta kevés figyelem fordíttatott. Reményleni lehetett azonban akkor, hogy Komárom megye elsö alispánja Sárközy József úr, ki *Kömlödön* saját érdekes Muzeumában mindent összegyüjtött, mit a környéken találni lehetett, e tekintetben rendelkezni fog. Valamint Gróf Zichy János is, kinek ezen tárgyak birtokában vannak, segédkezet fog nyújtani megörzésökre. Az Archaeologiai Bizottmány elnöksége által a fennevezett volt szönyi útbiztos Malek Károly Öttevényben külön megkerestetvén, hogy a kiásott régiségeknek általa készült rajzait közölné a bizottmánynyal és gyüj-

teményeit engedné át a Nemzeti Muzeumnak, készséggel válaszolt, tudósítván a Bizottmányt, hogy ácsi lakában levő gyűjteményeit átköltözése alkalmával a győri építészeti mérnökséghez vitte, hol azokat Kliegl József mérnök Menapace építészeti igazgatónak átadta, ki is Budára magával vitte. Három feliratos kő azonban még az ácsi útmesterségnél maradt. Beküldötte azonban a római alapfalakon átvezető útmentének alaprajzát, kijelölve rajta az útépítésnél történt római alapfalak kiásását, — melyek itt is mint Lövőn a sírok, az útra anyagúl használtattak — valamint a még ki nem ásott alapfalaknak és sarkophagnak lelhelyét. Ezen gonddal készült térkép, mely az ószőnyi út hosszában teendő ásatásokra és vizsgálatokra nézve igen alapos útmutatást szolgáltat, mintegy 24 helyütt jeleli a római falak kiásását, nem számítva azon hosszszú falvonalt, mely majdnem az egész út hosszában vonúl, ott hol az út egy részt Gróf Zichy Miklós földjét, más részt az ószőnyi lakosok szőlőit és Pap János szántóföldjét Ószőny helység alatt keresztül vágja. Magában az útvonalon még kiásatlanúl maradt alapfalat vagy négy helyütt, valamint az út által átvágott felebb említett szántóföldeken és szőlőkben is mindenütt jelel. Mint látni tehát e tér a rendszeres vizsgálatnak még dús lelhelyül szolgálhat. (364).

Az Archaeologiai Bizottmánynak id. *Kubínyi Ferencz* bizott. tag által és közbenjárására bejelentett nevezetesebb régészeti leletek és lelhelyek:

395. Otrokócs (Gömör vármegyében) hol 1860 septemberben Szentiványi Miklós úr birtokában levő két aranysodrony találtatott, melyek képben is előterjesztettek.

396. Gömör mezőváros (u. ott), hol szinte Szentiványi Miklós úr birtokában levő bronzok és edények,

397. Rimaszombat (u. ott), hol a város melletti magaslaton szinte bronzok és edények találtattak; s ugyancsak Gömör megyében ismeretlen helyen talált bronzgyűrűnek rajza bemutattatott.

398. Székely helység mellett Nógrádmegyében bronzok,

399. Sztregován (u. ott) pogánytemető és edények,

400. Dolányi pusztán u. ott) régi edények és bronzok,

401. Litkén (u. ott) hamvvedrek és kisebb fazekak,

402. Kurtányi pusztán (u. ott) edények,

403. Nagy-Romhányban (u. ott) edények és bronzok, valamint középkori aranyeszközök is,

404. Losonczon (u. ott) bronzok,

405. Kisterennén (u. ott) újabban (lásd az előbbieket leírva már a 82 lapon) kiásott agyagkorsó.

Zólyom vármegyében

406. Ribár és

407. Zborovo közt bronzok,

408. Mosztenicz helység határában két darab különféle bronzeszköz, rajzban is előterjesztve, jelenleg Zipser András birtokában Beszterczebányán.

409. Szeleczen és

410. Podkoniczon bronzeszközök,

411. Felsőkubinban, Árvában, Kubínyi Mihály által kiásott és Radvánszky Antal birtokában levő bronzok,

412 Andrásfalván, Liptóban, bronzok.

Pestvármegyében

413. Puszta-Varsányban Podmaniczky János örökösei birtokában cserepek, őrlőkő, hamvveder-darabok, parittyakövek, bronzok, csontok, gyöngyfüzér; a gyöngyök calcedonból és színes üvegfolyadékból az; utóbbi tárgyak, és nevezetesen egy rendkivüli szépségű barbár korsó rajzban is előterjesztve.

414. Rádon és

415. Dukán edények, az utóbbiak közül egyesek Wrechóvszky úr birtokában.

Heves és Külső-Szolnok megyékben:

416. Inokán bronzok és edények,

417. Szőllősön aranyékszerek találtattak.

Bemuttatott szinte Zipser András beszterczebányai gyűjteményében lévő érdekes bronzcsatnak rajza, melynek azonban lelhelye eddig ismeretlen.

Ezen utóbbi lelhelyek és régiségek bővebb megvizsgálását és leírását, valamint nagyobbára kész rajzaik kiadását id. Kubínyi Ferencz bizottmányi tagtól egyiránt várhatjuk.

Az Archaeologiai Bizottmánynak ezen sorok irója által bejelentettek továbbá a következő lelhelyek és régiségek:

418. Nyitra-Család helység körül lévő puszták, különösen *Cserepes*, *Gesztes* sat. söt a szomszéd helységek mint *Béládj*, *Gímes* sat. évek óta dús és érdekes lelhelyek edénycserép-töredékekre és köeszközökre nézve. A felfedezés érdeme *Kelecsényi József* ismeretes lelkes, gondos s avatott régiségbuvárunkat illeti, kinek eddig is egyéb számos régiség felfedezését és fentartását köszönjük. Évek óta nem kis fáradsággal és költséggel gyüjti az említett vidék régiségeit; velök egy részt saját gyüjteményemet gazdagítá, nagyobbrészt pedig családi birtoka lakásában vannak felhalmozva. Itt azonban csak röviden újabb leleteink krónikájába sorozzuk e lelhelyet, miután idővel részletes leirását várhatjuk.

419. Desedai pusztán a kaposvári uradalomban létező pogány sírhalmokról ő herczegsége ifj. Eszterházy Pál nevelője *T. Bubics Zsigmond* úr volt szíves értesíteni. Ezen sírhalmok, számra mintegy 75—80, az említett pusztán levő Avas erdőben mindenfelöl nézve mintegy rendbe állítva egyenes sorokat képeznek. A halmok a közlött rajz szerint hasonlók a nevezetes érdi sírhalmokhoz. Közülök felfedezőjök Rimanóczy uradalmi tiszt úr hármat gondosan felásatott. A halom két harmadrészének átmetszése után égett földréteg mutatkozott: ebben 4 darab fekete színű agyagkorsó széttörött cserepeire akadtak, és egy leborított korsóra, melyben vörösös könnyű terra sigillata-féle anyagú kis bögre találtatott: alakjára széles szájú, közepén kidomborodva, míg talapzata felé szükül. Ezen legépebben maradt tárgy a fenemlítettek szívességéből gyüjteményembe jutott. A másik halomban teljes lócsontvázra akadtak, mely elégetés nélkül volt elásva, mint egymásra roskadt részei mutatták. Csat vagy más ércztárgy nem találtatott. A harmadik halomnál azonban, a mint az égett földrétegre értek, észre lehetett venni, hogy ezen halmok már egyszer felásva voltak; a hantban sokféle finomabb, kivülről vörös, belül mázos korsódarabok töredékei összevissza lévén hányva. Az erdő felárkolása akalmával is sarkantyúkra akadtak, melyek szinte gyüjteményembe jutottak, alakjok már későbbi korra mutat. A desedai sírhalmokkal határos füredi

úgynevezett Gombáserdőből töltés vezetett a berken át a desedai Avaserdőbe, melyre szinte az árkolás alkalmával rájöttek. Az említett terra sigillata gyártmányú bögre mutatja, hogy e sírhalmok, ha nem a rómaiaknak, úgy velök mindenesetre érintkező népnek és kornak maradványai, mint például a lövői sírhalmok.

420. Óhajon (Bars vármegyében) 1860-ban talált régiségekről *T. Holcsek György* helybéli plebános úr volt szíves tudósítani, megküldve egyes cseréppéldányokat és érmeket. A cserepek módnélkül durvák, nagyobbára ki nem égetett sötét földszínűek. Egy kisebb feketeszínű sajátságos alakú, közepe és alja felé kétszeresen kidüdörödő begre, az egyetlen féligmeddig épen talált példány. A cserépdarabok közül csupán egyen lehet látni az ismeretes pettyes benyomatokat. Köztök egy kőeszköznek is, úgy látszik kőfejszének töredéke előjön. Nevezetes hogy ezen nyilván legrégibb és kőkori cserepek és barbár maradványok közt Óhajon épen úgy, mint Családon római császári érmek is találtatnak egyes példányokban. Itt Augustus és Faustina érme találtatott s úgy látszik Volosianus, rajta papi alak tutulussal és két szarvasmarhával, ökörrel vagy tehénnel.

421. Túrkevíről a Nagykúnságban *Hegedűs Zsigmond* kerületi kapitány úrhoz érkezett jelentés szerint a túrkevi határban, úgynevzett Túrkeddi szőlőskertekben 1860-ban több régiség kiásatott, úgymint 10 darab régi pénz, nagy tarajú sarkantyúk, lakatok, kulcsok, horgok, csákányok számos kisebb nagyobb vas-töredékek. A pénzek, fájdalom, zsidó kézre kerültek, a sarkantyúk és egyes vasdarabok Hegedűs kapitány úr szivességéből gyűjteményembe jutottak. Ezek és a vastárgyak későbbi kor maradványai.

422. Kúnhegyes határában, a Nagykúnságban, *Taskony* puszta felé vonuló tiszai *Mirhógát* mellett ásás alkalmával kő és rézkori régiségek találtattak. Közülök előbb említett *Hegedűs kapitány úr* szivességéből három érdekes darab, egy rézcsákány, egy gömbölyű kőeszköz s egy orsóalj alakú ismeretes kőkori cseréptárgy birtokomban van.

423. Lontóról (Hont vármegyében) *Rakóvszky István* ottani földbirtokos úr tudósít, hogy 1860-ban számos

cserépdarabra akadt, melyek a határ sánczaiban elszórva mutatkoznak. A sánczok véleménye szerint a későbbi török korból valók. A megküldött néhány cseréptöredék igen durva, rajtok szinte nagyobbára csupán a barbár urnák pettyes benyomatai látszanak.

424. Bárándi (Fehér vármegyében) levő pusztának azon részén, hol egyfelül *Bolondvár* és *Ebvár* áll, mintegy hat év előtt egy béres szántáskor két cserépedényre akadt, melyek Fehérvárott Báró Splényi birtokából, T. König Móricz úr szivessége által jelenleg gyüjteményemben vannak. Mind a kettő kitünő nagyobbszerü római hamvveder, az egyik körülbelül egy akós, a másik félakónyi nagyságú. Az előbbi fakószínűnek alja letörött, de az utóbbi feketeszínű teljesen ép s izletesebb alakú. Mindakettő kétségtelenül római maradvány.

425. Lamacs és **Beszteroze** helységek között Pozsony vármegyében, a rétség fölé emelkedő partmagaslat oldalában mintegy három év előtt cserépedénytöredékek nyomára akadt Herrgott lamacsi fogadós, közülök több példányt gyüjteményemnek juttatott. Ezek nagyobbára feketeszínű graphit-mázos barbár hamvvedrek maradványainak látszanak.

426. Dévény-Újfalun Pozsony vármegyében, Magyarországnak véghatárán, hol a Morva a Dunába ömlik, a geologiai tekintetben is érdekes kagylós homokhegyen, több év előtt egy helybéli haszonbérlő a víz által lemosott hegyoldalból kitünedező cserépdarabokat vett észre. A pozsonyi természetismei társulat jelentésére egyes tagjait a lelhely vizsgálatára kiküldötte, s magam is hozzájok csatlakozván az ásatás által kitünt, hogy a hegyhát fensíkján a televényföld alatt hamuréteg terjeszkedik, melyben félig égett szenesedett fadarabokon söt gerendákon kivül, itt ott állatcsontok és cseréptöredékek mutatkoznak. Az utóbbiak egyszerü egyenes- és körvonalokkal vannak jelelve, fakó és feketeszínűek; köztök egy durva alakítású tál részletei is találtattak. Egyrészt a társulat tulajdonává lettek, néhány kisebb darab azonban gyüjteményemben is látható.

427. Nagy-tenyői Török-szent-Miklóshoz (Heves-Szolnok) tartozó pusztán, hol még a XVII-dik században népes hely és apátság állott a Tiszamenténél, mely csak a ké-

söbbi törökháborúban pusztúlt el végleg, 1858-ban a vasúti munkálatoknál találtatott egy kis bögre, szük egyenes szájjal, közepén kidomborodva, apró fülekkel. A terra sigillatához majdnem hasonló anyaga mellett, ügyetlen aránytalan alakításánál fogva némileg római utánzásnak látszik. S ugyan csak itt római ezüst pénz is találtatott. Előlapján császári fő; körűlirat *Divus*, a többi lekopott. Hátlapján a legiói sas; körirat: *Consecratio*. Mindakét tárgy *Serák Istvánné* asszonyság és *Serák Károly* úr szívességéből gyüjteményemben.

428. Kengyelközi Török-szent-Miklóshoz tartozó pusztán (Heves-Szolnok), hol hajdan szinte helység és monostor volt, a Szolnok felé vezető Derzsigát csárda melletti útnál ezidén egy új árkolás alkalmával számos cserép és néhány köeszköz tűnt elő. *Csernák Sándor* kengyeli tanitó úr szívességéből, ki a lelhely érdekességét legelől felismerte, gyüjteményembe több példány jutott.

429. Puszta-Jakabszállásról, Izsák és Félegyháza közt a Kis-kúnságban, a hely elöljárója volt szíves értesíteni, hogy ott házalap ásása alkalmával akónyi nagyságú cserépedényekre találtak. A helynek és leletnek bővebbi személyes vizsgálatára felhíva, valamint az iránt addig is tudakozódván, jövőre talán bővebb tudósítással is szolgálhatunk ezen nevezetes lelhely felől, mely úgy látszik a fenebb ismertetett Izsáki lelhelylyel összefüggésben áll. Ajánljuk az illető helyek gondos elöljárói figyelmébe, mert az eddigiekből következtetve itt nevezetes nyomok mutatkoznak.

* * *

Az idei hírlapokban kevés és nagyobbára jelentéktelen tudósításokat találunk újabb régiségleletekről. A tudomásunkra jutottak következők:

430. Gyulafehérvárról tudósitják a Pesti Naplót, (1861. 218. sz.), hogy a vár alsó kapuja elötti sáncznak kitatarozása alkalmával a múlt hetekben három római feliratos követ találtak, melyeknek vésete és betüi tökéletesen épek. Egy új útnak ásásakor pedig földalatti vízvezetékre, néhány pénzre és mozaikdarabokra, valamint római téglákra akadtak, azon

a helyen úgymond, hol az egykori *Apulum* állott és hol Bethlen Farkas leírása szerint később az erdélyi fejedelmek kertje volt; ez megfejti azon körülményt is, hogy ezen római érmek között egy, Zsigmond lengyel király által veretett pénz is volt.

431. Szalácsról tudósítják a Vasárnapi újságot, mint 1861. 31. száma szerkesztői mondanivalójából értjük, hogy a Körös vize partján „egy urnaféle edényben nemzeti-színű klárisszemek“ találtattak; nyilván színes üvegfolyadék-gyöngyök. Köszönet mondatik érte Tippmann Ilka kisasszonynak, ki az ép szemeket az iszaptól megtisztítva, újra felfűzte és a Nemzeti Muzeum számára beküldötte. Osztjuk a Vas. újság szerkesztőségének sajnálkozását, hogy az edény ásás közben széttört, valamint ohajtását is, hogy bár a hamvvedernek is legalább cserepei felküldettek volna, s a régiségbuvároknak annál könnyebben lehet vala a régiség korát, nemét sat. meghatározni.

432. Segesvárott, a Pesti Napló 1861. 257. száma szerint, Fabricius ev. lelkész pogány (kétségtelenül római) sírt fedezett fel, és benne 53 darab római pénzt lelt.

433. Privigyéről (Nyitra vármegyében) a Vasárnapi újság 1861. 42. száma szerkesztői mondanivalója szerint értesülünk, a város határában talált római és régi magyar pénzekről, melyek a szerkesztőségnek beküldve, a Nemzeti Muzeumnak adattak.

434. Hrussói erdőben Trapper János körvadász által talált régi sarkantyú Sz. Jánosról beküldetett a Vasárnapi újság szerkesztőségének (1861. 27. szám), s a Nemzeti Muzeumnak átadatott.

* * *

Régiségleleteinkre nézve azonban kétségtelenül legtöbb s legérdekesebb adatokat szolgáltatnak a Nemzeti Muzeumnak *Érdy János* muzeumi Régiségőr által tudományos szakavatottsággal és pontossággal vezetett jegyzőkönyvei. Az ország minden részeiből s mindenrendű lakosaitól, főpapoktól, főuraktól úgy, valamint különösen falusi lelkészektől, tanítóktól, jegyzőktől, más hivatalnokoktól és birtokosoktól, sőt

gyakran egyszerű földmívesektől is folyvást érkeznek küldemények; mint az alábbi csupán egy két utóbbi évről szóló sorozat világosan tanusítja. Ez mutatja egyrészt azon örvendetes érdekeltséget, mely az ország minden részeiben a Nemzeti Muzeum iránt uralkodik, s melyet örömmel tapasztalhatunk a Nemzeti Muzeumban is, midőn a bemeneti napokon látjuk, hogy a látogató közönség nagy részét alsó osztálybeliek, és vásárok alkalmával számos vidéki földmüvelők is képezik. De másrészt, valamint a beküldött leletek nálunk még folyvást majdnem kizárólag csupán a véletlennek és esetlegnek tulajdoníthatók, s e mellett folytonosan arról is értesülünk, hogy a leletek egy nagy része veszendőbe ment, úgy a gyakori küldemények és leletek talán mégis kevésbbé közönségünk érdekeltségéről, mint inkább arról látszanak tanúskodni, mily dús, mily kifogyhatlan hazánk a régiségekben; mennyi anyagot foglal magában és szolgáltathat őslakói, lakhelyeik és müveik ismeretére, melyek az ősnépekre és müveltségi állapotukra, hazánk őskorára és nevezetesen helytörténetére nézve mindannyi megbecsülhetlen okmányok. Melyeknek azonban eleve most még csak teljes összegyüjtésével, lelhelyeik és nemeik inventálásával kell foglalkoznunk azon későbbi szerencsés kezek számára, kik ezen anyagból a gyüjtőmunka haladtával vagy bevégeztével hazánk őstörténeti korszakait majdan megirhatják. De erre azután nem elegendő csupán hogy egyes véletlenül kezünkbe akadt tárgyat gondatlanúl megküldjünk, melyeken mintegy csak azért adunk túl, hogy nem tudunk velök mit csinálni, s nehogy utunkban álljanak. Hanem szükséges a lelhelynek és nevezetesen a lelet minden körülményeinek pontos feljegyzése és közlése. E nélkül gyakran a legbecsesebb tárgy is elveszti érdeke legnagyobb részét és jelentékenységét s használhatlan lommá lesz. Mert hogy római és barbár ilyen s amolyan maradványok léteznek, az újabb leletek nélkül is ismeretes. Ezek legfőbb érdeke azonban most abban áll, hogy a tárgy minőségének meghatározása mellett, — mire természetesen csak szakértő képes s azért a tárgynak vagy csak tökéletes rajzának megküldése, bemutatása többnyire feltétlenül szükséges, — azon körülményekről is értesüljünk, melyek közt találtatott, s legalább

is a lelhely megneveztessék. Akárhányszor azonban előjön a Muzeum jegyzőkönyveiben, hogy a beküldött régiség lelhelye nem tudatik, de gyakran még az alkalmilag második vagy harmadik kéz által beküldőnek lakhelye sem. A körülményekről pedig, melyek közt és mikép találtattak a megnevezett régiségek, csak a legritkább esetben értesülünk.

Ezen igénytelen sorok czélja itt azért figyelmeztetni régiségkedvelő közönségünket a régiségeknek nemcsak megőrzésére s az enyészettőli megóvására, de egyszersmind a leleteknek, ha azokat tanulságossá, hasznossá s érdekessé akarjuk tenni, körülményes bejelentésére. Ily tudósításokat az *Akademia Archaeologia Bizottmánya* is mindenkor a legnagyobb készséggel fogad, s míg a tárgyakat a Muzeumnak igyekszik megszerezni és fogja átszolgáltatni, addig a tudósításokra, jelentésekre ne talán kivántató felvilágosító válaszszal is szívesen szolgál; valamint a szükséges vizsgálatok tételére, ügyrendéhez képest, a mennyire tőle telik s a tárgy fontossága igényli segédkezet nyújt. Ezen figyelmeztetés után közlöm már azon régiségek és leletek jegyzékét, melyek a legközelebb múlt években, valamint az idén a Nemzeti Muzeumnak beküldettek. Ezen közléseket időnként folytatni szándékom, visszatérve egyrészt a korábbi évekre, míg a tárgyat Régészeti Krónikánkban kimerítettük; másrészt pedig az évenkint folyó újabb gyarapodások fognak rendesen ezen krónikai rovatba soroztatni.

435. Kürthön Komárom vármegyében 1860-ban talált rézkorszaki eszközök, úgymint 2 darab véső, 5 karika, két karikából álló lánczrész, tekercstöredék, 6 darab gombféle bronz, két dárdacsúcs-töredék, 2 darab kardtöredék, egy sarlóféle penge, s két ily töredék beküldettek a Nemzeti Muzeumnak, Majer István helybéli plébános által.

436. Dvorecz helységnek területén Turócz vármegyében találtatott hat darab rézkorszaki gombostű; 1860-ban ismét a sertések 32 darab ily hosszú rézgombostűt túrtak ki egy csomóban, közülök Kubínyi Ferencz közbenjárására a megye-főnökség négy darabot küldött be:

437. Császártöltésen Pest vármegyében találtatott

egy rézcsat két darabja, rézkarika, két karikával ellátott lemez hat darab. Vienberg Gáspár orvos ajándéka.

438. Nagy-Zalatnán Erdélyben Faustina jun. rézérme, Poldermann József ajándéka.

439. Izsákról a fenebbi leletek Széless Lajos ref. lelkész által beküldettek. (390.)

440. Mezőberény területén egy csontvázon találtatott Heraklius aranya, réz karperecz-töredék 12 darab; nyakékbogyók 6 darab, két kis karika. Egy más alkalommal: ezüst karika gombbal, hasonló bronzból, kisebb bronz karika, három darab csattöredék, korálgyöngyszemek, fehér fekete és kék pettyes színűek. Jeszenszky Károly helybéli ev. lelkész küldeménye.

441. Kapolcs-királykői várban Szala vármegyében talált tarajos vassarkantyú, vascsat, törött hegyű nyíl. Kuthy Mátyás ajándéka.

442. Réde területén, Hevesmegyében, talált öt darab vassarkantyú. Eckstein Rudolf ajándéka.

443. Kutason, Nógrád vármegyében talált czelta ezüst érem.

444. Rigiczán és

445. Várkúton, Bácsmegyében, találtatott tiz cserépedény és kőtöredék, Rigiczai Kovács Mátyás ajándéka.

446. Csepény területén, Verőczemegyében, a *palacsai* és *kologyvai* mocsárban találtatott Mátyás-Lipótkori pénzeken kivül, Constantin római rézérme és más két darab olvashatlan római pénz. Glembay Károly ajándéka.

447. Betlér helység határában, Gömörmegyében, 1861-ben az urasági szántóföld körülárkolása alkalmával négy ölnyi területen szétszórva egy lábnyi mélységben kiásattak János-, Ferdinand- s Mátyáskori pénzek. Osztradiczky István ajándéka.

448. Szent-Tamásról Salzburgi érsekek: Rudbertus, Michael, Ernestus XVI-dik század érmei; az előbbitől beküldve.

449. Varsányi puszta területén 1859-ben, Podmaniczky báró birtokán kiásott, már felebb említett (413.) lelet, mintegy 15 cserépedény, hamvveder, bögre, őrlőkő, kari-

kák, szarvasszarv, csákány, rézboglár, bronz csat, üveg és calcedon nyakfűzér. Kubínyi Ferencz ajándéka.

450. Kőszeg, Sárosmegyei helység területén 1857. máj. 12. vaspörzsölben elásva találtattak és Gróf Péchy Szilárd által küldettek II. Rudolf-, II. Ferdinánd-kori s egyéb XVI-dik századi tallérok, meg harmincz darab ezüst denár.

451. Szekszárdon talált keresztalakú rézamulet, Báró Augusz küldeménye.

452. Somorja városának (Pozsony megyében), régi pecsétnyomója, gót minuscula körirattal: *s. civitat* (is) *samarie mig* (nus), a város által beküldve.

453. Fegyverneki pusztán (Heves-Szolnok) talált celta ezüst érem, Koller József birtokos küldeménye.

454. Egerből pettyes amulet, mely egykor ezüstbe lehetett foglalva s állítólag Nagykéri Pinke Albert kapta volna családi hagyomány szerint, 1553 Eger vár ostrománál Dobó Istvántól. Beküldve a családbéli birtokostól Pinke Jánostól.

455. Csegén (Szabolcs v. Nógrád?) talált lánczosbuzogány, zabola, sarkantyú, beküldve Kühnle Károlytól.

456. Vadasról néhai Jankovich Miklós örököseitől beküldve: római fogadalmi oltár:

L. SEP. VERANVS
VET. LEG II AD. P. F.
— — VOTO SVSCEPTO.

Vörös márvány ketté törve, melynek közepe hiányzik. Felirata: *Hic iacet sepultus egregius Blasius literatus.* Czimere: két szemközt ágaskodó kutya, nyakon lánczczal összekötve. Kérdés mindenesetre vajjon Vadason találtattak-e, vagy inkább Jankovich gyüjteményeivel kerültek ide.

457. Bakodi pusztán, Kalocsa mellett, 1859. sept. 22. iskolaalap ásásánál három csontvázon talált római arany ékszerek sat. Kalocsai érsek által beküldve. Kiadattak ezen ritka nevezetességű és szépségű ékszerek a Mitheilungen d. Centralcommission folyóiratban; szemlénk során is e szerint bővebben fognak tárgyaltatni.

458. Tétényben a Nemzeti Muzeum igazgatósága által 1859. jan. 12. sír ásatott fel; az igazgató, Érdy és Varsányi urak vizsgálata következtében találtatott egy feliratos kő:

D. M.
ANT. FIL°
QVIRIVS
AVG. COL
AQV. VIB
SERAPIE
— — — —.

Kőtöredék két oroszlán alakkal, kisebb töredékek fejeket ábrázolva. Tiz tégla és több téglatöredék. Vörös agyag korsó, három bögre, fekete korsó és bögre, más két bögre, réz érem, kőtöredék egy alakzattal; egy más kő, melyen Fortuna ábrázoltatik. Ez a tétényi vasuti munkálatok alkalmával ásatott ki s a vasuti igazgatóságtól küldetett be. Újabban ugyanitt a vasuti munkálatoknál több temetkező hely ásatott fel, és Glatter Alajos megyei főorvos egy itt talált koponyát átadott volt Haas Mihály conservatornak; ki azt meghatározás végett Hyrtl József tanárnak Bécsbe megküldötte. Ennek véleménye szerint az 40 évnél idősebb római fajú nőnek koponyája. De mivel azon halottaknál, kiknek szájába a római szokás szerint obulus tétetett, alsó állkapcsok zöld rozsdával van megfuttatva, a mi ezen koponyánál nem látható, innen gyanítható volna, hogy ezen római nő keresztény lehetett. Ugyancsak Tétényből Glatter főorvos egy római LEG II AD föliratú rovátkos téglát küldött be.

459. Kúnhegyesről (Nagykúnságban), kőbalta kovapalakőből, találta Gerenday József a város területén; fületlen bögre vörös agyagból, sírásás alkalmával kiásva 1857. Andrási János- takácsmesterné ajándéka; valamint egy horgászkő a tóvíz partján talált csontváz mellett beküldetett Polgár János helybéli főbiró által. (422.)

460. Mezőtúr mellett (Heves-Szolnok) az ajándékozó Fridrik Antal telkén gyeptörés alkalmával véső palakőből találtatott.

461. Tisza-Igaron (Heves-Szolnok) találtatott Széky Péter kertjében két füles bögre fekete agyagból, egy nagyobb és kisebb egymásba helyezve; füstölő födél töredéke, egy sarkantyú, másik a faluban. Ugyancsak ott a helység területén találtatott egy réz érem, következő felirattal: HIERON.

BARVFALDVS CENTI ARCHIPRESB. Balra forduló képe. Hátlap MEDICINA MALORVM. Saturnus kaszával, előtte fövényóra. Okolicsányi Gusztáv birtokos küldeménye.

462. Agasvárban talált sarkantyú Plathy Józseftől beküldve.

463. Pásztón: IV. Béla rézérme, házi kertjében találva Plathy Józseftől.

464. Pátkáról, Fehér vármegyében, beküldetett Szeidl Pál uradalmi felügyelő által egy Mithras emlék, de vajjon hol találtatott?

465. Esztergomban az úgynevezett Kórház-hegyen 1854. máj. 7. Rám szőlőjében talált római sírkő, beküldve az esztergomi főkáptalan által; felirata:

D. M.
PERPETVE SECVRI
TAT LVC SERIN SÆN
QV VIXIT ANNIS III'
MESES · VIE CÆSERN
PAZINS STRATOR·
CoS · FRATRI PIENTSSIM°
F. C.

Ugyancsak Esztergom területén, a *Sz.-Királyföldén* négy, füles nagy cserépedény találtatott. Egger küldeménye.

466. Halmajon (Heves vármegyében) kiszántatott egy nagy és kisebb kard vasból. Darvas Lajos küldeménye.

467. Szőnyről beküldve a gőzhajótársulat által: 1. Római síremlék-töredék, két domború alakkal. 2. Hygea kőszobra. 3. Talapzat két oldalán domború alakokkal. 4. Két feliratos kőtöredék:

GEN PO
CENTVR
FÆE · SEP
T CONS
SIGNIF
— — C — —

És

MINERVE
SANCTEFI
SILVANV
(L)EG XII. T—
CE MVSTA .(364, 394).

468. Batinai hegységben (Baranya vármegyében) talált római császári, u. m. Claudius, Decius, Gallienus, Aurelianus, Aurel. Probus, Maximianus, Licinius Constantius, Constantinus-rézérmek; valamint Diva Faustina és Gordianus consularis ezüst érme, IV. Béla rézpénze, törött ezüst melltű, vas lándzsa. Matyasóvszky László ajándéka. Ugyanezen hegységből egy más érem-küldemény érkezett Purgstaller Ferencztől. Severus, IV. Béla p. Sclav. II. Ulászló ezüst, valamint a fennevezett római császároknak rézérmei és egy mély vésetű karneol gyűrű.

469. Kövesdről (Baranya vármegyében), vassarkantyú és kengyelvas, Garay Antal gazdatiszt küldeménye.

470. Drégelypalánk határában (Hontban) szántás alkalmával találtatott vaságyú-cső.

471. Muzsaj területén (Beregmegyében) rézkorszaki eszközök, 8 karika, 2 szekercze, 2 vésű, egy törő, két darab sarlóféle kés, és töredékek találtattak, megküldve Báró Dercsényi László által.

472. Budán Vihalek hentes 420 számú háza kertjében befalazva volt római kőemlék, melynek felirata menynyire kivehető volt, már Paúr Iván által közöltetett az Archaeologiai Közlemények I. kötete 221-dik lapján, és mely a fölebb említett óbudai, Schönvisner által leírt római fürdőre vonatkozik. Lásd a 357-dik szám alatt.

473. Baracskáról beküldettek, vasúti munkálatok alkalmával kiásott törött rézbalta két darabban. Oláh József földmüves ajándéka.

474. Kiosind Hontmegyei helység területén fekete cserépedényben szántás alkalmával találtattak rézkorszaki tárgyak, széles tekercsek, melyek végén ismét nagyobb-kisebb befont tekercsek függenek, összesen hét darab. Dárdacsúcs 16 darab, karika alakú két rézdarab, egy tölcsérded alakú. Beküldettek Bittner helybéli tanító által.

475. Balaton környékén (hol?) talált római érmek u. m. Antoninus Pius, Decius, Trajanus, Constantinus, Licinius, Constantius, Valentinianus rézérmei beküldettek Hordós Ferencz balatonfüredi savanyúvízkútmester által, ugyan-

az számos régi s újabb magyar és külföldi érmekből álló gyüjteményét ide ajándékozá.

476. Lomnicz helység területén a kárpáti bérczek alatt találtattak Alexander III. Magn. Maced. aranya, Lysimachos Thrac. aranya. Ezen aranyok Erdélyben is épen a nagyobb hegységekben találtattak.

477. Fruschka-Gorán Szerémségben *Osova* nevü szerb kolostor mellett Justinián aranya s ugyanott *Ravenicza* szerb kolostor mellett Romanus IV cum Eudocia et privignis Michaele et Andronico Constantino-féle arany találtatott. Polith újvidéki kereskedő adománya.

478. Szolnokon a sz. Ferenczi szerzetesek kertjében találtattak IV. Béla, II. Zsigmond lengyel király rézérmei, valamint 14 darab török érem. Tóth András sz. Ferenczrendi szerzetes küldeménye.

479. Mazslajról, Mátrában (?), beküldött fényesített nyelü vasbárd és réz buzogány, Plathy József ajándéka.

480. Kőbányán, Pest mellett, találtatott réztáblán dombormüben Sz. Sebestyén halálának ábrázolása. Wagner János vendéglős küldeménye.

481. Munkács közelében fekvő *klacsovai* domb tetejéről víz által kimosva találtatott 1860. aprilisben hat darab réz-fegyver és eszköz. Lehoczky Tivadar cs. k. szolgabiró küldeménye.

482. Körtvélyesen, Torna vármegyében, gyermekek játék közt egy üregre akadtak, melyben II. János, Kázmér, II. Zsigmond lengyel királyok érmei és Ferdinándkori hazai érmek voltak elrejtve.

483. Csernye helység határában, Veszprém vármegyében, mészkő-fejtés alkalmával, Gordianus, Otacilia. Sev. Valerianus jun. ezüst érmeire akadtak. Simon Pál mérnök küldeménye.

484. Pohamorai pusztán szőlőárkoltatás akalmával IV. Béla rézérmei találtattak. Hajdu János túrkevi földbirtokos küldeménye.

485. Kis-Kőrös városának küldeménye, Trebonius Gallus, Constantinus Probus, Leo Sapiens érmei és néhány

késöbbi hazai és külföldi pénz. Kérdés azonban vajjon helyben találtattak-e?

486. Doborgazon (Pozsony megyében Csallóközben) az úgynevezett tatár- vagy akasztófai dombokban tett ásatások alkalmával Constantin. jun. Valentinian. sen. Justinus I. és egy olvashatlan éremre találtak, beküldve Neumányi Ferencz vajkai plebános által. Ez azon nevezetes lelhely, melyet az Archaeologiai Közlemények I. köt. 73. lap tárgyaltam, s melynek képét az 1858-diki Vasárnapi Újság 10. számában közöltem.

487. Vattai határban (Borsodban) kiszántott vaskeztyü-darabok. Tóth Endre által beküldve.

488. Szent-András és **Szántó** között (Abauj vármegyében) vasúti munkálatok alkalmával kiásatott azon nevezetes középkori *Aquamanile* bronzból, melynek képe és magyarázata az 1860-diki Vasárnapi Újság 45. és 47-dik számában közölve volt. Aláirás útján 200 fton megszereztetett és beküldetett Teöreök Lajos ügyvéd eléggé nem dicsérhető buzgósága által.

489. Tiszaszőlősön (Heves megyében) talált olvashatlan római ezüst érem mellett III. Zsigmond lengyel király, Leopold st. pénzei, beküldve özv. Suszter tanárné által.

490. Duna-földváron Cziráki János háza mellett levő szölöhegy végének levágása alkalmával, egy fejjel délnek fekvő porladozott csontváz és fakoporsó maradványaira akadtak. A kézcsont mellett találtatott ezüst lemezből készült gömbölyü lakatalakú ékszer csüggönyökkel. Az ágyék körül hét darabban övtöredékek és czérnára füzve kilencz gyöngyszem. Cziráki János ajándéka beküldve Truczka Pál által.

491. Felső-vadászi várnak (Abaujban) düledékei között talált régi nagy vaslakatnak kulcsa, beküldetett Borbély Lajos által.

492. Királyházán Ugocsamegyében egy részvényes társulat 1858. dec. és 1859. januarban ásatásokat tétetett, ennek következtében két sir fedeztetett fel, a leletekből Báró Perényi nemzetség, mint tulajdonos és a részvényes társulat beküldött két darab töredéket egy arany lánczból, zománczos

bojtot, két kis aranygyürüt, egyikből a kő hiányzik, nyakékszer felét, hajtüt, párta töredékeket, olvasó keresztjét, fekete olvasó szemeket, koporsószeget, mentegombot, olvasóról függő monorú rézképet. A többi ékszer felosztatott a találók között.

493. **Tatár sz. György** melletti *esei* pusztán Pestmegyében a templom düledékei alatt találtatott négy darab kengyelvas, vassarkantyú, csatos láncztöredék, beküldve Kégl Ignácz földbirtokos által.

494. **Miava** mezőváros területén, Nyitra megyében, talált három darab tört hajtü alakú aranytekercs, megvétetett a Muzeum pénztárából.

495. **Nagy-Zsám** (Temesmegye) melletti patakpartján 1859-ben III. Lajos (+ 882) és Karlman (+ 884) karolingi franczia királyok réz emlékérmei találtattak. Reichert András jegyző ajándéka.

496. **Fülöpszállásról** beküldetett, nem tudni azonban vajjon ott találtatott-e? Antoninus Pius ezüst-, Licinus és IV. Béla rézérme.

497. **Kalló** területén (Nógrádmegyében) az út melletti vízmosásban talált csontvázon lévő nyakfüzér-szemek és réz karperecztöredékek beküldve Megyesy József által.

498. **Baracsi** pusztán (?) embercsontok között talált két darab rozsdás kardtöredék, melynek markolat feletti része ezüsttel van bevonva, beküldetett Földváry Gábor által.

499. **Balkány** területén Szabolcsmegyében talált Hadrianus és Severus ezüst érmek, beküldve Osváth Imre által.

500. **Kánya** területén Tolna megyében 1852. kiásott celta eszközök és 5 celta érem. Rumy Gizela küldeménye.

501. **Felső-** vagy **Kápolnás-Nyéken** Fehérvármegyében talált rézkapocs (fibula), rézdárdacsúcs, nyílvas, vas sarkantyú, vas patkók, beküldve Pázmándy Zsigmond örököseitől.

502. **Kengyel** pusztáról (Heves-Szolnok) beküldetett Hadrian ezüst érme Mocsy György földbirtokostól.

503. **Gödöllő** melletti valkói erdőben talált régi vaskés.

504. **Jákóhalmán**, Jászságban, talált öt rézvésü-tö-

redék, egy sarlóféle késtöredék rézből. Csöke József helyb. főjegyző küldeménye.

505. Csurgón Fehér vármegyében talált kőszekercze. Pados János köldeménye.

506. Ibrány határában *Pogányssziget* nevű területen (Szabolcsban) talált réz pecsétnyomó + SIGILLVM ANTIMI EPISCOPI (Antim. Episcop. Quinqueecclensiensis II. Gejza alatt 1141—1161. Cod. Dipl. II. 142. 143. 148. Lásd Kollert és Prayt.). Patkó András helyb. ref. lelkész küldeménye.

507. Ördöngösön Csongrádban, Gróf Károlyi István pusztáján 1850. talált csontváznak karján volt ezüst és réz karperecz, Halitzky József küldeménye.

508. Kis-Terennén, Nógrádmegyében, az Arany-hegy területén, talált török arany. Klukóvszky András alesperes által beküldve.

509. Dédesvár (Borsodban) düledékei közt talált vaskulcs a XVI-dik századból, beküldve Borbély Lajos által.

510. Mágócsi szőlőhegyen (Somogyban) 1858. april. 18. talált három réztál. Magyari Kóssa Sámuel ajándéka.

511. Óbecse mellett (Bácsmegyében) a római sánczok ásatásakor emberi csontvázra akadtak, melyen két színes és fehér gyöngyfüzér és fekete cserép csupor apró réz lemezekkel találtatott. Veszlóvszky József földbirtokos küldeménye.

512. Csepelen találtatott ketté törött római kő, melyen kétlovas kocsi utánna kötött embert hurczol. Haas Mihály conservator küldeménye.

513. Hajdú-Böszörményi tengeri földeken találtattak Horváth Ferencz által: kétfülü nagy rézfazék, rézbogrács kettős fogantyúval, rézsisak, füles rézcsésze, két rövid rézkard rézmarkolattal, két hasonló rézkard. Pápai Imre, Hajdú-böszörményi ref. lelkész és Gál Mihály ottani földbirtokos küldeménye. Ezen nevezetes lelet 1858-ban az említett lelkész úr becses leírásával érkezett meg az Akademiához. A beküldött rézkori tárgyak mind ritka kitűnő példányok zöld patinával belepve, melyek tüzetes kiadásra méltán érdemesek. Fájdalom, hogy a dús találmánynak egy része idegen s ismeretlen kézre került. Nevezetesen báró Graffenried Bur-

genstein százados a lelet hírére Bécsből leérkezve, a mit magán kezekből megszerezhetett, összevásárolt. Nevezetes lelhelynek látszik egyébkint ezen egész vidék, *Hajdú-Böszörmény, Balmaz-Újváros* és *Zelemér* között, azon adatok szerint, melyeket Révész Imre Etel Laka czímű jeles iratában (53. lap) találunk; hol különösen a balmaz-újvárosi Maláton nevű határrészben is földalatti építvények volnának, és csontváz koponyán arany diadema, korona alakú fejéket találtak, de mely összetöretett s összeolvasztatott.

514. Kecskeméten találtatott cserépedényben hatvan hat darab német apró ezüst érem; beküldve a reform. egyháztanács által a főiskola kettős példányai.

515. Bota helység területén (Borsodban) talált öt rézkardtöredék, három réz dárdacsúcs. Borsodmegyei főnökség küldeménye.

516. Csákvár területén talált celta ezüst érem, Vereby Somától beküldve.

517. Mitrovicz területén talált 400 darab apró római többnyire kopott rézérem, beküldve Leyritz János helybéli vendéglős által.

518. Vadkerten (Pestmegyében) talált vassarkantyú. Placsintár Gergely birtokos küldeménye.

519. Felső-Palojtán, Hontmegyében, az úgynevezett *Pogányhegyen* (ismeretes hogy itt okiratilag már a XIII. században pogánysírok említtetnek) talált tarajos vassarkantyú, beküldve Básthy Sándor által.

(Folytatjuk).

Gyakran találunk ezen felül nevezetesebb tárgyakat feljegyezve a Muzeum jegyzőkönyveiben, mint mondók, a lelhely megemlítése nélkül, vagy egész gyüjteményeket említve, melyek több helyről szedettek össze egyesek által s a Muzeumnak ajándékoztattak. Nevezetesebbek az itt közlött 1858—1861-diki időszakból:

520. Óbudán és nagyobb részt *Szombathelyen* talált római bronz és cseréptárgyak, üvegek, nevezetes cursiva v. rustica feliratú téglák (magyarázva Paúr által a Magyar Sajtóban); nagyob brészt Varsányi gyüjtése, megváltva Kubinyi Ferencz által a Nemzeti Muzeum számára, 's ennek válasz-

tása után a többi a Debreczeni föiskola és Györi fögymnasium Muzeumának hazafiúilag ajándékozva.

521. Puszta-Gyógyról Német Imre gyüjteménye: régibb római és magyar érmek.

522. Gombai várhegyen (Pestmegyében) Kubínyi Ferencz által kiásott s a Muzeumnak ajándékozott régiségek. (Lásd az Archaeologiai Közleményekben II. 104. leírva.)

523. Szerdahelyi József cs. k. kamarás éremgyüjteménye: számos régi magyar királyi érem Sz. István korától fogva, valamint erdélyiek és külföldiek.

524. Gróf Szluha Károly régibb s újabb érmekből álló gyűjteménye.

525. Kürthy József által beküldve kis cserépedényben talált, hol? nem mondatik: Imre, II, Endre, IV. Béla, V. István, III. Endre, I. Károly érmei és Frisasi ezüst 291 darab.

526. Puzdor Gyulától arany barbár érem,

527. Nagy Károly és testvérei ajándéka egy keresztelő czintál 1559-ből, körirata: Verbum caro factum est et habitavit in nobis et vi — — (dimus gloriam eius sat.).

528. Torontál vármegyében, nem tudni hol, kútásáskor talált lánczos buzogány csinos faragványú nyellel. Gyertyánffy Lajos ajándéka.

529. Szilingiáról, Arad megyében, Dezső Ádám ajándéka, görög s újabb érmek gyüjteménye.

* * *

Megemlítendők végre a hazai *építészeti* és *müemlékekre* nézve tudomásunkra jutott ez idei nevezetesebb események.

Az Archaeologiai Bizottmány kitünö feladatának tartotta múltunk ezen legnevezetesebb s legérdekesebb emlékeire különös gondot fordítani, s azokat föleg tudományos munkálkodása körébe vonni, mely tekintetben eljárását nagyobbára siker kisérte.

Megemlítendő ezen tekintetben legelül is, hogy a Magy. kir. Helytartótanácsnak az Akademiához intézett azon felszólítására, hogy a hazai építészeti- és müemlékek fentartására és felügyeletére felállítandó, s az Akademia Archaeologiai

Bizottmányával egyesítendő országos hatóság iránt véleményt adjon; az Archaeologiai Bizottmány ez ügyben terjedelmes munkálatot s tervezetet nyújtott be, mely az Akademia által a Helytartótanácsnak felküldetett s az által elfogadva legfelsőbb megerősítésül felterjesztetett.

530. Mariadorf, Vasvármegyei, Magyar- Osztrák- és Steierország határán álló helység jelentékeny s érdekes gótegyházát gondos plébánosa eredeti ízlésben restauráltatni s toronynyal ellátni szándékozván, Rómer Flóris bizott. tag által az iránt az Archaeologiai Bizottmányhoz fordúlt, s a tervek előterjesztésével véleményét kikérte. A Bizottmány az elébe terjesztett rajzokból látván, hogy az építendő torony a tervezet szerint a díszes régi homlokzatot eltakarná, másrészt meggyőződve arról, hogy az egyház eredetileg sem volt toronyépülettel tervezve, ajánlja egy tetőtoronynak (úgynevezett Dachreiternek) alkalmazását, mint ez rendesen a gót ízlésben a kisebb tornyok alkalmazásánál használtatott. E mellett szól azon körülmény is, hogy a toronyépítésre nézve megkivántató tetemesb költség hiányában, ez sokkal jutányosabban volna eszközölhető.

531. Darázs. A Bizottmány a hírlapok által értesülvén a darázsi régi egyház újításáról (Lásd Pesti Napló 1861. 274. szám.): „hogy Nyitramegye Darázs nevű falujában, a Zoborhegy egyik ága szikláján oly régi templom áll, mely a hagyományhoz képest, még a IX. században Svatoplug elődei által építtetett, s egy idő óta használaton kivül elhanyagolva volt, a Nyitrai püspök ő Nagyméltósága, mint az Archaeologia barátja által teljesen kiújíttatván, belé remek festésű oltárképet helyeztetett.“ Megbízatott ez ügyben a titkár, hogy a tárgy iránt bővebb értesülést szerezzen. Az e feletti tárgyalásból kitűnt, hogy az egyház koránsem Svatoplugkori mai alkatában, de nyilván XII—XIII. századi egyszerű román izlésű kápolna, félkörű oltárhajlékkal vagy is apsissal, s idők folytán már is számos újításokat ért, utólszor 1827-ben.

532. Pecsölben, Rómer Flóris bizott. tag jelentése szerint, a lakosok reform. részben román ízlésű egyházukat kicsiny és szűk volta miatt lerombolni szándékozván, a Bizott-

mány határozata következtében az elnök a dunántúli reform. superintendentiához fordúlt az iránt, hogy eleve az egyháznak hű képét és alaprajzát a Bizottmány számára kieszközölje. Az ügy még függőben van.

533. Bényi Esztergomvármegyei román ízlésü egyház restaurálásáról értesülvén a Bizottmány, Henszlmann Imre biz. tag és ezen sorok írója az egyházat megvizsgálván, egyik legérdekesebb XIII. századi román építészetbeli emlékünknek találták. Henszlmann jelentésében kiemelve annak izlését sértő helytelen újítását, (lásd ez iránt az Akademiai Értesitőben és tárgyalásaiban, s a Budapesti Szemlében 1862. 344. lap olvasható bővebb előterjesztést), az Akademiát azon határozatra bírta, hogy a Helytartótanács által az építészeti és müemlékek fentartására ügyelő hatóság mielőbbi életbeléptetését sürgesse. Az Archaeologiai Bizottmány egyébiránt Henszlmann tagot az emlék felvételével és lerajzolásával, valamint leirásával megbízván, e jeles mü a jövő évi Archaeologiai Közleményekbeni kiadásra már is elkészült.

534. Fekete-Ardó (Ugocsában). A Pesti Hirnökben (1861. 264. sz.) a nevezett helyről következő tudósítás olvasható : „Mezővárosunknak úgy szólván egyedüli dísze a rom. kath. templom, mely még a XIII. század építménye. Tiz év előtt egy nagy szélvész ledönté tetejét és a régiség ezen ritka ereklyéje pusztulásnak indúlt, miután boltozatától már rég meg vala fosztva. A templom elpusztítását a hagyomány a lengyeleknek tulajdonítja, kik Rákóczy György lengyel háborúja következtében betörve, a bereg-ugocsai vidéket és Rákóczy birtokait pusztították. Ahogy a templom helyreállításához hozzá fogtak, falában öt ágyúgolyót találtak, jele hogy körülötte csata folyt, melynek nincs egyéb bizonyos emléke. De az erős falak daczoltak az idő érczfogával és rendíthetlenűl állottak, söt az egyik, melyen ablak nem volt, az eső által sokáig mosatva, ritka díszben tűnt fel, mely régi, a XIII-dik századból való igen érdekes falfestményekből áll, melyek annál érdekesebbek, mivel nem csak bibliai jeleneteket és szenteket ábrázolnak, hanem több imádkozó személyt is. Ezek egyike nyitott tekercsen a Miatyánkot, másika pedig az Üdvözletet tartja kezében, latin nyelven, gyö-

nyörü szép gót betükkel. Ezen irás által legbiztosabban meg lehet ezen festvények korát határozni. E templom a múlt évben a szatmári püspök által tető alá vétetett és most teljes helyrehozásának néz eléje. Igen kár hogy nem akadt még e tájon művész, ki e képeket, melyek a mennyire tudjuk, régi voltukra nézve, mint unicum e hazában, a legnagyobb figyelemre méltók, lemásolta volna. Egyébiránt még sok templom maradt meg a Tisza és Szamos mentében, és kivánatos volna, hogy mielőbb megvizsgáltatnának hozzáértők által, miután még mi időnkben is nem egy rontatott le vagy egészen vagy csak részben is. Igy a honi építészet egyik remekéből, a *Nagybányai* főtemplomból, mely Nagy Lajos király idejében épült, még csak egy torony áll, és főportaléjának egy része, melyből kiviláglik, hogy mily szörnyü vandalismus volt az, mely 15 évnek előtte elpusztította e remekmü még fenlévő erős, négyszögü kőből állott roppant falait. Az egyik portale felett az inségben segítő 14 szent (14 Nothhelfer) vala látható remek szobrokban — és ezeknek sem kegyelmezett meg a bontó csákány. Ime új adatok arra — úgymond a tudosító — hogy Henszlmann Imre nem ok nélkül szólott fel az Akademia utolsó gyülésében építészeti emlékeink ügyében. Bár ne hányt volna borsót a falra."

Ezen érdekes tudosítás következtében, az Archaeologiai Bizottmány közelről érdekelve, helyén vélte itt mindjárt szatmári püspök ő Méltóságának az Akademiához intézett azon hazafiúi ajánlatát igénybe venni, mely szerint megyéje müemlékei felvételében segédkezet nyújtani igérkezett. A Bizottmány megbízta ennélfogva titkárát, hogy ő Méltóságát a fekete-ardói falfestmények lemásoltatása iránt megkeresse. Az ügy függőben van.

535. A Nyiregyházi,

536. Orosi,

537. Karászi,

538. Kis-Várdai Szabolcsmegyei, nevezetes s eddigelé első ismeretes tégla müépítészeti nyomok iránt tudosítván e sorok irója az Archaeologiai Bizottmányt, ezen építészeti emlékek vizsgálatára kiküldetett. A vizsgálat eredménye az Archaeologiai Közlemények II. 129 lapján közölve van.

539. Apátfalva. (Borsod). Az itteni XIII. századi nevezetes románkori egyháznak Gerster és Frey szakértő műépítészeink a ne talán eszközlendő restauratio tekintetéből építészeti felvételeit elkészítvén, azokat egyszersmind az Akademia Archaeologiai Bizottmányának tudományos és művészi czéljaira használatúl hazafiúilag felajánlották. Ezen hazai egyik legérdekesebb építészeti emlékünk leirása és kiadása kivánatos lévén, a rajzoknak a kiadás számára elkészítésével a Bizottmány Henszlmann tagot bízta meg.

540. Garan-melletti-sz.-Benedeki nevezetes gót izlésű egyháznak (Barsban) felvételét újabban Szumrák pestvárosi építészeti mérnök úr megkezdvén, elkészült rajzait az Archaeologiai Bizottmánynak előterjesztette. A Bizottmány a jeles rajzok által is ezen kitűnő műemlékünk becséről meggyőződvén, annak leirását és közzétételét kivánatosnak találta és Szumrák urat a további rajzok készítésére felkérte.

541. Dömösi románkori egyik legrégibb egyházunk egyes romjainak, nevezetesen érdekes oszlopfőinek Toldy Ferencz bizottmányi tag eszközlésére Pecz Henrik által régebben készült rajzait, mint nevezetes emlékeket ezen sorok irója megnyervén, ajánlja az Archaeologiai Bizottmánynak az ott találtató többi romoknak is vizsgálatát s lerajzoltatását annak idején kiadásúl.

542. Kolozsvári Sz. Mihály egyház gót izlésű nevezetes műemléknek tárgyavatott leirását Gróf Eszterházy János, saját költségén készült építészeti felvételével s rajzaival a Bizottmánynak beküldvén, a Bizottmány hálával fogadta és Archaeologiai közleményeiben kiadandónak határozta.

543. Balaton vidéke számos emlékei vizsgálatával az Archaeologiai Bizottmány Rómer Flóris tagot megbízván, vizsgálata eredményét számos nevezetes emléknek Henz és Berg építészek által készült jeles rajzokban bemutatta, ezek között vannak az *örsi*, *dömölki*, *tihanyi*, valamint számos várak és egyház, más egyházak alaprajzai, műrészletei, falfestményei, melyek az Archaeologiai Közleményekben fognak kiadatni. Hasonlón kiadásra készülőben van az ezen sorok irója által átvizsgált:

544. Mátyás földének, valamint

545. **Fehérhegységnek** (Pozsony és Nyitramegye egy része) az Archaeologiai Közlemények I. kötetében megjelent Csallóköz müemlékei leirásához hasonló kimeritő monumentalis statisticája, melyekhez a számos rajzokat Lippert hazánkfia mesteri ónja készíté.

546. **A Kassai** remek gót domnak Henszlmann Imre felügyelése alatt és Gerster szakavatott pesti müépitészünk által vezetett stylszerü javitásai és kiegészitési munkálatai bejelentetvén, az Akademia felölök örömmel értesült; az illetők keze alatt teljesen biztositva tudván a müvészeti és régészeti érdekeket. Annál sajnosabban esett azon újabb értesités, hogy olcsóság tekintetéből utóbb ama restauratioi megállapitott tervek mellőztetni kezdetnek; mi ismét arra szolgált az Akademiának, hogy a müemlékekre felügyelő országos hatóság felállitását a Helytartótanácsnál sürgesse.

547. **Gyalui** Rákóczy-féle várkastélynak (Erdélyben) leégéséről értesitenek a lapok 1861. aprilis 11-dikéről. (Lásd Magyarország 1861. 92. szám, Pesti Napló 1861. 82. sz.) Nem csak a pompás várkastély birtokosa s nevezetességeinek méltó őre Komáromy György úr, mintegy 60,000 ft kárt szenvedett, de ez által egy ha nem mü-, úgy legalább is történeti becsü emlék elenyészett. Hasonlón

548. **Trencsin vára**, mint a lapok értesitenek (Pesti Hirnök s utána Pesti Napló 1861. 105. szám), „April 25-én gonosz kéztől származott gyujtás következtében a lángok martaléka lett. Leégett a még Zápolya idején ásatott 85 öl mélységü Fatime nevü kút fedele is, mely nevét egy török basa fogságban lévő leányáról kapta, kinek váltsága díja a kút ásatása volt.“ Egyébiránt, a mennyire szemlátomásból tudom, a várnak nagyobb része már ezelőtt rom volt.

* * *

Újabban megjelent Magyar régészeti munkák:

549. **Deákmonostori** XIII-dik századi Román Basilika. Hely- és müt
örténeti Monographia. Írta Ipolyi Arnold. Hat rajz- és festett táblával. A rajzok és felvételek Aradi Lippert Józseftől. Különnyomat a M. Tudom. Akademia Év-

könyvei X. kötetéből. Negyedrét 118. lap. Ára 2 ft újp. Pesten Emich Gusztáv Magy. Akad. Nyomdász betűivel 1860.

550. A Bakony. Terményrajzi és régészeti vázlat. Írta Dr. Rómer Flóris, a szerző tulajdona. Nyomatott Sauervein Gézánál Győrött 1860. Ára 1 ft 25 kr. o. é. 8 rét 216 lap.

551. Győri Történelmi és Régészeti füzetek. Simor János Győri püspök ő Méltósága kegyes pártolása mellett kiadják Ráth Károly és Dr. Rómer Flóris Magy. Akad. tagok. Győr 1861. Nyomatott Sauervein Gézánál. I. Füzet *Római* emlékek. *Pannonhalmi* régiségtárból Rómertől. II. Füzet. A *Német-Jahrndorfi* szentségmutató Rómertől. *Bánfalvai Barius* Péter temetési zászlója; közli Véghelyi Dezső. Régiebb templomok ismertetése: Az *Oroszvári* románszakú templom, *Bánhidai* románkorú oldalajtó, *Tarjáni* románkorú kőfaragvány Rómertől. Hunyady Mátyás királyunk mellképe Boroszlóban. Ráthtól III. Füzet. *Győri* főegyház. Egy római kőkoporsó Győrben. Hunyady Mátyás miseruhája Rómer Flóristól. Levéltöredék. — ó — y tól a *Szőnyi* leletekről (l. felebb). Ezen füzethez mellékelve van a Német-Jahrndorfi szentségmutató rajza könyomatban. IV. Füzet. A *bőnyi* reformatus egyház románkori kelyhe, rajzzal. A *Békássy* család ősi czimere Zsigmond király idejéből, rajzzal. Ostyasütő-vas 1565-ből. Zürich város arany emlékpénze. Rómertől. *Csikvándi* régi pecsét. Egy-egy füzet 1 ft ó. é.

552. A Középkori Építészet. Henszlmann Imrétől. Olvastatott a M. T. Akademia üléseiben. Különnyomat a Budapesti Szemle 1861-diki folyamából. 8-ad rét 57 lap.

Név- és tárgymutató

Az Archaeologiai Közlemények I. és II. kötetére.

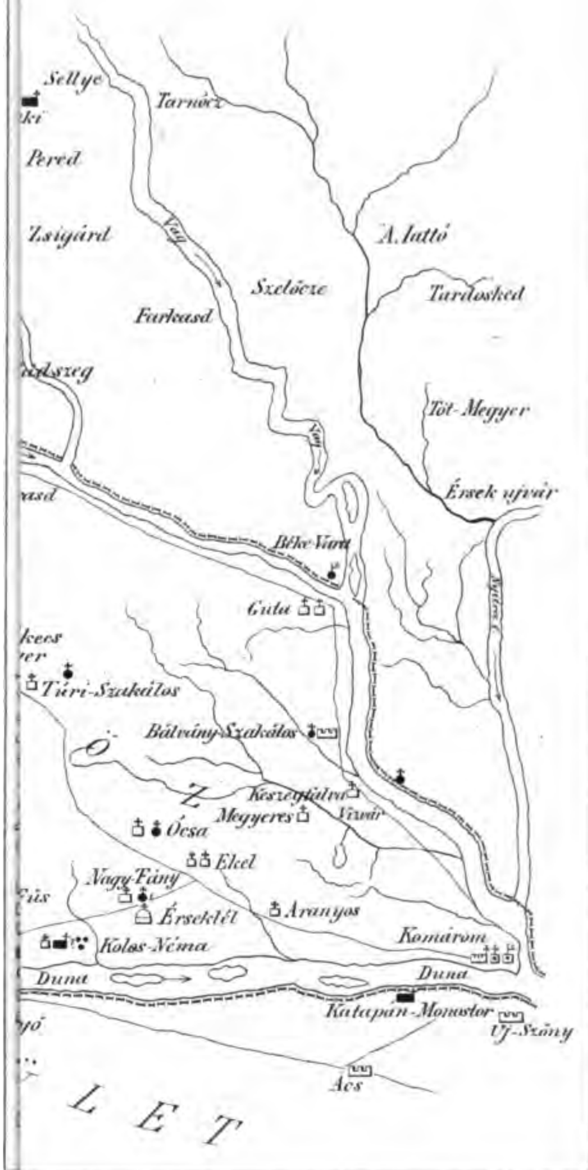
(Midőn a lapszám magánosan áll, az I. kötet értetődik.)

Értelemzavaró sajtóhibák.

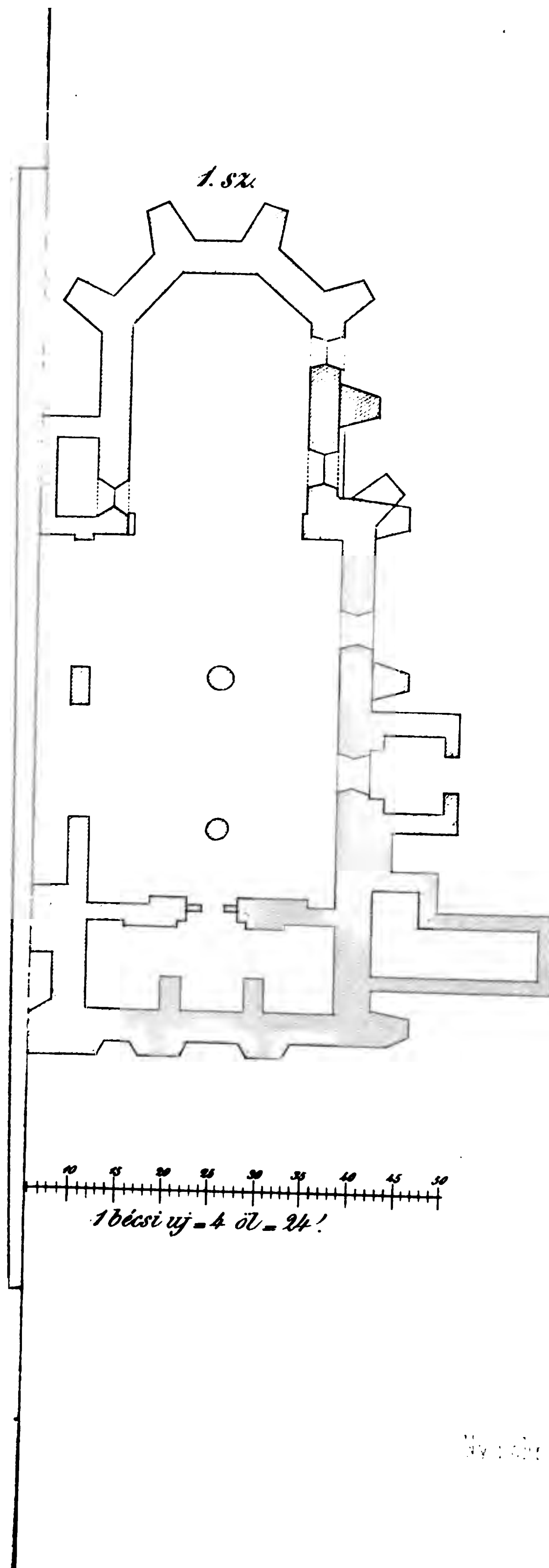
Lap		sor		javítandó
3		16	átlatános	általános
8	alulról	17	onnét	mit onnét
„	„	16	5—2 láb hosszú és 1—5	5·2 láb hosszas és 1·5
14		8	sohat	sokat
15	lap végén a két jegyzet fel van váltva, a második jegyzet jön az első helyébe és viszont.			
„	alulról	7	1—15	1—1·5
16		—	a római feliratban hibásan *j* áll mindenütt *i* helyett.	
20		14	véve	vevé
22		18	mindenütt	mindamellett
25			a pénz feliratban hibásan áll *j* *i* helyett.	
73		5	*ΓΑΤΗ*	*TATH*
78	alulról	4	*HTΔΠΙ*	*HTΔΠΙ*
„	„	2	*ΔΝΔΡΕΔC*	*AΝΔΡΕΔC*
89		17	nyil	nyel
„		25	kezek	kerek
101	alulról	5	begrfedőknek	begrefedőknek
119	„	2	Fantori	Fautori
124		12	cselédnek	cselédek
137		21	zlésének	ízlésének
179		1	középkori-keresztkutaink	középkori keresztkutaink.
„		12	domdormű	dombormű
180	alulról	10	adatott	adatolt
198	„	1	az	azt

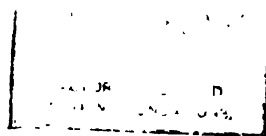
Lap		sor		javítandó
199	alulról	12	egy egyházat	egyházat
„	„	9	consuratioi	consecratioi
202		19	bolttékek	boltékek
221		18	Broos	Szászváros
236		7	Érdy	Jerney és Érdy
244		7	Kincen	Kinen
252		8	Számos	Szamos
259	alulról	4	szépítészeti	szép építészeti
261	„	2	munkahelyül	menhelyül
281	jegyzetben	2	Kotanchich	Katanchich
285	alulról	1	*EVCAIBECTATH*	*EVCAIBAĪCTÁTH̄*
286		14	*KWNC TANTIO*	*KW̄NCTÁNTINOC*
287		8	ótestamentomi császárokét	ótestamentomi alakokét, császárokét
290		12	vonatokkal	vonalokkal
„		15	következhetnek	következhettek
292		18	útvonalon	útvonalban
„	alulról	4	Székely	Szakal
293	alulról	15	az ;	; az
302		2	nyakfűzér	nyakfűzér bogyók

Pótolandó 200 lap, 20 sor végén: és Ráth Károlytól Vasárnapi Újs. 1858. 5. sz.

Sellye
Tarnócz
Pered
Zsigárd
Vag
A. Jattó
Szelőcze
Tardosked
Farkasd
Tót-Megyer
Érsek ujvár
Béke Vara
Guta
Túri-Szakálos
Bátorány-Szakálos
Keszegfalva
Megyeres
Vizvár
Ócsa
Ekel
Nagy-Fány
Érseklél
Aranyos
Kolos-Néma
Komárom
Duna
Duna
Katapán-Monostor
Uj-Szőny
Ács
L E T

I.T.

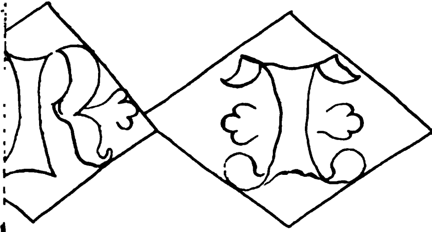

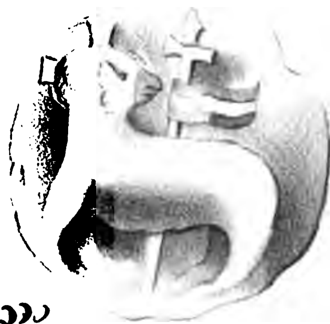
21. sz.

Anno·domini millesimo
de m · tr= icesimo viij

II.T.

16. sz.

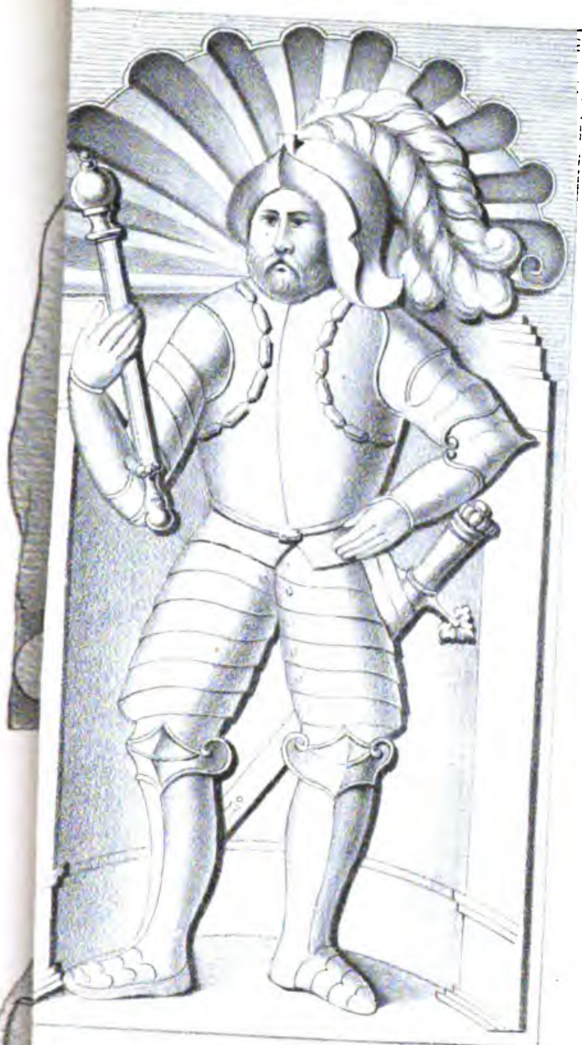
IV. T.

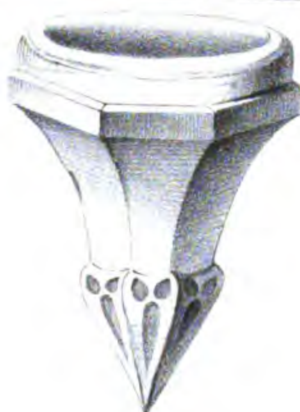

ndix+

20. sz.

13. sz.

✠ · O · MARIA ·
AELK · IOLADUAS
· LUCAS · MARCUS
· MATHAUS · ANNO
· CDO · M · CCCC · L ·
LXVII

